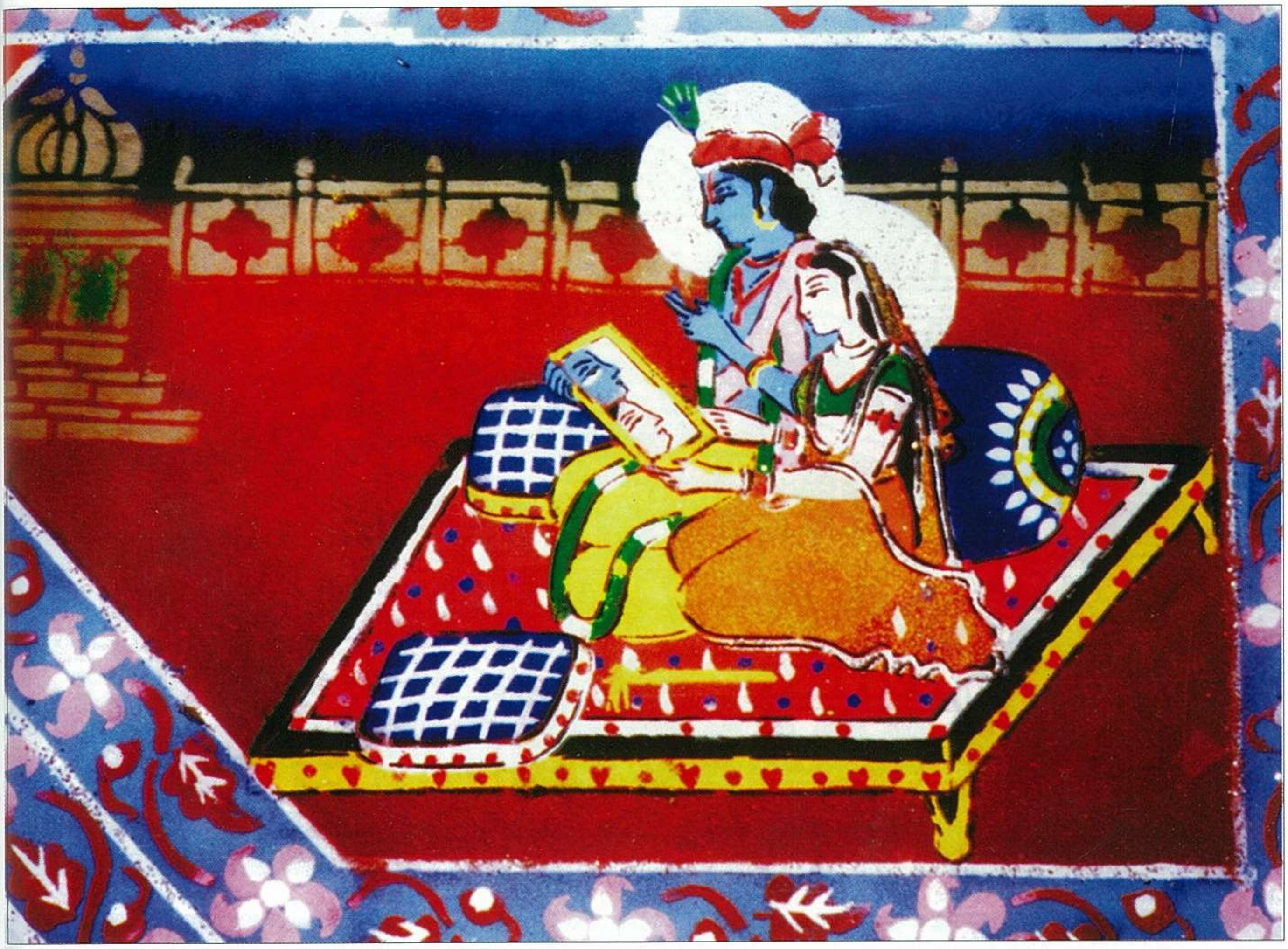

સૌજન્ય : શ્રી વિશ્વંભરકૃષ્ણભટ્ટ ગોસ્વામી, વૃંદાવન

સાંઝી કલા દ્વારા અનુભવાયેલ ભાવદર્શન

(૧.) સેવક (કલાકાર) જ્યારે સાંઝી છોડવાની શરૂઆત કરે છે ત્યારે હૃદયમાં નક્કી કરેલા ચિત્રાંકનનું આલેખન કરવાની તૈયારી કરે છે. જ્યારે ચોક્કસ નિર્ણય ધારણ કરીને સાંઝી નિર્માણનું કાર્ય (સેવા) આગળ વધે છે, ત્યારે સ્વતઃ નિર્ણયમાં ફેરબદલી થાય છે. જેમ જેમ આ સેવા આગળ વધતી જાય છે તેમ તેમ શ્રી હરિની ઇચ્છાનુસાર પરિવર્તન સ્વતઃ સાંઝી છોડતી વખતે થાય છે અને જે ચોક્કસ નિર્ણય ધારણ કરેલો હોય તે વિશિષ્ટ નવીન - અનુપમ - સ્વરૂપ ધારણ કરી શ્રી ભગવદ્ લીલાનું નિર્માણ થાય છે. આ નવીનતમ સુંદર કલાકૃતિની અદ્ભુત લીલાનું રસપાન શ્રી ઠાકોરજી કરે છે. આવો અનુભવ અનેક સાંઝી કલાના નિષ્ણાતોને થયો છે.

(૨.) સાંઝી લીલાનાં દર્શન ઘણા વૈષ્ણવોને સ્વપ્ન દ્વારા પણ થયાના અનુભવ જાણવામાં આવ્યા છે. હવેલીમાં સાંઝીનાં દર્શન કર્યાં પછી ઘણા વૈષ્ણવજન મનોમન બોલી ઊઠે છે કે આ દર્શનની ઝાંખી મને સ્વપ્નમાં થઈ હતી.

(૩.) સાંઝી કલાના જાણકાર (ઉસ્તાદ) શ્રી દંપતકિશોરજી ચિત્રકાર (વૃંદાવન) હવેલીમાંથી સાંઝીનાં દર્શન (ઝાંખી) કર્યા પછીથી તેના લીલા સ્વરૂપનું સાથી મંડળી સાથે અવલોકન - સ્મરણ કરતાં કરતાં ભાવવિભોર થઈ ગયા અને હવેલી બહારના વળાંક ઉપર જ શ્રી હરિલીલાને આધીન થઈ ગયા.

સાંઝી એ તો સાક્ષાત્ લીલાનુભવની દર્શનીય વાણી છે. શ્રી હરિકૃપાથી સર્વ સિદ્ધિદાયક શ્રી યમુના મહારાણીમાં પ્રગટ થઈને સાંઝી દ્વારા આ મનોરથ પૂર્ણ કરે છે.

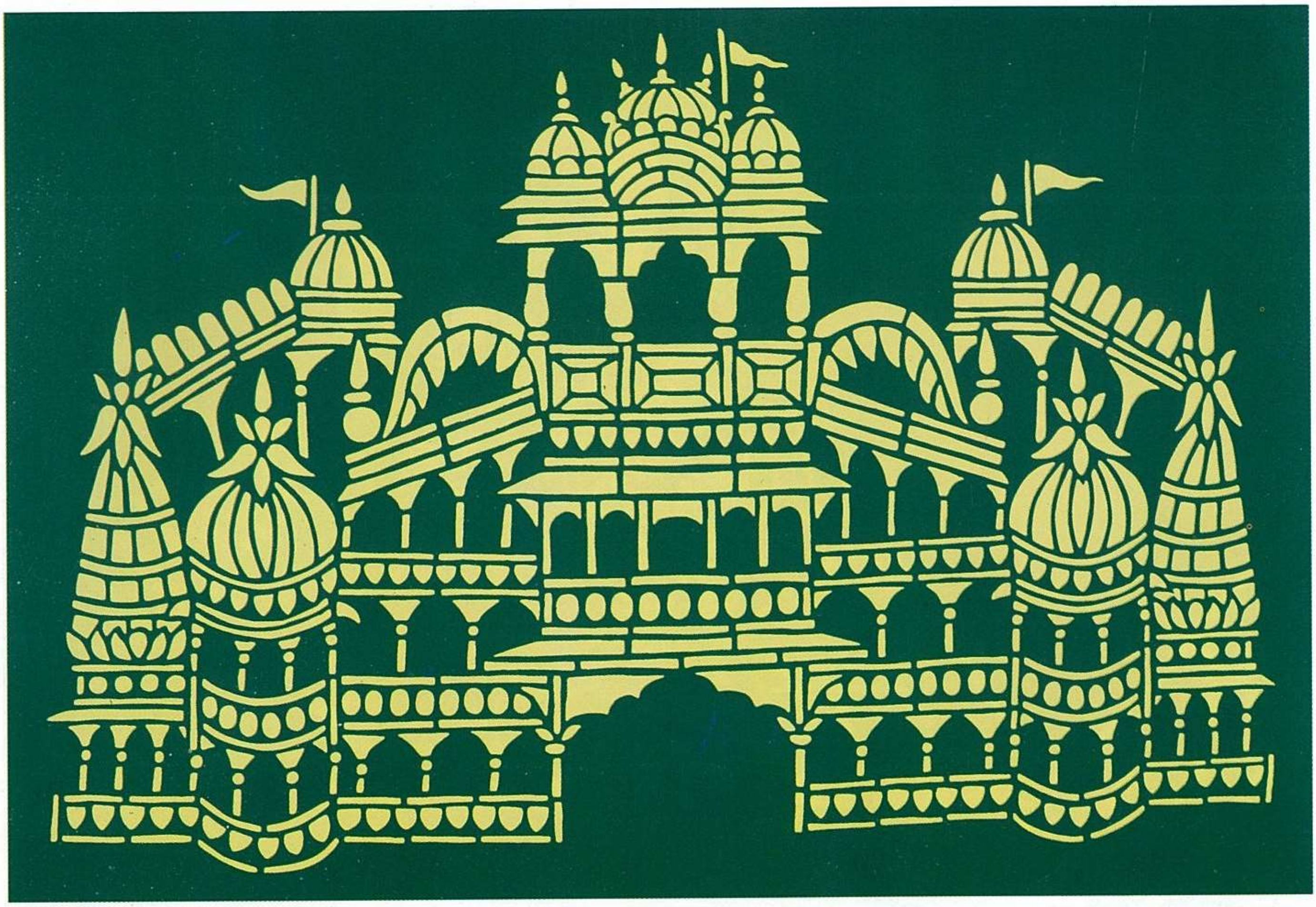

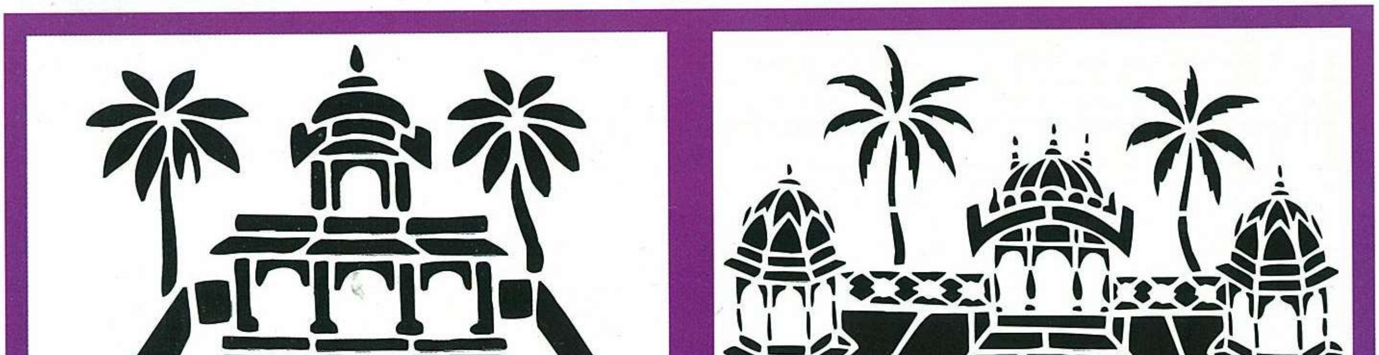

સાંઝીનાં બીબાં અને મથુરા

આજના ભૌતિકવાદમાં આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ લુપ્ત થવાની અણી ઉપર છે, ત્યારે સમ્પ્રદાયની સાંઝી કલાને ટેકા રૂપ યોગદાન આપવાનું કાર્ય મથુરાના સોની પરિવાર દ્વારા તેઓની પાંચ પેઢીથી થઈ રહ્યું છે. આજે શ્રી રામ સોની, શ્રી સંજય સોની, શ્રી શ્યામ સોની અને શ્રી વિજય સોની, આ ચાર ભાઈઓ સાંઝી સેવાની પરંપરાને જાળવી રાખવામાં અમૂલ્ય ફાળો આપી રહ્યા છે. શ્રી કૃષ્ણલીલાની ઝાંખી કરાવતા નાના-મોટા સાંઝીના બીબા, ખાકા કે સ્ટેન શીલ બનાવવામાં તેઓ માહિર છે. મથુરામાં એક માત્ર વૈષ્ણવ સમ્પ્રદાયની રીતિ અનુસાર સાંઝીના બીબા બનાવનાર શ્રી સોની પરિવારની દુકાન શ્રી યમુનાજીના વિશ્રામઘાટ પાસે છે. શ્રી દ્વારકાધીશજી મથુરાના મંદિરમાં તેઓના બાપ-દાદા સાંઝી સેવામાં તત્પર રહેતા હતા. સાંઝી આર્ટ / પેપર કટીંગની સાંસ્કૃતિક કળાનો રાષ્ટ્રપતિ એવોર્ડ ૨૦૦૨માં રાષ્ટ્રપતિ શ્રી અબ્દુલ કલામ દ્વારા શ્રી રામ સોનીને આપવામાં આવ્યો હતો.

ગ્રંથમાં તેઓનું યોગદાન, આ નોંધ લેવાની ફરજ પાડી રહ્યું છે.

વ્રજ પરિક્રમાના હસ્તલિખિત ગ્રંથમાં સાંઝીનું વર્ણન

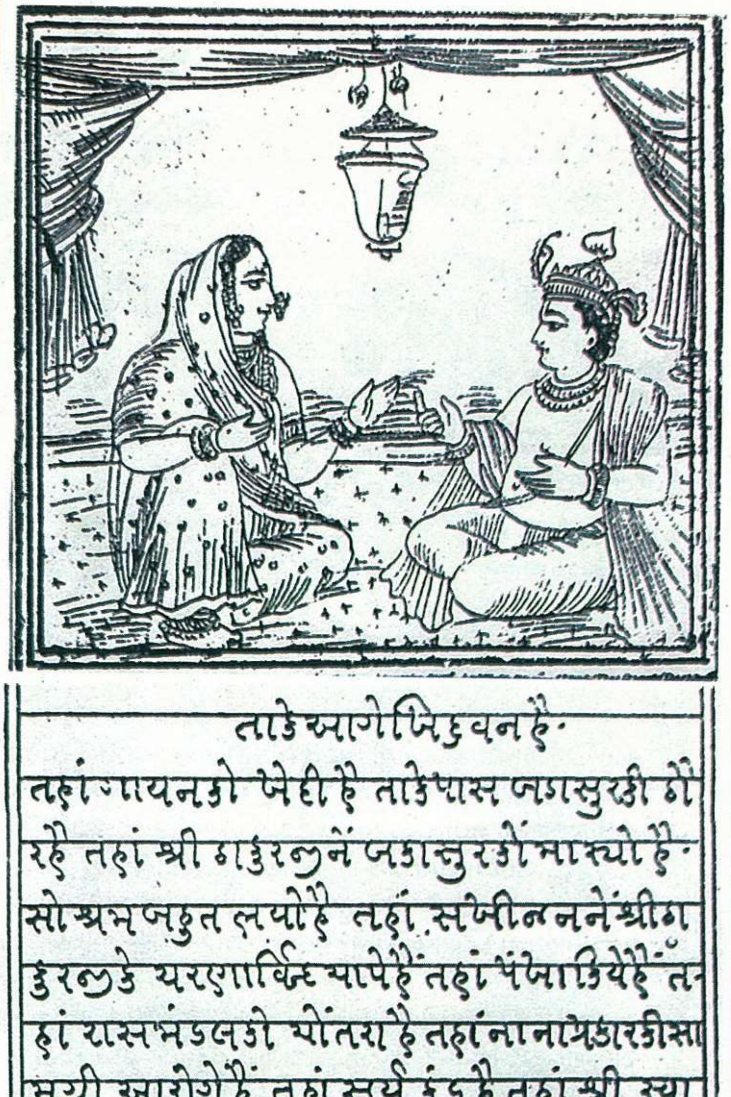

ताके आगे खिद्रवन है.
तहां गायनको खेदी है ताके पास बकासुरको ठौ
रहै तहां श्री ठाकुरजीनें बकासुरकों मार्यो है.
सो श्रम बहुत भयो है तहां. सखीजननें श्री ठा
कुरजीके चरणार्विन्द चापे हैं तहां पंखा किये हैं त
हां रासमंडलको चोंतरा है तहां नाना प्रकारकी सा
मग्री आरोगे हैं तहां सूर्य कुंड है तहां श्री स्वा
मिनीजी सांझीके लिये फूल बिनबेकों पधारी है
तहां श्री ठाकुरजी मोरको स्वरूप धरिकें निर्तकरत
है तब ललिताजीकी दृष्टी परी है तब मनमें क
ही जो ये कोई अवतारी पुरुष है सो ईनकी फूल-
वारी तोरी है सो जान नहीं देईगो तब श्री स्वामि
नीजीको हारलतासों उरझके टूट पर्यो है सो
मोती चूनन लागी है सो ईतनै ही श्री ठाकुरजी पी
छे ते आयके पुष्पकी गेंद पीठमें मारी है. तब
श्री स्वामिनीजीकों दर्शन भयौ है सो देहदशा र
ही नहीं. व्याकुल भई तब ललिता बरसानेमें ले
आयके कीरतीजी सो कही जो तुम्हारी बेटी कारे
ने खाई है तब श्री ठाकुरजी गारुडीको स्वरूप
धरिके तहां पधारे हैं पाछें आछी करिकें आये हैं.

તાકે આગે ખિદ્રવન હૈ.

તહાં ગાયનકો ખેદી હૈ તાકે પાસ બકાસુરકો ઠૌર હૈ તહાં શ્રી ઠાકુરજીને બકાસુરકો માર્યો હૈ. સો શ્રમ બહુત ભયો હૈ તહાં. સખીજનને શ્રી ઠાકુરજી કે ચરણાર્વિન્દ ચાપે હૈં તહાં પંખા કિયે હૈં તહાં રાસમંડલકો ચોંતરા હૈ તહાં નાના પ્રકારકી સામગ્રી આરોગે હૈં. તહાં સૂર્ય કુંડ હૈ તહાં શ્રી સ્વામિનીજી સાંઝીકે લિયે ફૂલ બિનબેકોં પધારી હૈ. તહાં શ્રી ઠાકુરજી મોરકો સ્વરૂપ ધરિકેં નિર્ત કરત હૈ. તબ લલિતાજીકી દૃષ્ટિ પરી હૈ તબ મનમે કહી ક્યો જો યે કોઈ અવતારી પુરુષ હૈ સો ઈનકી ફૂલવારી તોરી હૈં. સો જાન નહીં દેઈગો તબ શ્રી સ્વામિનીજીકો હારલતાસોં ઊરઝકે ટૂટ પર્‌યો હૈ. સો મોતી ચૂનન લાગી હૈ. સો ઇતનૈ હી શ્રી ઠાકુરજી પીછે તે આયકે પુષ્પકી ગેંદ પીઠમેં મારી હૈ. તબ શ્રી સ્વામિનીજીકોં દર્શન ભયૌ હૈ સો દેહદશા રહી નહીં. વ્યાકુલ ભઈ તબ લલિતા બરસાને મેં લે આયકે કીરતીજી સોકહી જો તુમ્હારી બેટી કારેને ખાઇ હૈ. તબ શ્રી ઠાકુરજી ગારૂડીકો સ્વરૂપ ધરિકે તહાં પધારે હૈં. પાછેં આછી કરિ કૈં આએ હૈં.

'સાંઝી રૂપ' ભક્તિના માધ્યમથી

उत्पन्ना द्रविडे साहं वृद्धिं कर्णाटके गता ।।
चित्कायन्महाराष्ट्रे गुर्जरे जीर्णतां गता ।।४८ ।।
वृंदावनं पुन: प्राप्त नविनेय सुरूपिणी ।।१ / २ ।।

શ્રીમદ્ ભાગવત્ મહાત્મ્યમાં પદ્મપુરાણ ઉત્તરખંડથી ઉપરોક્ત પંક્તિઓ લેવામાં આવી છે. સાહજિક રૂપે જ એમાં ભક્તિની કથાઓ બતાવવામાં આવી છે અને સાથોસાથ ક્રમિક વિકાસનું પણ વર્ણન છે. ભાવાત્મકરૂપે દ્રવિડ દેશ હૃદયને કહેવામાં આવે છે, જ્યાં દ્રવિભૂત દશા થાય છે. કર્ણાટક શ્રુતિ માર્ગ છે. શાસ્ત્ર પ્રતિવાદિત ગુરુવાક્ય જ્યાં હૃદયમાં સ્થિર થાય છે અને જે માર્ગે ગુરુઉપદેશ હૃદયમાં ઊતરે છે તે જ કર્ણાટક છે. ભારતીય શૈલીની અર્થ કરવાની પરોક્ષવાદી પરંપરા છે, જેમાં વેદાન્ત પ્રમુખ છે. વેદાન્તની ભાષામાં રાષ્ટ્ર દેહ-શરીરને માનવામાં આવે છે. શરીરની અંદર-બહારનું વિસ્તૃત સ્વરૂપ મહારાષ્ટ્ર છે. લીલા સંબંધી ગુરુઉપદેશ ક્યારેક રોમાંચ પ્રગટ કરે છે. અતઃ કવચિત્, કવચિત્ મહારાષ્ટ્ર કહેવાય. 'ગુ' કહેવાય છે અજ્ઞાનને, 'ર' કહેવાય છે નાશ થવો - નષ્ટ થવું. અજ્ઞાન નાશ થયા પછી અથવા જીર્ણ થયા પછી ભક્તિની દશા અર્થાત્ સ્થિતિમાં બદલાવ આવ્યો. અજ્ઞાન નષ્ટ થયા પછી અથવા જર્જરિત થયા પછી ભક્તિનો ઉપયોગ કાંઈક ઊંચા સ્તર પર થવો જોઈતો હતો. પરંતુ સ્વયં ભક્તિના કથનથી આશારહિત પરિવર્તન આવ્યું, ત્યારે આ ભક્તિ વૃંદાવન જઈ પહોંચી. ત્યાં જઈને આ ભક્તિ નવીન અને સુંદરસ્વરૂપા બની ગઈ. જેમકે કર્દમઋષિએ તપસ્યાથી સ્વરૂપ પરિવર્તિત પોતાની પત્નીને સરોવરમાં સ્નાન કરાવીને નવીન સ્વરૂપ પ્રદાન કર્યું. એવી રીતે વૃંદાવનમાં આવીને ભક્તિનું નવીન સ્વરૂપ ઉત્પન્ન થયું, જેનો અર્થ થાય છે વૃંદાવનથી પ્રથમ ભક્તિનો ઉપયોગ મૂર્તિપૂજા, ગ્રંથોના પાઠ, ગુરુમંત્રનો જાપ એટલું જ થતું હતું. દ્રવિડની પ્રધાનતા મૂર્તિપૂજા, કર્ણાટક ધારણાપૂર્વક ગ્રંથોના પાઠ, મહારાષ્ટ્ર... પ્રેમદશાની પ્રાપ્તિ ગુર્જરમંત્રોના જાપ, અત્યાર સુધીના જીવનમાં આ પ્રકારની ભક્તિનો નિવેડો હતો. વૃંદાવન આ નિર્ણયોથી અલગ નહીં, પરંતુ એકદમ નવું ભક્તિનું સ્વરૂપ પ્રગટ થયું. કૃષ્ણલીલાના માધ્યમથી સેવા સુખનાં રસ્તે પ્રભુના સુખ વિચાર વૃંદાવનમાં આ નવીન સ્વરૂપ પ્રગટ થયું.

ફાગણ માસમાં વ્રજગોપીઓએ ઠાકોરજીને કહ્યું, 'એક બોલ બોલો મનમોહન, તો ખેલો તુમ સંગ હોરી' મારી અને તમારી વચ્ચે કોઈ અન્યનો પ્રવેશ ન થવો જોઈએ. ત્યારે જ આપણા બેઉનો ખેલ જામશે. આ આધારે આ વૃંદાવન કૃષ્ણ અને રાધા આ બે સિવાય કોઈ અન્ય નથી. અહીંયા રાધાની પ્રેમદશા વૃંદાવનની લતાપતા છે. રાધાનો મૂળ વિચાર(સિદ્ધાંત) અહીંયા વૃક્ષ છે. રાધાનો સરસ પ્રેમ જોવામાં ઉજ્જવળ, ગહેરાઈમાં શ્યામ રંગની અહીંયા યમુના બની છે. શ્રી રાધા દ્વારા પોતાના સ્વકીયા-પરકીયા ભાવની ગોપીઓની પક્ષભાવના જ અહીંયાના પક્ષી છે. શ્રી રાધાનું કૃષ્ણ તરફ વિવિધ અનુરાગવાળું મન જ અહીંયાના વિવિધ રંગી ફૂલ છે. વૃંદાવનના ફૂલોને સુમન કહેવાય છે. અન્ય વન જેની માલિક અન્ય ગોપીઓ છે, તેઓ શ્રીકૃષ્ણની લીલાઓ જોઈને ફેલાય છે. (પ્રસન્ન થાય છે) એ વનોનાં પુષ્પોને ફૂલ કહેવાય છે.

આ પ્રકારે સાક્ષાત્ ભક્તિ સ્વામિની ભાવ સંપન્ન થઈને નવીન સ્વરૂપ ધારણ કરીને સાક્ષાત્ ફૂલોની સાંઝી બની છે. આ ફૂલોની સાંઝી ભક્તિનું જ સ્વરૂપ છે. નવીન રૂપ લીલામાં હેતુ જ છે. અર્થાત્ સાંઝી લીલાનું અંગ છે. ભક્તિ અને ભગવાન ભાગવત્ દશમ સ્કંધ ઉત્તરાર્ધ સત્યભામાના વિવાહમાં સગોત્ર સંબંધ બતાવ્યો છે. વ્રજમાં સાંઝી સગોત્ર નથી, સગાત્ર સંબંધી છે. ભગવાનનો અને ભક્તિનો અને સાંઝીનો જ્યારે સગોત્રની ભાંતિ સગાત્ર સંબંધ થાય છે. તો એમાં લીલા, રસ, ભાવ-ભાવના, સ્વામિની ભાવ, જારભાવ, સંયોગ-વિપ્રયોગ જેવી સ્વરૂપ ભાવનાનો જન્મ થાય છે. આ કારણ છે કે આ સ્તર પર પહોંચવા માટે જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, અરૂચિકર, અનોપયોગી (વૃદ્ધ) થઈ જાય છે. અહીંયા સાંઝીરૂપ ભક્તિના માધ્યમથી કૃષ્ણ સંબંધી વૃંદાવનની યોગથી ભાવસૃષ્ટિના જન્મની કલા સમજવી.

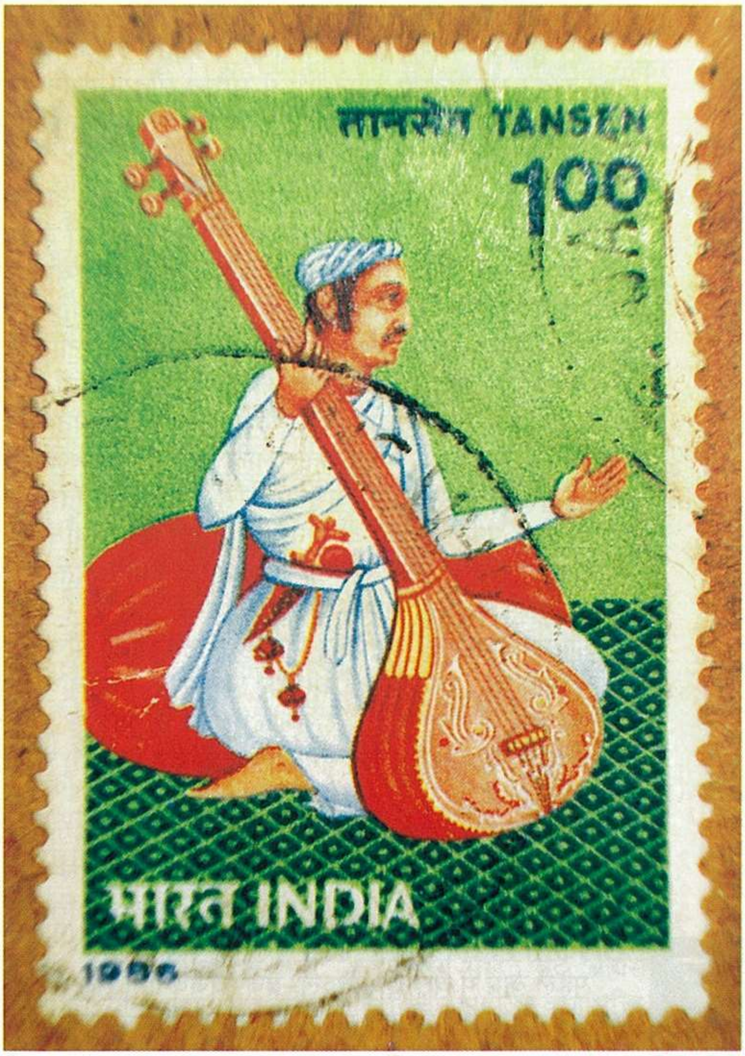

રાગોમાં રંગ - ગોપીઓની સાથે

રાસમાં બોલાવવા માટે પ્રથમ શ્રી ઠાકોરજીએ જે વેણુ નાદ કર્યો, એ વેણુનાદમાં કેટલાક રાગનું સ્મરણ કર્યું હતું. રાગોનું પોતાનું આગવું સ્વરૂપ હોય છે. સ્વરૂપમાં વિશેષ રંગ હોય છે. ગોપીઓએ જે પણ રાગો સાંભળ્યા, એ તમામ રાગોનાં રંગ એમનાં ધ્યાનમાં કેન્દ્રિત થયાં કે આ રંગ મારો જ છે. અતઃ પરમાત્માએ મને બોલાવી છે. આ જ રંગની પ્રધાનતામાં રંગના માધ્યમથી ગોપીનાં નામ સુનિશ્ચિત કરવામાં આવ્યા. અમારી પાસે કવિવર તાનસેન દ્વારા નિર્મિત રાગોના માધ્યમથી રંગોના ખુલાસા છે. (ગ્વાલિયર ઘરાના - સંગીતના ગ્રંથમાંથી) જેવું અમારી પાસે પ્રાપ્ય છે, એનું વર્ણન આપીએ છીએ.

૧. ભૈરવ - શ્વેત વસંત (સફેદ)
૨. ભૈરવી - શ્વેત (સફેદ)
૩. બંગાળી - ભસ્મ જેવો
૪. વૈરારી - કદમ ફૂલ સોનેરી રંગ
૫. મધુમાધવી - સોનેરી
૬. સિંધવી - લાલ
૭. માલકોંસ - લીલો સફેદ
૮. ટોડી - સફેદ (શ્વેત)
૯. ગૌરી - અતિ શ્યામ (ખૂબ કાળો)
૧૦. ગુનકલી - હલકો શ્યામ (આછો કાળો)
૧૧. ખંભાયત - ગૌરવદન
૧૨. હિંડોળ - પીતવસંત
૧૩. રામકલી - લીલો/સોનેરી
૧૪. પટમંજરી - ફીકો કાળો, ફીકો પીળો, (ફીકો) આછો
૧૫. દેવશાયી - આછો પીળો/દેવશાયી/લલિત
૧૬. લલિત - ગૌરવર્ણ/લાલ
૧૭. બિલાવલ - લીલો
૧૮. દીપક - ગાઢો લાલ (થોડો સફેદ થોડો આછો કાળો)
૧૯. દેશી - લાલ રંગ
૨૦. નટ - સૂર્યોદય જેવો આરૂણી રંગ (તાંબા જેવો)
૨૧. કાનહરો - હાથીદાંત જેવો સફેદ/શેષમોર કંઠ
૨૨. કેદારી - તાપસીઓનાં વાળ જેવો (તાંબા જેવો) અરૂણી રંગ
૨૩. કમોદ - પીળા
૨૪. રાગાશ્રી - લાલ વસ્ત્ર (ઉમર - ૧૮ વર્ષ) કુમારિકા
૨૫. ધનાશ્રી - વાસંતી, પીળો રંગ
૨૬. આશાવરી - ચંદન સ્વરૂપી કાળો રંગ
૨૭. મારૂ - આછો કાળો રંગ
૨૮. વસંત - પીત વસંત કેરીના (આંબાના) ફૂલનો રંગ
૨૯. માલસરી - માલસરી અને આંબાના ફૂલ જેવો રંગ
૩૦. મેઘ મલ્હાર - ઇન્દ્રધનુષી કાળા વસ્ત્ર જેવો રંગ
૩૧. ભોપાલી - ફીકા (આછા) કેસરી જેવો રંગ
૩૨. ગુર્જરી સિંદૂરી રંગ (કેસરી)
૩૩. દેશકાર - તપાવેલા સોના જેવો રંગ
૩૪. શુદ્ધ મલ્હાર - ઝરણાંના ધોધની ધારા જેવો રંગ
૩૫. રાગટંક - આછા કમળપત્રની પાંખડીઓ જેવો રંગ
૩૬. કુકવી - અડધી રાત વિત્યા પછીની ચાંદની રાત જેવો રંગ

" વિધના યહ જીય જાનિકે શેષરી દીયે ન કાન;
ધરા સુમેરુ સબ ડોલતે તાનસેન કી ગાન ॥
(સૂરદાસ દ્વારા તાનસેનની પ્રમાણિકતા)

फूल और फूलो के रंग सांझी में अलौकिक है

सृष्टि के आरंभ काल में कई प्रकार की परीचर्चाओं से आगे चलकर पाताल लोक में शेष और सनकादीकों का संवाद समझना आवश्यक है । वहाँ शेषजी भागवत् धर्म के वक्ता है । सनकादीक इस धर्म के श्रोता है । इसी प्रसंग में सृष्टि की जन्म की कथा प्रारंभ है कि नारायण का नाभी कमल, उससे प्रगट ब्रह्मा । ब्रह्मा के चार मुखों का प्रागट्य । एक-एक मुख से, एक-एक वेद का प्रागट्य । वेदों का प्रागट्य पूर्वादिक क्रम से है । जो मुँह पूर्व में है वहाँ से ऋग्वेद। दक्षिण मुँह से यजुर्वेद, पश्चिम मुँह से सामवेद और उत्तर मुँह से अर्थववेद का प्रागट्य हुआ है ।

इसमें एक मुँह से सामवेद का प्रागट्य हुआ । सामवेद से राग-रागीनीओं का प्रागट्य हुआ । जब सृष्टि दिखाई देने लगी तो राग-रागीनीओं से स्वरूपों का दर्शन, नारद जैसे गायकों को हुआ । सामगान करनेवाले ऋषिओं को भी हुआ । नारद और सामगान के गायक महानुभावो ने राग-रागीनीओं के स्वरूप में सभी रंगो के दर्शन किए । वेद की श्रुतियाँ और 'साम' गान उत्पन्न रागीनीओं से उपर नारायण ने कृपा वात्सल्य रसरूप पुरुषार्थ (वीर्य) दान किया ।

इन श्रुतिओं ने और राग-रागीनीओं ने श्रद्धारूप रजोगुण से युक्त होकर समयानुसार अपने गर्भ में समस्त सौंदर्य गुणनिधान धारण किया । वे ही सौंदर्य आदि गुण यथा समय मूलमाता और पिताओं के नाम अंगीकार करके अष्टयाम सेवा की सुख विचारनेवाली व्रजगोपीओं के रंग के रूप में जन्म लेकर आई । (सखी : अष्ट गोपीओं के अलग अलग रंग है) अत: ही कृष्ण सेवा में अष्टयाम, बारह मासी, नित्य और उत्सवों में स्वीकार किये जानेवाले रंग परंपरागत अलौकिक है । इसी लिए पुष्टिमार्ग में दिव्य झाँखी शब्द का प्रयोग होता है । दिव्य और अलौकिक शब्द का प्रयोग होता है । नारायण का लीला कमल इसमें मूल कारण है । इस लिए पुष्टिमार्ग में नित्य शब्द का प्रयोग होता है । इन रूप रंग और रस के वक्ता पाताललोक निवासी श्रीशेषजी है । श्रोता सनकादिक है । अत: अभूतपूर्व रस का प्रयोग होता है । वक्ता-श्रोता इन लीलाओं के सुनने में जीवन की अवधि का ध्यान नहीं रखते । अथ: यहाँ आनंद शब्द का प्रयोग होता है । वक्ता शेषजी के मुख से रस-रूप शब्द प्रगट होते है । श्रोता सनकादिक अपनी कल्पांत आयु में पीछे लौटते लौटते पाँच वर्ष के हो जाते है । शेषजी यहाँ धर्म के स्वरूप है । आचार्य श्री वल्लभ धर्म के स्वरूप है । सनकादिक रस के पात्र है । श्री प्रभुचरण रस के पात्र है । जैसे सनकादिक ऋषि है ऐसे प्रभु चरण भी यहाँ ऋषि है ।

इसी क्रम के संयोग से पुष्टि सेवा का स्वरूप नितांत-प्राचीन है । पाताल लोक (पादतल लोक) जहाँ ये, वह व्रज रज, व्रजगोष्ठ वाली भूमि, व्रजचौराषी कोश, वल्लभ, विठ्ठल, व्रजवनीता, इन सबका एकत्म, भावरस पुष्टि है ।

पहेले क्रम में वल्लभ-विठ्ठल-व्रज-व्रजवनीता सब में 'व' शब्द का प्रयोग है । जो वर्ण क्रम में उनत्तीसवाँ अक्षर माना जाता है। भागवत के उन्तीसवें अध्याय से रास पंचाध्यायी शुरु होती है । जो समस्त व्रज के भाव और स्वरूप को रसदान करने में मूल कारण है। ठीक इसी प्रकार भागवत के पाँच अध्यायों के स्वरूपभूत वल्लभ-विठ्ठल-वेणु-व्रज-व्रजगोपी रास पंचाध्यायीकी पाँच अध्यायों के अनुसार पुष्टिमार्ग को भाव और रस दान करने को यह पाँच स्वरूप, पाँच अध्याय की तरह सक्षम है । जैसे दशम स्कंध हृदय स्वरूप है, ऐसे पुष्टि भक्ति का हृदय है । जैसे रास पँचाध्यायी हृदय में प्राण स्वरूप है, वैसे ही उपरोक्त वल्लभ, विठ्ठल, व्रज, वेणु, व्रजवनीता- पुष्टि के प्राण स्वरूप है । व्रजगोपीओं ने विप्रयोग सहित छ: मास पर्यंत रसपान कर अलौकिकता प्रगट की । वैसे ही उसी सारस्वत कल्प की रासस्थली चंद्र सरोवर पर चंद्रावली स्वरूपी श्री विठ्ठल ने विप्रयोगात्मक छ: मास रसपान करके पुष्टि मार्ग की अलौकिकता पुन: प्रगट करे दिखाई । यह सब बात इस लिए विचार करने योग्य है कि पुष्टि मार्ग में सिद्धांत से आगे बढकर भाव पक्ष के सुद्रढ प्रमाण भक्ति मार्ग के प्रथम श्रोता वक्ता शेष और सनकादिक है ।

पुष्टिमार्ग में साँझी के वीना नहीं

भक्तिमार्गय सभी संप्रदायों की सेवा आराधना की शैली में बारीकीसे ध्यान करने पर अलग-अलग नीष्कर्स मीलते हैं। जैसे कहीं नंदालय प्रधान, कही वनविहार और गोचारण प्रधान और कही नीकुंजलीला प्रधान, अकेले अथवा युगल स्वरूप के सेवा में प्रधानता दिखती है। इन्ही में कहीं एक सूत्र-बध्ध नंदालयसे लेकर गोचारण वनविहार, यमुना पुलीन, व्रजविथीन, व्रजगोपींओं के घरघर की अनन्य सूत्रबध्ध सेवा जीसमें सभी युग और कल्प के सिध्धांतीक भाव तथा २४ अवतारों के साम्यवाद सहीत, पल पल के दृष्टी कोणसहीत, सेवा सर्वत्र उपलब्ध नहीं है। यहाँ यह कहेनें का आशय नहीं है की पुष्टिमार्ग में कुछ जयादा है, अन्यत्र कुछ कम है, ऐसा हम नहीं कर रहे है। तद् तद् आचार्योंने अपने स्वकियजनो को उनकी पात्रता देखकर रसपान कराकर एक जगह स्थिरकर दीया। उन्हे लीला संबंधी अन्य दृष्टिकोण से परीचीत नहीं होने दीया। कयोंकी उनकी रस पात्रताकी पूर्णता जहांतकथी वहाँ तक के अनुसार उनके आचार्योंने तृप्ती के हेतू अमूक अमूक ही संकेत स्थल बताये अत: वहाँ के सेवक अपनी जगह पर पूर्णकाम और पूर्ण तृप्त है। यही कारण है की उन्हे न्यून्य नहीं कह सकते। परंतु पुष्टिमार्ग जो अनादिकाल से भागवत धर्म (पुरषोत्तम स्वरूप) के गर्भ में था। उसका लाड चावके साथ भागवत जीवन स्वरूपा व्रजसिमंतीनीओने जीसका पालन कीया। अग्नीपुंज स्वरूप श्रीवल्लभने उसको सुखद बडप्पन दान कीया। उस पुष्टिमार्ग के पथकों को एकही बात समझाई। जैसे राजा परिक्षीत पुन: पुन: प्यास रूपी प्रश्न करके भगवद् स्वरूपात्मक भागवतके शब्द ब्रह्म रूपी रसका पान कर गये। ठीक इसी प्रकार पुष्टि पथीक हरि-गुर सेवापरायण भगवदीयजन सेवाके प्यासे, देखनेके लालायत, बोलनें मे रसिक, हृदयमें उदार, उदर में कृष्ण विचार, रखकर विविध प्यास बुझाने के बहाने नंदालयसे लेकर कंदरा और नीकुंज पर्यंत तथा संयोग से लेकर विप्रयोग पर्यंत, मंदिर वस्त्र सोहनीसे लेकर आश्रय पर्यँत। चतुर्वीय भक्तों के कर्म, ज्ञान वैराग्य सहित वेद, ब्रह्मसूत्र, भागवत, गीता, उपनीसद्, मीमांसा के विचार सहीत नवधा भक्ति के दशधा अंगो के आधार पर व्रजभाषा-कीर्तन-और वैदीकभाषा के आधार पर, श्रृंगार के नव लक्षणों के आधार पर पुष्टि जीवन जीने वाले के लीये सांझी एक अलौकिक आधार है। जैसे सृष्टी में शब्द की गुंज आकाश के बीना स्थीर नहीं हो सकती ठीक उसी प्रकार पुष्टि में, लीला चिंतनकी गुंज हृदय में सांझी के बीना, हृदय में स्थिर नहीं हो सकती। (यह मांगो तुमसो गिरिराइ) (यह मांगो संकर्षणवीर) (तरहटी गोवर्धनकी रहीए) इत्यादी पदों के गुढभावके स्तर पर जन्मजन्म जीने के लीये बीना सांझी को हृदय में अंगीकार कीये फुल के समान, सुकुमार, सुवासीत, सुरम्य, सुरंग, सौम्य, अंतरवास वाला पुष्टिजीवन सुद्रढ भाव पूर्वक मिलना असंभव है। यद्यपी इस प्रकार के आशयकी सिध्धि के लीये संप्रदाय में सोड़ग्रंथ से लेकर श्रीमद् भागवत् पर्यंत संप्रदाय में विपूल सिद्धांत मीलते है। जीनके आधार पर हम सिध्धांतीक और एक वाक्य रूप तथा सिमित मेड के भीतर जीवनजीने वाले भगवदीय जीवन के अधिकारी हो सकते है। लेकीन कीसी मीठे सागर के नकीक्षार समुद्र के मोती खाकर मुक्ताकास में उडान भरनेवाले परमहंसोका भावात्मक जीवन तो सांझी के रास्ते से प्राप्त भगवद्लीला ओंकी छापवाले हंस सांझी के बीना नहीं बन सक्ते।

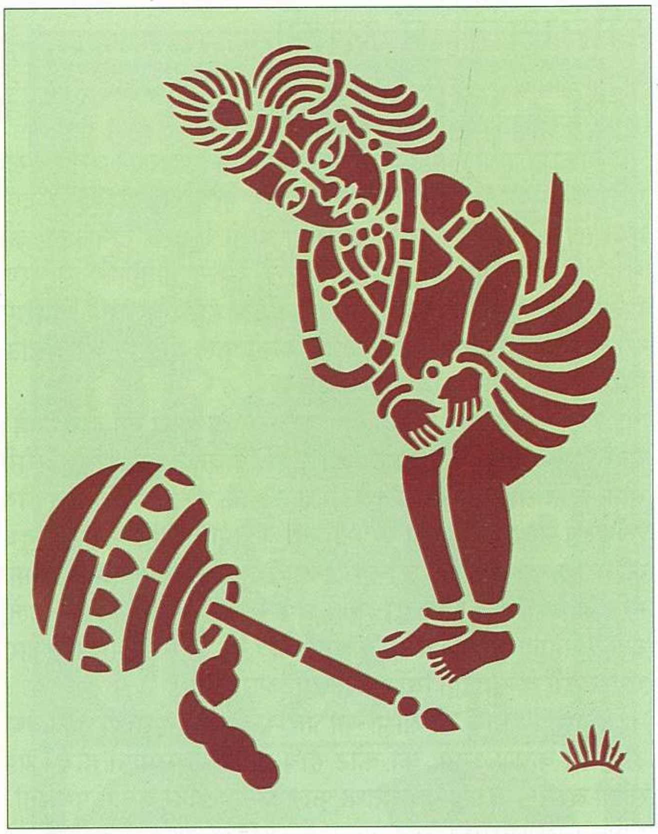

यद्यपी हंसकी उडान आकाश में बहुत ऊंची और लंबी होती है। अन्यो की उडान भक्ति मार्ग के आकाश में इतनी ऊंची और लंबी नहीं होती। फीरभी वह वे परमहंस मधुर सागर के मोतीओं को चुग कर कीसेको अपने से नीचा नहीं मानते। और अपनी ऊंची और दूरीवाली उडान में स्वयं को थका हुआ नहीं मानते। प्रसन्नताका अनुभव करते है। सदा उज्जवल रहे है। यह परमहंस कीसी पक्षीकी भाषा पर विचार नहीं करते। ये परमहंस अपनी भाषा पर सजातीय - विजातीय टिप्पणी नहीं करते। इनका यह रस सागर व्रजवनीताओं के करकमलों से यमना जल, कुंड, सरोवर, कूप, पोखरा के जल से सिंचकर जो पुष्प प्रगट कराये गये, उन में जो मकरंद प्रगट हुआ उस मकरंदका गुणगान कीसी श्याम भ्रमरने कीया। उस गुणगान को कीसी परमहंसने सुना । और उसमें मोती खोजे और जीवन यात्रा शरू की। सनकादीकों से लेकर कृष्णाअवतर तककी उडान भरी। ब्रह्म कल्पसे लेकर सारस्वत कल्प होकर श्वेत वाराह कल्पतक कालकी सीमा चरणतले रख्खी। इन परमहंसोने इन्ही सांझी से उत्पन्न पुष्पों के मकरंद सागर की शोभारूप मोतीओं कीलडी हृदयमे उतारकर पुष्टिमार्ग को नीहारा इस वैचारीक मार्गसे अगर सोचाजाय तो पुष्टिमार्ग में यह साँझी अंगुठी में समय-समय का नगीना है। जीस नगीने की सुंदरता में श्री स्वामिनीजीने कृष्मलीला नीहारी । श्री कृष्ण ने श्री स्वामिनीजीकी अष्ट सखीओं सहीत अन्य व्रजनारीओं के भाव सहीत व्रजलीलानीहारी। कहां-तक कहे इन फूलों की सांझी में स्वयं श्रीकृष्णने अपना जन्म महोत्सवभी देखा। सोचनेको इससे अधिक औरभी कुछ है। परंतु पुष्टिमार्ग के विचार करने पर बडी से बडी सुक्ष्म से सुक्ष्म क्रम और अनुक्रमकी सीमाएं जीस बृहत ऋप में मिलती है वैसी क्रमबध्धता सर्वत्र नहीं है।

श्रीनाथजी में सांझी

प्रेरक : गो. श्री व्रजभूषणजी (श्री भूषणवावा, मथुरा)

(करहला को दान) (साँझी को प्रारम्भ)

भाद्रपद शुक्ल पूर्णिमा महादान साँझी को प्रारम्भ। शृंगार वस्त्र ऐच्छिक मुकुट काछनी को ही शृंगार होय। दानन में ये दान करहला को माने है। वहाँ दान लीनौ यासो ये दूसरे दानलीला कौ शृंगार। आज पीरे वस्त्र धरै। काछनी सूथन पीताम्बर आभरण पिरोजा के। वनमाला कौ शृंगार। मुकुट जडाऊ पिछवाई चितराम की दान की एक ओर साँझी के भाव की फूल बीनतेन की जडाऊ पिरोजा को मुकुट। ठाड़े वस्त्र सफेद।

विशेषता - दान में यह दान करहला के कुञ्ज कौ दान भयो। यहाँ ये छै दान महादान होय है। जामें नित्यदान की हाँडी अरोगे वोतो है ही। तासो अधिक दूध घर को, शाक घर को ये दो दान होय है। इनमें सब सामग्री दूध घर की मावे की आवै। दही की हाँडी दूध की छाछ की वासौंदी की हाँडी आवे तथा गुलाब जामुन बरफी गुजिया पेड़ा तथा इनमें ही मगद मोहन थाल जलेबी आदि कला रुपसौं महादान होय। ये आज को वैष्णव की ओर सौं महाराज द्वारा भयो तासों ये महादान विविध सामग्री आरोगे।

सांझी - आज सों साँझी को प्रारम्भ। 14 दिन साँझी होय तथा आश्विन कृष्णा अमा. को कोट होय के साँझी समाप्त होय। यह साँझी बरसाने में प्रभु पधारे तथा फूल बीनन खदिर बन में पधारती। (गोकुलनाथजी की ब्रज यात्रा पृ. 63 में वर्णन है) यहाँ सों स्वामिनीजी के आदेश सों सखी श्यामा बनिके गये।

"त्रिया रुप कियो है तबही आप मिले तत्काल" (हरिराय)

"सबन कह्यौ कैसे लै चलिये एकन कह्यो उपाय।
पहिरायो आभूषण सारी करिये सखी सजाय" (द्वारकेश)

प्रश्न - साँझी कहा? याको नाम साँझी (सन्ध्या) क्यों राख्यो? वल्लभ सम्प्रदाय में याकौ प्रकार कहा?

उत्तर - एक समें ब्रह्माजीने सम्यक् प्रकार सौ ध्यान कियौ तासों उनकी एक मानस पुत्री प्रकटी। ताने हाथ जोड़ि पिता ब्रह्माजी सौं पूछी। ब्रह्मा ने तप, तप, तप कही। वह तपस्या करिवे चन्द्रभाग पर्वत के पास बृहल्लोहित नामक सरोवर के निर्जन वन में धूम रही हुती अकस्मात् श्रीवशिष्ठजी पधारे और या संध्यादेवी को मन्त्र दीक्षा दीनी "नमो भगवते वासुदेवाय" बहुत समय तप करिवे पै गरुड़ वाहन विष्णु पधारे। प्रसन्न होय वर माँगवे कों कही तब या संध्या ने तीन वर माँगे (1) जीव मात्र पैदा होते ही काम विकार न होय। जीवन में काम विकार रहे हू नहीं। (2) मेरो पतिव्रत अखण्ड रहे (3) मेरी आराधना करिवे बारे की मन:कामना पूर्ण हो? तब विष्णु प्रथम वर में तनिक हेर फेर करिके आज्ञा किये पैदा होते तथा वृद्धावस्था (तुर्यावस्था में) काम न रहेगो। अरु दो वर यथाक्रम तुम्हारे पूर्ण होइंगे। अब मैं तुम्हारे मन की बात कहूँ। तुमने पहिले जब शरीर त्यागवे की कामना कीनी हुती तासों अब चन्द्रभागा नदी के किनारे महर्षि मेघा तिथि यज्ञ करि रहे हैं। वहाँ जायके अग्निदेव की पुत्री होऊगी। अरु प्रभु ने वा संख्या को स्पर्श कियौ वो यज्ञ को पुरोडास बनी। तब याकौं सूर्य ले गये। वहाँ से याने त्रिकाल संध्या रुप धारण कियो और सूर्य मण्डल में विराजमान भई। तासों कुँवारी कन्या तथा द्विज-जन इनकी आराधना करै हैं। ब्रज ललनान नै चौदह दिन इनकी आराधना करिकें महारास में प्रभु प्राप्त किये। ताको ही संध्या साँझी कहै हैं। प्रभु प्राप्ति हेतु पुष्टि मार्ग में हू ब्रजभक्तन के सों साँझी लीला चौदह दिन राखि के कोट में पूर्णता होय है।

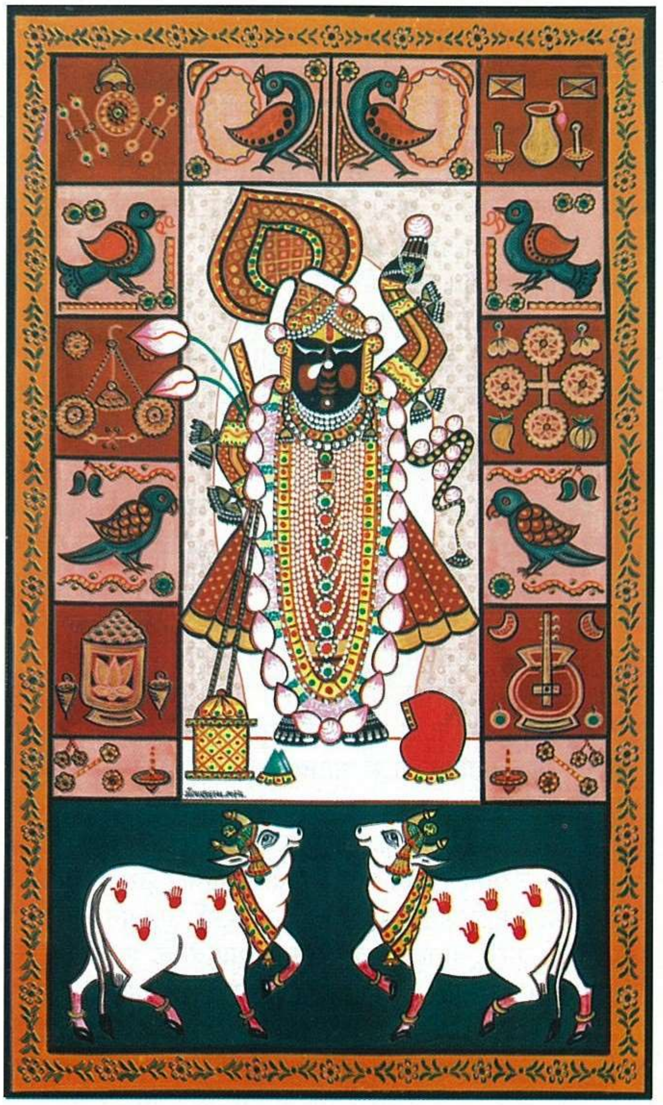

चित्रकार : गोपालदास

प्रश्न - क्योंजी, चौदह दिन ही साँझी काहे कूँ। तथा किन-किन वस्तुन सों साँझी माँडे?

उत्तर - चौदह लोक के नायक प्रभु मिलें। तासों चौदह दिन साधना कीनी जाय। पदन में हू गाये है राधाजी की बधाई में सूर ने कह्यौ है -

"दश अरु चार लोक को नायक यहै सुतावर पावै।।"

तासो चौदह दिन साँझी माँड़ै । तथा हरिराय महाप्रभु द्वारकेशजी आदि भक्तनने स्वामिनीजी के साथे साँझी माँड के प्रभु को सखी को शृंगार करि बरसाने पधराये अरु साँझी मंडाई है -

"भीतिलीप चन्दन सौं छिरकी साँझी धरत बनाय ।" (द्वारकेश।)

"केसर चन्दन और अरगझा मृगमद कुंकुमगार।
कामधेनु को गोबर लैके साँझी धरत संवार।" - (हरिराय महाप्रभु।)

"मृगमद चन्दन केसर सौं श्यामा जू लीपी भीत
कामधेनु के गोवर सों रचि साँझी फूलन चीत"

तासों यह साँझी बालिका अरु गोप कन्या भीत मै सांझी मांडे हैं। अरु बाके आस-पास खिलौनादि कलात्मक चीजें बनाय भोग धरैं हैं। धूप दीप करें हैं। ये व्रत पूर्व में कात्यायनी कौ कीनौ अरु प्रेम-स्वरूपा गोपी देवी संध्या की पूजा करें हैं, सो संध्या (साँझी)

कही जात है।

पुष्टि मार्ग में साँझी चार प्रकार की होय है। श्रीनाथजी में दो ही प्रकार की होय हैं। ये व्रत पूर्व में कात्यायनी कौ कीनौ अरु प्रेम-स्वरुपा गोपी देवी संध्या की पूजा करें हैं, सो संध्या (साँझी) कही जात है।

पुष्टि मार्ग में साँझी चार प्रकार की होय है। श्रीनाथजी में दो ही प्रकार की होय हैं। ये व्रत पूर्व में कात्यायनी कौ कीनौ अरु प्रेम स्वरुपा गोपी देवी संध्या की पूजा करें हैं, तो संध्या (साँझी) कही जात है।

(1) पुष्पन की – जामें कमल बेल फूलन की रंग बिरंगी भरि सादा मंदिर में मणिकोठादि में मांडै प्रभु स्वयं बिराजें। ये अनेक प्रकार के फूलन सौं बनावे है अरु प्रभु बिराजै है। ये श्रीस्वामिनीजी के भाव की मानी जाय है। ये साँझी यदा कदा मनोरथ सों मांडें है।

(2) केलाके पतान की हथिया पोलकौ देहली पै चौरासी कोस ब्रजयात्रा की लीला सुन्दर कलात्मक ढंग सों प्रतिदिन माँडे हैं यामें ब्रज के स्थलन की सुधि करावन हेतु माँडे हैं।

(3) अन्य स्थानन में विविध प्रकार के रंगन सों सफेद कपड़ा पै अनेक खाकान सो माँडे हैं। यामे हू ब्रजलीला होय है। जे जे स्थल ब्रज के हैं, ते ते मांडे हैं ये नन्द कुमारिकान के भाव सों मांडे है।

(4) रंगन कौ जल में प्रदर्शित करावै है। ये हू सुन्दर कला के रुप में होय हैं। जल के भीतर वस्तु रंगीन दीखै है। ये श्री यमुनाजी के भाव सों होय है।

प्रश्न – क्योंजी, ऊपर आप कहि आये हैं कि संध्यादेवी माँडे हैं, अरु यहाँ तो ब्रजलीला माँडे हैं, जामें मधुवन, तालवन आदि चौदह हू दिन ब्रज स्थल माँड़े है फिर देवी काहे को नहीं माड़ै?

उत्तर – वनदेवी, व्रजदेवी ब्रज सरुप कौं मानके यहाँ माँड़े हैं। जो प्रभु ब्रजराज है व्रजलीला करे है, अरु ये बस लीलाहू व्रज की ही है। तो सखी सरुप स्वयं श्री कृष्णनन्द राजकुमार बने तातें श्यामा सखी को पूजत है फेर देवी काहे को माड़ै तथा दूजो व्रज हू देवी सरुप है। भगवदीय हू गाये है। ति. गिरधारीजीने दौज को माता मानि के यात्रा करी है।

"पूजन चलो कदम्ब वन देवी" अत: वन उपवन बिहार स्थल सब प्रभु सुखार्थ है। तासो यहां ये ब्रजलीला माँडे है। स्थल तथा लीला दो प्रकार सों माँडे है –

भाद्र पद शु. 1 विश्राम घाट मथुरा

आ.कृ.(1) मधुवन, तालवन। (2) कमुदवन, बहुलावन, गायसिंह मिलाप। (3) शान्तनु कुण्ड। (4) चन्द्रसरोवर तथा अन्य स्थल। (5) दानघाटी गोवर्धन। (6) कामवन। चौरासीखंभा वगैरे। (7) वरसानो, नन्दगाँव, बरसाने के महल वगैरे। (8) कोट वन तथा अन्य स्थल, (9) प्रेम सरोवर छत्री बैठक की आदि। (10) शेशशायी भगवान शेषशैया में पौढै। (11) लालबाग सेरगढ़ शेष साई बीच लालबाग नाथद्वार स्थित लालबाग मढै। (12) वृन्दावन बैठक तथा रासस्थल। (13) दाऊजी कौ सरुप तथा छीर सागर। (14) गोकुल ठकुराणी घाट।

श्रीमद् भागवत में हू वन्यात्मक साँझी को वर्णन मिलै है ये गीतन में बारहवें श्लोक में भाव आवै है– "कृष्ण निरीक्ष्ययवनितोउत्सव रुपशीलम्" तसोंही आप सखीसरुप घरै। वनितोत्सव कौं सार्थक करन हेतु हरिराय महाप्रभु उत्सव तालिका में कहै हैं –

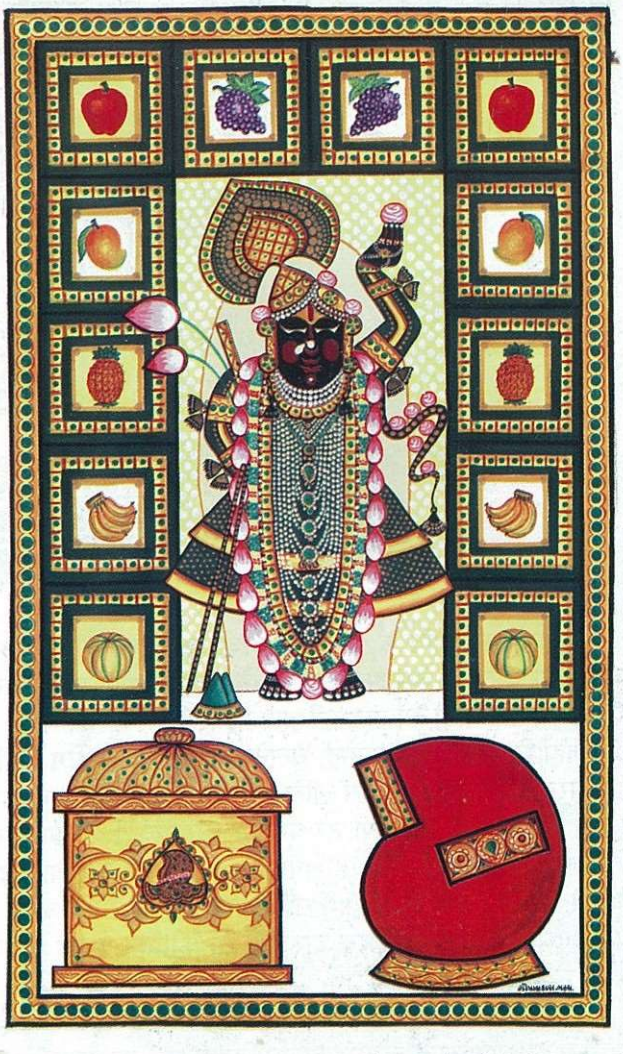

चितकार : गोपालदास

'साँझी चीत्रै रतन थारी मे वारत साँझी गावे' तैसोही आज सों लैके आश्विन कृष्ण 30 तक हथिया पोल के सन्मुख तिवारी कमल चौक के बाहर कीर्तन समाज में साँझी के पद नित्य गवै। शयन भोग आवत ही तथा शयन आरती ताईं।

प्रश्न – क्योंजी श्री जी में साँझी हथिया पोल की देहली में ही काहे कों मड़ै, और स्थान मे क्यों न मढ़ै?

उत्तर – श्री जी के मन्दिर को हथिया पोल प्रधान स्थान मान्यो है। तासो ही जन्माष्टमी में, फागण में तथा उत्सवन में झाँझनकी बधाई गावत हाथिपोल हू में चित्रादि रञ्जित विशेष भावात्मक है। कन्हैया को गृह द्वार आँगन के आगे है। अरु पाछे सिंहपोल है। प्राचीन पुस्तक के आधार पर हथियापोल कौ भावात्मक पद या प्रकार है –

चित्र सराहत चितवत मुरि मुरि गोपी परम सायानी।
तकि झुकि में लखि वदन निहारत अलक सँवारत पलक न मारति जानि गई नन्दरानी।
परि गये परदा ललित तिवारी तामध कंचन थार जब आनीं।
नन्ददास प्रभु भोजन कर में ऊपर कर धरि वे उत तें मुसकानी।

शीतकाल में दिनानमें श्यामसुन्दर धूप कौ सेवन करत डोल तिवारी में अरोगै है। अरु ब्रजभक्त पधारें हैं। तातें प्रभुसों सेन करत पधारवेकौ संकेत करै है। तो साधारण दृष्टि सो चित्र जो माड़ रहे हैं तिन्हें सराहत जात है। अरु मुरि मुरि प्रभु को देखत है। काहे ते सो गोपी परम सयानी हैं अरु बाबानन्द, बलदेवजी आदि अरोगत संग

कन्हैया को ताकिके झुकि कै अचानक देखि लेति है अरु पलक मार जाता है। वैसे अलकावली सँवारत है अर्थात् संकेत करत है। या रसमाती गोपी को नन्दरानी जान गई।

जहाँ तिवारी में बाहबानन्द, बलदेवजी, कन्हैया अरोग रहे हैं, तहाँ परदा पर हैं। वह तिवारी ललित है। तहाँ कंचन थारी में आप अरोग रहे हैं। अरु वो गोपी उर पर कर धरि संकेत करत है अरु मुसकात जात है। तासों ये हथियापोल सब द्वारन तें प्रधान द्वार मानिके पृथक (बीजीवार) यामें साँझी धरत है। यह कमल चौक में चारों दिस निकुञ्ज कुञ्ज पृथक् द्वार होवे सों कीर्तनहू पृथक्-पृथक् रुप में स्थानन पै होत है –

श्रावण में सिंहपोल के सामने तथा ध्रुववारी के नीचे होय है। साँझी में हथियापोल के सन्मुख कीर्तन तिवारी के पास होय है। अरु अन्य समय में हू अन्य स्थानन में हौय है। यह मन्दिर श्रीनाथजी को गोवर्धन पर्वत के भावसों श्री हरिराय महाप्रभु निर्मित किये ताकी भावना पृथक् है–

गिरिराज को स्वरुप चार प्रकार भक्तन ने वर्णित कियो है। सर्पाकार, सिंहाकार, गौरुप अरु ग्वाल रुप। ऐसे हु यह मंदिर में दर्शनार्थी सर्पाकार मंदिर के पलटानसों आवै है। पूर्वदिश नगार खाना में प्रवेश करत है फेरि उत्तर तरफ धोली पटिया चढ़ै है। फेर दक्षिण दिश हथिया पोल में प्रवेश करत है। फेर पुनःपूर्व द्वारा में डोल तिवारी सों दंडौती शिला की भाँति उपर चढिके मणिकोठा प्रवेश करि कु‍ा द्वार सों होत जात हुतो तासों मध्यवर्ती गाय की भांति हथिया पोल प्रभु मुख मानि साँझी माँडै है।

साँझीलीला पुष्टिमार्ग के आचार्य हरिरायजी एवं द्वारकेशजी की कलात्मक नवीन भावना सोंयुक्त होइ के प्रभु सेवा सुखार्थ स्थित भई। अन्य कहूँ दर्शित नाय होय है।

साँझी लीला की कछुक छटा – द्वारकेशजी महाराज की वाणी "सब मिल आई लाडली वृषभान नृपति के द्वारा।" यामें 52 सखियन को वर्णन है। अन्त में प्रभु की चातुरी की तुकें या प्रकार है –

"लाल कह्यो अब हम घर जैहै मैया जानत नाँय।
यो कहि आवत जसुमति देखे रुखे भये लजाय।।
जसुमति पूछत रात कहाँ रहे, लालन कही बनाय।
धौरी गाय गयी तापाछें गोवर्धन लियौ बुलाय।।
आछे फल लै मोहि खवाये सोय रह्यौ तापास।
द्वारकेश प्रभु बतियाँ सुनि जसुमति आयौ हास।।

व्यासदास की वाणी स्वामिनीजी चित्रण –।

श्याम सनेही गाइये ताते वृन्दावन रज पाइये हो।।
राधा जिनको भामती कुञ्जन-- कुञ्जन केलि।
तरु तमाल ढिंग अरुझी मानौ लसइ कनक की बेल।।
महामोहिनी मन हर्यो रस बस कीने लाल।
कुच कमलन कर मन मिल्यौ लट बाँध्यो नंदलाल।।
नयनन सैन दे तन बेध्यौ मन बेध्यौ कलआन।
अंजन फंदन कुरंगन चले दोऊ भौंह कमान।।
नक वेसर बडरी लगी चित चंचल मन मीन।
अधर सुधा दै बेधियौ चकृत किये अधीन।।
अंग अंग रसरंग में मगन भये हरि नाह।
व्यास स्वामिनी सुख दियौ पिय संगम सिन्धु प्रवाह।।

आश्चिन कृष्ण 1 शृंगार एच्छिक :–

वस्त्र अव्वल बण्डी के गुलेनार पाग पिछौडा टाडे वस्त्र मेघश्याम हरे मीना के । श्रीमस्तक पै गोल चन्द्रिका पिछवाई खण्डहू अव्वल बण्डी गुलेनार की। पद दान साँझी के। तथा छोटो शृंगार।

दान गहरवन कौ :–

आश्विन कृष्ण दूज – शृंगार ऐच्छिक मुकुट दान महादान दूध घर कौ। गहवरवन कौ दान के भाव कौ वस्त्र। लहरिया के काछनी सूथन पटका राजासाई लहरिया। मुकुट पन्ना कौ आभरण पन्नामोती के। वनमाल को शृंगार। कुण्डल मयूराकृति। भुजदंड धरै तथा पिछवाई दान की पन्नालालजी महाराज वारी। गोरस लुढकतौ तथा गोवर्धनशिखर कौ भाव। ठाड़े वस्त्र सफेद।

राग बिलावल

ऐसो कोजुहै जो छुबे मेरी मटुकी अछूती ।
दहैड़ी जमी बिन माँगे दियो न जाय।।
मांगे तो गारी खाय केतिक करो उपाय।
डराये उन तनहि मेरे तो गोरस की कहा कमी।।
और कौ दह्यौ छिल छिलौ मैं तो ओर जमायौ भरिके तमी।
नन्ददास प्रभु बडेइ खवैया देखे मेरे गोरस में बहुत अमी।।

आश्विन कृष्ण 3- वस्त्र धोती उपरना गुलाबी श्री मस्तक काछ टिपारो। शृंगार ऐच्छिक। आभरण सोना के । ठाड़े वस्त्र श्याम। छोटो शृंगार कर्णफूल को मध्य को। पिछवाई वस्त्र जैसी।

आश्विन कृष्ण 4- वस्त्र लहरिया के मल्ल काछ टिपारो। शृंगार ऐच्छिक। आभरण जडाऊ जोड़ मोर पक्ष कौ। पिछवाई खण्ड लहरिया के।

आश्विन कृष्ण 5- चूँदडी के सूथन पटका। शृंगार मध्यकौ दुमाला पै भीम साई तुरई। वस्त्र पिछवाई छडीन की (धोराकी) आभरण मोती के। मोती के वाला धरै। झूमकी वारे कर्णफूल लोलक बंध धरै। शृंगार ऐच्छिक।

दान साँकरी खौर कौ :-

आश्विन कृष्ण 5- हरिराय जी को प्राकट्योत्सव देहली वन्दमाल नहीं। महादान साँकरी खौर को रणछोड़दासजी छडीदारजी वारी -

पिछवाई चितराम की। दान की। वस्त्र केसरी काछनी सूथन। पटका (पीताम्बर) ठाडे वस्त्र सफेद। आभरण नवरत्न के। मुकुट नवरत्न को वनमाला को शृंगार कुण्डल मयूराकृति।

कीर्तन प्रकार मंगला - गोवर्धन की शिकर ते ही शृंगार होते मेंहू यही। सन्मुख में छेली तुक। राजभोग आये पर हरिराय जी निर्मित छाक गवै- बीरी पै भी हरिराय जी के दान तथा वीरी के पद गवैं। राजभोग सन्मुख में - ''देरी हमारो सुधोदान।'' भोग आरती में साँझी हरिराय जी की। ''कीरति कुल मण्डन गाइए व्रषभान।'' शयन में तथा पौढिवे में मान में हरिरायजी के पद गवैं।

साँझी राजभोग है चुके बाद मणिकोठा में फूलन की साँझी मड़ै। जामें चक कमल खण्ड आदि फूलन की कलात्मक ढंग सों हार शृंगार, गुलाब, चमेली कोयली पीत गुलाबाँस आदि के फूलन सो माड़ी गई विशेष भोग आवे। उत्थापन भोग सन्ध्यार्ति में दर्शन होय। शयन में बड़ी होय जाय। आज साँझी अरु दान दोनों हरिराय जी के होय हैं। वस्त्र हू श्री विट्ठलवर के यहाँ सों आवै है।

प्रश्न - क्योंजी दान महादान बड़ौ दान सौं कहैं?

उत्तर - नित्य जो भोग में दान हाँडी तथा सामग्री आँवे सो दान हे। अरु जो बहुत तथा विशेष सामग्री जामें आवे सो महादान। सब सौं ज्यादा सामग्री तथा विविध प्रकार के दूध घर के व्यज्जन आवें सो बड़ौ दान कह्यौ जाय है।

बड़ोदान ''हमारो दान देहो गुजरेटी।
अति इतरात कहाधौं करैगी बड़े गोप की बेटी।''

महादान - ''कृपा अवलोकन दान दे री महादान वृषभान कुमारी।
तृषित लोचन चकोर मेरे तब वदन इन्दु किरन पान दे री।
सब विधि सुघर सुजान सुन्दरी सुन बिनती कान दे री।
गोविन्द प्रभु पिय चरण परस कहे याचक कौं तू मान दे री।''

याके अनेक भाव तथा अनेक अर्थ हैं सो यह रस लीला को ही महादान कह्यौ जाये है।

आश्विन कृष्णा 30- : कोटी की आरती छेलो दान - पनघट को तथा वस्त्र श्याम सुन हरि फूल के काछनी सूथन पटका। ठाडे वस्त्र सफेद। आभरण जडाऊ मुकुट सिलमग सितारा कौ। पिछवाई स्याम में सुनहरी मोर नाचते बुटका वारे। कुण्डल मयूराकृत वनमाला को शृंगार।

हरिरायजी वारो बड़ौ दान छेलो गवै। साँझ सो साँझ हरिरायजी वारी गवै। आज कोट मड़े। जामें द्वारका लीला सुनहरी रुपहरी पन्नी के घोडा हाथी द्वारका के महल, पूतरी, मल खम्भ ये सब कागज के तथा सब रंगन के अनेक गोपी छरीदार। सिंह, वानर, पशु पक्षी सहित मढे। आज केला के अगल बगल मढ़ेगर स्वच्च रहे। बाकी सब कागज के खिलौना मढ़ें। उपर द्वारका के महल सात खंड पाँच खण्ड के बनें।

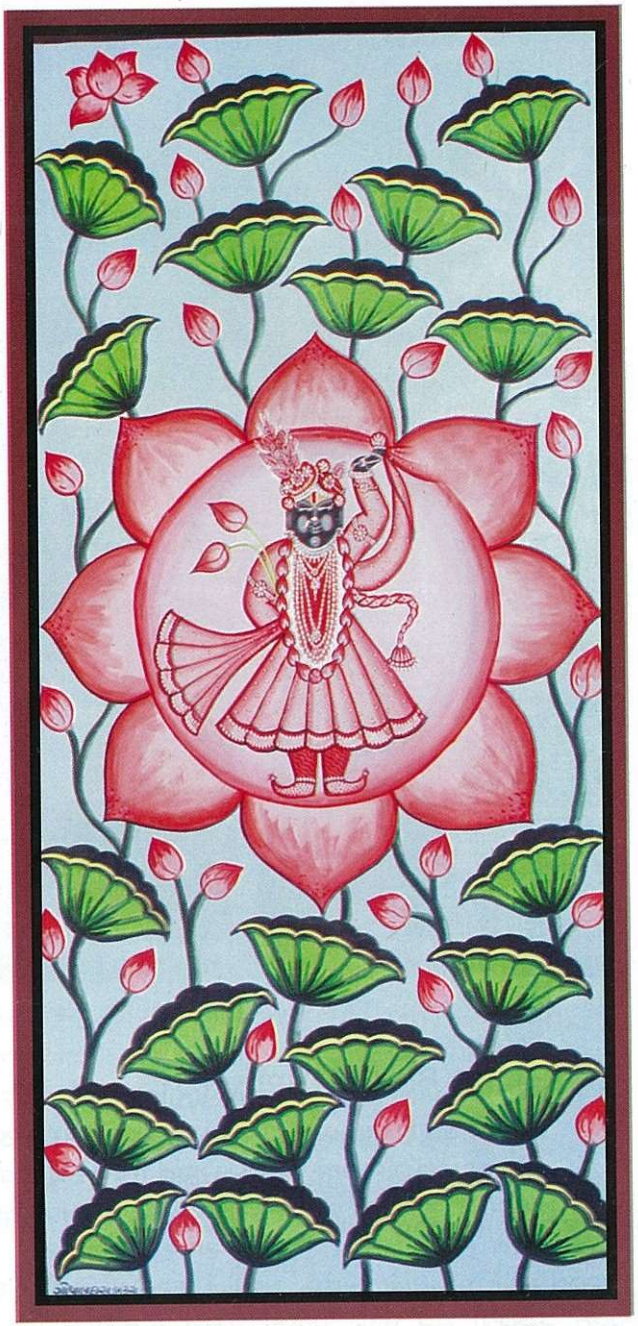

चित्रकार : गोपालदास

प्रश्न :- क्योंजी कोट काहे को कहैं साँझी में छेलो कोट कौन सो?

उत्तर :- कोट संध्यादेवी को चौदह दिन विविध खेलन सो खिलाय बाकी वरयात्रा निकारि विदा करै। तासों सहर कोटी की परिक्रमा के भाव सों कोट माँड़ैं। वैसे ब्रज में कोट वन की लीला सों कोट कहे। यामें अनेक ढंग सों हाथी घोडा, सुखपाल आदि सेना सिपाही जैसे वरयात्रा में निकसे तैसे बनावें। सम्प्रदाय सिद्धान्त सों ब्रजराज की राज लीला के भाव सों द्वारका लीला में राजलीला के दर्सन कराये। चौदह बिना ब्रजलीला करे राज लीला (द्वारका लीला)। आज कोट की आरती होय तब और पदहू गवै ।

साभार : 'श्रीनाथ सेवा रसोदधि' (षट् तरंगात्मक)

* * *

રાસલીલા, શ્રીનાથજીનો મુકુટ :-

શ્રી ભાગવત પિયુષ સમુદ્રમથનક્ષમ્: તત્સારભુતરાસસ્ત્રી

શ્રી મહાપ્રભુજીએ જ્યારે અમૃતસાગરનું મંથન કર્યું. દેવોને ખારો સમુદ્રમંથન કરવાથી અમૃત પ્રાપ્ત થયું. શ્રી મહાપ્રભુજીએ અમૃત મંથન કર્યું તો એ સમુદ્રમાંથી રાસસ્ત્રી પ્રગટ થઈ. એ રાસસ્ત્રીઓને ભગવાને આદેશ આપીને ઘરભેગી કરી દીધી. પરંતુ રાસસ્ત્રી ઘેર પાછી વળતાં પહેલાં પોતાના ભાવ શ્રી ઠાકોરજીનાં ચરણોમાં સમર્પિત કરીને ગઈ. ત્યારે લઘુ અને બૃહદ રાસના નાયક શ્રી મદન મોહનલાલ અને શ્રી ગોકુલ ચંદ્રમાજીએ એમનાં ઉભય ભાવાત્મક રસિક શેખર શ્યામસુંદરે પોતાના જમણાં, ત્રાંસા, નમેલા મુગટની છાયા(આકૃતિ) ચરણોમાં પધરાવી અને એ બંને ચરણાર્વિંદની નખક્રાંતિમાં સ્વામિનીજી, ચંદ્રાવલિજી, શ્રી યમુનાજીની સાથે અન્ય સખીઓનાં ભાવ દર્શનોત્સુકમાં (દર્શોનખક્રાંતિઓમાં) ભવ્ય સુંદર સ્વરૂપે બિરાજમાન થયેલા મળ્યા. મુગટની છાયામાં તે ગોપીઓનાં ભાવ સદેહે વિલીન થઈ ગયા. તે ભાવ મુગટમાં બિરાજેલા છે. આ બધાં ઉજ્જવળ ભાવ છે. આ ભાવોનો રસ અને યશ ઉજ્જવળ છે. એટલા માટે જ શરદ્‌ની ઉજ્જવળ ચાંદનીમાં સમસ્ત ઉજ્જવળ ઐશ્વર્ય શ્રીનાં મુગટમાં બિરાજમાન છે. અહીંયા બાંકે ઠાકુર (ઠાકોરજી), બાંકી ઠકુરાની (ઠકરાણી) બાંકી ચિત્તવન, બાંકે હાવભાવ, બાંકે રસકે બે-ભાવ, બાંકે મુગટમાં બિરાજમાન છે.

બાંકેનો રસ(લીલા) અલગ જ છે. અત: એની રાસ લીલા અનોખી છે. આ બધું પુષ્ટિભક્તોને પોતાના સ્વજન હોવાનું દાન કરે છે. આ પોતાના પણાંની કાંઈક લાક્ષણિકતા છે. અત: શ્રી મહાપ્રભુજીએ અંતરધ્યાન ન થવું પડે એ હેતુથી એ મુગટ શ્રીનાથજી પાસેથી લઈને રાસમાં અભિનય કરવાવાળા કૃષ્ણસ્વરૂપ બાળકનાં શૃંગારમાં શ્રીનો મુગટ પધરાવ્યો.

'ત્યોં ચોકી ત્યોં રાસલીલા પ્રારંભ હુઈ'

આ બધું કરહેલા નિવાસી તત્કાલીન સ્વામી ઘમંડદેવજીને શ્રી મહાપ્રભુજીએ પધરાવ્યો.

ત્યારથી આ રીત થઈ કે શ્રી ઠાકોરજીના દર્શનનાં શણગારમાં અગર મુગટ નથી તો બેસીને દર્શન કરવું યોગ્ય નથી. પરંતુ શણગારમાં શ્રી ઠાકોરજીએ મુગટ ધર્યો છે તો ઊભા થઈને દર્શન કરવાની પદ્ધતિ છે. એ પણ આજુ-બાજુ, જમણી-ડાબી, વચમાં ગલી છોડીને દર્શન કરે. જ્યારથી મુગટ ધરાવવાનો શરૂ કર્યો અથવા એ જ પ્રભુ મુગટ ધારણ કરે છે એ જાણીને પુષ્ટિમાર્ગીય હવેલીમાં કીર્તનીયા પાઘડી પહેરીને ઊભા થઈને કીર્તન કરે છે, બેસીને નહીં. આ બધું મુગટ ધરાવીને અથવા ધરાવવાવાળાનાં મહાત્મ્યનું સૂચક છે.

એટલા માટે જ રાસનાં દિવસે સફેદ જરી આવે છે જે બધું જ ઉજ્જવળ હોવાપણાનું સૂચક છે. શેષ એનાં અન્ય ભાવ બીજાં ઘણાં છે, જે ગોપીનય છે.

ભિન્ન-ભિન્ન ઘરોમાં ભિન્ન-ભિન્ન રસ એકઠો કરીને મુક્યો છે. એ ભાવોને સ્પષ્ટ કરવા એ અમારા માટે શક્ય નથી. કૃપાપાત્ર બનીને પોત-પોતાના ગુરુઘરથી પ્રાપ્ત કરો.

શ્રી મહાપ્રભુજીએ વ્રજવાસીઓને રાસલીલા કરવાની આજ્ઞા કરી. જ્યારે વ્રજવાસીઓએ રાસલીલા કરવાની શરૂ કરી, ત્યારે શૃંગાર ભોગ ધરાવ્યા પછી ટેરો ખેંચવાથી, રાસ કરનારા બાળક અંતરધ્યાન થઈ જતાં હતાં. એવું ત્રણથી વધુ વાર બન્યું. રાસ રચનારાને બાળક માંગવાથી નહોતું મળતું. આ વાત શ્રીમહાપ્રભુજીને વ્રજવાસીઓએ કહી. ત્યારે શ્રી મહાપ્રભુજીએ શ્રીનાથજીને ધરાવેલો મુગટ રાસધારીઓને આપ્યો. આ મુગટ જે રાસમાં કૃષ્ણ બને એને ધરાવશો તો બાળકો સુરક્ષિત રહેશે. એ મુગટને ધારણ કરનાર શ્રી કૃષ્ણએ કૃષ્ણાવત્ ચમત્કાર દેખાડ્યો. એવું આ સંપ્રદાયમાં ઇતિહાસમાં સુરક્ષિત છે. ત્યારથી વલ્લભ સંપ્રદાયમાં પુષ્ટિમાર્ગીય આચાર્યોને ત્યાં રાસલીલા થાય છે. ત્યારે શ્રીજીનો મુગટ હોવાને કારણે વલ્લભ બાલક અને આચાર્ય ઊભા થઈને રાસલીલા જુએ છે. બેસીને નહીં.

જ્યાં રાસલીલામાં શ્રીજી મુગટ નથી, એ લીલા જોવામાં પ્રસાદી-અનપ્રસાદી, અપરસ-બીના અપરસ, વૈષ્ણવ-અવૈષ્ણવ જેવો દૃષ્ટિકોણ કેળવવામાં આવે છે. શેષ પોતપોતાનો મનોવિનોદ.

માથે પર મુગટ દેખ, ચંદ્રકા ચટક દેખ,
છબીકી લખક દેખ, રૂપ રસ પીજીએ.
લોચન વિશાલ દેખ, મુજ ગલે માલ દેખ,
અધર સુલાલ દેખ, ચિત્તચોર લીજીએ.
કુંડલકી હલન દેખ, પલકન કી ખુલન દેખ,
આતમ કે બલન દેખ, સર્વસ દે દીજીયે.
પિતાંબર કો છોર દેખ, મુરલી કી છોર દેખ.
ફિર સાંવરે કી ઓર દેખ, તો દેખ વો હી કીજીયે.

કામવન

‘રાસલીલા’ના જીવ

પ્રથમ સંસ્કૃતમાં ‘લીલા’નો સાહિત્યિક અર્થ છે ‘કેલી.’(નિત્યરાસ) જે પ્રભુના કોઈ કાર્ય અથવા નાટક, જે એવા કોઈ કાર્યને પુનઃપ્રગટ(પ્રદર્શિત) કરે છે. ‘રાસ’ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની એક વિશિષ્ટ લીલાનું નામ છે. ભાગવત પુરાણ બંને અભિધાનોને મેળવીને આ મૌલિક સ્વચ્છંદ પ્રેમપૂર્ણ ઘટનાને ‘રાસલીલા’ નામ(સંજ્ઞા)થી ઉદ્‌બોધિત(પ્રગટ) કરે છે. ‘રાસલીલા’ના રૂપમાં શ્રીકૃષ્ણ સંબંધી નાટક ભજવવાની પરંપરા વૈષ્ણવ પુરાણોના અભ્યાસથી જણાય છે કે તે સંપૂર્ણ ભારતમાં પ્રચલિત હતી.

મોગલ અને અંગ્રેજ શાસન કાળમાં ‘રાસલીલા’ લગભગ બંધ થઈ ગઈ હતી. ૨૦૦ વર્ષ પૂર્વેનો ઇતિહાસ કહે છે કે, ‘રાસલીલા’નો પ્રાદુર્ભાવ શ્રી મેઘશ્યામ શર્માજીએ કર્યો હતો. તેમના જ સમયમાં બરસાના પાસે આવેલ હાથીયા ગામમાં શ્રી ગંગોલી મલજીના પુત્ર શ્રી કિશનલાલજી સર્વશ્રેષ્ઠ રાસ મંડળીના રચયિતા હતા. શ્રી કિશનલાલજી પુષ્ટિ સંપ્રદાયના કટ્ટર અનુયાયી હતા. (ચુસ્ત વૈષ્ણવ હતા.) જેઓનું આત્મ સમર્પણ ની. લી. તિલકાયત શ્રી દામોદરલાલજી મહારાજશ્રી દ્વારા થયું હતું. શ્રી કિશનલાલજીની રાસમંડળીને શ્રીનાથજીનો ‘મુકુટ’ શ્રેષ્ઠ રાસમંડળી રચયિતાના ભાવસ્વરૂપે અર્પણ થયો હતો. વૃંદાવનવાસી શ્રી હરગોવિંદજીના માથે ઉપરોક્ત શ્રીનાથજીનો મુકુટ ધારણ કરાવીને(પહેરાવીને) શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપમાં રાસ મંડળીમાં દાખલ કર્યા હતા. તે સમયે આપની ઉંમર ૭-૮ વર્ષની હતી. શ્રીકૃષ્ણ વેશ ધારણ કરનાર બાળકની ઉંમરની મર્યાદા ૧૬ વર્ષ સુધીની જ હોય છે. ત્યાર બાદ આપ રાસમંડળીમાં યશોદાજી, ઓધ્ધવજી વગેરે સ્વાંગ ધારણ કરતા. આપનું બ્રહ્મસંબંધ ની. લી. તિલકાયત શ્રી ગોવિંદલાલજી મહારાજશ્રી દ્વારા થયેલું છે. શ્રી ગુરુદેવની આજ્ઞા અને અનુમતિ અનુસાર રાસમંડળીની રચના સ્વતંત્ર રીતે પુષ્ટિમાર્ગની પ્રણાલિકા અનુસાર આપે કરી અને લીલી પરિક્રમા સાથે વૈષ્ણવોને રાસલીલાનું દર્શન કરાવે છે.

પ. ભ. શ્રી હરગોવિંદજી(દાદા)ની રાસમંડળીને ની. લી. ગો. તિલકાયત શ્રી ગોવિંદલાલજી મહારાજશ્રી(નાથદ્વારા) દ્વારા શ્રીનાથજીના મુકુટની અર્પણવિધિ માટે નાથદ્વારા આવવાનું આમંત્રણ મળ્યું હતું, જેની ખબર નાથદ્વારા સ્થિત સંપ્રદાયના કટ્ટર મહાનુભાવોને થતા, તેઓ દ્વારા તિલકાયતશ્રીને પત્ર લખીને જાણ કરી કે શ્રી હરગોવિંદજી અન્ય માર્ગની લીલા ભજવે છે તો તેમને શ્રીનાથજીનો મુકુટ કેમ અપાય ?

કલાપ્રેમી અને કાંઈક નવું જાણવાની ઇચ્છા રાખનાર શ્રી હરગોવિંદજીએ શ્રીચૈતન્ય મહાપ્રભુજીની ‘ગૌરાંગલીલા’ બંગાળના વૈષ્ણવો દ્વારા આગ્રહભરી વિનંતીને માન આપી ‘ગૌરાંગલીલા’ને સજીવન કરી હતી, જેનાં વખાણ ચારે તરફ પ્રસરી ગયા. ની. લી. ગોસ્વામી તિલકાયત શ્રી ગોવિંદલાલજી મહારાજશ્રીની દીર્ઘ દૃષ્ટિ ‘ગૌરાંગલીલા’નો ભેદ જાણી ગયા હતા. ‘વિરહ કી બાતે વિરહી જાને.’ આ સમયે ની. લી. ગો. શ્રી દાઉબાવા(શ્રીરાજીવજી) બાલ્યાવસ્થામાં બિરાજતા હતા. ચર્ચાનો વિષય બનતા, કૌતુક સાથે સમગ્ર પરિવારે(જનાના સહિત) ‘ગૌરાંગલીલા’ જોવાનો આગ્રહ વ્યક્ત કર્યો. આપશ્રીએ શ્રી હરગોવિંદજીને કહ્યું, ‘અમારે અમારા

પરિવાર સહિત વૈષ્ણવજનોની ઉપસ્થિતિમાં 'ગૌરાંગલીલા' જોવી છે, આપ તૈયારી કરો.' વેશભૂષા સાથે લાવ્યા ન હોવાથી, આપશ્રી પોતાના(નાથદ્વારા) દરજી પાસે શીઘ્ર વેશભૂષા તૈયાર કરવા માટે આજ્ઞા કરી. ચાર દિવસ પછી આપશ્રીએ આપના પરિવાર સહિત, આપના કૃપાપાત્ર સેવકજનોની ઉપસ્થિતિમાં 'ગૌરાંગલીલા' નીહાળી. લીલા જોઈને આપના કૃપાપાત્ર વૈષ્ણવો અને શ્રી મુરલીધર ભટ્ટજીએ પ્રશંસા કરી. મનસૌરના શ્રી મદનલાલજી કે જેઓ પ્રસિદ્ધ લેખનકાર હતા, ફળસ્વરૂપે 'શ્રીવલ્લભલીલા'ફળસ્વરૂપે 'શ્રીવલ્લભલીલા' તેમણે લખીને શ્રી હરગોવિંદજીને આપી. 'શ્રીવલ્લભલીલા'માં શ્રીવલ્લભનો પાઠ કોણ કરશે ? વલ્લભ, વ્રજ અને વ્રજવાસી એક જ છે તો શ્રીવલ્લભનો પાઠ શ્રીવલ્લભકુળ કેમ ના નિભાવે ? ભટ્ટ મુરલીધરજીએ વાત વધાવી અને વલ્લભકુળ દ્વારા પણ સંમતિ મળી. વાત પછી આગળ વધી નહીં. જે 'શ્રીવલ્લભલીલા' બહુ જ ભાવપ્રધાન છે.

શ્રી હરગોવિંદજી(દાદા) પોતાના વિતેલા સંસ્મરણોને યાદ કરતા કહે છે કે, પાકિસ્તાનમાં ગુજરાંવાલા રાસ કરવા માટે ગયેલા, જ્યાં કાલીયનાગદમન લીલામાં હું યશોદાજીના સ્વાંગમાં હતો. ગ્વાલ-બાલ આવીને યશોદાજીને કહે છે, 'મૈયા ગેંદ લેને કે લિયે કૃષ્ણભૈયા કાલિન્દી મેં કૂદ પડે.' આ સાંભળીને 'હું' યશોદાજીના સ્વાંગમાં બેહોશ થઈ ગયો હતો. માતૃપ્રેમ અને પાત્રની 'સચ્ચાઈ'(ખરાપણું), પ્રભુના વિરહની આ દશા દેહ કેમ ઝીરવી શકે ?

વ્રજયાત્રામાં પ.ભ. શ્રી કિશલાલજી સાથે આપ પ્રસિદ્ધ 'ઓધ્ધવલીલા' કરતા, જે રાસ ઔધ્ધવક્યારી પાસે પાંચથી છ કલાક સુધી ખેલાતો.

શ્રી હરગોવિંદજીની રાસમંડળીને શ્રીમહાપ્રભુજીના પ્રાગટ્ય દિને શ્રીનાથજીનો મુકુટ તિલકાયત શ્રી ગોવિંદલાલજી મહારાજશ્રી(નાથદ્વારા)ના કરકમળો દ્વારા અર્પણ થયો હતો, જે શ્રીનાથજીનો મુકુટ હાલ આપની નિત્ય સેવામાં બિરાજે છે.

'સાંઝી' વિષયમાં આપે જણાવ્યું કે, 'સાંઝી ભાવમય લીલા છે.' જ્યારે 'સાંઝી લીલા ભજવાય; ત્યારે બધું જ કામકાજ છોડીને વૈષ્ણવો લીલાદર્શન માટે આવતા. લીલામાં સાંઝી પ્રત્યક્ષ ચિતારતી નહોતી. છતાં પણ સંવાદ-દૃશ્ય દ્વારા ભાવુક વૈષ્ણવો પ્રત્યક્ષ સાંઝીનો અનુભવ કરતા અને આનંદવિભોર બની જતા.

શ્રી હરગોવિંદજીને ઇ.સ. ૧૯૭૩માં ઉપરાષ્ટ્રપતિ શ્રી ગોપાલસ્વરૂપ પાઠક દ્વારા પ્રથમ અને બીજો રાષ્ટ્રપતિ એવોર્ડ રાષ્ટ્રપતિ શ્રી અબ્દુલ કલામ દ્વારા ઇ.સ. ૨૦૦૬માં અર્પણ થયો. તદ્‌ઉપરાંત ઉત્તરપ્રદેશ રાજ્યપાલ દ્વારા રાજ્યકક્ષાના ૨(બે) એવોર્ડ આપી આપનું સન્માન કરેલ છે. કર્ણાટકના રાજ્યપાલ શ્રી ગોવિંદ નારાયણજી દ્વારા આપનું બહુમાન કરવામાં આવ્યું છે. આજે આપની આયુ ૮૭ વર્ષની છે અને તેઓ 'રાસલીલા'ના સેવા કાર્યમાં સતત પ્રવૃત્ત છે.

પોતાના અંતર આત્માની વાત કહેવા માટે અમારી વિનંતીને માન આપી, બહુ જ ઊંડા વિચાર કર્યા પછી જવાબ આપ્યો, 'અદ્‌ભુત આનંદ હતો, વિશેષ મસ્તી હતી.'

અસ્તુ.

पद्मश्री स्वामी हरगोविन्द शर्मा वृजरासलीला सस्थान मण्डल के द्वारा प्रियापीतमकी सांझी सुख की एंव निकुज लीलाओं का दर्शन करते है।

‘रंगबिरंगी चित्रित सांझी के मध्य रंगबिरंगी श्रृंगार वस्त्र आभूषण धारण करते हुए युगल स्वरूप श्री राधा कृष्ण’

“લીલી વ્રજપરિક્રમા સાથે રાસ મંડળી દ્વારા સાંઝીલીલા”

श्रीसाँझी-लीला

।। मङ्गलाचरण ।।

(श्लोक)

राधाकरावचितपल्लववल्लरीके
राधापदाङ्कविलसन्मधुरस्थलीके ।
राधायशोमुखरमत्तखगावलीके
राधाविहारविपिने रमतां मनो मे ।।

‘हे मेरे मन! तू श्रीराधा–कर–कमल सौं स्पर्श करे भए पल्लवारी वल्लरीन सौं मण्डित, श्रीराधा–पदाङ्कन सौं सोभित मनोस्थलन सौं युक्त एवं श्रीराधा–यशगान सौं मुखरित मत्त खगाव द्वारा सेवित श्रीराधा–कुञ्ज–केलि–कानन श्रीबृन्दाबन में रमण कियौ कर ।’

समाजी –

पद (राग–ईमन, तीन ताल)

और कोऊ समझौ सो समझौ, हम कूँ इतनी समुझ भली ।
ठाकुर नंदकिसोर हमारे, ठकुराइन बृषभान–लली ।।
श्रीदामादिक सखा स्याम के, स्यामा सँग ललितादि अली ।
ब्रजपुर बास, सैल–बन बिहरन, कुंजन–कुंजन रंग रली ।।
इन के लाड़ चहूँ सुख अपनौ, भाव–बेलि रस फलन फली।
कहैं भगवान हित रामराय प्रभु सब ते इन की कृपा बली ।।

श्रीजी–

पद (राग–धुन गारौ, तीन ताल)

बृंदाबन फूलन सौं छायौ ।
चलौ सखी फुलवा बीनन कूँ साँझी कौ दिन आयौ ॥
प्रेम–मग्न ह्वै साँझी चीतौ, पचरँग रंग बनाओ ।
बृंदाबन हित रूप लाल के मन में मोद बढ़ाऔ ।।

सखीयौ! साँझी के दिन आय गए हैं, सो चलौ बृंदाबन में सौं फूल बीनि ल्यावैं, ता पाछें अनेक रँगन के फूल भरि कैं ऐसी साँझी सजाऔ, जाकौं देखि कैं प्यारे स्याम सुंदर अति प्रसन्न होयँ ।

सखी – हाँ, प्यारी जी! बृंदाबन में बड़े ही सुंदर फूल खिले हैं, अब बेगि ही पधारौ ।

[श्रीजी सब सखीन कूँ संग लै कैं बृंदाबन पधारैं ।]

(पटाक्षेप)

श्रीकृष्ण – [बृंदाबन में बिराजे हैं]

(स्वगत)

पद (राग–हीमर, तीन ताल)

मोहि अति लागत श्रीबन नीकौ ।
बिकसित कुसुम सुबासित चहुँ दिसि, सुंदर सब्द अली कौ ।।
बोलत सुक–पिक, डोलत खग–मृग, अद्‌भुत नृत्य सिखी कौ ।
बल्लभ कृष्न जदपि सुख–सागर, प्रिया बिना सब फीकौ ॥

यह श्रीबन मोकूँ, बहुत ही प्यारौ लगै है; या में मोगरा, कुंद, केतकी, मालती, मोतिया, चमेली, चंपा, गुलाब, गैंदा, सेवती, निवारौ, राइबेल, जुही, पारिजात, कदंब, पलास, कमल तथा औरहू नाना भाँति के पुष्प खिले हैं ।और कैसी सुंदर लताएँ झुकी हैं, तिनमें पुष्पन की गंध सौं मतवारे होय भौंरा कैसी गुंजार करि रहे हैं ।बृच्छन की डारिन पै बैठि कैं तोता, पपैया, कोकिला कैसे मधुर–मधुर बोलि रहे हैं ।और ये मोर कैसो अद्‌भुत नृत्य करि रहे हैं! सीतल मंद सुगंधित पवन चलि रही है ।जद्यपि यह बृंदाबन सब सुखन कौ समुद्र है, तथापि मेरी प्रानेस्वरी श्रीराधा बिना यह सब फीकौ लगै है ।

(अरिल्ल छंद)

साँझी–सुख–समूह कौन बिधि बिलसिहों ।
प्रानप्यारी राधा बिनु क्यौं हुलसिहौं ॥
तुव मुख कमल पराग नैन अलि मेरे हैं ।
मम सिर मंडन करन चरन बलि तेरे हैं ॥
कुटिल अलक आस्रय ते कुटिल भयौ मन मेरौ ।
सरल होउँगौ निरखि सरल मुख हेरें तेरौ ॥
साँझी हित बीनन फूल यही बन आइहौ ।
यहि आसा, याही मिस दरसन पाइहौं ॥

हाँ, साँझी चीतिबे कूँ फूल लैबे के ताईं या बन में अवस्य पधारैंगी सो यहाँ ही उनके दरसन है जायँगे । [लतान की ओर देखि कैं]

हैं, ये प्रकास काहे कौ भयो ?हाँ –

(दोहा)

गजगामिनि भामिनि मेरी आवत इतहिं लखात ।
दुरि या तरु की ओठ में सुनूँ रसीली बात ॥

गज–गति सौं चलिबे बारी मेरी प्रिया अपनी सहेलीन कूँ संग लै इतही कूँ पधारि रही हैं, सो मैं, इन लतान में दुबकि कैं इन की रसीली बार्ता सुनूँ । [श्रीकृष्ण मालती–लतान में छिपि जायँ]

पद (रागश्चदेस, ताल–रूपक)

यह बन आप ही सौं सुहात ।
परत ही तुव चरन यहाँ कछु होत अद्‌भुत बात ॥
फूल–फल, द्रुम–बेलि–बीरुध, सबहि अति सरसात ।
बृच्छ चढ़िं सुक–कोकिला–पिक बोल, फूल झरात ॥
डार द्रुम फल–भार सौं झुकि–झूमि भुव परसात ।
मनहुँ निज फल भेट लै तुव पद–कमल सिर नात ॥
मत्त मधुकर–दल सबहि मिलि मधुर सबद सुनात ।
मनहुँ बल्लभ आगमन लखि बिमल तुव जस गात ॥

प्रिये! जब–जब आप या बन में पधारौ हो, तब–ही–तब यहाँ अद्‌भुत–सी बात देखिबे में आव है ।या बन के फूल–फल, बेलि–बीरुध आप के दरसन करत ही प्रफुल्लित हैं जायँ है ।बृच्छन पै बैठे तोता, पपैया, कोकिलाएँ मधुर–मधुर सुर सौं बोलि कैं फूल झरावैं हैं, मानौं ये आपकी फूलन सौं सेवा करि रहे होयँ, और इन बृच्छन की डारैं फूलनि तथा फलनि के भार सौं झुकि कैं धरती कूँ छी रही हैं, मानौं ये बृच्छ अपनी डारी रूप हाथन में फल लैकैं आप के चरनन में भेट करि रहे होयँ ।और ये मतवारे भौंरा कैसी मधुर गुंजार करि रहे हैं, मानौं या बन में आप के पधारिबे सों प्रसन्न होय हृदय की हुलास सौं आप के निर्मल जस कौ गान करि रहे होयँ ।

श्रीजी – सखीयौ! अब तुम सब न्यारी–न्यारी भाँति के फूल लाऔ, और मैं इत माऊँ जमुना–तट की कुंजन में सौं सुंदर फूल लाउँ हूँ । समाजी–

(दोहा)

हरषि फूल बीनत अली, डलिया काँख लगाय ।
नबल बाल बृषभानु की न्यारे चली सुभाय ॥
औ चक पट अरुझ्यौ प्रिया, परसि कटीली डारि ।
कहँ ललिता चंपकलता, कहत पुकारि–पुकारि ॥
सघन मालती कुंज, तहँ ठाड़ी लली सुजान ।
नबल कुमर ब्रजराय कौं दई दिखाई आन ॥
नैननि सौं नैना मिले, इकटक रहे निहारि ।
इन अरुझी अँखियान कौं कौन सकै निखारि ॥
तब नागर नँदलाल नें पट दीयौ सुरझाय ।
पै मन अरुझ्यौ दुहुँन कौ, घर कौं चल्यौ न जाय ॥

[श्रीजी कौ अंचल फूल बीनत में एक बृच्छ की डारी सौं उरझि जाय ।तब श्रीजी सब सखीन कौ नाम लै लै–कैं हेला दैं, परंतु कोई सखी नहीं सुनै ।तब उन लता–कुंजन सौं ठाकुर जी पधारि कैं वा बस्त्र कूँ सुरझाय दैं और इकटक श्रीराधा–मुख–चंद्र के दरसन करते रहैं]

पद (राग–शुद्ध सारंग, ताल=धमार)

आनँद सिंधु बढ़्यौ हरि–तन में ।
राधा–मुख पूरन ससि निरखत उमगि चल्यौ ब्रज बृंदाबन में ॥
इत रोक्यौ जमुना, उत गोपिन, कछूक फैलि पर्यौ तिभुवन में ।
ना परस्यौ करमठ अरु ग्यानी, अटकि रह्यौ रसिकन के मन में ॥
मंद–मंद अवगाहत बुधि–बल, भक्त हेतु लीला छिनु– छिनु में ।
कछुक लह्यौ नँदसूनु–कृपा तें, सो देखियत परमानँद जनें ॥

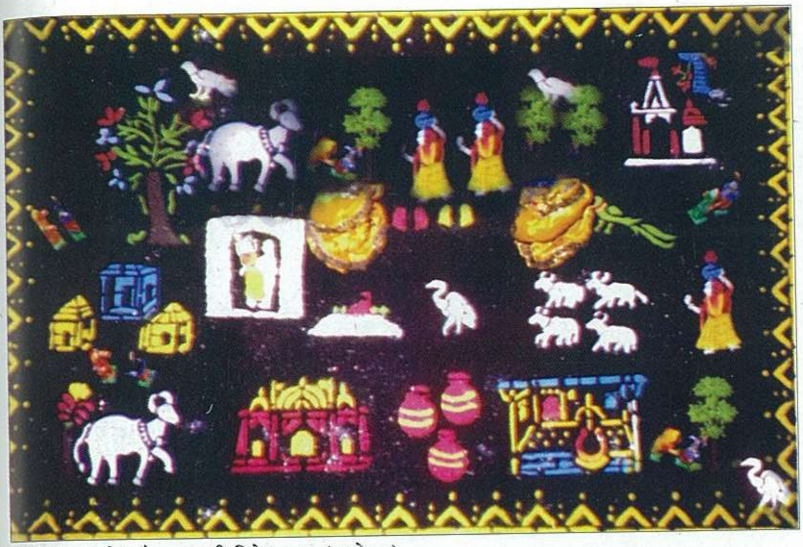
'रंगोकी सांझी' सौजन्य : श्री दिपेश शाह (वडोदरा)

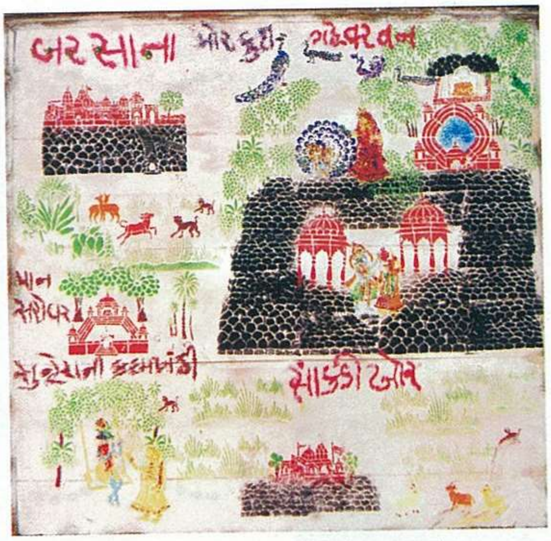

सौजन्य : श्री विद्युभुषणजी शर्माजी, अमदावाद

(दोहा)

मिलत नवावत नव लता, अंचल छुटत दुकूल ।
इत–उत बाढ़ी दुहुँन मन फूलन बीनत फूल ॥

पद (राग–पीलू,ताल–अद्धा)

रहे दोउ बदन निहारि–निहारि ।
फूलनि बीनत सबै सखी उत, इत श्यामा सुकुमारि ।।
लता करनि में रहि गइँ इत–उत, कौन सकै निरवारि ।
नागरिया मिले नैन दुहुँनि के, बड़े ठगनि ठगवारि ।।

[श्रीजी सखिन की ओर जायँ, ठाकुरजी लतान में छिपि जायँ]

सखी–प्यारी! हम सब तौ झोरी भरि–भरि कैं बौहौत फूल लाई हैं, परंतु आपकी झोरी में तौ थोरे–से ही फूल दीखैं हैं, और आपकौ मुख हू उदास है ।कहा बात है गई, कछू बताऔ तौ सही ।

श्रीजी–

पद (राग–चैती, ताल–धीमा–तिताल)

फुलवा बीनन हौं गई री जमुना–कूल द्रुमन की भीर ।
अरुझ्यौ आय अरनि की डरियाँ तिहिं छिन री मेरौ अंचल चीर ।।
तब कोउ आय अचानक निकस्यौ मालति लता सघन मंझार।
बिना कहें मेरौ पट सुरुझायौ, इकटक मो तन रह्यौ निहारि।।
पट सरुझाकर मन अरुझायौ, कहा कहूँ लज्जा की बात ।
हौं गुरुजन डर दबी जात री, इत वे सैननि हा–हा खात ॥
नाम न जानौं वाकौ, स्याम बरन हुतौ, पीत बरन बर हुतौ री दुकूल ।
बाहि बन लै चलि नागरिया फिरि बीनन साँझी के फूल ।।

सखी! मैं फूल बीनत–बीनत जमुना–तट पै जाय पौहौंची ।तहाँ अरनी की डार में मेरौ अंचल उरझि गयौ ।

सखी – तौ हम कौं क्यौं न बुलाय लीनीं ?

श्रीजी – अरी, मैंने तुम सबन के नाम लै लै कैं हेला दिए, परंतु काऊ नें नायँ सुनी ।

सखी – तौ कौन नें सुरझायो ?

श्रीजी – सखी! तब वा मालती–कुंज में सौं लता इटामतौं भयौ मेरी ही दाईं एक बड़ोई सुकुमार निकसि कैंसे आयौ ।वाने बिना हीं कहें मेरौ अंचल सुरझाय दियौ और इकटक मेरी ओर देखिबे लग्यौ ।वानें मेरौ बस्त्र तौ सुरझाय दियौ, परंतु मेरौ मन उरझाय लियौ ।और तोसौं का कहूँ, कहिबे में लाज लगै है–सखी! मैं तो सकुच के मारैं दबी जाय रही और उतकूँ वह नैनन में हीं मेरी हाहा खाय रह्यौ।

सखी – वाकौ नाम कहा हौ ?

श्रीजी – सखी! वाकौ नाम तौ मैं नायँ जानूँ; परंतु, हाँ, वाको स्याम तौ रंग हौ और वानें पीरे–पीरे बस्त्र पहरि राखे है ।

सखी – अरी, होयगौ कोई माली ।अब बौहौत अबेर है गई, घर पधारौ ।

श्रीजी – नायँ, एक बेर वाही कुज में मोकूँ फिर लै चल ।

सखी – प्यारी! काऊ माली सौं बिना हीं बात लरनौ परैगौ, घर चलौ ।

श्रीजी – नायँ सखी! मैं एक बेर तौ वहाँ जाऊँगी ही ।

सखी – अच्छौ, नायँ मानौ तौ चलौ ।

[सब सखी, श्रीजी फूल बीनती मालती–कुंज की और पधारैं]

समाजी–

ख्याल (राग–बसंत, ताल–द्रुत एकताल)

फुलवा बिनत डार–डार गोकुल की सुकुँवारि,
चंद–बदनि कमल–नैनि भानु की लली ।
एरी ए सुधर नारि, चलत न अंचल सम्हारि,
आवैंगे नंदलाल, देखि कैं डरी ।।

श्रीकृष्ण

(कबित)

साँझी–फूल लैन, सुख दैन मन–नैननि कौं
स्यामा जू साथ जूथ जुबतिन के धाए हैं ।
चलत अधिक छबि छाजत छबीलिनि के
रँगीले अंग–अंग रंग–पट फहराए हैं ॥
नागर निसान नाद नूपुर–समूह बाजैं,
अंग की सुबासनि सौं भ्रमर छूटि आए हैं ।
बृंदाबन बीच पायँ धरत उठीं यौं गाय,
मानौं घन स्याम जानि मोर कुहकाए हैं ।।

पद (राग–जंगला, ताल–कहरवा)

अरी तुम कौन हौ री, फुलवा बीननहारी ।।टेक ।।
नेह–लगन कौ लग्यौ बगीचा, फूलि रही फुलबारी ।
कृष्नचंद बनमाली आए, बोलौ क्यौं ना प्यारी ।।१ ॥

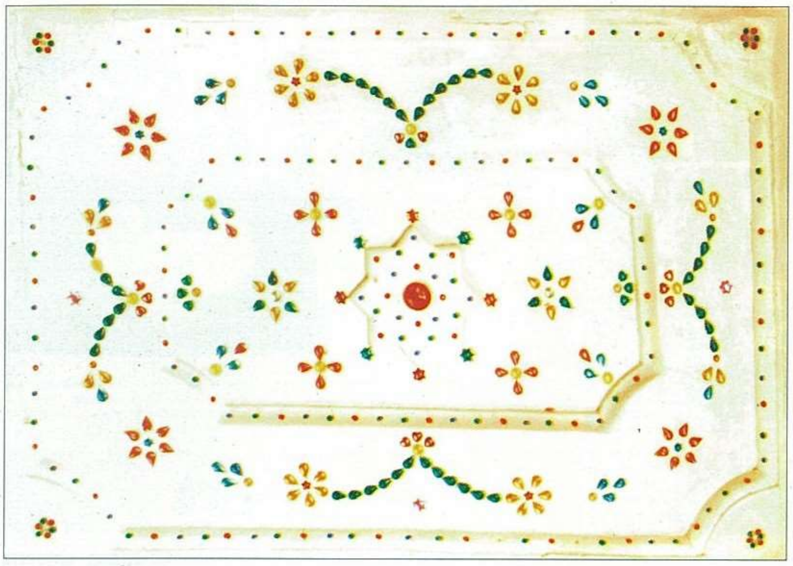

'नंग, जडतरकी सांझी' सौजन्य :
श्री दिपेश शाह (वडोदरा)

सखी –

हँसि ललिता तब कह्यौ स्याम, सौं, ये बृषभान–दुलारी ।
तिहारौ कहा लगै या बन में, रोकत गैल हमारी ।।२ ।।

श्रीकृष्ण –

स्याम सखा सखियन समुझावैं, हठ न करौ तुम प्यारी ।
फल–द्रुम, बन–बाटिका–सबनि के हमहीं हैं रखवारी ।।३ ।।

(कबित्त)

ऐसे या सघन बन निरजन के माँहि मैं,
आवती हू जानी नाहिं, जानी जब गाई हौ ।
और है न संग कोऊ एक–जाति जुबती सब,
बिनहीं बिचारैं जोर जोबन के धाई हौ ।।
अब फिरि जाहु आप–अपने भवन सब,
ठौर सु इकौसी फिरौ मदन–दुहाई हौ ।
कैधौं तु नागरी! हमैं समुझाय कहौ,
कौन की पठाई यहाँ, कौन काज आई हौ ।।

अरी! तुम कौन हौ ? कहाँ सौं आई हौ ? मोय तिहारे आयवे की खबरहू नायँ परी, तिहारे संग कोई पुरुषहू नायँ है, तुमकूँ यहाँ कौन नें भेज्यौ है और कहा काज सौं या निरजन बन में आई हौ ?

सखी –

(कबित्त)

फूलन के बीनिबे कूँ आई इहिं बन मिलि,
बूझिबे की हियें ऐसी धरनि व क्यौं धरी ।
टेढ़ी ये चितौन दीसै, टेढ़ी–टेढ़ी बात कहौ,
टेढ़े ह्वै कैं ठाड़े, छली छैल! रोपि कैं छरी ।।
उचित नहीं, यहाँ अकेले रहौ जुबतिन में,
नागर! निकसि जाहु याही साँकरी गरी ।
नाँ तौ अनबोले रहौ, छाँड़ौ मग मेरौ, हम
आबैंगी हजार बेर, तुम कौं कहा परी ।।

अजी! हम फूल बीनिबे कूँ आई है, आप हमें टोकिवे वारे कोन हौ ? आपकी टेढ़ी चितवनि है, और टेढ़ी बात करौ हौ ।और छरी हाथ में लैकैं टेढ़े हैकैं हमारी गैल रोकि कैं ढाड़े हौ ।सखीन के बीच में रहनौ आपकूँ उचित नायँ है; यदि यहाँ रहनौं ही होय तो चुपचाप ठाड़े रहौ । हम यहाँ हजार बार आवैंगी ।तुमकूँ कहा परी या बात ते ?

श्रीकृष्ण –

(कबित्त)

हमहीं कौं चिंता या बन की रहत नित,
नित रखवारे रहैं, लाग्यौ चित चेतु है ।
हम आठौं जाम सेवैं काम नृप धाम यह,
सहैं घन घाम अति, ताते हिय हेतु है ।।
हमहीं सौं गहबर हर्यौ व्है रह्यौ है महा,
नागरिया प्यारौ मीनकेत–रस–खेतु है ।
हमहीं कौं दैकैं कछू लैनौं है सु लेहु, यौं
पराए फल–फूलनि कौं कौन लैन देतु है ।।

सखी! या बन की चिंता तौ चिंता तौ हमकूँ ही रहै है। हम याकी रखवारी करैं हैं, याकूँ सींचैं हैं, धूप सहैं, जाड़ौ सहैं, तब ही तौ यह ऐसौ हर्यौ–भर्यौ दीख रह्यो है ।हाँ, तुमकूँ कछू फूल–फल लैनौं होय तौ हमैं कछु रखवारी दैकैं तब लेऔ ।ऐसैं तो भलौ पराए फल–फूलनकूँ कौन लैन देयगौ ।

सखी –

(कबित्त)

कहा है परायौ, सब दीखत है राधेजू कौ,
बिना ही बिचारें झूँठे बचन क्यौं उचारे जू ।
राधे ही की भूमि, खग–मृग सब राधे जू के,
राधे ही कौ नाम रटैं साँझ औ सकारें जू ।।
राधे ही के सरबर ये, तरुबर राधे ही के,
राधे ही के फूल–फल नागर निहारे जू ।
राधे ही कौ बृंदाबन, राधे की दुहाई फिरै,
तुम कौन लाला! हमैं हटकन हारे जू ।।

अजी! कहा परायौ–परायौ कह रहे हौ ? यहाँ की जितनी बस्तु है, सब हमारी प्यारी राधेजी की है ।देखौ, यहाँ की भूमि राधेजी की, ये खग–मृग सब राधेजी के, और ये दिन–रात राधेजी कौ ही नाम रटैं हैं । यहाँ के सरोबर, यहाँ के सब बृच्छ, यहाँ के फूल और फल – सब राधेजी के हैं ।

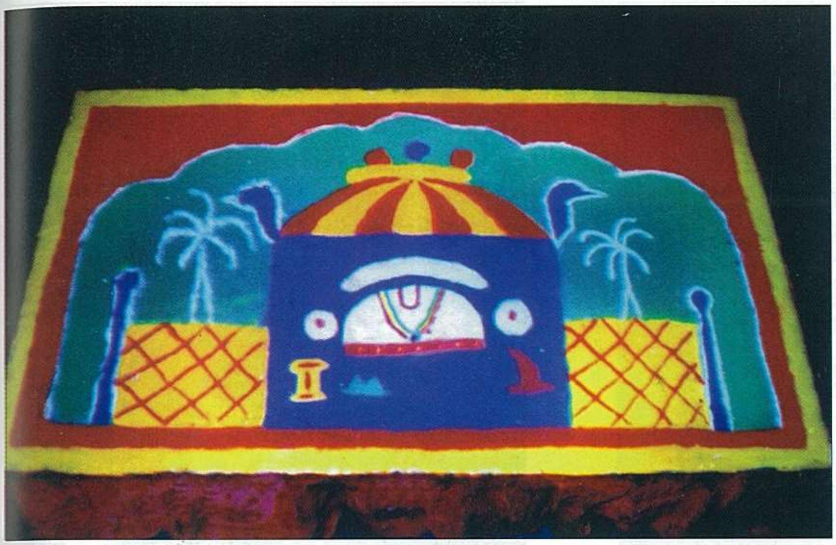

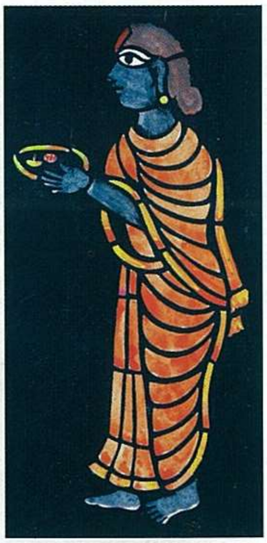

'रंगोकी सांझी' सौजन्य :
श्री दिपेश शाह (वडोदरा)

यह बृंदाबन हू राधे ही कौ है, और यहाँ दुहाई हू श्रीराधेजी की ही फिरै है । आप बिना ही बिचारें ऐसी झूँठी बात कहि रहे हौ । आप हौ कौन, जो हमैं रोकि रहे हौ ?

श्रीकृष्ण –

(कबित्त)

हम हू हैं राधे जू के, हमैं अपनाय लेऔ,
ज्यौंब मुख–सुधाधर देखि–देखि जीजियै ।
निकट बुलाय मोहि, दामन लगाय राखौ,
सखी हौ कुँवरि जू की, खुनस न कीजियै ।।
हारे तुम आगें, बन–द्रुम हैं तिहारे अब,
नागरिया दोऊ ओर रसधन भीजियै ।
नीकें सनमान कछु करि रखबारन कौ,
पाछें बहु फूलनि सौं फूलन कौं लीजियै ।।

अरी, हमहूँ तौ श्रीराधेजू के ही हैं । नैंक हमैं हूँ अपनाय लेऔ, जासौं हमहूँ इनकौ मुखचंद देखि–देखि कैं जियौ करैं । मोय अपने ढिंग बुलाय कैं अपने आँचल कौ छोर पकराय अपनौं आस्रित बनाय कूँ राखौ । तुम तौ श्रीराधा कुँवरि की प्यारी सहचरी हौ, यातें मेरे प्रति मन में नैंक हू खुनस मत राखौ । अब हम तिहारे आगें हारि गए, यहाँ की सब वस्तु तिहारी ही है; परंतु नैंक दया करि हमारौ हू ध्यान राखौ । हम याकी रखवारी करैं हैं, यासौं कछू हमारौ हू सनमान कर्यौ चहियै । वैसैं तौ सब बस्तु आपकी ही हैं । जो चहियै, सोई लै जाऔ ।

सखी –

(कबित्त)

फूल हैं हमारे, हम लैहिंगी पै, तुम्हैं कहा,
ऐपै ऐसौ टोकिबौ न कीजै, बलिहारी जू ।
दीनता करत ब्रजराज के कुँवर! अब,
पहिलैं जे बातैं कहीं, ते सब बिसारीं जू ।।
नीकें रहौ नागर, बिमन न होउ ताते,
ह्वै कैं निसंक दिसि आइयै हमारी ।
बन के बिहारी, लीजै द्रुम रखवारी, वारी,
त्यारी मनुहारन सौं हमारी प्यारी हारी जू ।।

अजी बनमालीजी! ये फूल–फल तौ हमारे ही हैं; हम लेयँ चाहैं न लेयँ । आज सौं पाछैं हमकूँ ऐसैं कबहू मत टोकियो । पहिलैं तौ आप बढ़ि–बढ़ि कैं बोलि रहे है, अब वे बातैं सब छोड़ि दईं; जब कछू बस न चल्यौ, तब दीनता करिबे लगे । अच्छौ, कौई बात नायँ; "जब जागे, तबहिं सवेरौ ।" अब आप उदास मत होउ, हमारी स्वामिनीजी बाग की रखवारी में आप कूँ जो कछु दैं, सोई लै लेओ । [ठाकुरजी, दोऊ हाथन की अँजुरी बाँधि श्रीजी सौं रखवारी माँगैं]

समाजी –

(कबित्त)

साहस सँभारि स्याम आगैं आए प्यारी जू के,
रूप कौ अतुल भार परत न सह्यौ है ।
बीच नील अंबर के बदन मयंक लखि,
चकित चितौन नें चकोर–बृत्ति लह्यौ है ।।
पायँ डुगलात जात, पीत पट छूटि गयौ,
नागरिया परत हिऐं धीरज न गह्यौ है ।
पगे रूप चैननि में बैन न फुरत मन,
लियौ चाहैं हाथ मन, हाथ में न रह्यौ है ।।
..... कौं गईं उत सखी सब जहाँ–तहाँ,
इत कौं रँगीले कछू और ढार में ढरे ।
रसिक रसाल बाल दियौ चाहै उर माल,
तब नंदलाल हँसि आगैं हाथ लै करे ।।
उरझी चितौन, कंप, स्वेद, स्वर भंग भए,
नागरिया नागर अनंग–रंग सौं भरे ।
राधे जू दियौ हार मोतिन कौ मोहन कौं,
मोहन जू हार होय राधे के गरैं परे ।।

[श्रीजी प्रीतम कूँ मोतिन कौ हार पहिरावैं, दोनों मिलि कैं कुंज में पधारैं]

समाजी –

पद (राग–केदारौ, ताल–धमार)

रस भरे पिय–प्यारी बैठे कुसुम–भवन ।
कुसुमन की सेज, और कुसुम बितान तने,
तैसौई सीत–मंद–सुगंध पवन ।।
कुसुमन के आभूषन, कुसुमन के परदा, कुसुमन के बीजना,
गुंजत अलि, पिक री सख–स्रवन ।
गोबिंद बलि–बलि जोरी सदाईं बिराजौ,
सुख बरषत लालन राधिका–रवन ।।

शरद पूर्णमा की चांदनी में स्वेत वस्त्र अलंकार धारण करके (एक प्राण दो देही) को अदभुत नृत्य मुद्रा में युगल स्वरूप श्री राधा कृष्ण सांझीको निरखते हुए।

पद (राग–सारंग बृंदाबनी, ताल–चौताल)

बैठे हरि राधा संग कुंज–भवन अपने रंग,
कर मुरली अधर धरें सारँग मुख गाई ।
मोहन अति हो सुजान, परम चतुर गुन–निधान,
जानि–बूझि एक तान चूकि कैं बजाई ।।
प्यारी जब गह्यौ बीन, सकल कला–गुन प्रबीन,
अति नबीन रूप सहित तान वह सुनाई ।
बल्लभ गिरिधरन लाल रीझि दई अंक माल,
कहत भलैं जु भलें सुंदर सुखदाई ।।

दोनौं कुंज–भवन में बिराजे हैं ।प्रीतम नें मुरली में सारंग राग कौ अलाप लीनौं, तामें एक तान जानि–बूझि कैं असुद्ध बजाई ।ताकूँ सुनि कैं स्वामिनीजी नें बीन में वाही तान कूँ अद्‌भुत ढंग सौं प्रीतम कूँ सुनाई ।तब प्रीतम नें बौहौत ही बड़ाई कीनी और प्रिया कौं आलिङ्गनरूप उपहार दीनौ ।

सखी –

पद (राग–नूरसारंग, ताल–मूल)

चलौ किन देखन कुंज–कुटी ।
मदन गुपाल जहाँ मधि नाइक मनमथ–फौज लुटी ।।
सुरत–समर में लरत सखी की मुक्ता–माल टुटी ।
परमानँद गोबिंद ग्वालिनि की नीकी जोट जुटी ।।

समाजी –

(कबित्त)

जेते द्रुम कुंजनि, कलप–बृच्छ ये प्रतिच्छ,
दोउन कौं बाँछित दई हैं निधि भलियाँ ।
स्यामा–स्याम करैं केलि आनँद अलोल मत्त,
बेल नए नेह की अछेद फूल–फलियाँ ।।
दंपति कौ सुख, सोई संपति है नैनन की,
नागरिया देखि–देखि जीवत हैं अलियाँ ।
नैंक दिन–राति के बिहात की न जानी जात,
बृंदाबन होत नित नई रंग–रलियाँ ।।
बृंदाबन आनँद बिहार चारु दंपति के,
ताकी दिन–रात बात सो सुनि जियौ करौ ।
ललित हिंड़ोरा, साँझी, रास–रंग, दीपमाला,
फूलनि की कुंज रुचि रचना कियौ करौ ।।
नित ही बसंत यहाँ, होरी चित–चोरी चाव,
नागरिया केलि ये सकेलि कैं लियौ करौ ।
दियौ करौ येई अरु येई सुख लियौ करौ,
येई दिन–रैन रस रसिक पियौ करौ ।।

श्री सांझी-लीला संपूर्ण

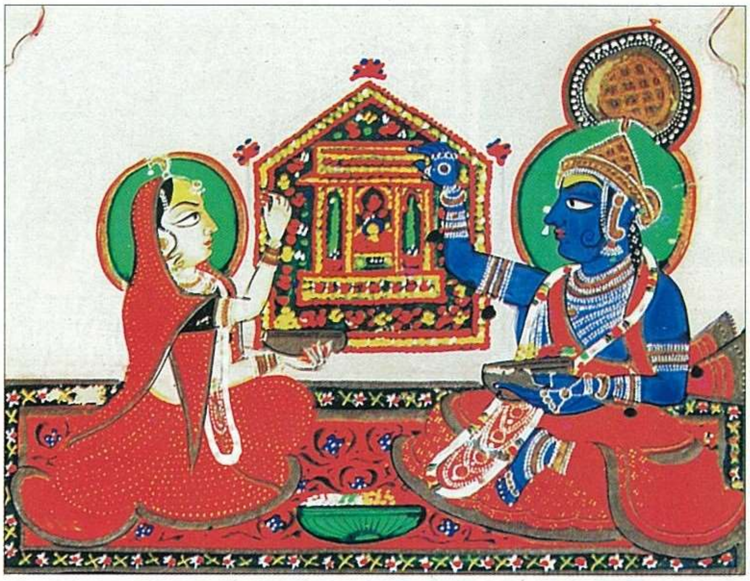

सौजन्य : श्री अमित अंबालाल, अमदावाद

सांझ - सखीवेश

सांझी के उत्सवमें श्रीठाकोरजी सखी वेश धारण करते है तब स्वामि हरिदासजी का कीर्तन "खेलत है राधे प्यारी" (राग: चैती गोरी) शृंगार दर्शन में गाया जाता है। श्री ठाकोरजीको शृंगार धारण करानेवाले कोभी सखीवेश धारण करना पडता है।

(साँझी)

॥ अनुरागिनि चित्रमुखी मध्याभास ॥

॥ दोहा ॥

चित्त विचित्त बनाव के, चुनि चुनि फूले फूल।
साँझी खेलङ्क्षह दोऊ मिलि, नवजोवन समतूल॥

॥ पद ॥ १२० ॥

साँझी साँझ मिलि खेलहीं दोउ नवजोवन समतूल हो।
चित्त विचित्त बनाव के बहु चुनि चुनि फूले फूल हो॥
पहिरैं बागे तन सुखी अति लागे मन रुचिदाई हो।
बरन बरन आभरन की कछु कहि नहिं जाति निकाई हो॥
गौर स्याम अभिराम रङ्गभरे अङ्ग अङ्ग छबि देत हो।
बदनचंद्रकी चन्द्रिका चित - बितहिं चुराये लेत हो ॥
नव नव पल्लव प्रीति के सखी देत कमल कर आय हो।
अति सौरभ सों सोहने मनमोहन सहज सुभाय हो॥
गावत गोरी गुनभरी सहचरी सकल कलकूजि हो।
रङ्गरह्यौ न कह्यौ परै प्रति प्रति प्रतिमाकों पूजि हो॥
महल महल में धुनि छई सुनि श्रवन भई गति गंज हो।
चकित थकित सब ह्वै रही लखि अद्भुत सुख मनरंज हो॥
रतन जटित रति मञ्जरी कर लै कंचन को थाल हो।
आरति वारति दुहुन की लखि लखि छबि नैन बिसाल हो॥
हिरनी हारिनी ह्णीण हरिता मुग्धादि मनोहर बेस हो।
इनकौ सुख इनहीं बनै मुख बरनै कहा विसेस हो॥
यह साँझी को सुखसमै समझै जे समझनहारि हो।
हितू सहेली श्रीहरिप्रिया जीवत नित नैन निहारि हो॥

॥ दोहा ॥

[श्री प्रियाप्रियतम की साँझी लीला की अद्भूत झाँकी करके सखी-सहचरियाँ आनन्दित हो रही हैं] रङ्ग-बिरङ्गे नाना प्रकार के फूले हुए सुन्दर फूलों को चुन-चुन कर समवयस्क श्री प्रियाप्रियतम परस्पर मिलकर साँझी-लीला कर रहे हैं।

॥ पद ॥

संध्याकाल में श्रीप्रियाप्रियतम की साँझी लीला का दर्शन कर श्री हरिप्रिया सहचरी अन्य सखी-सहचरियों को सम्बोधित करती हुई कहती हैं - अरी सखी, देख तो सही! संध्याकाल के इस सुरम्य वातावरण में नवयौवन सम्पन्न समवयस्क श्रीप्रिया-प्रियतम परस्पर मिलकर किस अद्भूत रीति से साँझी-क्रीड़ा कर रहे हैं। वे रङ्ग-बिरङ्गे नाना प्रकार के फूले हुए फूलों को चुनते हुए कैसे फूल [प्रसन्न] रहे हैं। उन्होंने शरीर के सुख प्रदान करने वाले ऐसे सुन्दर बागे धारण कर रखे हैं जिनका दर्शन करते ही मन प्रसन्न हो जाता है। वे मन को बड़े ही रूचिकर लग रहे हैं। जो नाना प्रकार के आभूषण उन्होंने अपने अङ्गों पर धारण कर रखे हैं, उनकी सुन्दरता तो कुछ कहने में ही नहीं आ रही है। सुन्दर गौर - श्यामल रङ्ग से भरी होने के कारण उनके अङ्ग प्रत्यंग की छटा देखते ही बनती है। उनके मुखचन्द्र पर धारण की गई चन्द्रिका तो हमारे चित्त रुपी धन को बलात् चुराये ले रही है। साँझी खेलते हुए ये दोनों अपने कर कमलों से प्रीति रूपी पल्लवों [कोमल किसलयों] की परस्पर बौछार करते हुए कैसे शोभायमान लग रहे हैं। अपने सहज स्वाभाविक रूप में सुन्दर सौरभ से भरे हुए होने के कारण हमारे मन का मोहन कर रहे हैं। नाना गुणों से भरी हुई सभी सखी सहचरियाँ सुन्दर कुञ्ज में गौरी-गीत गा रही हैं। इस सुन्दर अवसर पर जो प्रेम रङ्ग उमड़ रहा है। वह कथमपि कहने में नहीं आता है। ऐसा प्रतीत होता है मानों साक्षात् प्रेम ही इन प्रेमिका सहचरियों के रूप में भिन्न भिन्न रूप धारण कर पुञ्जीभूत हो गया हो। रङ्ग-महल के प्रत्येक भाग में [छोटे बड़े सभी महलों में] सङ्गीत स्वरों की जो मधुर ध्वनि छाई हुई है उसे सुनकर तो मानो कान ही बहरे हुए जा रहे हैं। सभी सखी सहचरियाँ ऐसे अद्भुत एवं मनोनुकूल राग रङ्ग का दर्शन कर आश्चयं से भरकर मानो शिथिल सी पड़ गई हैं। रत्नाभूषणों से सुसज्जित प्रेम रसरसी सहचरियाँ अपने हाथों में धारण किए गए स्वर्ण के थालों में आरती सजाकर दोनों श्रीप्रियाप्रियतम की आरती उतार रही हैं और अपने विशाल नेत्रों से उनकी बार-बार बांकी-झाँकी कर रही हैं। हरिणी, हारिणी, ह्णीण, हरिता, मुग्धा आदि सभी सहचरियाँ सुन्दर वेश धारण किए हुए हैं। इस समय जो सुख इन्हें प्राप्त हो रहा है, उसका वैशिष्टय मुख से कुछ कहा नहीं जा सकता है - देखते ही बनता है।

इस प्रकार श्रीहरिप्रिया सहचरी कहती हैं कि श्रीप्रियाप्रियतम की साँझी लीला का यह सुख सहज में ही किसी की समझ में न तो

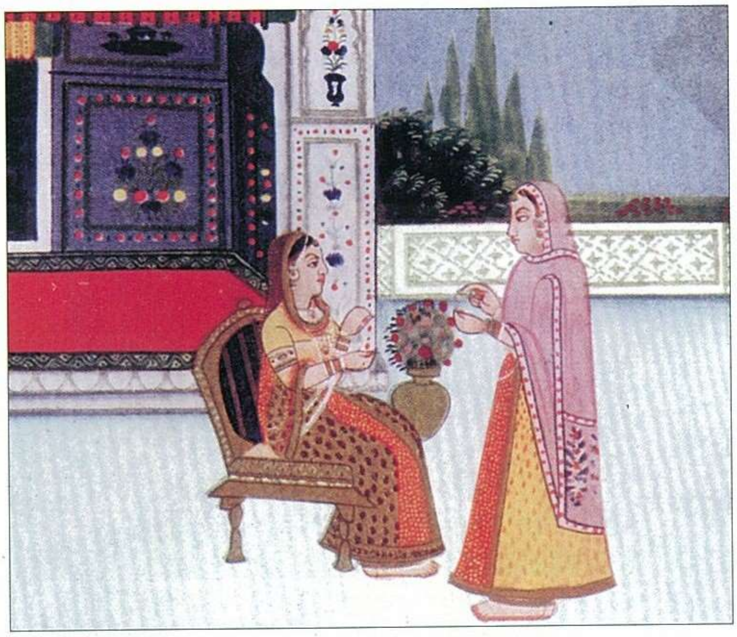

आता है और न ही प्राप्त हो सकता है। इसे तो कोई विरला समझदार (रसिक अनन्य) ही समझ सकता है। श्रीहितूसहचरी जू तो श्रीप्रियाप्रियतम के इस नित्य विहार रस का ही नित्य प्रति दर्शन करके जीवित रहती हैं ॥१२० ॥

॥ दोहा ॥

बहुभायन हिय जिय भरे चुनि चुनि सुमन सुरंग ।
साँझी खेलत साँझ मिलि पिय प्यारी दोउ सङ्ग ॥
॥पद ॥१२१ ॥
पिय संग बिहारिन लाड़िली मिलि खेलत साँजी साँझ हो ।
चूँटत सुमन सुचाय के बहु भाय हिये जिये माँझ हो।
इन्दीवर कल कली लली वर कोकनदन कर लीनी हो।
सुभग गोद में दवटि मोद सौं नारि नवाय नवीनी हो ॥
पियबासे सुमसुही सेवती सदा सुहाग वसन्ती हो।
चुनि चुनि चारु चंवेलि नबेलि सुझेलि लडेलि लसंती हो ॥
सौन सुगन्धी जाय राय पिय कर पकराय प्रवीना हो।
सरस गुलाल गुलाब मौलिसरि मेल भई लवलीना हो ॥
लै लै फूल दुकूलन में अनुकूल अलौकिक नोके हो।
मधुक मालती जाति जूथ की करबीरन हर हीके हो ॥
अन अन भाँति रङ्ग रङ्गन के सकल सुगन्ध सुहाये हो।
चतुर चौंप चित्त चाढे बढ़ि बढ़ि गाढे मदन मनाये हो ॥
चहल पहल निज महल कुंज कोरनि कल भीत लिपाई हो।
रची सँवारि सहेलिन संमत मन अभिलाष पुराई हो ॥
पूजी परम प्रीति सचि स्यामा स्याम सम्पूरन साधा हो।
स्वरन थार भरि भोग धरति ढरि हरन वितन तन वाधा हो ॥
देय दगंचल रहे तनक तजि चंचलता सजि मौना हो।
पुनि पीयूष पिवाय पुलक तन दै बीरी रुचिरौना हो ॥
नीराजन करि चरनन सिर धरि कहत उचरि मृदुबैंना हो।
देवी सदा प्रसन्न बदन अये महा अनुग्रह ऐंना हो ॥
सुफलप्रदा बिसदा जसदा रसदा दवनी दुख-दंदा हो।
त्रिभुवन अधिपति ईश्वरी अति बितरन उर आनन्दा हो ॥
सुखविलास विलसत साँझी साँझी माँझी सुख सानी हो।
श्रीहरिप्रिया निहारि नवल छबि वारि वारि पीवें पानो हो ।१२१
॥दोहा ॥

संध्याकाल में श्रीप्रियाप्रियतम दोनों परस्पर-मिलकर साँझी खेल रहे हैं। अनेक प्रकार के (केलि कौतुकरूपी) साधन जुटा कर उन्होंने (भावनारूपी) सुन्दर रंगों के फूल चुन-चुन कर अपने हृदय व प्राणों में धर लिए हैं, जिनके अनुसार वे क्रीड़ाकर रहे हैं।

॥पद ॥

श्रीहरिप्रिया सहचरी कहती हैं कि आज सभी सखी सहचरियों ने भलीभाँति सज-धज कर अपने-अपने मन की अभिलाषा पूर्ण कर ली है। वे सम्पूर्ण साधनों से युक्त होकर परम प्रीतिपूर्वक श्रीश्यामाश्याम की सुन्दर रीति से पूजा कर रही हैं। स्वर्णथाल में सुन्दर भोग भरकर उनके समक्ष रखती हुईं वे अपने शरीर की काम जन्य वेदना को दूर कर रही हैं। भोग लगाते समय वे मौन धारण कर क्षण भर के लिए नेत्रों की चंचलता त्यागकर पलकों की ओट देकर उन्हें बन्द कर लेती हैं। भोजनोपरान्त वे पुलकित अङ्ग हो (प्रेमामृत रूपी) निर्मल जल पिलाकर उन्हें सुन्दर (रुचिरूपी) बीरी अर्पित करती हैं। फिर वे [अपने कज्जल मिश्रित जल अर्थात् प्रेमाश्रुओं से] नीरांजन [जल उतार] कर उनके चरण कमलों में मस्तक धर कर अति मृदुल वचनों से कहने लगती हैं - हे श्रीप्रियाजू! आप तो दैवी गुणों से युक्त सदा प्रसन्न रहने वाली, कृपा की महा खानि, सुन्दर फल देने वाली, विपुल रस-यश से युक्त, दु:ख-द्वन्द्वों का नाश करने वाली, त्रिभुवनाधिपति की भी परमेश्वरी, हृदय को आनन्द का वितरण करने वाली हैं। संध्या-के समय सुख विलास से भरी हुई आप दोनों की यह साँझी-लीला हम सभी के लिए परम सुख से सनी हुई होने के कारण परम सुखदायी लगती है। इस प्रकार मृदुवचन बोलकर श्रीहरिप्रिया सहचरी श्रीप्रियाप्रियतम की नित्य नवल का दर्शन कर बार-बार उस पर जल न्योछावर कर उसका पान करती हैं ॥१२१ ॥

॥अनुरागिनि विचित्त शोभा मध्याभास ॥
[विजयदशमी]
॥दोहा ॥
अँगसंगनि सँग लै सखी लेहु सबै सुख लूटि ।
आजु बिजयदसमी निसा बिजय करौ जुग जूटि ॥
आजु बिजयदसमी उजियारी ।

(साभार : ''श्री महावाणी'' श्री श्रीहरिव्यास देवाचार्य कृत)

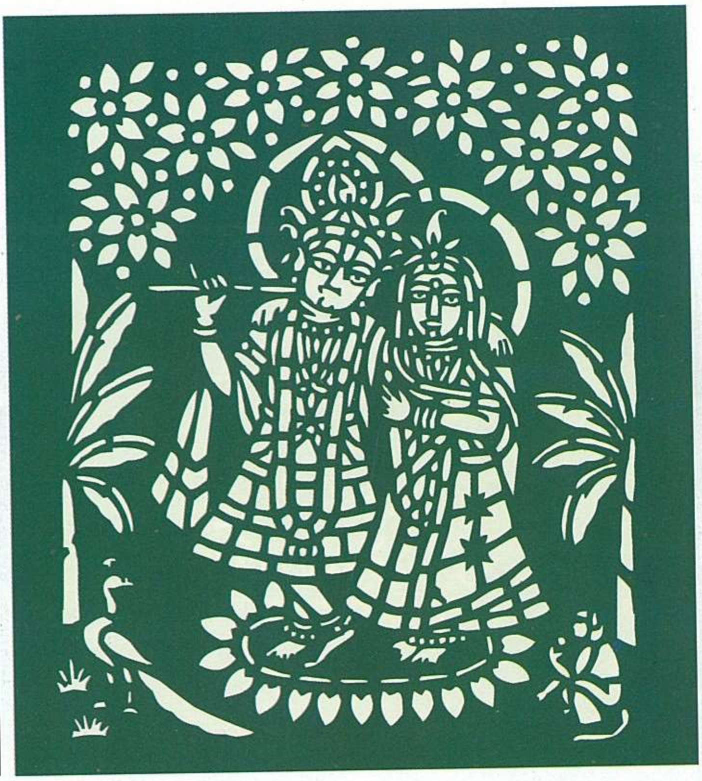

સાંઝી-લીલા-વ્રજ-વનિતા-વ્રજયાત્રા

ભક્ત કવિ શ્રી દયારામભાઈ વ્રજમંડળના માહાત્મ્ય માટે કહે છે કે :

વ્રજ ચોરાસી કોસ હે, કમલાકાર અનૂપ,
રસ લીલાઓ લલિતથલ, શ્રીરાધા વ્રજભૂપ.
વ્રજમેં જો જો વસ્તુ હે, સો સબ ભગવદ્ રૂપ,
જાકે સુમરન કરતહી, તારે ભગવદ્ રૂપ,
એક તત્ત્વ હે જુગલછબી, વ્રજસુંદરી તદ્ અંગ,
ભૂતલ લીલા પ્રગટ કરી, રસિકન દેન ઉમંગ.
જો જો લીલા એં કરી, સો સબ સાંગો પાંગ,
શ્રી વિઠ્ઠલ પ્રભુ યાત્રમિષ, ભાષી પ્રગટ અભંગ.

આ સમસ્ત વ્રજ ભગવાન શ્રી કૃષ્ણનું લીલાત્મક સ્વરૂપ છે. શ્રી કૃષ્ણનાં બાર અંગ છે. ''દ્વાદશાંગો વૈ પુરુષઃ''. આને લઈને વ્રજ રૂપ કૃષ્ણનાં જ બાર ઉપવન છે, અને લીલા રૂપ કૃષ્ણનાં બાર વન છે. આથી શ્રી કૃષ્ણના ગુણાનુવાદ ભાગવતના બાર સ્કંધોમાં કહ્યા છે. આ જે બાર વન છે, તે જે સ્પષ્ટ અને પ્રગટ છે. નંદાલયની જે લીલાઓનું મૂળ કારણ છે, તેમાંથી પ્રગટ થાય છે. જે બાર ઉપવન છે, તેનું પ્રાગટ્ય રાસ પંચાધ્યાયીમાં શ્રી કૃષ્ણની અંતર્ધાન અવસ્થામાં શોધવાનું જ સ્થળ છે. ત્યાં વિરહાવસ્થાના કારણે શુદ્ધ રસ રૂપ બાર ઉપવન છે. તે વન અને ઉપવન પુષ્ટિ માર્ગના સાક્ષાત્ (મૂર્તિમાન) સ્વરૂપ છે.

વન શબ્દનો અર્થ ભક્તિ થાય છે. શ્રી પ્રભુચરણ શ્રી ગુસાંઈજીએ દશમ સ્કંધ પૂર્વાર્ધ, વેણુગીતના પ્રસંગમાં આપની વીબ્રુતીમાં આ ઇચ્છા (આશય) પ્રકટ કરતા કહ્યું છે. તેમાં વનિતા શબ્દની વ્યાખ્યા છે : ''વનં, યૌવનં એતાઃ પ્રાપ્તા, ઇતિ વનિતા યૌવનં ઇતી ભક્તિ ॥ (વનિતા = વિવાહ અવસ્થાવાળી સ્ત્રી)

પુષ્ટિ માર્ગમાં ભક્તિ શ્રી મહાપ્રભુજીના ક્રમ પ્રમાણે કુલ ૧૦ (દશ) હોય છે. (નવધા ભક્તિ - ૯, નિર્ગુણ ભક્તિ - ૧ = મળીને કુલ ૧૦). પરંતુ પુષ્ટિપુરુષોત્તમની સેવામાં વિશેષ રૂપથી શ્રી સ્વામિનીજી અને શ્રી ચંદ્રાવલીજી બિરાજે છે. એના કારણે સંયોગ અને વિપ્રયોગ ભક્તિમાં બે રસ બીજા ઉમેરાય છે. અતઃ પુષ્ટિમાં દ્વિદલાત્મક (સંયોગ-વિપ્રયોગ) રસ હોવાથી રસ રૂપ હરિની દશ (૧૦) પ્રકારની ભક્તિ, દ્વિદલાત્મક સંયોગથી બાર (૧૨) પ્રકારમાં જોવા મળે છે.

એટલા માટે આપણે ત્યાં શ્રી મહાપ્રભુજીએ વ્રજયાત્રા કરી, ત્યાર પછી શ્રી ગુસાંઈજીએ વ્રજયાત્રા કરી. શ્રી મહાપ્રભુજી શ્રી સ્વામિનીજી ભાવથી વિપ્રયોગ સ્વરૂપ છે, અને શ્રી પ્રભુચરણ શ્રી ચંદ્રાવલીજી સ્વરૂપે સંયોગ સ્વરૂપ છે. વર્તમાન ગોસ્વામી બાળકો ઉભય ભાવ સ્વરૂપ છે.

''અતઃ ઈન કે હી અનુકરણમેં વ્રજયાત્રા હો, યહ પ્રમાણિક વિષય હૈ। ઈન આચાર્યો કે બિના વ્રજયાત્રા, વ્રજદર્શન માત્ર હૈ। ફલાત્મક નહીં।''

સાંઝીમાં વ્રજગોપીઓ દ્વારા સંચિત ફૂલ આ જ વનોનાં ફૂલ છે. ઉપર કરેલા વિચાર અનુસાર આ ફૂલ પૂર્ણ રૂપે દિવ્ય અને ભાવ રૂપ છે. આ રહસ્યનો ખુલાસો (વર્ણન) ગોલોકધામમાં જ છે અને અહીં ફૂલોનું જે વર્ણન છે, તેને શ્રી સ્વામિનીજી સહિત ગોપીજન જાણે અથવા સ્વયં શ્રી ઠાકોરજી જાણે. નંદબાબા અને યશોદાજી આ ફૂલોને અંગે જે જાણે છે, તે આપણને ખબર નથી. કારણ કે, સમ્પ્રદાયમાં કીર્તનોમાં નંદ અને યશોદાની ઉપસ્થિતિ (હાજરી) ફૂલઘરમાં મળતી નથી. ફૂલોની માલાજી તો તેઓ ધરાવે જ છે.

આ જે બાર વન અને બાર ઉપવન છે એ પ્રત્યેકમાંથી બે વન અને બે ઉપવન પોતે પોતાની અંદર એક એક ઋતુને

સંભાળીને રાખે છે. આ કારણે પુષ્ટિ માર્ગમાં પ્રતિદિનની સેવામાં ખટઋતુની સેવાનો સમાવેશ છે.

લલિત વ્રજદેશ ગિરિરાજ રાજે ।
ઘોષ સિમંતિની લાલ ગિરિધર ધરન કરત,
નિત કેલી તહાઁ કામ લાજે ... ॥૧॥
ત્રિવિધ પવન સંચરે સુખદ ઝરનાં ઝરત,
લલિત સૌરભ સરસ મધુપ ગાજે ॥
લલિત ફલફૂલ ફલફલિત ખટરિતુ,
સદા ચત્રભુજ પ્રભુ શ્રી ગિરધર સમાજે .... ॥૨॥

વગેરે વગેરે ઉપરનાં ફૂલના વિષયોથી એ વિચારવાને માટે લાચાર થવું પડ્યું છે, કે આ સાંઝી લીલા શ્રી સ્વામિનીજી (અષ્ટસખીઓ સહિત) અને શ્યામ સખી સ્વતંત્ર અને શ્રી યમુનાજી સહિત જે છે, જેઓના હ્રદયમાંથી પ્રગટ થઈને આવ્યા છે.

વ્રજમાં શ્રી ઠાકોરજીના જે વેણુ છે, તેમનું નામ ભુવમોહિની છે અને સાંઝી લીલામાં જે વેણુ છે, તેમનું નામ મદન ઝણકાર છે. અને ફક્ત કરકમલોમાં ધારણ થયેલી વેણુ છે, તેમનું નામ સરલા છે. આ વેણુ નવ છિદ્ર, આઠ છિદ્ર અને છ છિદ્રવાળી પણ હોય છે અને એમની લંબાઈના પણ અલગ અલગ પ્રમાણ છે. સાંઝીમાં ક્યારેક જે વીણા સિદ્ધ કરવામાં આવે છે, એને તરંગિણી કહેવાય છે. જે દૂધ દોહવાની દોહની સિદ્ધ કરવામાં આવે છે, તેનું નામ અમૃત દોહની કહેવાય છે. સાંઝીમાં જે આભરણ ધરાવવામાં આવે છે એમાં કંકણ, મુદ્રિકા, પીતાંબર, કિંકણી, મંજીર, હાર, મણિમાલા, પદક (પદકની ઉપર શ્રી રાધિકાજીનું ચિત્ર હોય છે), મણિ, કુંડલ, મુકુટ, મોર મુકુટ, ચૂડી, તિલક, ત્રિવલી, પપોલપત્રાવલી, આડ, વેણી, માલા, ગુંજામાલાના શૃંગાર હોય છે. જે જગ્યાએ સાંઝીની લીલા સિદ્ધ કરવામાં આવે છે તેની અંદર જો શ્રી કૃષ્ણની પ્રાથમિકતા (પ્રધાનતા) હોય, તો તેનું નામ રંગભૂમિ છે. પરંતુ તેની અંદર સખીઓનું પ્રાધાન્ય હોય, તો તેનું નામ અનંગભૂમિ છે.

સાંઝી લીલામાં શ્રી રાધિકાજીની સહચરીઓનાં નામ સુમના, કુસુમોલ્લાસ, પુષ્પહાસ, સુબંધા, સુગંધા છે.

આ સાંઝીઓ વ્રજની અલગ અલગ દિશાઓમાં, અલગ અલગ લીલાઓના પ્રાગટ્ય ભાવનું નિરૂપણ કરે છે, જેમાં શ્રી કૃષ્ણનો સંબંધ જ પ્રમુખ (મુખ્ય) કારણ છે. જેવી રીતે એક દિશામાં કૃષ્ણનો જન્મ, બીજી દિશામાં કૃષ્ણના કાકા-તાઉનું વર્ચસ્વ, ત્રીજી દિશામાં ફોઈ, બહેન; ચોથી દિશામાં મામા, નાના; પાંચમી દિશામાં ઈષ્ટ મિત્ર મંડળી અને બાકી બધી દિશાઓમાં આવી જ રીતે રાધિકા રાણીના સગાસંબંધીઓનો સંબંધ સમજવો જોઈએ.

આનું તાત્પર્ય એ છે કે, શ્રી રાધા રાણીની સાંઝીમાં શ્યામ સખીના ભાવ જતાવવામાં (દેખાડવામાં) આવે છે, શ્રી કૃષ્ણના પક્ષની સાંઝીમાં શ્રી સ્વામિનીજીના જ ભાવ જતાવવામાં આવે છે અને જળ રૂપ શ્રી યમુનાજીની સાંઝીમાં બંને પક્ષનો ભાવ જતાવવામાં આવે છે. નંદાલયમાં જ્યારે પ્રીતની સાંઝી સિદ્ધ થાય છે, ત્યારે શ્રી રાધારાણી, શ્રી કૃષ્ણ અને શ્રી યમુનાજી એ ત્રણે પક્ષના ભાવ જતાવવામાં આવે છે.

શ્રી રાધિકાજીની સખી સહચરી પક્ષ પાંચ પ્રકારના છે : (૧) સખી (૨) નિત્ય સખી (૩) પ્રાણ સખી (૪) પ્રિય સખી (૫) પરમ પ્રેષ્ઠ સખી,

(૧) સખી - કુસુમિકા : વિન્ધ્યા-ધનિષ્ઠા

(૨) નિત્ય સખી - કસ્તૂરી : મોનોવ્યા-મણિમંજરી સિદૂરાભા - ચંદનવતી - કૌમુદી-મદિરા

(૩) પ્રાણ સખી - શશિમુખી : ચંદ્રરેખા - પ્રિયંવદા- મનોન્મદા - મધુમતી - વાસંતી - લાસિકા - કલભાષિણી - રત્નવર્ણા - કેલકંદિની - કાદંબરી - મણિમતી - કરફૂલતિલકા.

(૪) પ્રિય સખી - કુરંગક્ષી : મંડલી - મણિકુંડલા - માલતી - ચંદ્રતિલકા - માધવી - મદનાલસા - મંજકેશી - મંજુમેધા - શશીકલા - સુમધ્યા - મધુરીક્ષણા - કમલા - કામલતિકા - ચંદ્રલતિકા - ગુણચુરા - વરંગદા - માધુરી - ચંદ્રિકા - પ્રેમમંજરી - તનમમધ્યમા - કંદર્પસુંદરી.

(૫) પરમ પ્રેષ્ઠ સખી - લલિતા : વિશાખા - ચિત્રા - ઈન્દુલેખા

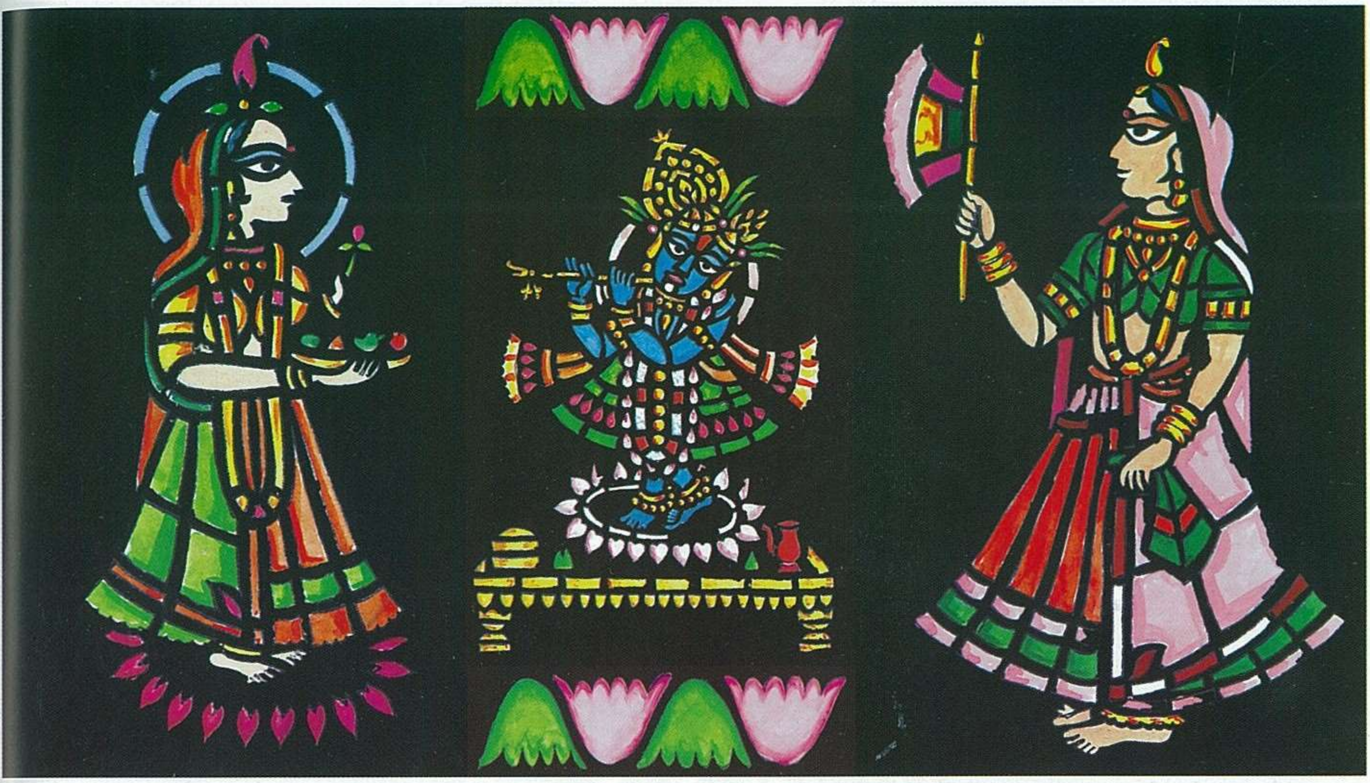

- ચંપકલતા - રંગદેવી - તુંગવિદ્યા - સુદેવી.

વિપક્ષ સખીમાં સખીજન : ચંદ્રાવલીજી - શ્યામલા-મંગલા

'એક પક્ષ લીલા કરતા હૈ, દૂસરા પક્ષ લીલા દેખતા હૈ.'

સાંઝી સિદ્ધ કરવામાં કુશલ સહયોગિની સખીઓ રસોલ્લાસા-ગુણતુંગા-ઈસ્મરોદભરા કલાત્મક સાંઝી સિદ્ધ કરે છે.

વનમાં શ્રી કૃષ્ણ સાથેની રસ-પરિહાસની ચર્ચાઓમાં પોતાની શ્રી રાધારાણીને વિજયી કરાવવામાં કુશળ સખી વૃન્દા અને કુંદલતા છે. વનની વાતો જે અતિ રહસ્યમય અને ગૂઢ છે. આપણે ભગવદીયો સુધી પહોંચાડવાવાળી કોણ છે? જેવી રીતે શ્રી ઠાકોરજી શ્યામાસખી બનીને શ્રી રાધાજીના ઘરમાં સાંઝી-પૂજન માટે પધાર્યા અને કીર્તિરાણીએ બહુ જ અવેર (મોડું) થવાને કારણે આજ્ઞા કરી, ''આજે આપ વૃષભાન ભુવનમાં જ પોઢોં.'' વૃષભાન ભુવનમાં પોઢ્યા પછી ત્યાં જે સુખ પ્રાપ્ત થયું, તે સુખનું વર્ણન, જે કીર્તનોમાં આવે છે તે સુખનું વર્ણન, આપણે વૈષ્ણવો સુધી કેવી રીતે આવ્યું ? એમાં અનન્ય ભાવવાળી પુષ્ટિ પદ્ધતિની સેવારીતિ જ મુખ્ય કારણ છે. જેનો ખુલાસો બહાર આવી કેટલીક મંજરીઓ કરે છે.

(૧) અનંન મંજરી (૨) રૂપ મંજરી (૩) રતિ મંજરી (૪) લવંગ મંજરી (૫) રાગ મંજરી (૬) રસ મંજરી (૭) વિલાસ મંજરી (૮) પ્રેમ મંજરી (૯) મણિ મંજરી (૧૦) સ્વર્ણ મંજરી (તાંબા સહિત) (૧૧) કામ મંજરી (૧૨) રત્ન મંજરી (૧૩) કસ્તૂર મંજરી (૧૪) ગંધ મંજરી (૧૫) નેત્ર મંજરી (૧૬) પદ્મ મંજરી (૧૭) લીલા મંજરી (૧૮) હેમ મંજરી (કુંદન) (જેમાં નંગ જડાયેલા હોય છે.)

રતિ મંજરીની સુંદરતામાં અને રાધાજીની સુંદરતામાં કોઈ ફરક નથી. આ મંજરીઓના ભાવથી (રસ્તાથી) ભીતરની વાતો (ગુપ્ત રસની) બહાર પ્રગટ થાય છે, જે કોઈ કૃપાપાત્રને જ મળે છે. જેવી રીતે અષ્ટછાપ કવિ નંદદાસજીએ રાસ પંચાધ્યાયી લખી, તે રાસની ભીતરની (અંદરની) વાત, નંદદાસજીને રૂપ મંજરીએ બતાવી.

પરમ રસિક એક મિત્ર, મોહી તિન આજ્ઞા દીની ।
તાહીતેં યહ કથા, યથામતિ ભાષાકીની ॥
(રાસ પંચાધ્યાયી (૨૦) નંદદાસ)

ભક્તિ માર્ગમાં ભક્તિનો ખુલાસો શાસ્ત્રોએ કર્યો છે અને આ શાસ્ત્રો ભગવાનના ભુવન સામર્થ્યમાંથી આવ્યાં છે. એટલા માટે આ શાસ્ત્રોમાં કોઈક જગ્યાએ માયાના લેશ (થોડા) સંબંધ વગર ભક્તિનું સ્વરૂપ સિદ્ધ થતું નથી. પરંતુ પુષ્ટિ માર્ગની ભક્તિ બ્રહ્મસંબંધ સહિત જે દશ પ્રકારની છે, તેનો જન્મ (પ્રાગટ્ય) શ્રી કૃષ્ણના ચરણતલથી છે અને શ્રી કૃષ્ણના ચરણતલમાં માયા અને કાળનો પ્રવેશ નથી. એટલા માટે પુષ્ટિ ભક્તિ ત્રિકાલાબાધિત (માયા રહિત) શુદ્ધ પ્રેમ રૂપ છે.

આ ભક્તિની ભાવગમ્યતા શ્રી સ્વામિનીજીના ચરણતલની રજથી મળે છે અને ભાવના શ્રી યમુનાજીના ચરણતલથી પ્રાપ્ત થાય છે. આ સાંઝી ભાવ-ભાવનાનો વિષય છે. એને સમજવા માટે શ્રી સ્વામિનીજી અને શ્રી યમુનાજીની કૃપા અનિવાર્ય છે.

વ્રજપરિક્રમા :

''શ્રી પુરુષોત્તમ સહસ્રનામ'' વન-ઉપવનનાં સ્વરૂપ વનોનાં સાત ભાગ-હિસ્સા છે. પ્રતિવન - અધિવન - તપોવન - કામ્યવન - અર્થવન - ધર્મવન - સિદ્ધવન.

ભવિષ્યપુરાણ, વિષ્ણુપુરાણ, સ્કંધપુરાણ, વારાહપુરાણ, સ્મૃતિઅર્થસાર, બ્રહ્મદ નારદીયપુરાણ અને બોધાયન. આ ગ્રંથોમાં એનો ખુલાસો છે.

બારેય વનનાં બાર લીલા સ્વરૂપ :-

મહાવન - બલરામજી (હળાયુદ્ધ)
કામ - ગોપીનાથ
કોકીલાવન - નટવરવધૂ
તાલવન - દામોદર
કુમુદવન - કેશવરાયજી
ભાંડીરવન - શ્રીધર
છત્રવન - શ્રી હરિ
ખીદરવન - પદ્મનાભ
લોહવન - ઋષિકેશ
ભદ્રવન - હયગ્રીવ
બહુલાવન - પદ્મનાભ
બેલવન - જનાર્દન

બાર વન :-

બાર ઉપવનનાં સાત અધિવન-ઇત્યાદિ એમનાં પ્રતિવનનાં ભિન્ન-ભિન્ન શ્રી ઠાકોરજીનાં નામો છે. એ નામોની શ્રીમદ્ ભાગવત્માં દ્વાદશંગ સ્વરૂપ અલગ-અલગ લીલાધિકારી ભગવદ્ નામ છે. એ ભગવદ્ સ્વરૂપોનાં આધાર પર જે સ્વરૂપે જેટલી પણ લીલાઓ કરી છે, એટલી બધી લીલાઓની ગણતરી શ્રી પુરુષોત્તમ સહસ્રનામની નામાવલિની પ્રમાણિકતા છે.

આ વનોમાં જેટલી લીલાઓ છે એ લક્ષ્મીજીનાં નામથી પ્રસિદ્ધ છે. વૈકુંઠ અથવા ક્ષીરસાગરની લક્ષ્મી નથી. આ લીલાને સેવ્યમાન પ્રભુ કલાનિધિ છે.

॥ લક્ષ્મી સહસ્રલીલાભી સેવ્યમાનં કલાનિધિ ॥

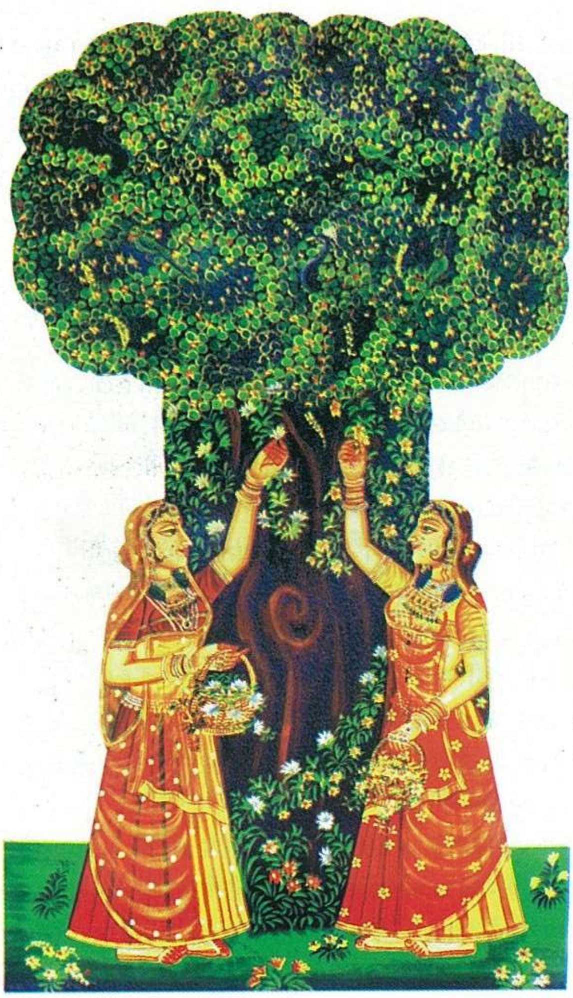
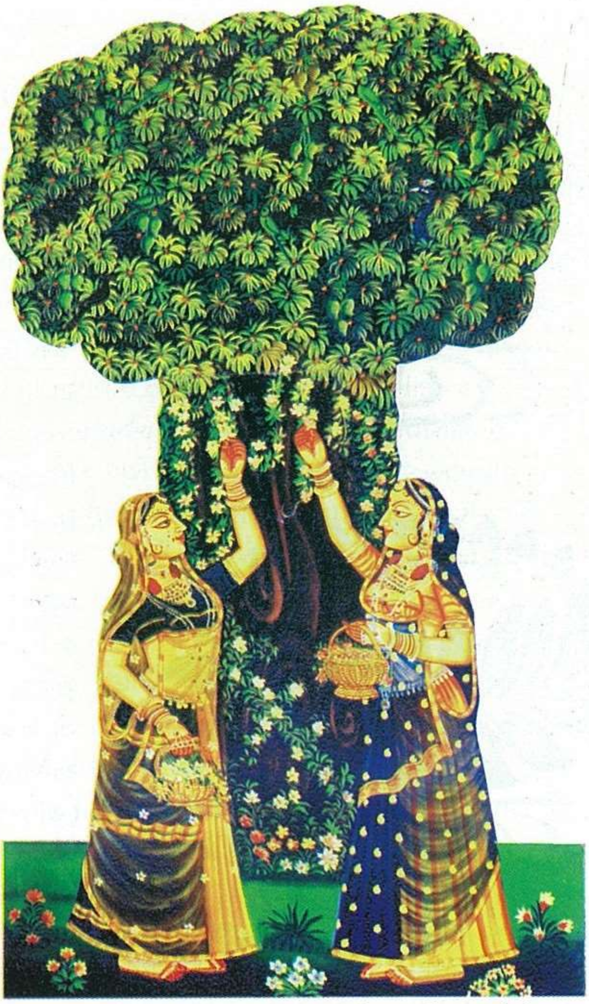
સૌજન્ય : શ્રી દાઉજી બડે મદન મોહનજી હવેલી, મથુરા

વ્રજ પરિક્રમા સાથે સાંઝીનો સંબંધ :

૧૨ વન અને ૧૨ ઉપવનમાં અલગ અલગ ફૂલો પ્રગટ થાય છે, જેનાથી સાંઝી સિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

વૃંદાવનમાં બધી જ ઋતુમાં બધા જ પ્રકારનાં ફૂલો ખીલે છે.

૮૪ કોશની વ્રજયાત્રામાં વૈષ્ણવ આ ફૂલોના માધ્યમથી પક્ષી બનીને કૃષ્ણને પોતાની વાત કહેવાનો અવસર પ્રાપ્ત કરે છે. વનમાં ખીલેલાં સુંદર પુષ્પોને જોઈને વ્રજયાત્રા કરતા વૈષ્ણવ પુષ્પોની પ્રશંસા કૃષ્ણના ગુણગાન સાથે મેળવે છે. કોઈ એના ગુણોની પ્રશંસા શ્રી રાધિકાજીની સુંદરતા સાથે સરખાવે છે. આ તુલના કરવાવાળા વૈષ્ણવજન, જે જેના પક્ષમાં બોલે છે 'વો વહાં કે પક્ષી હૈ।' (તે તેનો પક્ષ લે છે). આ પ્રકારે ગુણગાનથી પોતાનો પ્રેમ શ્રી સ્વામિનીજી સહિત પ્રભુ સુધી પહોંચે, તે જ વ્રજ પરિક્રમાનું લક્ષ (ઉદ્દેશ) છે.

રાગ - પૂર્વી :
હાંકે હટકિ હટકિ ગાય ઠઠકિ ઠઠકિ,
રહી ગોકુલકી ગલી સબ સાંકરી॥
જારી અટારી ઝરોખન મોખન ઝાંકત,
દૂર દૂર ઠૌર ઠૌરતે પરત કાંકરી ॥૧॥
ચંપકલિ કુંદકલી વરષત રસભરી,
તામેં પુન દેખિયત લિખેસે આંકરી ॥
નંદદાસ પ્રભુ જહીંજહીં દ્વારે ઠાડે હોત,
તહીં તહીં વચન માંગત લટક લટક ॥
જાત કાહૂંસોં હાં કરી કાહૂંસો ના કરી ॥ ૨ ॥

વ્રજની ગોપીઓનાં પહેરવાનાં વસ્ત્ર પણ ફૂલના છાપાથી છપાયેલાં હોય છે. ત્યાં સુધી કે અંતરપટ (કંચુકી) પણ ફૂલોના આકારની હોય છે. દાનલીલામાં શ્રી હરિરાયજીએ આ વાત પ્રગટ કરી છે.

''લિયે જાત કંચન કલશ કમલ બસનસો ઢાંક''.

સાંઝીમાં ચિતરવામાં આવતી દરેક વનની લીલા અનુસાર, જે તે વનનાં ફૂલો મુજબ, ગોપીઓએ તે ફૂલોનાં છાપાનાં વસ્ત્ર ધારણ કર્યાં છે.

મધુવન : જે ફૂલોમાંથી ભ્રમર રસ લે છે તેવાં ફૂલ મધુવનમાં પ્રગટ થાય છે.

તાલવન : છોડ નાના અને ફૂલ મોટાં હોય છે. આવાં ફૂલ તાલવનમાં પ્રગટ થાય છે. જેવી રીતે કેરી, ચાર પાનવાળું કમળ, નલિની, કમલિની વગેરે નામનાં ફૂલ.

કમોદવન : જે ફૂલોના સંપર્કથી વાયુ દ્વારા બહુ દૂર સુધી સુગંધી પહોંચે છે. તે સુગંધીથી મન પ્રસન્ન થાય છે. મનની

પ્રસન્નતાને મોદ કહેવાય છે. આવાં ફૂલ કમોદવનમાં પ્રગટ થાય છે. આવાં ફૂલોને અરણી કહે છે.

બહુલાવન : પ્રાયઃ ફૂલ એક એક કરીને પ્રગટ થાય છે. ક્યારેક કોઈ પ્રકારની લતાઓમાં ફૂલ એક પછી એક પ્રગટ ન થતાં ગુચ્છાઓમાં પ્રગટ થાય છે. આ તેની બાહુલ્યતા (અધિકતા) છે. આવાં ફૂલોને બહુલાવનનાં ફૂલો કહેવાય છે.

કામવન : ચરણારવિંદની ભક્તિ સાથે જોડાયેલું છે એટલે ત્યાં ચરણપહાડી છે. ચરણાંવિંદમાં ધ્યાન કરવાથી મનની એકાગ્રતા થાય છે. એ એકાગ્રતાનો આભાર સૂર્યોદયથી પહેલાં થાય છે. એટલા માટે અરણી-રાતરાણી અને પારિજાતનાં ફૂલો (પુષ્પો) મુખ્ય છે. સૂર્યોદયની આસપાસ ક્યારેક ભમરો આ પુષ્પો પાસે આવે છે પણ આ પુષ્પોમાં રસ મળતો નથી. પરંતુ તેની સુગંધની માદકતા લઈને ભ્રમણ કરે છે. કામવનનાં ફૂલોનું સામર્થ્ય ભક્તોમાં માદકતા આપવાનું છે.

કોકિલાવન : અહીંનાં ફૂલો છે, તે મયૂર કંઠ (કેકાવલ) નીલ વર્ણીય છે. અતઃ તે કોયલિયાનાં ફૂલ છે. નીલ અને શ્યામ આ બંને રંગ ભક્તિ માર્ગનાં ઊંડાણનું સૂચક છે. ભક્તિ માર્ગની ઊંડાઈ સમજ્યા વગર, આપણું પ્રભુની સાથે પોતાનાપણું હોવું અસંભવ છે. કૃષ્ણને પ્રાપ્ત કરવા માટે પુષ્ટિ માર્ગમાં રાસ પંચાધ્યાયી વેણુનાદના આધારથી જારભાવ પ્રમુખ (મુખ્ય) છે. તે જારભાવમાં, કામકલાઓની અસંભવ ચતુરાઈ હોય છે. તેનો પરિચય આ વનનાં ફૂલોથી મળે છે. અતઃ આ વનનું નામ કોકિલા નથી, કોકિ-લા છે. (કોકી - કામશસ્ત્ર, લા - લાસ-આનંદ). એટલા માટે સાંઝીમાં આ અલૌકિક કામરસનું દાન કરવાવાળાં પુષ્પો છે. જે તે અલૌકિક કામરસ છે. જેનો ખુલાસો ભાગવત્ રાસ પંચાધ્યાયીમાં આવે છે.

અંજનવન : અંજનવનનાં ફૂલો છે, તેમાં નીલ કમળની મુખ્યતા છે. શ્વેત કમળ અને રક્ત કમળનો આપણા સમ્પ્રદાયમાં અંગીકાર છે, પરંતુ રાત્રીમાં તે કમળ બંધ થઈ જાય છે. રાસ તો રાત્રે જ થતો હતો. ત્યારે ત્યાં શ્વેત કમળ અને રક્ત કમળ લીલામાં સહાયક બનતાં નથી. નીલ કમળ અહર્નિશ વિકસિત (ખુલ્લાં) રહે છે. માટે રાત્રીની લીલાઓમાં નીલ કમળ ઉપયોગી છે. આ નીલ કમળની એક પ્રજાતિ શ્યામ વર્ણમાં થાય છે. આ શ્યામ વર્ણનાં નીલ કમળ શ્રી કૃષ્ણના રાસ અને શ્રી બલરામજીના રાસમાં ઉપયોગી છે. વાસ્તવમાં વેણુનાદ સાંભળીને, ગૃહધર્મ ત્યાગીને, ગોપીઓ રાસમાં ગઈ હતી. ત્યાં જવાવાળી ગોપીઓએ આતુર ભાવને આધીન થઈને પોતાનો શૃંગાર પૂર્ણ કર્યો નહીં. કોઈ સખીએ અંજન અધૂરું લગાવ્યું હતું. એનો અર્થ એ નથી કે એણે એક જ આંખમાં અંજન લગાવ્યું હોય. વાસ્તવમાં બંને આંખોમાં અંજન કર્યું હતું, પરંતુ ખંજન (કટાક્ષ) કરવાનું રહી ગયું. (અંજનત્ય : કાષ્ટલોચને)

આ તો પ્રસિદ્ધ છે કે લીલામાં બધી જ સામગ્રી સ્વરૂપાત્મક છે. એ અંજને જોયું કે, ખંજન વગર શ્રી કૃષ્ણ મને કેમ જુએ, ત્યારે તે અંજન ઘર છોડીને વનમાં જતો રહ્યો. શ્રી ઠાકોરજીએ તેની વિરહ અવસ્થાને આજ્ઞા આપી કે તમે અહીં નીલ કમળ બનીને પ્રગટ થઈ જાવ, તો હું રાત્રીની વિશેષ લીલાઓમાં આપની શોભાનો અંગીકાર કરીશ અને બીજાનો પણ વિરહ આપની શોભાથી દૂર કરીશ.

અંજનવનની શોભાથી શ્રી ઠાકોરજીએ પોતાના સ્વકીયા અને પરકીયાઓને એ બતાવ્યું કે આંખથી આંખનું અંજન જેટલું દૂર છે, ''હે, ગોપીઓ! હું આપનાથી એટલો પણ દૂર નથી.'' ભક્તિ માર્ગને જોતી વખતે મારો ભક્તિ માર્ગ મને આંખનાં અંજનની જેમ શોભાયમાન લાગે છે.

એટલા માટે પ. ભ. ગોપાલદાસજીએ વલ્લભાખ્યાનમાં ગાયું છે, ''સગુણ સ્નેહી શામળા વહાલા અહર્નિશ દર્શન આપોને.'' અને ગુણવંતા વહુજીએ ગાયું છે કે, ''નંદનંદન સખી વહાલું કહીએ, દર્શન એનું કરીએજી.''

ગહેવરવન : બરસાનાની પાસે આ વન છે. તે દાનલીલાનું મુખ્ય સ્થળ છે. તેની આગળ માનલીલાનું મુખ્ય સ્થળ પણ છે. ગહેવરવનની આજુબાજુ બિલકુલ નજીકમાં આઠ ગામ બીજાં છે. જે અષ્ટ સખીઓનાં એક એક ગામ છે. અહીં અષ્ટ સખીઓની ઇચ્છા અનુસાર થોડાં થોડાં બધાં જ પ્રકારનાં ફૂલો છે. આ ફૂલોથી શ્રી ઠાકોરજી અને શ્રી સ્વામિનીજીની રાજભોગ અને શયનની માલાજી સિદ્ધ થાય છે. એક જ માળામાં બધાં ગોપીજનો પોતપોતાનાં ફૂલો પરોવે છે અને પોતીકાપણાનો ભાવ બતાવવા માટે વચ્ચે વચ્ચે થાકની રચના કરે છે. ખાસ વાત એ છે કે, અહીંનાં ફૂલોની માલાજી, અહીંનાં આઠ ગામનાં અલગ અલગ ફૂલોનાં પોતાનો આઠ અંગોના શૃંગાર સિદ્ધ થાય છે. (કયા ગામનાં ફૂલ કયા અંગના શૃંગાર બને છે તે આપણી જાણકારીના અભાવે આપણે નક્કી કરી શકીએ નહીં.)

આ આઠ ગામોનાં ફૂલોથી સિદ્ધ કરેલા મુગુટ ધારણ કરીને શ્રી ઠાકોરજી દાન લે છે. આ ગોરસદાન કહેવાય છે. આ વિષય સંપૂર્ણ દાનલીલાથી જ સમજાય તેમ છે. પરંતુ માગવાથી સ્વામિનીજીએ શ્રી ઠાકોરજીને ગો (ઈન્દ્રિય), રસ (પરમ સુખ) દાન આપ્યું છે. આ દાન શ્રી ઠાકોરજીના શૃંગારમાં સ્ત્રીભાવાપન્ન સ્વરૂપે પ્રગટ થાય છે. ''હે, વર રૂપ પતિ કૃષ્ણ, આપે જે દાન માગ્યું તે દાન ગ્રહો.'' (અંગીકાર કરો - પકડો - સંભાળો.)

અહીં વિવિધ પ્રકારનાં ફૂલોની અંગીકૃત ભાવના છે. ફૂલઘરમાં જેટલાં ફૂલ આવે છે, તેની માળા સિદ્ધ થઈ ગયા પછી ફૂલોની પાંખડી અને તેની ડાંડી (ડુક)ને બહાર ફેંકવામાં આવતી નથી. નિજ મંદિરના ઉમરા સ્વસ્તિક (સાથિયો) બનાવવામાં તેનો ઉપયોગ થાય છે. તદ્ઉપરાંત બાકી વધેલાં ફૂલ અને પાંખડીઓને પુષ્ટિ માર્ગીય હવેલીઓમાં જળમાં પધરાવીને ગુલાબજળની જેમ અનેક ફૂલોની સુગંધીવાળું જળ તૈયાર કરવામાં આવે છે. આ સુગંધિત જળ વ્રજગોપીઓનાં મનનું સ્વેદકણ છે. ભાવાત્મક રીતથી આ અત્યંત વિલક્ષણ અને યોગ્ય વિચારધારા છે. સેવા કરવાવાળાએ આચાર્ય બાળકો આ જળના સંપર્કથી સ્વામિની ભાવનો ઉદય થાય છે.

વૃંદાવન : સહજ ભાષામાં વૃંદાવનને તુલસીનું વન માનવામાં આવે છે. શબ્દકોશમાં વૃંદાનો અર્થ થાય છે ''યૂથ'', કા ''આવન'', ગોપીઓનું આગમન (આના), તેને કહેવાય વૃન્દાવન. વૃન્દાવન ભૂમિને માટે કાંઈ ન કહેતા વૃન્દાવન શબ્દને માટે કહેવાય છે કે, આ વૃન્દાવન ગોલોકધામનું મુખારવિંદ સ્વરૂપ છે. તે કૃષ્ણલીલાનાં દર્શન કરવા માટે સદેહે વ્રજમાં આવ્યા છે. નયનામૃત અને અધરામૃતની પ્યાસ (તરસ)વાળું છે. રાસરસમાં શ્રી સ્વામિનીજી અને શ્રી ઠાકોરજીને ચરણામૃત અદકીમાં દાન આપ્યું છે. અહીં રાસરસની મીઠાશ લઈને શ્રી ઠાકોરજી અને શ્રી સ્વામિનીજીના સ્વરૂપામૃત રસને લઈને શ્રી યમુનાજી બિરાજમાન છે. આ વૃન્દાવન સમસ્ત વ્રજલીલાઓનું આકર્ષણ કેન્દ્ર છે. અહીં ભગવાનની અદ્ભુત ગુપ્ત શક્તિ ''ચર્સણી'' બિરાજમાન છે. (આંતર જગતનું સંચાલન કરવાવાળી શક્તિને ''ચર્સણી'' કહેવાય છે.)

અહીં જે ફૂલ ખીલે છે તે લીલાં કમળ છે. વ્રજની ગોપીઓ શ્રી ઠાકોરજીની પાસે જતાં પહેલાં ચંદન-કેસર-બરાસયુક્ત અંગરાગ ધારણ કરે છે. જ્યારે ગોપીઓ યમુનાસ્નાન માટે જાય છે, ત્યારે તે અંગરાગવાળું ચંદન ધોળાઈને શ્રી યમુનાજીમાં ઊતરી જાય છે. એ ચંદનયુક્ત કીચમાં (કાદવમાં) જે કમળ પ્રગટે (ઊગે) છે, તે સેવાના ઉપયોગમાં આવવાવાળાં કમળ છે. તેને હૃદયકમળ પણ કહેવામાં આવે છે. આ વૃન્દાવનમાં બાર માસ અને ખટઋતુની શોભા, બધાં જ સુખની સાથે બિરાજમાન છે. લીલાનું અહીં અવિચલ રાજસિંહાસન છે. અનુગ્રહ અને કૃપા સિવાય કોઈ પણ ધર્મનો પ્રવેશ નથી. ગોપીભાવ મુખ્ય છે. શ્રી સ્વામિની ભાવનો વિચાર અહીં જુદો છે.

અહીંનાં જે ફૂલ છે તે શ્રી કૃષ્ણનાં પીતાંબર તથા શ્રી રાધિકાજીના પાલવ (આંચલ)ને સ્પર્શીને આવતી હવા (વાયુ)થી સેવ્ય છે અને વેણુનાદના રસથી પોષણ પામે છે. આ ફૂલોને વ્રજગોપીઓના ચરમકમળના સત્સંગનું રસપાન પ્રાપ્ત થાય છે. વ્રજગોપીઓના ચરણારવિંદનાં નૂપુરનો ધ્વનિ આ ફૂલોને માટે શબ્દ ધ્વનિ છે.

સાંઝીનો પ્રારંભ આ વૃન્દાવનનાં ફૂલોથી છે, કારણ કે સાંઝીમાં સાયંકાળ નિયમ છે અને સનાતન સંધ્યા ચંદ્રોદયવ્યાપની આ જ વૃન્દાવનમાં બિરાજે છે. એટલા માટે સાંઝીમાં પહેલા દિવસે યમુનાજીના ઘાટ બનાવાય છે, તે છે વૃન્દાવનના યમુનાજીનો ઘાટ.

મહાવન : નંદરાયજીનું મૂળ નિવાસસ્થાન મહાવન છે. શ્રી કૃષ્ણજન્મ પછી જ્યારે નંદરાય કંસને કર આપવા મથુરા ગયા હતા, ત્યારે મથુરામાં વસુદેવ મળ્યા હતા. ત્યારે નંદરાયજીને કુશળ મંગળ, મહાવન, બોલીને પૂછ્યું હતું કે, ''જે આપ બૃહદ્વનમાં રહો છો, ત્યાં બધું સકુશળ છે ને?'' સંપ્રદાયના બે નિર્ણય છે. ગોકુળ ઠકરાણીઘાટ જ્યાં બ્રહ્મસંબંધની આજ્ઞા થઈ છે. શ્રી યમુનાજીની તરફ મુખ રાખીને બેસવાથી ડાબી બાજુની જગ્યા શ્રી ઠાકોરજીનું ગોકુળ છે, જે બ્રહ્માંડઘાટ સુધી પહોંચે છે. જમણી બાજુ જે યમુનાજીનો કિનારો છે, તે શ્રી રાધારાણીનું ગોકુળ છે, જે રાવળ/ચંદ્રાવલીઘાટ સુધી પહોંચે છે. પૂર્વ દિશામાં શ્રી નંદરાયજીનું ગોકુળ છે તેને મહાવન કહે છે. પશ્ચિમ દિશામાં થોડું વધ્યું છે, તે શ્રી મહાપ્રભુજી અને શ્રી વિઠ્ઠલનાથજીનું ગોકુળ છે.

એટલા માટે પદોમાં કહ્યું છે કે, ''ચારે ગોકુળમાંથી ગ્વાલન જ્યારે હોળી ખેલવા માટે આવી.''

''યાગોકુલ કે ચોરટે રંગ રાંચી ગ્વાલ.''

શ્રી કૃષ્ણનું પ્રાગટ્ય ચાર વ્યૂહથી છે, એટલા માટે એક એક વ્યૂહ માટે ચાર ગોકુળ બતાવ્યા છે. આ ચારમાં જે મોટું છે, તેને મહાવન કહેવાય છે. બધી જગ્યા ઉપર એક એક ઠાકોરજીનું પ્રાગટ્ય છે. મહાવનમાં બ્રહ્માંડઘાટ ઉપર ત્રણ સ્વરૂપ (શ્રી નવનીતપ્રિયાજી, શ્રી ગોકુલચંદ્રમાજી, શ્રી લલિતત્રિભંગીજી) એક સાથે પ્રગટ થાય છે. અહીંની ભક્તિ સહુથી મહાન છે. સ્વયં શ્રી ઠાકોરજીએ ચરણરજ મુખમાં મૂકીને આરોગી (ખાધી) છે. બાકી જગ્યાએ રજ શિરોધાર્ય કરી છે, આરોગી નથી. અહીં નારાયણદાસ બ્રહ્મચારી, કાનબાઈ, ઘોંઘી જેવા વ્રજભક્તોનો નિવાસ છે. આ માટે આ વન મહાવન છે.

અહીંનાં ફૂલ ગૌચારણને કારણે ચરણરજથી સેવાયેલાં છે. અહીંનાં આ ફૂલોની જાતોમાં દીનતા વિશેષ છે. ગુલાબનાં ફૂલ અહીં મુખ્ય છે, જેને શતપત્રપર્ણ કહેવામાં આવે છે. ચરણારવિંદની રજના અનુરાગી હોવાને લીધે ફૂલોની માળા શ્રી ઠાકોરજીના ચરણારવિંદને સ્પર્શે ત્યાં સુધીની ધરાવવામાં આવે છે. શ્રી ઠાકોરજી નીચાં નેત્ર કરીને ચરણારવિંદ સુધીની ફૂલની માળાને નિરખે છે. ''આ ચાર પ્રકારના ગોકુળમાં માળા, વનમાળા અને વૈજયંતી માળાનો પોતાનો અધિકાર છે. શ્રી મહાપ્રભુજી અને શ્રી ગુસાંઈજીના ગોકુળમાં સર્વોપરી પવિત્રાનો અધિકાર છે.''

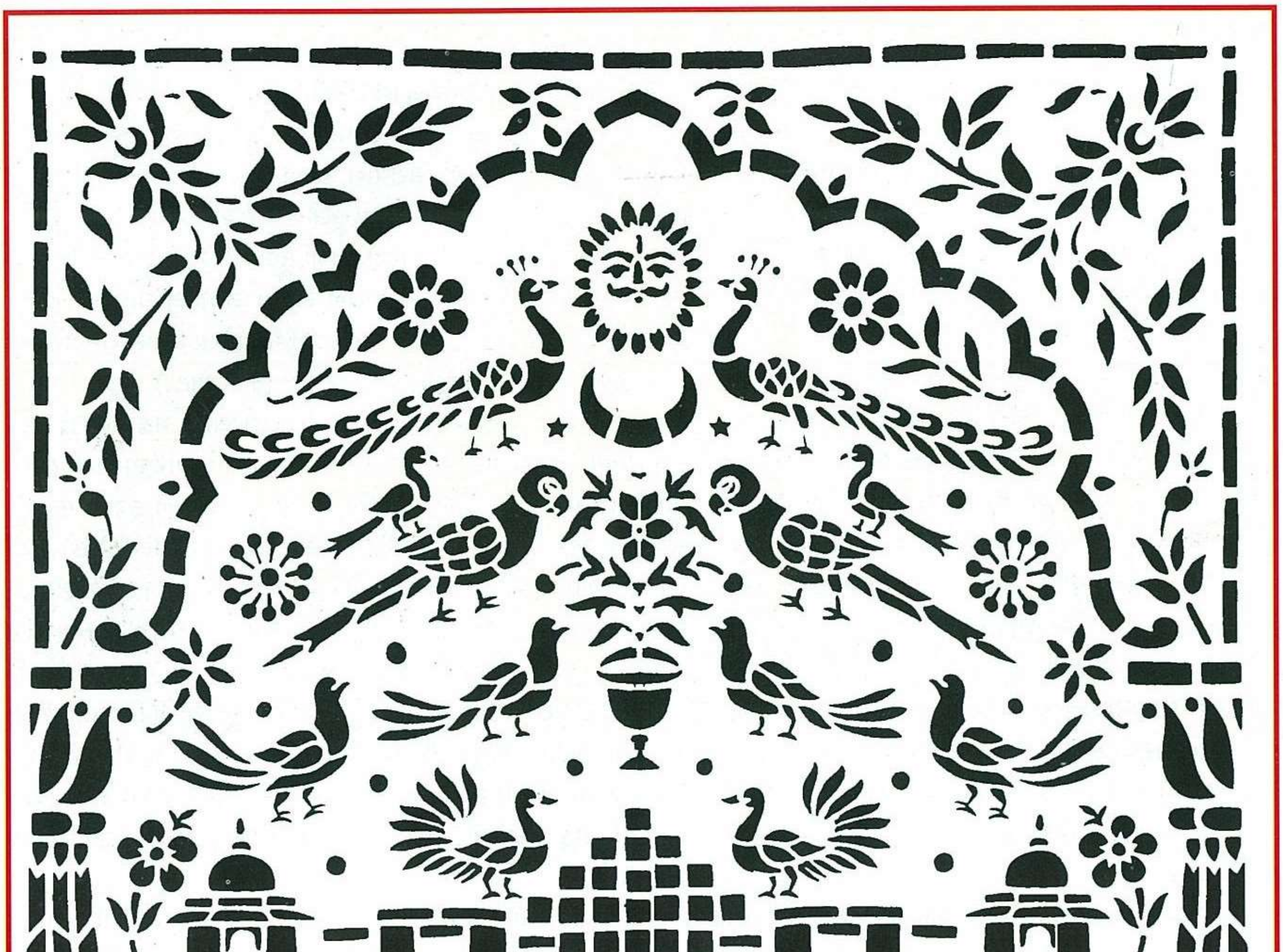

કૂટ કી સાંઝી

‘કૂટ’ - છૂપે હુએ રહસ્ય કો કૂટ કહેતે હૈ। જૈસે સુરદાસજીને કૂટલીલા (દૃશ્ય કૂટપદ), પ્રગટ લીલા કે પદ રચે હૈ, વૈસે ઉન્હોંને ગુપ્તલીલા કો ગુપ્ત શબ્દો મેં કૂટ પદ બોલકર બનાયે હૈ। ઠીક ઇસી તરહસે સ્પષ્ટ રૂપ સે ‘‘કૂટ કી સાંઝી હૈ’’, છીપે હુએ ગુપ્ત શબ્દો મેં યહ કૂટ કી સાંઝી હૈ।

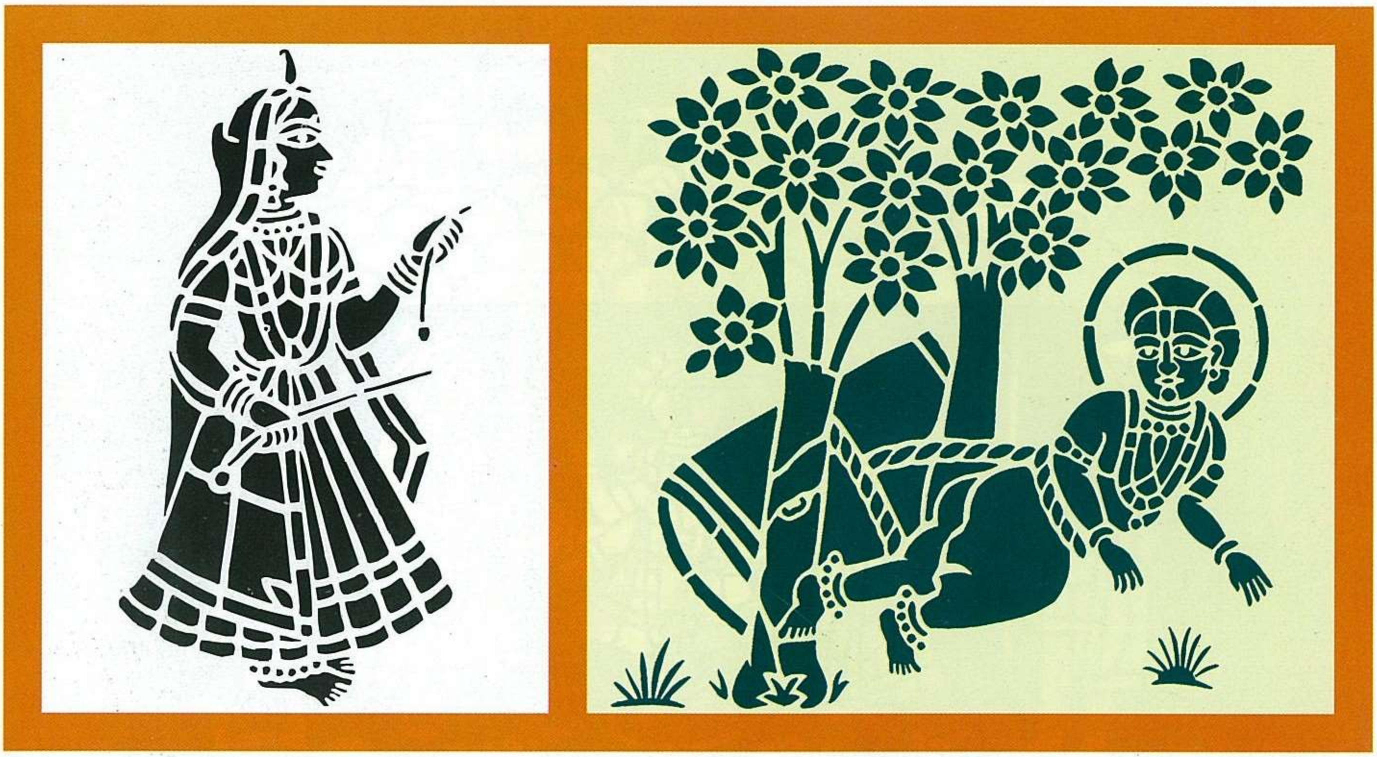

અતિ અલૌકિક અદ્‌ભુત સાંઝી :

મથુરાના ઉત્તમ કલાકારોએ અતિ અલૌકિક અદ્‌ભુત સાંઝી પૂરી હતી. પ્રથમ વ્રજભૂમિ આલેખીને, પ્રભુ લીલાનાં સ્થળોમાં લગભગ પ્રભુની બધી જ લીલાઓનો આબેહૂબ ચિતાર બહુ જ લાક્ષણિક રીતે વિવિધ કોરા રંગો પૂરીને (બીબાં મૂકી) તૈયાર કરી હોવાથી 'સાંઝી' ઘણી જ આકર્ષક, મનમોહક અને ઉત્તમ કલાના નમૂના રૂપ હતી. મંદિરના ભવ્ય ચોકની છ બાય આઠ ફૂટની લંબાઈ, પહોળાઈમાં દરેક લીલાઓનો સમાસ સુંદર રીતે સાંઝીમાં કર્યો હતો. સાંઝીની પુષ્ટિ ભાવનાનો ઉલ્લેખ એ કે:-

'સાંઝી'નો પ્રકાર વ્રજબાળાઓની લીલા રૂપે એક વ્રત છે. સંધ્યા પહેલાં વ્રજકન્યાઓ, સુંદર વસ્ત્રાભૂષણો સજીને, વ્રજમાં કુંજ-નિકુંજોમાંથી રંગબેરંગી ફૂલો લઈ ઘરમાં આવી ગોબરથી એક જગ્યાએ લીંપી અગર મોટી પાટ ઉપર ફૂલો મૂકી અથવા બીબાંનાં ચિત્રોમાં કોરા રંગથી પ્રભુ લીલાનાં દૃશ્યો પૂરી 'સાંઝી' મનોરથ સિદ્ધ કરી આનંદિત થાય છે. સાંઝી પૂરવાથી પ્રભુ રૂપી 'સંગી' મળવાનો અમૂલ્ય લાભ વ્રજબાળાઓને મળે છે. આ પ્રકારે વ્રજકન્યાઓની 'સંગી રૂપી' 'પ્રભુ' મેળવવાની અભિલાષા હોવાથી એનું નામ 'સાંઝી' પડ્યું છે. આ રીતે સાંઝીની વિધિ ભાદરવાની પૂનમથી શરૂ કરીને ભાદરવાની અમાસ સુધી હોય છે.

'સાંઝી'ની ભાવના એ છે કે નંદાલયમાં ને વૃષભાનજીના ભવનમાં વ્રજકન્યાઓ મર્યાદા રીતે બધી વિધિઓ કરી સાંઝી મનોરથ કરતી હોવાથી નિજભક્તોનો અન્યાશ્રય દૂર કરવા માટે જ પ્રભુ નંદનંદન (સખીજનો સાથે) સખી ભેખ ધરીને સાંઝી પૂરવા ફૂલો વીણવા પધાર્યા ને પુષ્ટિ રીતથી સાંઝી પૂરી બાર વનની લીલાઓ વિગેરે તેરસ સુધી અને છેલ્લે ચૌદસ - અમાસે જન્મ પ્રકરણથી લઈને અગિયાર વર્ષ ને બાવન દિવસની જે લીલાઓ વ્રજમાં આપે કરી હતી તે બધી જ લીલાઓનો ખ્યાલ વ્રજમંડળની એટલે કે 'કોટની સાંઝી'માં આપ્યો અને ત્યાર બાદ સખીજનોના સમૂહમાં વૃષભાનજીને ત્યાં પુષ્ટિની સાંઝીનો ભેદ ને ભાવો સમજાવ્યા હતા.

આ મુજબ પ્રભુ નંદનંદન તો સાચા પ્રેમભાવ ને સૌંદર્યના તેમ જ ઉત્તમ કલાના ભોક્તા છે. ઉપરાંત કોકકલા વિશારદ પ્રભુ તો નિજજનોનાં ને વ્રજાંગનાઓનાં અનેક મનોરથો યુક્તિથી પરિપૂર્ણ કરે છે. જેમ કે

ચિત્ર પ્રથમ : દેવકી વસુદેવ (દંપતી)ને જેલમાં ચત્રભુજ સ્વરૂપે દર્શન.

ચિત્ર બીજું : વસુદેવજીનું જમુના ઊતરી જવું ને પ્રભુ કૃષ્ણનું ગોકુલ ગમન.

ચિત્ર ત્રીજું : વસુદેવજી યોગમાયાને લઈ મથુરા જેલમાં પાછા ગયા અને પ્રભુ કૃષ્ણનો ગોકુલમાં જન્મોત્સવ.

ચિત્ર ચોથું : પ્રભુ કૃષ્ણની દયાળુતા ત્રણ પ્રસંગોમાં જોવા મળે છે. (૧) પૂતના મોક્ષ પ્રસંગ (૨) શિશુપાલને ગતિ આપી (૩) ઇંદ્રના અપરાધ સમયે પ્રભુએ ઇન્દ્રનો અપરાધ ન ગણ્યો ઈન્દ્રની પહેલી સેવાનો સ્વીકાર એ કે, નંદ બાવાએ 'અન્નકુટ' સજી ઘણી સામગ્રી આરોગાવી, પરંતુ ત્યારે જલની સેવા પૂરતી થઇ નહોતી તે સેવા ઇંદ્રે સામગ્રીના પ્રમાણમાં જલ ધર્યું. ઇંદ્રની બીજી સેવા એ માની કે, વ્રજ ચોરાસી કોસમાં બધી જગ્યા સખડીવાળી હોવાથી તે જગ્યાને વૃષ્ટિ દ્વારા (ઇંદ્રે) ખાસા કરી દીધી. ત્રીજી સેવા એ કે, ઇંદ્રે કોપ કર્યો એટલે બધો પરિકર એકત્ર થવાથી પ્રભુ સન્મુખ થવાનો લાભ મળ્યો.

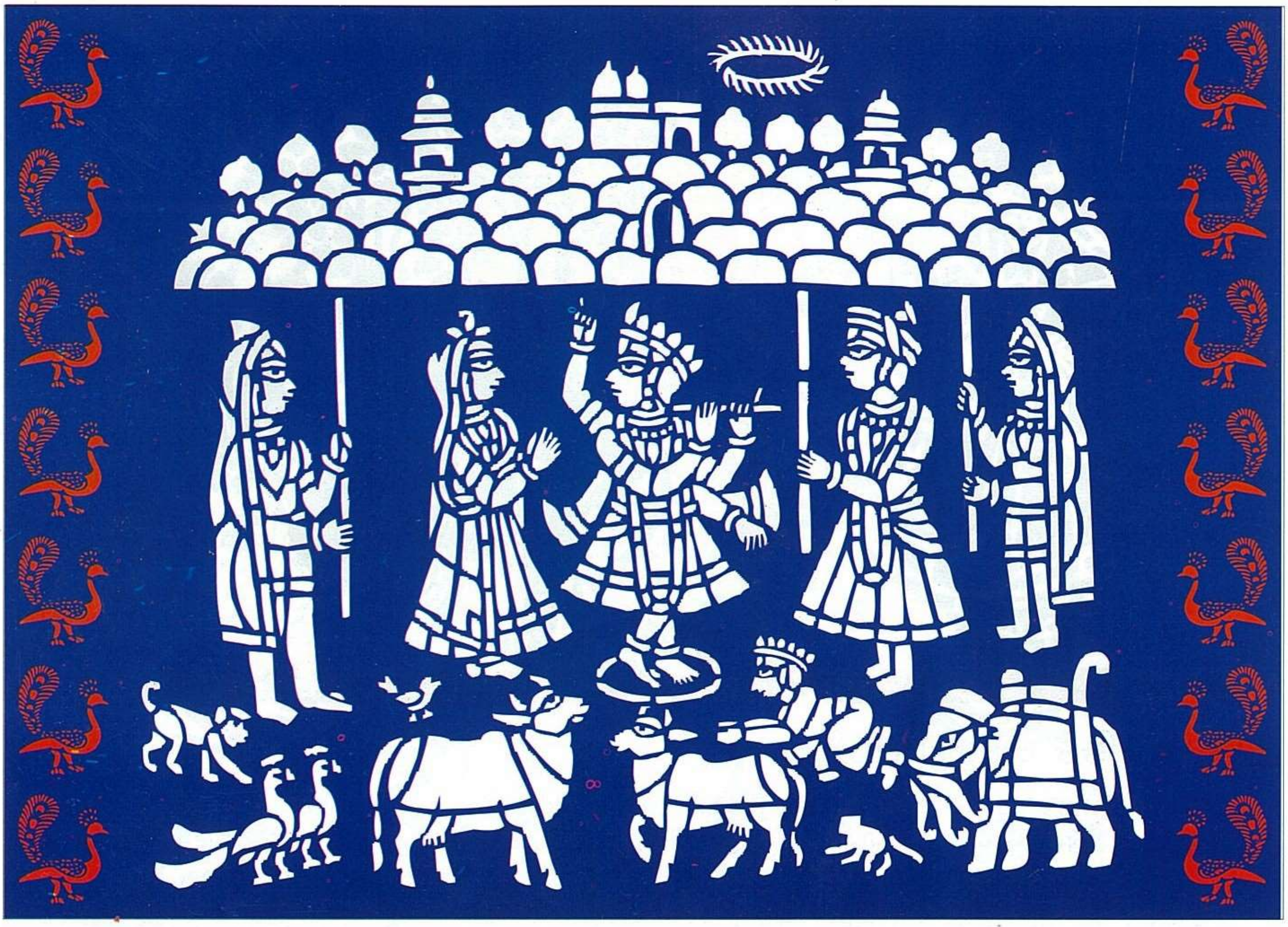

ખાઈને, ગોપ સખાઓનો ઉદ્ધાર કરી, જશોદા માતાને પોતાના મુખમાં વિશ્વરૂપ દર્શન કરાવ્યાં.

ચિત્ર છઠ્ઠું : જશોદા માતાએ દામણાથી કૃષ્ણને બાંધ્યા અને ત્યારે યમલાર્જુન મોક્ષ કર્યો.

ચિત્ર સાતમું : વત્સાસુર, બકાસુર, અઘાસુરનો વધ તેમ જ બ્રહ્માજી ગોપ અને ગાય વાછડાં હરી ગયાં, બાદ બ્રહ્માએ પ્રભુની સ્તુતિ કરી.

ચિત્ર આઠમું : કાલીનાગ દમન કરી ગોપ, ગાય ને સમસ્ત વ્રજ તથા વ્રજભક્તોનું પ્રભુએ રક્ષણ કર્યું.

ચિત્ર નવમું : દાવાનલ પાન કરી સ્વજનોની રક્ષા ને પ્રલંબ વધ કરી બીજી વાર મુંજવનમાં દાવાનલ પાન કરી નિજજનોની રક્ષા કરી.

ચિત્ર દસમું : વર્ષા ને શરદનું વર્ણન ને 'વેણુગીત.'

ચિત્ર અગિયારમું : ચીરહરણ લીલાનું ચિત્ર. (નકશામાં વચમાં દોર્યું હતું.)

ચિત્ર બારમું : શ્રી કૃષ્ણે ગોવર્ધન મહોત્સવ કરાવ્યો.

ચિત્ર તેરમું : શ્રી કૃષ્ણે ઇંદ્ર કોપથી, સાત દિવસ ગોવર્ધન પર્વત ધારણ કરી, ગોકુલની રક્ષા કરી.

ચિત્ર ચૌદમું : ઇંદ્ર કૃષ્ણનો ઐશ્વર્ય પ્રતાપ જોઈને શરણે આવ્યો.

ચિત્ર પંદરમું : ઇંદ્રે કામધેનુ ને ઐરાવત લાવી સુરભી કુંડના સ્થળે પ્રભુ કૃષ્ણનો ગોવિંદાભિષેક કર્યો. સુરભી ગાય ને ઐરાવત હાથીની પ્રભુને ભેટ ધરી.

ચિત્ર સોળમું : પ્રભુ કૃષ્ણે પોતાના ચરણારવિંદમાં દંડવત્ કરતા ઇંદ્રને બેઠો કરી તેની પીઠ થાબડીને તેની સેવાનો અંગીકાર કરવાની વિનંતીનું સમાધાન કરી વિદાય આપી.

ચિત્ર સત્તરમું : નંદબાવાને વરૂણ પાસેથી પાછા લાવ્યા ને માતાપિતાને પોતાનું ઐશ્વર્ય બતાવ્યું.

ચિત્ર અઢારમું : રાસક્રીડામાં પ્રભુનું અદૃશ્ય થવું.

ચિત્ર ઓગણીસમું : પ્રભુ કૃષ્ણને શોધતાં વિરહઘેલાં ગોપીજનો અને ગોપીગીત.

ચિત્ર વીસમું : ભગવાને પ્રગટ થઈ ગોપીજનોને શાંત કર્યા.

ચિત્ર એકવીસમું : પ્રભુની રાસલીલા. (ચિત્ર નકશામાં વચમાં દોર્યું હતું.)

ચિત્ર બાવીસમું : પ્રભુની ગોપીઓ સાથેની જલક્રીડા - વનક્રીડા.

ચિત્ર ત્રેવીસમું : અરિષ્ટાસુર વધ ને કૃષ્ણ બળદેવને મથુરા લાવવા માટે અક્રુરને કંસે ગોકુલ મોકલ્યા.

ચિત્ર ચોવીસમું : અક્રુરનો ગોકુલમાં સત્કાર અને પ્રભુના મથુરાગમનથી ગોપીઓનો વિરહ વિલાપ તથા અક્રુરને યમુનામાં પ્રભુનાં દર્શન બાદ મથુરામાં પ્રભુનો પ્રવેશ. તથા કુબજા માળીનો ઉદ્ધાર અને કંસ વધ.

ચિત્ર પચીસમું : નકશાની વચમાં વિશ્રામઘાટ ને રાજાધિરાજનું મંદિર તથા યમુનાજી સાથેનું ચિત્ર.

આ પ્રકારે છેલ્લે દિવસે કોટની સાંઝીમાં આધિદૈવિક વિરાટ સ્વરૂપે ગિરિરાજજી વ્રજમંડળમાં બિરાજે છે તેમ જ બધાં જ તીર્થો સ્વરૂપાત્મક રીતે વ્રજમાં હોવાથી તે તીર્થોત ને ચોરાશી વ્રજકોસની સાક્ષાત્ પરિક્રમા કરી એવો ભાવ ફલિત થાય છે. આ મુજબ મંદિરના ચોકમાં પૂરેલી લગભગ પચીસ વ્રજનાં સ્થળોને પ્રભુલીલાના પ્રસંગોની કાંકરોલી નરેશે પોતાના પરિવાર સહિત પૂજનઅર્ચન કરી, ભોગ ધરી, આરતી ઉતારી. ભેટ મૂકી, સમૂહમાં પરિક્રમા કરીને દંડવત્ કર્યા, ત્યાર બાદ વૈષ્ણવજનો ને યાત્રીકોએ પણ સાંઝીનું પૂજન-અર્ચન ભોગ, આરતી ને ભેટ ધરી દંડવત્ કરી બધાંએ ભેગાં થઈ પરિક્રમાનો લાભ લીધો હતો અને ત્યારે કેટલીક ભાવિક બહેનોએ વહુજી-બેટીજીનાં સાંનિધ્યમાં બેસીને યાત્રાની સ્મૃતિ તરીકે વ્રજલીલાની યાત્રાનું ધોળ કે જેમાં દરેક સ્થળોનું વર્ણન કર્યું છે, તેમ જ લીલાનો ઉલ્લેખ પણ છે, તે સમૂહમાં ગાયું હતું :

વ્રજલીલા ધોળ

''ધરીએ વ્રજલીલાનું ધ્યાન, કરીએ શ્રી કૃષ્ણ સુધારસ પાન-
શ્રી વલ્લભકરૂણા બળથી વ્રજ યાત્રા મન કામ,
શ્રી વિઠ્ઠલ ગોકુલપતિ સમરતા વસીએ જઈ વિશ્રામ ધરીએ ૧
વિશ્રામે શ્રી યમુના ના'તા લેવા નિયમ તમામ,
કેશવરાય નિરખતાં દર્શન શ્રી મહાપ્રભુજીને ધામ. ધરીએ ૨
મધુવન તાલ કમોદ બહુલાવન શાંતનકુંડ મુકામ.
શ્રી રાધા ને શ્રી કૃષ્ણકુંડની લીલા અતિ અભિરામ. ધરીએ ૩
ગોવર્ધનની પરિક્રમા ને માનસીગંગા સ્નાન,
કુસુમોખર ને ચંદ્રસરોવર ગોવિંદ ગુણના ધામ. ધરીએ ૪
અન્યોરમાં થઈ કુંડ અપસરા જતીપુરા વિશ્રામ,
પરમંદરા આદિ બદ્રી અલકગંગા સુખધામ. ધરીએ ૫
ચિત્ર-વિચિત્ર શીલાનાં દર્શન પૂરે સઘળાં કામ
બરસાને શ્રી રાધા નીરખી જઈએ શ્રીનંદ ગામ. ધરીએ ૬
શ્રી ગોકુલચંદ ને મદનમોહનજી અંગોઅંગ અભિરામ,
કામવને દર્શન ને શ્રી વલ્લભ ગોવિંદ ગુણનાં ધામ. ધરીએ ૭
કોકિલાવન જાવ બઠન ને અંજનવન આરામ,
પ્રેમ સરોવર અને પિયાસો વળી કરહેલા ગામ. ધરીએ ૮
પાંડવ, ગંગા સ્નાન કરીને બટ સંકેત મુકામ,
ખીદ્રવને જઈ વિરહ વિચારી ભૂલી લૌકિક કામ. ધરીએ ૯
શેષનાગ છાયા કરતાં જ્યાં પોઢ્યા શ્રી ઘનશ્યામ,
ખેલનવન અરૂ ચીરઘાટ જઈ નંદઘાટને ધામ. ધરીએ ૧૦
ગાયો પાન કરાવ્યાં છે જ્યાં ત્યાં મહારાણી પાન,
બચ્છવન બેલભદ્ર ભાંડીરવન માનસરોવર સ્નાન. ધરીએ ૧૧
લોહવને વિશ્રામ કરીને દાઉજી બલરામ,
દર્શન કરતાં કૃતાર્થ થાતાં મહાવન ગોકુલ ગામ. ધરીએ ૧૨
ગોકુળની લીલા અતિ ન્યારી સમરે થાય નિશકામ,
ગુણ ગાતાં શીવ શેષ શનક વિધિ, શ્રી નારદ લે નામ. ધરીએ ૧૩
ગોકુલનાથ ચત્રુર્ભુજધારી, ગોવરધન ઘનશ્યામ,
સાથે સ્વામિની યુગલ બીરાજે દર્શન ગોકુલ ગામ. ધરીએ ૧૪
ધન્ય મથુરા, ધન્ય વૃંદાવન ધન્ય જશોદા માત,
પૂરણ કામ પુત્ર જેનાં પ્રગટી પૂર્યાં કામ. ધરીએ ૧૫
દ્વાદસ વન ઉપવન છે દ્વાદસ વેદના મહિમા ભારી,
પુરશોત્તમ પ્રભુ પૂરણ કૃપા વળી નરમણી કરતાં ગાન. ધરીએ ૧૬

સાભાર : સ્મરણ સુવાસ

(શ્રી કાંકરોલી નરેશકૃત આધિદૈવિક વ્રજયાત્રા રસદર્શન)

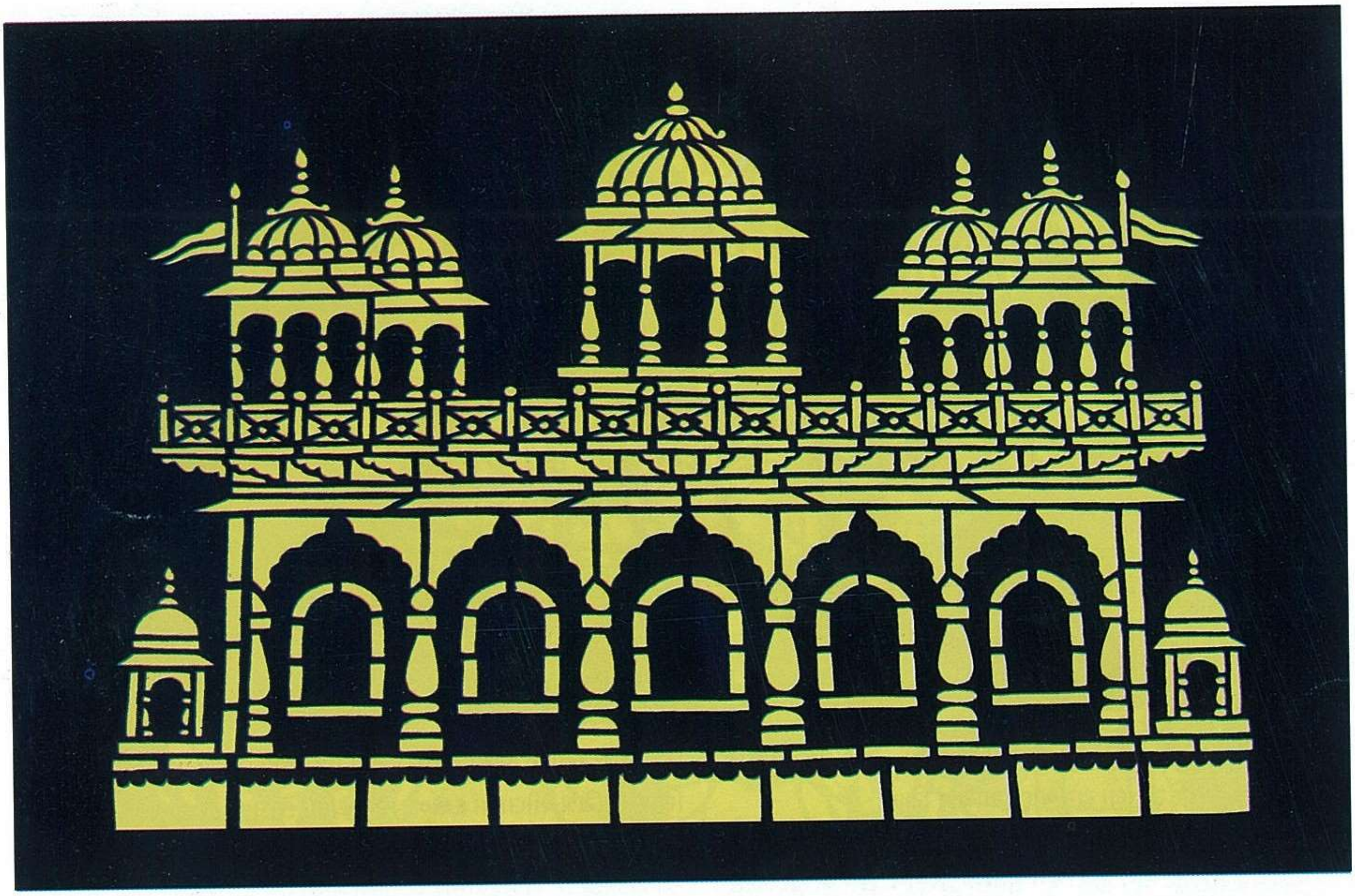

મોહન મહલ - કોટની સાંઝી

શ્રી મહાપ્રભુજીએ દર્શાવેલ, કોટની સાંઝીને લગતું વ્રજભૂમિનું વ્રજભક્તો સહિતનું આ વર્ણન ગ્રંથ ‘યમુના’માંથી પ્રાપ્ત થયું છે. તે શ્રી વૃંદાવન બિહારીસ્વામીશ્રી પાસેથી મળ્યું છે, જેનો સાભાર સ્વીકાર કરવામાં આવે છે.

उस अलौकिक भूमि में नव नव वन, उपवन, फूल, फल विकसित हो रहे हैं। विविध उत्कृष्ट मणियों से जटित मार्ग, सरोवर, महल, निकुञ्जों से विभूषित यह वनराज अत्यन्त रमणीक है। वहाँ विमल वृक्षावलियाँ हैं जिनके तने नीलमणिवत, शाखा हरित मणिवत, पत्र पीत मणिवत, फल लाल मणिवत है, पुष्प तो नाना मणियों के वर्ण के है जो विविध मधुर सौरभ से संपन्न हैं। इनमें अनेक वृक्ष ऐसे है जो एक दूसरे में प्रतिबिम्बित होकर, एक दूसरे की शोभा में सहायक होकर, रंग विरंगे अनगिनत फल, फूल, शाखा, मूल के रूप में आभासित हो रहे हैं, जो सुन्दरता के कारण चित्ताकर्षक है, जिनकी जगमगाहट कोटि सूर्य, चन्द्र की कान्ति को फीकी करने वाली हैं। इन वृक्षों पर लतायें ऐसी लिपट रही हैं मानो रस रंग की धारा प्रवाहित हो रही हों। उनमें बहुत सी लतायें उर्ध्वगामी है जो वृक्षावलियों पर एक दूजे से मिलकर सरस वितान का निर्माण करती हैं तथा बहुत से अन्य लतायें सुभग भूमि पर परम कोमल पामड़े बिछाकर यमुना विहार तक का मञ्जु मार्ग बना देती हैं।

इस रम्य भूमि के चारों और कंकणाकार (किसी कामिनी की कलाई में धारण कंगन की तरह) यमुना की मंगलमय शृंगार रस पूरित धारा प्रवाहित हो रही है। अरुन, श्वेत, नील, पीतादि विविध वर्णो के कमल समूह वहाँ विकसित हो रहे हैं जिन पर रस लोभी भ्रमर गुञ्जन कर रहे हैं। तथा यमुना में प्रतिबिम्ब के कारण रंग विरंगी तरंगें आ रही हैं। वहाँ हंस, सारस, चक्रवाक, मोर, शुक, पिक, चातक, चकोर कल हंस (बतख) आदि मधुर सरस कलरव द्वारा प्रिया प्रीतम को विरदावली का गान कर रहे है। इस कालिन्दी के दोनों कूल प्रकारान्तर के रत्नों से जटित एवं प्रकाशमान हैं। इस सुमनोहर तट के वृक्षावलियों की सुभग शाखायें फल फूलों के भार से बार बार झुक झुककर युगल के निर्वाध विहार से सुस्निग्ध सुगन्धित जल तल का स्पर्श करते रहते हैं। इन तटों के सोपानों पर चित्रविचित्र प्रकार के मणिमय पचरंगी बेल बूटों की चित्रकारी, तहा बने बुर्जियों, जल महलों, सभा भवनो की चमत्कारी रचना को परिलक्षित कर स्वयं मूर्तिमान सुन्दरता विमोहित व लज्ञित हो जाती है। और तो क्या स्वयं प्रिया प्रोतम आसक्त होकर इस शोभा को निर्निमेष देखते ही रह जाते है, कभी विलग नहीं होते।

उपर्युक्त कंकणाकार यमुना के मध्य में निज धाम वृन्दावन की नित्य (अक्षय) भूमि है, जो असंख्य दल युत कमल के रूप में (युगल माधुरी की छाकी) झूम रही है। इस भूमि के मध्यवर्ति कर्णिका के और यमुना के बीच भाग में क्रम–बद्ध अष्ट दल–पंक्ति है। इन अष्ट दलों पर अष्ट यूथेश्वरियों के शोभा सरसाने वाले अष्ट कुञ्ज हैं। देदीप्यमान कमल छत्र की तरह उभरे हुए तेजमय इस कर्णिका के चारों ओर अमित सुन्दर रचना युक्त चार सरोवर हैं – यथा मान सरोवर (युगल का मानस रूप तथा आत्मवत् सम्मानित), मधुर सरोवर (जो धाम में माधुर्य का प्रसार करता है), स्वरूप सरोवर (श्रीयुगल की आत्मा का तरल स्वरूप है), रूप

सरोवर (जिसमें अवगाहन से सौन्दर्य गरिमा का बोध एवं आवेश होता है)। इन सरोवरों के सुन्दरता की कोई उपमा नहीं है। सरोवरों के चारों ओर युगल वर की सेवा के उपयुक्त अपरिमित विलक्षण रचनायें हैं। नग जटित सुडोल सोपान युक्त सुन्दर घाट है जिनमें विद्युत की भाँति दिव्यालोक है।

चारो सरोवरों और मणि मण्डल के मध्य एक आठ द्वार का अठपहलू महल है जिसकी शोभा मूर्तिमान शोभा को भी मुग्ध करती है। प्रत्येक द्वार के शिखर पर सुन्दर सुडोल ध्वजा फहरा रही है तथा द्वारों पर गज मुक्ताओं की वन्दन माल सुशोभित हो रही है उनमें द्वारों में स्वर्ण के किवार है तथा बड़े बड़े हीरों की गुल्फे हैं। प्रकारान्तर की दिव्य रत्न राशियों के जड़ाव से युक्त होने के कारण इनका पुञ्जीभूत प्रकाश, एक ही काल में उदित अनन्त सूर्य चन्द्र की ज्योति के समान प्रतीत होता है।

इस अष्ट द्वारी महल की झलमलाती स्फटिक मणि–निर्मित भित्ति पर उपरि वर्णित, चारों सरोवर अष्ट सखियों की आठ कुञ्जें, वन, उपवन से यमुना पर्यन्त वृन्दावन धाम–योग–पीठ की सर्व संपदा प्रतिबिम्बित होती रहती है जिस चमत्कार को देखकर बिम्ब प्रतिबिम्ब का भेद करना कठिन हो जाता है।

उपर्युक्त अष्ट द्वारी महल के मध्य चोक में, महा मधुर रस राशि, अमित काँति पुञ्ज मणि मण्डल में, विविध सौगन्ध युक्त अष्ट मोहनी कुञ्ज हैं जिनमें युगल वर की अष्टयाम सेवा सम्पन्न होती है। मणि मण्डल पर कल्पवृक्ष की छाया में श्यामा श्याम का मोहन महल है। इस महल में रस रूप कोमल एवं श्रेष्ठ सूर्य कान्त, चन्द्र कान्त, हेम कान्त, मणियों की कान्ति से युक्त स्वर्ण में जड़ाव द्वार निर्माण वाले पद्मराग पुष्परागादि प्रकारान्तर की रसमयी मणियों से पूरित लीला मय चित्र अंकित हैं। ऐसे चमत्कारपूर्ण मोहन महल के बीच अति सुकोमल समवर्तिनी शैय्या है जहाँ श्यामा श्याम के नित्य विहार का संपादन होता है। यहाँ श्री हरि, प्रिया एवं हितु हरि प्रिया सहचरी के अतिरिक्त अन्य किसी का प्रवेश नहीं है।

उपर्युक्त मोहन महल के आँगन में सुन्दर मोहन मण्डल है जिस पर दिव्य सजावट से युक्त अठपहलू सुन्दर सुख सिंहासन है जिस पर युगलवर श्रृंगार कर विराजते हैं। इस सिंहासन के एक एक कोण पर एक एक यूथेश्वरी निज निज परिकर सहित सेवा सामग्री लिये उपस्थित रहती है तथा हृदय में अटूट अनुराग लिये ललना लाल की रुचि के अनुसार तत् तत् सेवा संपादित करती रहती हैं। इनमें यूथेश्वरियों की परिकर युत स्थिति इस प्रकार है – उत्तर दिशा में **रंगदेवीजी** विद्यमान हैं, ईशान में **सुदेवी**, पूर्व में **ललिताजी** हैं, अग्नि कोण में **विशाखा**, दक्षिण में हैं **चम्पक लताजी**, नैऋत कोण में **चित्रा** तथा पश्चिम में **तुङ्गविद्याजी** है तो वायु कोण में **इन्दुलेखा**। इनकी अद्भुत शोभा देखते ही बनती है। इनकी आभा आभारण एवं सेवा क्रमशः इस प्रकार हैं। श्रीरंग देवी जी के विग्रह की आभा कमल पुष्प की सी है तथा सुदेवी की केशर की सी। ये जपा कुसुम तथा सुही रंग की सारी पहिरे हैं तथा युगलवर को असमोर्द्ध धारा में निमग्न हो आभूषण एवं इत्र, केशर चन्दनादि की सेवा के द्वारा लाड़ लड़ाती रहती हैं। ललिता, विशाखा की तन–कान्ति गोरोचन एवं विद्युत जैसी है, इनने मोर पंख के तथा सितारे भरे आसमान के समान रंग की सारी धारण कर रखी है। ये ललना लाल के रूप माधुरी में पगी क्रमशः ताम्बूल एवं पटाभरण सेवा में तन मन प्राण समाये रहती हैं। चम्पक लताजी तथा चित्राजी की अंग कांति पीत चम्पा तथा कुमकुम की सी हैं, इनने क्रमशः नील एवं पीत आमरण कर रखे हैं तथा ये रुचिकर व्यंजन भोग एवं जल की सेवा में रसादान करती हैं। तुंगविद्या तथा इन्दुलेखा के तन की आभा उज्ञवल गौर एवं हरितार (पीत) गौर है। आप दोनोंने क्रमशः कुन्द कुसुम सी श्वेत तथा अनार से चमकदार लाल वर्ण की सारी धारण की है। ये नृत्य कला और कोक कला (प्रेम) के भाँति–भाँति के भेद, भाव द्वारा प्रिया प्रीतम को रिझाती तथा दाब उपाव सिखाती रहती हैं।

इस प्रकार के अनन्त निभृत निकुञ्ज के नाना भेद प्रभेद हैं पर ये सभी यमुना की अविचल धारा द्वारा ही परिवेष्टित, परिपोषित, परिरक्षित, पल्लवित, कलित कुसुमित, फलित संवलित, संवर्द्धित है। यह है निम्बार्कीय उपासना में यमुना का दिव्य स्वरूप। निम्बार्कीय उपासक आचार्य यमुना के अधिभौतिक स्वरुप का दर्शन पर उनके कृष्ण कान्ता रुप की प्रार्थना करके उनके तीर पर श्री नटवर पीताम्बर सर्वेश्वर श्याम सुन्दर के राधा स्हाहित दर्शन की कांक्षा करते है ।

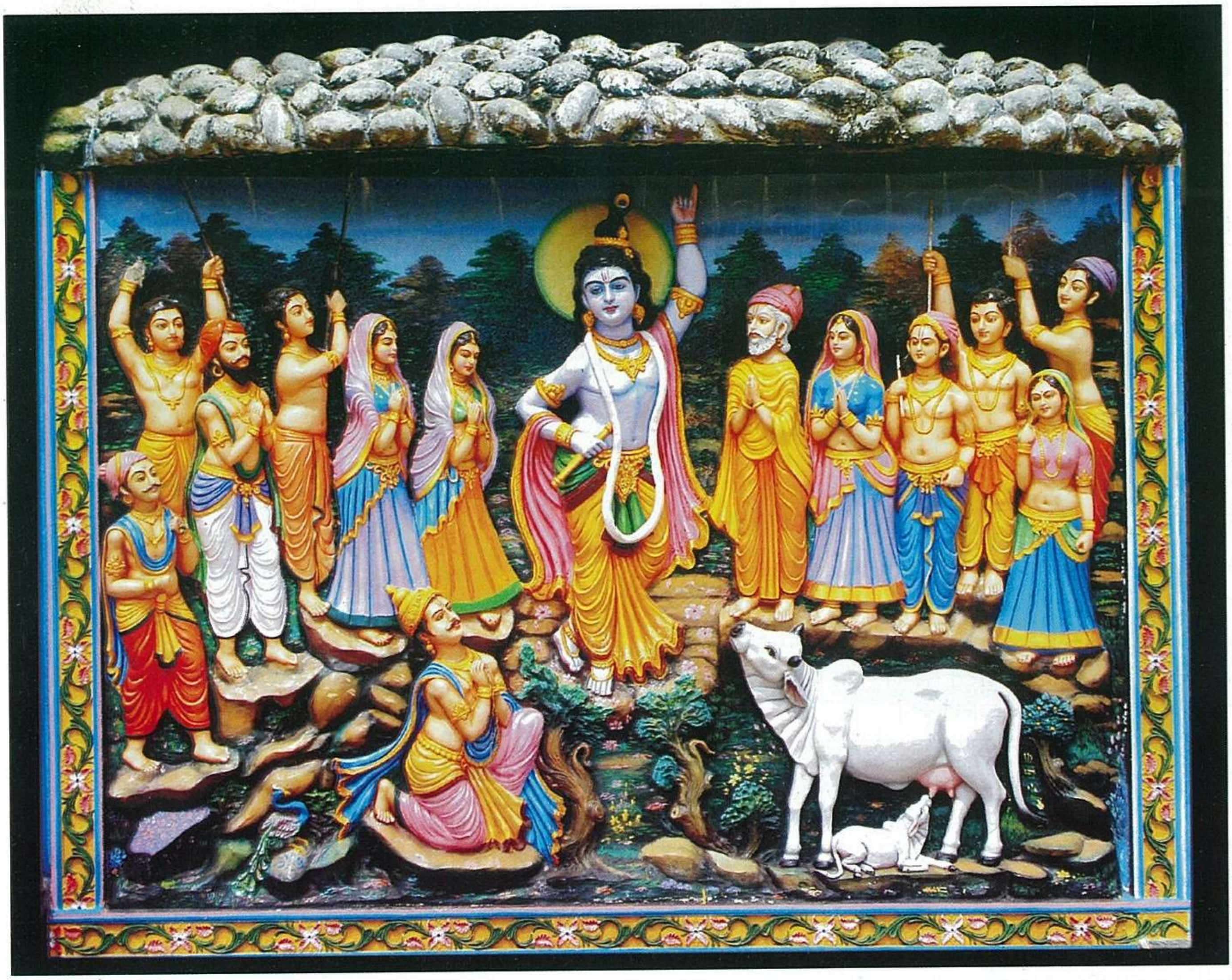

સૌજન્ય : શ્રીબાલકૃષ્ણજીની હવેલી, ચંપારણ્ય

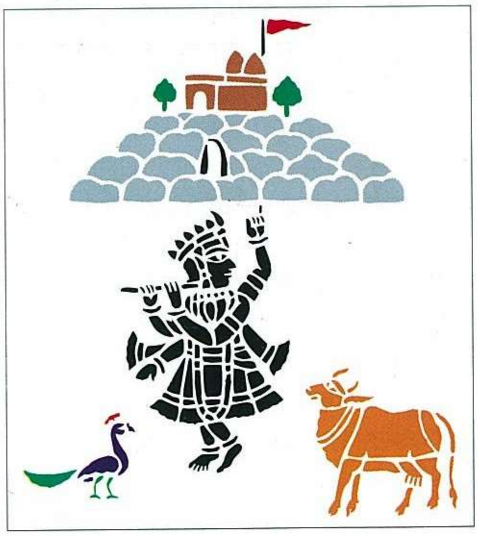

પુષ્ટિ માર્ગની ઝલક

સાંઝી - સ્વાગત - સજાવટ - ભાવનાને ભૂલી ગયા છીએ તેની સ્મૃતિને પાછી લાવવી. સાંઝી શબ્દમાં સ્મૃતિ આવે. આપણે જે સ્મૃતિ ભૂલી ગયા છીએ તે, વર્તમાનમાં ભાવાત્મ દૃષ્ટિકોણથી ઉપર લાવવાની છે. ભાવ સિવાય મૂળ સ્મૃતિ (ઓરીજીનલ) ચિત્ર નથી. ગ્રંથોના વર્ણન મુજબ ભાવ નીકળે છે. અષ્ટસખાની વાણીમાંથી ભાવ નીકળે છે. ચિતારા (કલાકાર) ચિત્રને (કલાને) તે ભાવને અનુસરીને ઉભરાવે છે. મૂળ સ્મૃતિ (ઓરીજીનલ)ને કોઈએ પકડ્યું નથી. બાકી હાલ ભૂતલ ઉપર બધી રચનાઓ ભાવાત્મક છે, પરંપરા જાળવવાનો આધાર છે.

જતીપુરામાં શ્રીજીના પ્રાગટ્ય સમયે કોઈ શૃંગાર નહોતા. શૃંગારની સજાવટ શ્રી ગુસાંઈજીની સેવા પ્રણાલિકા પ્રમાણે, સાતે શ્રી બાળકોની ભાવના પ્રમાણે શ્રૃંગાર બદલાતા ગયા.

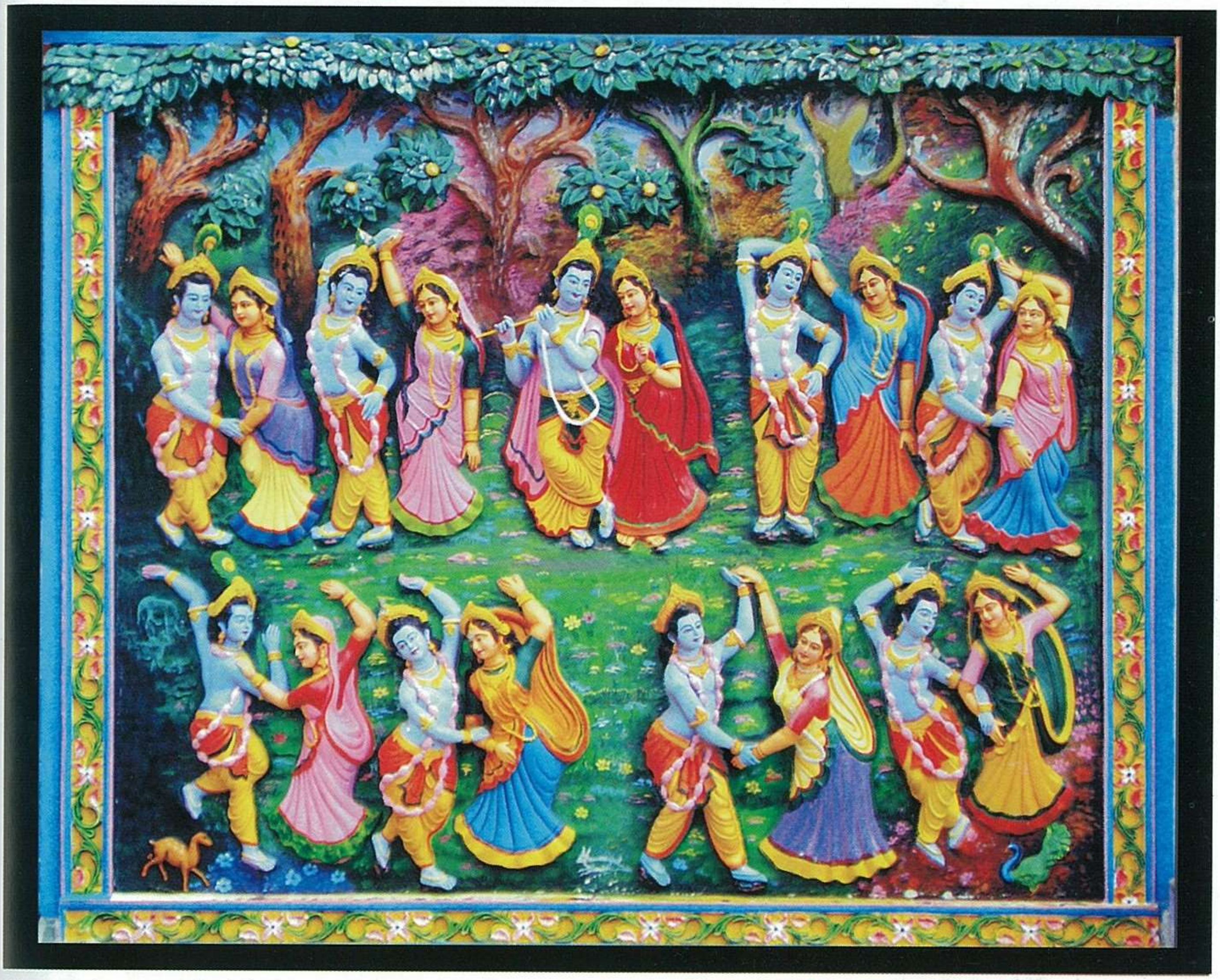

સૌજન્ય : શ્રીબાલકૃષ્ણજીની હવેલી, ચંપારણ્ય

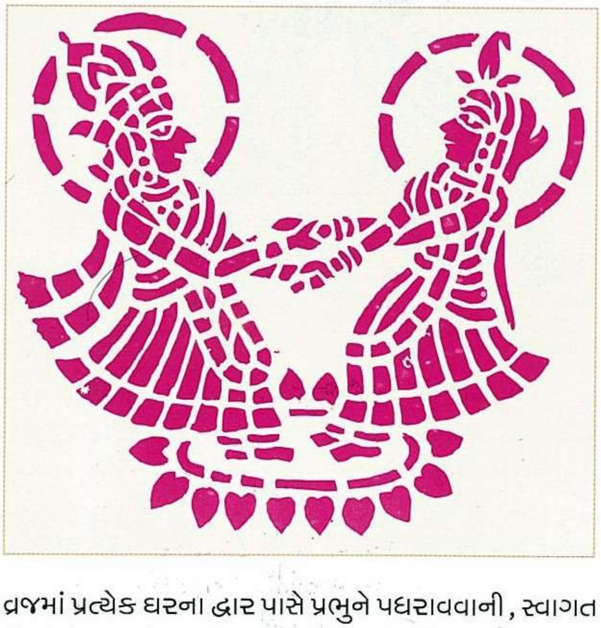

સાંઝી - સજાવટ - સ્વાગતના પ્રતીક રૂપ વ્રજાંગનાઓ છે. શ્રીમદ્ ગોકુલ વ્રજમાં પ્રત્યેક ઘરના દ્વાર પાસે પ્રભુને પધરાવવાની, સ્વાગત કરવાની ભાવનાથી સાંઝીની રચના વ્રજાંગનાઓ નિત્ય કરતી, જેના પ્રતીક રૂપે વૈષ્ણવો પણ ગોસ્વામી બાળકની પધરામણીના મંગલ ઉત્સવ સમયે સાંઝી - સ્વાગતની રચના કરતા.

ગોસ્વામી બાળકની પધરામણી ગામમાં કરવાની હોય ત્યારે ગામના વૈષ્ણવો ભેગા મળતા અને સામાજિક નિમંત્રણ પત્ર - વિનંતી પત્ર - લખાતો. ‘‘કૃપાનાથ અમારા ગામમાં પધરામણી કરો’’ આવી વિનંતી થાય.

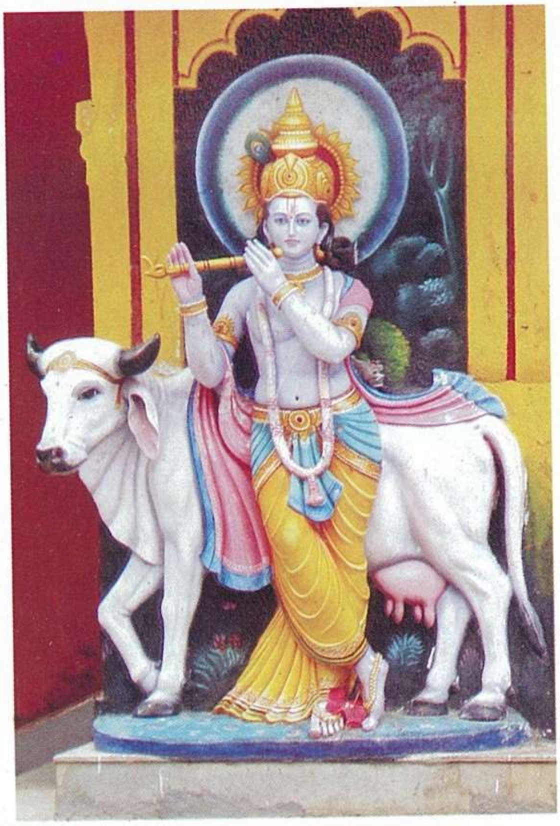

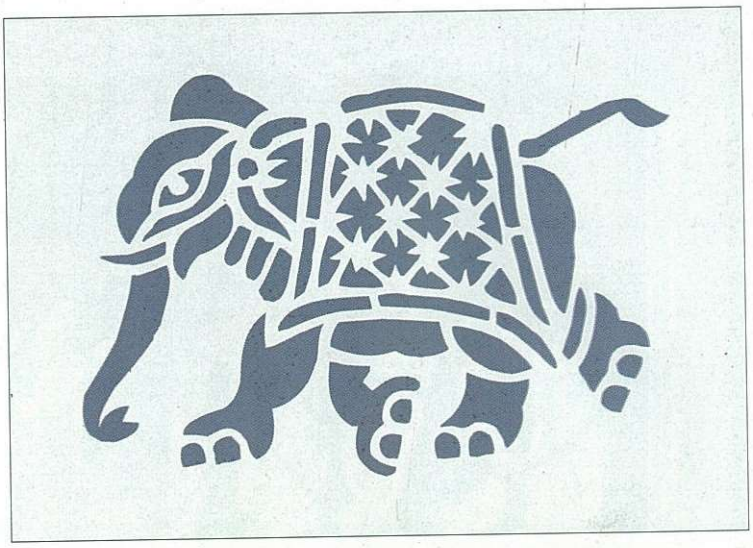

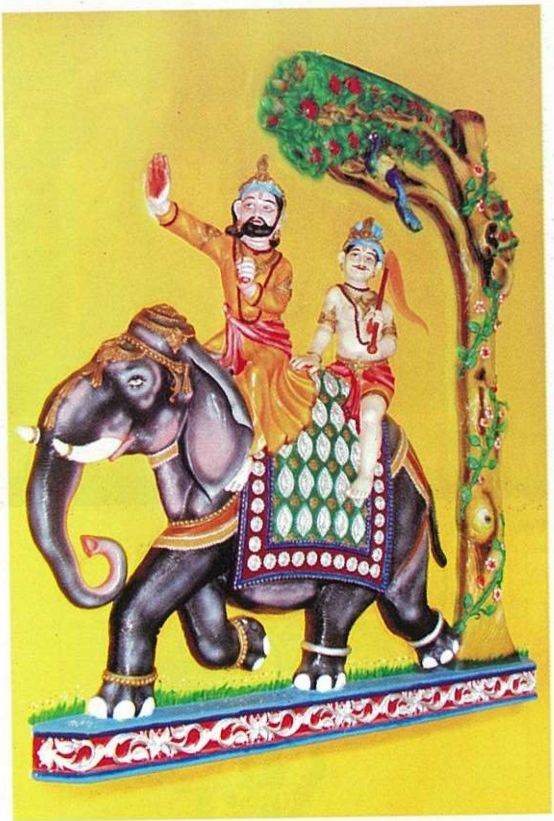

સૌજન્ય : શ્રીબાલકૃષ્ણજીની હવેલી, ચંપારણ્ય

ગામના દશ વીશ વૈષ્ણવો રૂબરૂમાં પત્ર સાથે દંડવત્ કરી ગોસ્વામી બાળકને વિનંતી કરવા જતા. ગોસ્વામી બાળક ટિપ્પણી તપાસે, ઉત્સવ વગેરે ચકાસે. કારણ કે ગોસ્વામી બાળકોને ગૃહસેવામાં ખંડિત થવું નહોતું. વિનંતી સ્વીકારી, વાહન - ઘોડાગાડી (સગરામ) - બેલગાડામાં આવવા માટેનો સમય અપાતો. અંદાજે દિવસ પ્રમાણેનો અણસાર આપે.

પધરામણીના દિવસે આખા ગામમાં આંબા-આસોપાલવનાં લીલા તોરણ બંધાય. ગામના પાદરે બધા ભેગા થઈને કીર્તન મંડળીની રમઝટ બોલાવે. પાદરેથી ગામમાં દરેક ઘર સુધી માર્ગમાં બિછાના પથરાય. દરેક વૈષ્ણવજન પોતાના ઘરને - આંગણાંને - સજાવીને રાખે. ઉચ્ચ સન્માન સાથે ગોસ્વામી બાળકને ઘરમાં પધરાવીને પધરામણી કરાવે.

સેવકે સેવકનો ધર્મ પાળવો.

૪૫૦ વર્ષની ઇચ્છા, શ્રી મહાપ્રભુજીની ઇચ્છા હતી. રીત-પ્રિત ઓછી થઈ.

પુષ્ટિ માર્ગની જે ઝલક દેખાય છે તે પ્રાચીન વૈષ્ણવો ભૂતલ ઉપર બિરાજે છે, તેથી દેખાય છે.

પ. ભ. શ્રી કૃષ્ણદાસ અઢીયાજી (દાદાજી) (ચંપારણ્ય)

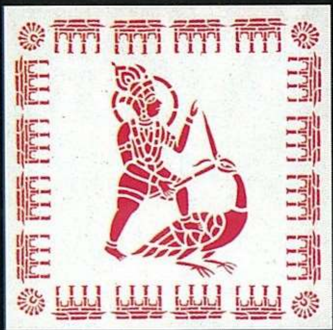
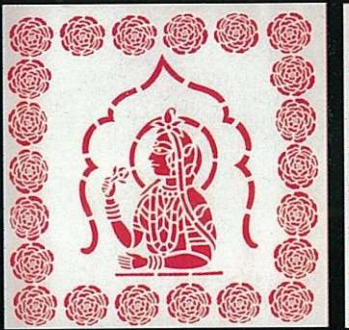
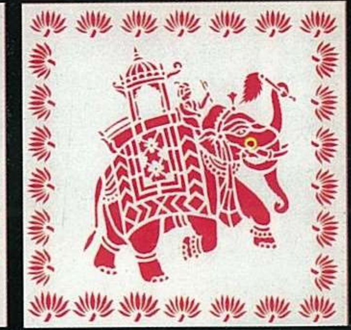
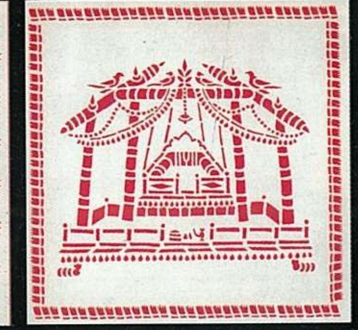
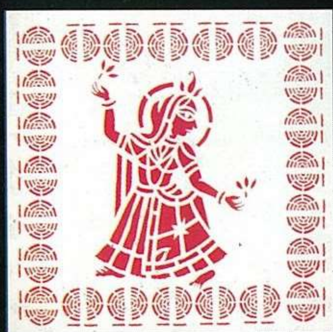
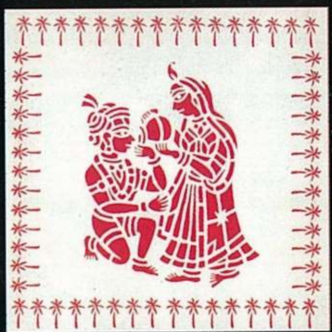
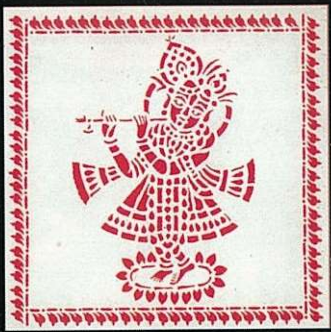
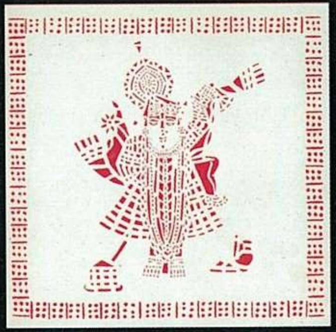
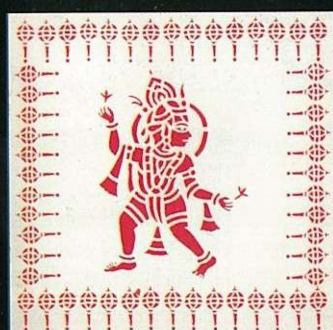
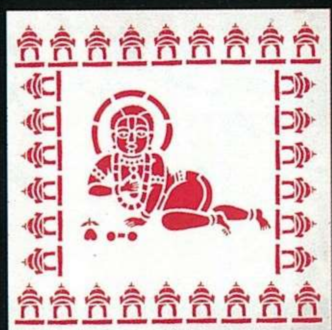
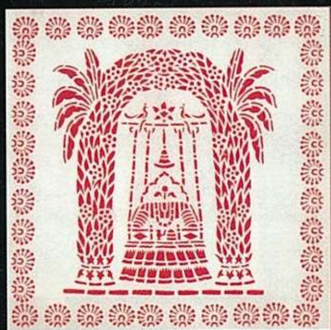
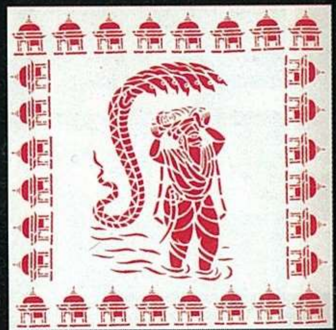
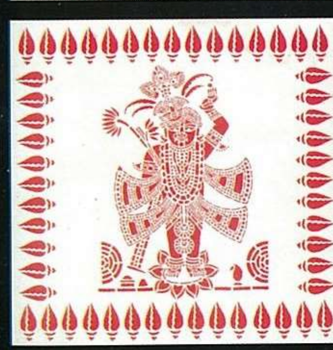
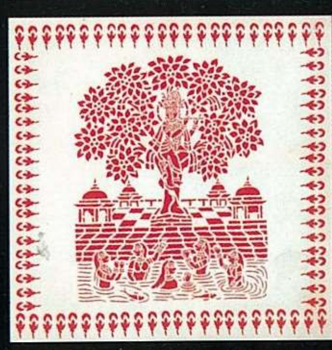
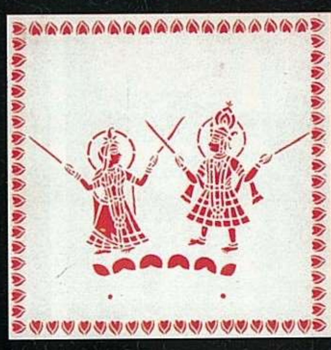
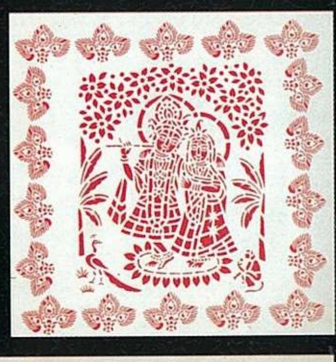
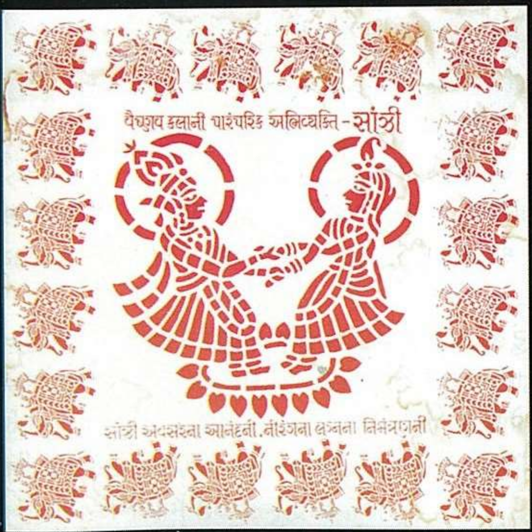
વૈષ્ણવ કલાની પારંપરિક અભિવ્યક્તિ - સાંઝી
સાંઝી અવસરના આનંદની . નીરંજના લગ્નના નિમંત્રણની

ભાનુભાઈ શાહ
અમદાવાદ
સુપ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર, સંસ્કાર
કેન્દ્ર અને પતંગ
મ્યુઝિયમના નિવૃત્ત
ડાયરેક્ટર તથા સૌંદર્યપ્રેમી
વૈષ્ણવ શ્રી ભાનુ શાહે
તેમના દિકરાના લગ્ન
પ્રસંગે, તેમના સાંઝીના
અમૂલ્ય સંગ્રહમાંથી પસંદ
કરી ૩૨ પાનાંની ચોપડી
લગ્નની કંકોત્રી તરીકે
બનાવેલી તેમાંની કેટલીક
કૃતિઓ અત્રે પ્રસ્તુત છે.

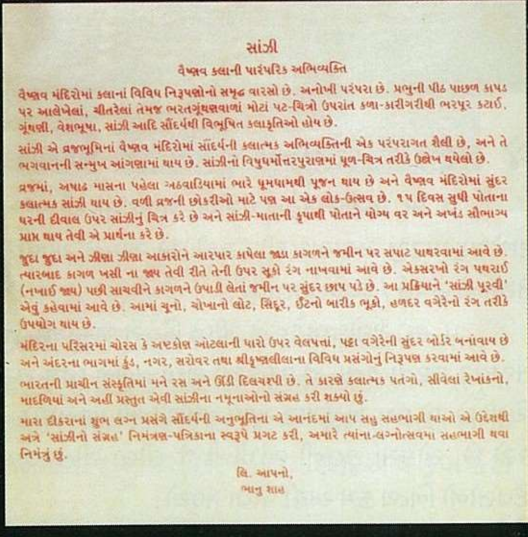

સાંઝી

વૈષ્ણવ કલાની પારંપરિક અભિવ્યક્તિ

વૈષ્ણવ મંદિરોમાં કલાનાં વિવિધ નિરૂપણોનો સમૃદ્ધ વારસો છે. અનોખી પરંપરા છે. પ્રભુની પીઠ પાછળ કાપડ પર આલેખેલાં, ચીતરેલાં તેમજ ભરતગૂંથણવાળાં મોટાં પટ-ચિત્રો ઉપરાંત કળા-કારીગરીથી ભરપૂર કટાઈ, ગૂંથણી, વેશભૂષા, સાંઝી આદિ સૌંદર્યથી વિભૂષિત કલાકૃતિઓ હોય છે.

સાંઝી એ વ્રજભૂમિનાં વૈષ્ણવ મંદિરોમાં સૌંદર્યની કલાત્મક અભિવ્યક્તિની એક પરંપરાગત શૈલી છે, અને તે ભગવાનની સન્મુખ આંગણામાં થાય છે. સાંઝીનો વિષ્ણુધર્મોત્તરપુરાણમાં ધૂળ-ચિત્ર તરીકે ઉલ્લેખ થયેલો છે.

વ્રજમાં, અષાઢ માસના પહેલા અઠવાડિયામાં ભારે ધૂમધામથી પૂજન થાય છે અને વૈષ્ણવ મંદિરોમાં સુંદર કલાત્મક સાંઝી થાય છે. વળી વ્રજની છોકરીઓ માટે પણ આ એક લોક-ઉત્સવ છે. ૧૫ દિવસ સુધી પોતાના ઘરની દીવાલ ઉપર સાંઝીનું ચિત્ર કરે છે અને સાંઝી-માતાની કૃપાથી પોતાને યોગ્ય વર અને અખંડ સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય તેવી એ પ્રાર્થના કરે છે.

જુદા જુદા અને ઝીણા ઝીણા આકારોને આરપાર કાપેલા જાડા કાગળને જમીન પર સપાટ પાથરવામાં આવે છે. ત્યારબાદ કાગળ ખસી ના જાય તેવી રીતે તેની ઉપર સૂકો રંગ નાખવામાં આવે છે. એકસરખો રંગ પથરાઈ (નખાઈ જાય) પછી સાચવીને કાગળને ઉપાડી લેતાં જમીન પર સુંદર છાપ પડે છે. આ પ્રક્રિયાને 'સાંઝી પૂરવી' એવું કહેવામાં આવે છે. આમાં ચુનો, ચોખાનો લોટ, સિંદૂર, ઈંટનો બારીક ભૂકો, હળદર વગેરેનો રંગ તરીકે ઉપયોગ થાય છે.

મંદિરના પરિસરમાં ચોરસ કે અષ્ટકોણ ઓટલાની પારો ઉપર વેલપત્તાં, પદ્મ વગેરેની સુંદર બોર્ડર બનાવાય છે અને અંદરના ભાગમાં કુંડ, નગર, સરોવર તથા શ્રીકૃષ્ણલીલાના વિવિધ પ્રસંગોનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

ભારતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિમાં મને રસ અને ઊંડી દિલચસ્પી છે. તે કારણે કલાત્મક પતંગો, સીવેલાં રેખાંકનો, માદળિયાં અને અહીં પ્રસ્તુત એવી સાંઝીના નમૂનાઓનો સંગ્રહ કરી શક્યો છું.

મારા દીકરાનાં શુભ લગ્ન પ્રસંગે સૌંદર્યની અનુભૂતિના એ આનંદમાં આપ સહુ સહભાગી થાઓ એ ઉદ્દેશથી અત્રે 'સાંઝીનો સંગ્રહ' નિમંત્રણ-પત્રિકાના સ્વરૂપે પ્રગટ કરી, અમારે ત્યાંના-લગ્નોત્સવમાં સહભાગી થવા નિમંત્રું છું.

લિ. આપનો,
ભાનુ શાહ

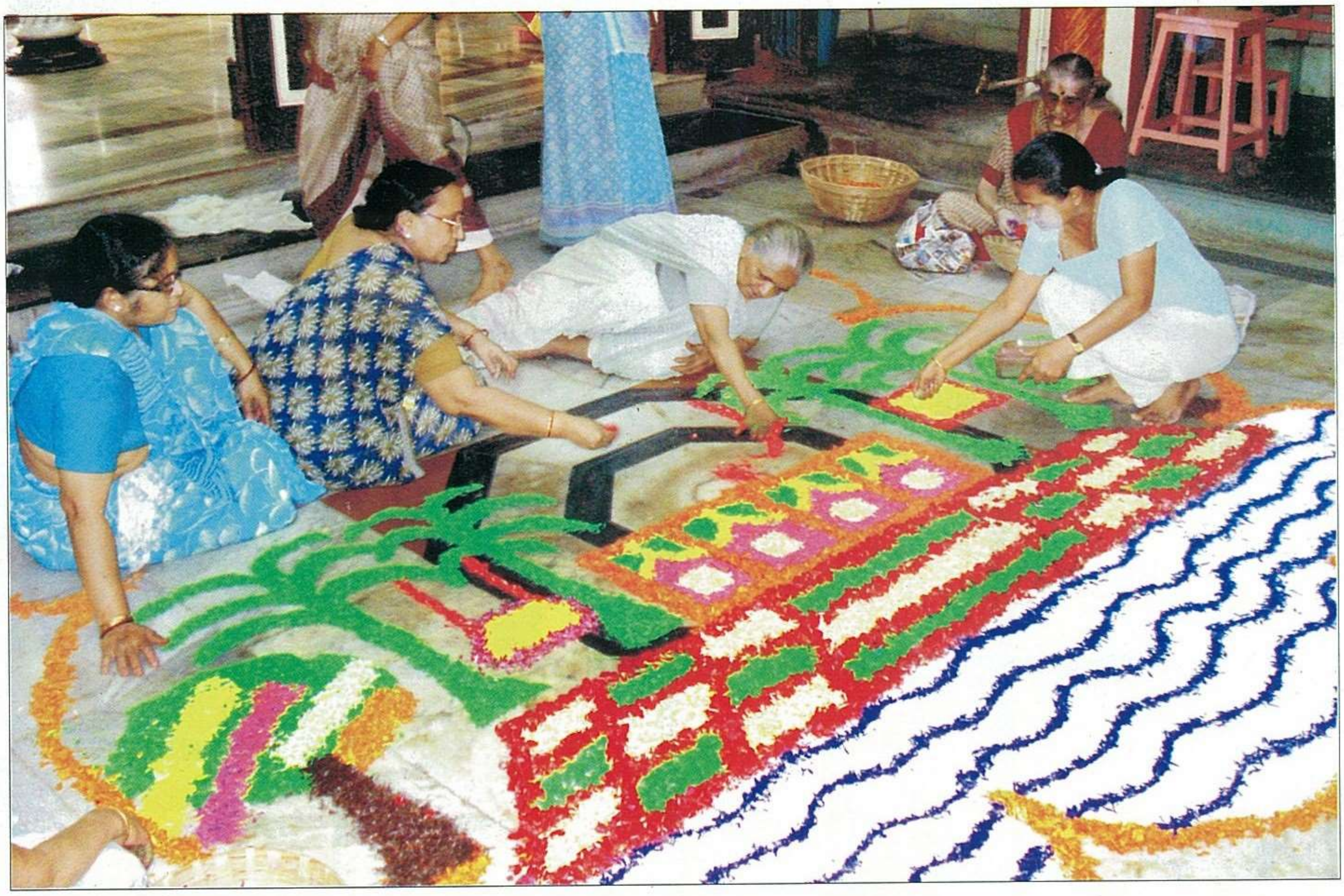

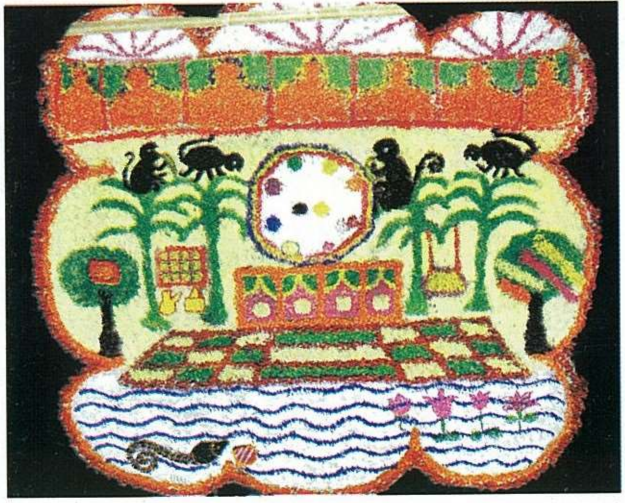

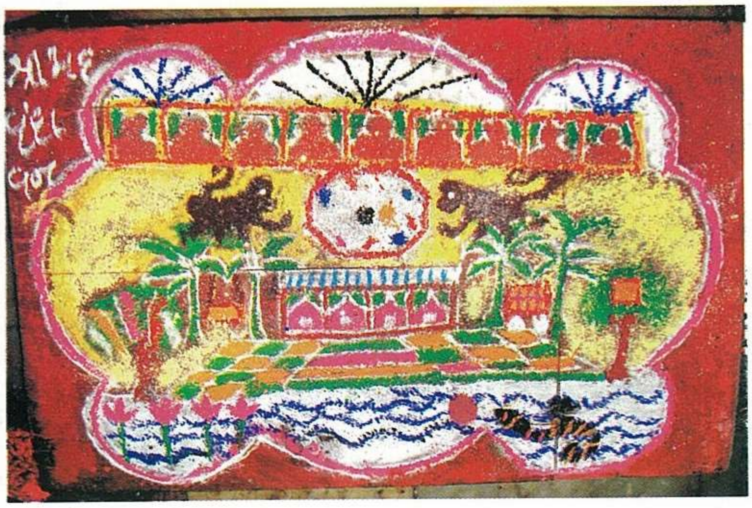

જે કલામાં પ્રભુની દૃષ્ટિ છે :

પ.ભ. સરોજબહેન પરીખ, મુંબઈમાં શ્રી મદનમોહનજીની હવેલીમાં, સુંદર સાંઝીની સજાવટ કરે છે, તેવી માહિતી પૂ. ગોસ્વામી શ્રી રાજેશકુમારજી મહારાજશ્રી (કડી)એ અમને આપી, અને રાજનગરસ્થિત પૂ. ગો. શ્રી મધુસૂદનલાલજી મહોદયશ્રી (શ્રીતિલકબાવા)એ તેઓનો સંપર્ક / સ્થળ બતાવ્યું.

પ.ભ. સરોજબહેનને બીજા દિવસે જ મુંબઈ જઈને મળ્યો. આપનું શ્રી અંગ સારું ન હોવા છતાં જે ઉત્સાહ અને ઉમંગથી આપ સાંઝીની સજાવટ કરતા હતા, તે આજના યુવા વર્ગને જોમ ચઢાવે તેવું હતું. આપની પાસે પોતાના શ્રી હસ્તથી દોરેલાં સાંઝીનાં ૧૫ દિવસના ક્રમનાં ચિત્રો છે. જે ક્રમ અનુસાર આપ વર્ષોથી શ્રી મદનમોહનજીની સન્મુખ ફૂલોની અને રંગોની સાંઝી સિદ્ધ કરી પ્રભુની પ્રસન્નતામાં સેવા અર્પણ કરો છે. ચોકમાં ફૂલની સાંઝીની જે લીલા ચીતરવામાં આવે તે જ લીલા પાટ ઉપર સૂકા રંગોથી સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. આ સાંઝીના દિવસોનો નિત્ય ક્રમ અહીં જોવા મળ્યો.

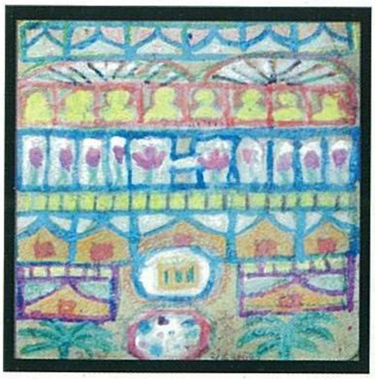
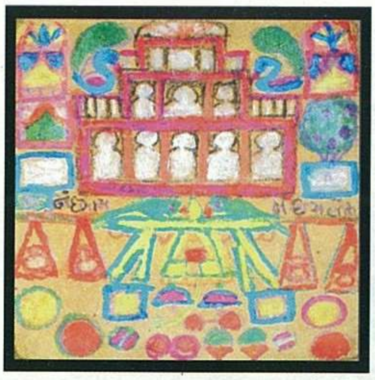
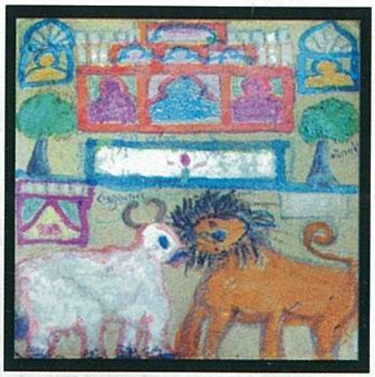
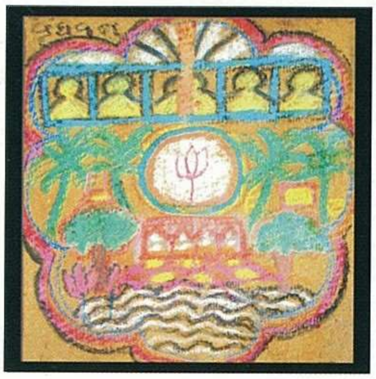
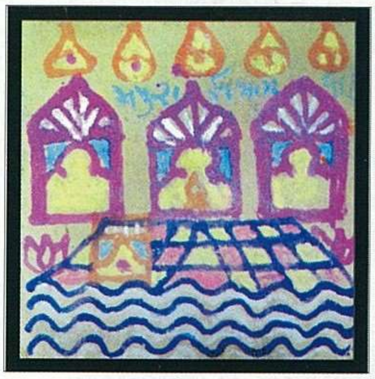
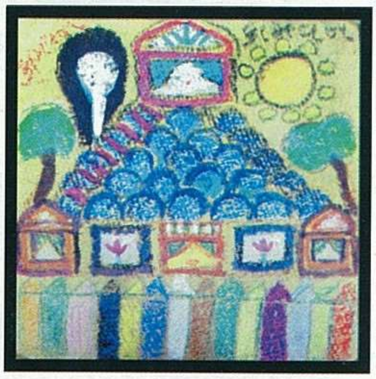

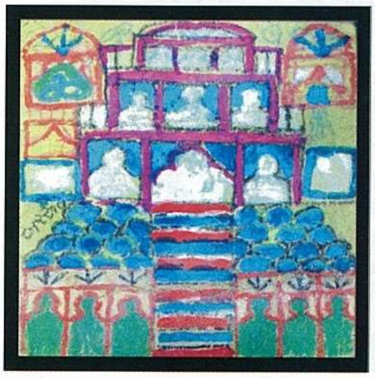
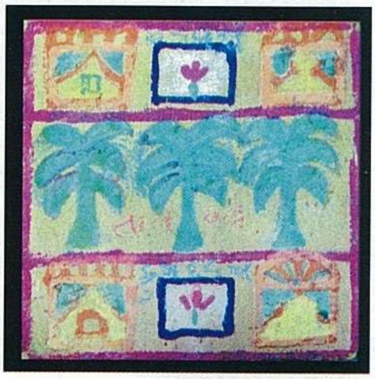

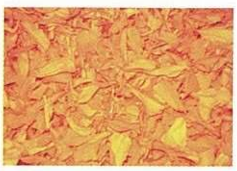
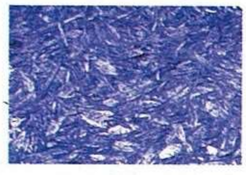

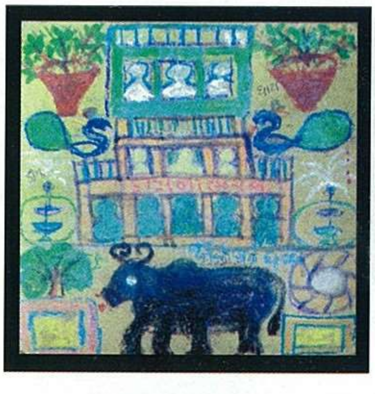
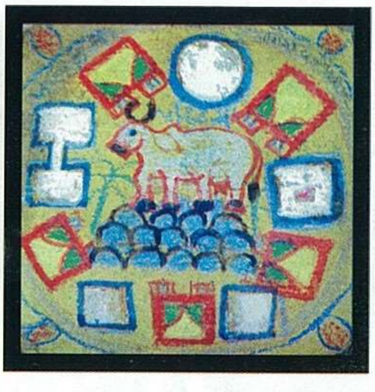

સૌજન્ય : પ.ભ. સરોજબેન પરીખ, મુંબઈ

વિવિધ ફૂલોની પાંદડી અલગ અલગ પાડવામાં આવતી. બાકી રહેતી ફૂલની સોનેરી દાંડી / પરાગ પણ અલગ પાડવામાં આવે. જે પરાગમાં વિવિધ કોરા સૂકા રંગ ભેળવીને (મેળવીને) તેને સજાવટમાં વિનયોગ કરાય. જેનાથી ફૂલની સાંઝીમાં વૈવિધ્યતા અને પ્રભુના સુખમાં વધારો કરી સુંદર રચના સિદ્ધ થાય છે. આવી અદ્‌ભુત કલાનો વારસો આજે ભૂતલ ઉપર બિરાજે છે. પ. ભ. સરોબહેનની સાંઝી કલાની સરાહના કરતા, આપના સ્નેહી સંબંધી ગર્વપૂર્વક કહે છે કે, 'પ્રભુએ આપને અલૌકિક દાન કર્યું છે, જેનો વારસો આપ કૃપા કરી અમને આપે અને અમે સેવા સમૃદ્ધ બનીએ.'

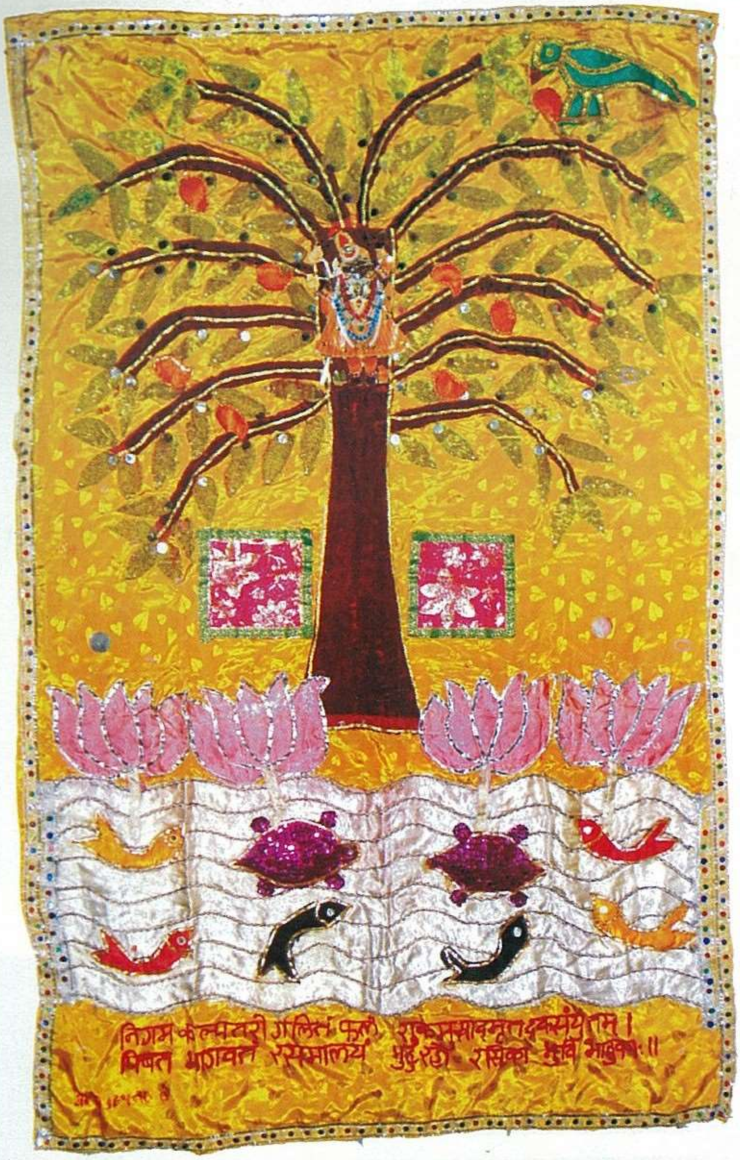
निगम कल्पतरो गलितं फलं शुकमुखादमृतद्रवसंयुतम् ।
पिबत भागवतं रसमालयं मुहुरहो रसिका भुवि भावुकाः ॥

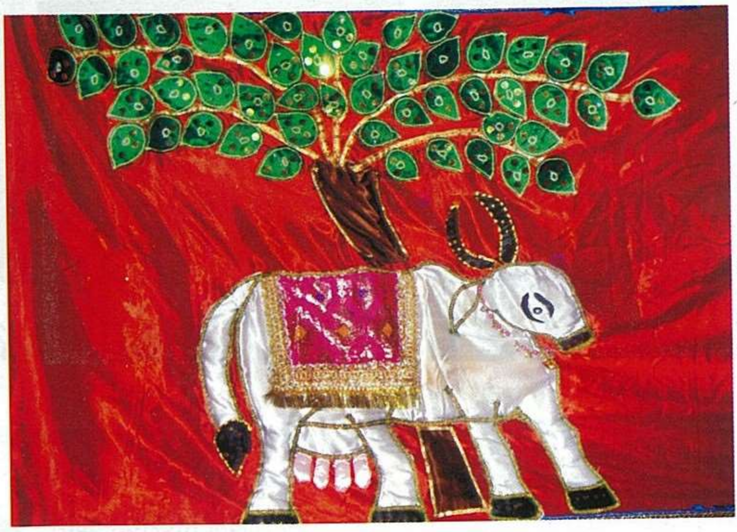

સૌજન્ય : પ.ભ. સરોજબહેન પરીખ, મુંબઈ

પ. ભ. સરોજબહેનના નિર્દેશન(માર્ગદર્શન) હેઠળ વસ્ત્રોમાંથી સાંઝી ભાવની કલાત્મક પિછવાઈ તેમનાં બે પુત્રો અને પુત્રવધુઓ ઘરમાં સિદ્ધ કરે છે. જેની કલામાં પ્રભુની દૃષ્ટિ છે, તેનું શું કહેવું? વલ્લભકુળની દૃષ્ટિમાં વસેલા અને વૈષ્ણવ સૃષ્ટિના ચહિતા (ગમતા) એવા ભગવદ્ ભક્તો ભૂતલ ઉપર બિરાજે છે, એ જ આપણા લાડીલા શ્રી મહાપ્રભુજીની કૃપાના આપણે સૌ સેવકજન અધિકારી છીએ.

''શ્રી વલ્લભ જુગ જુગ રાજ કરો.''

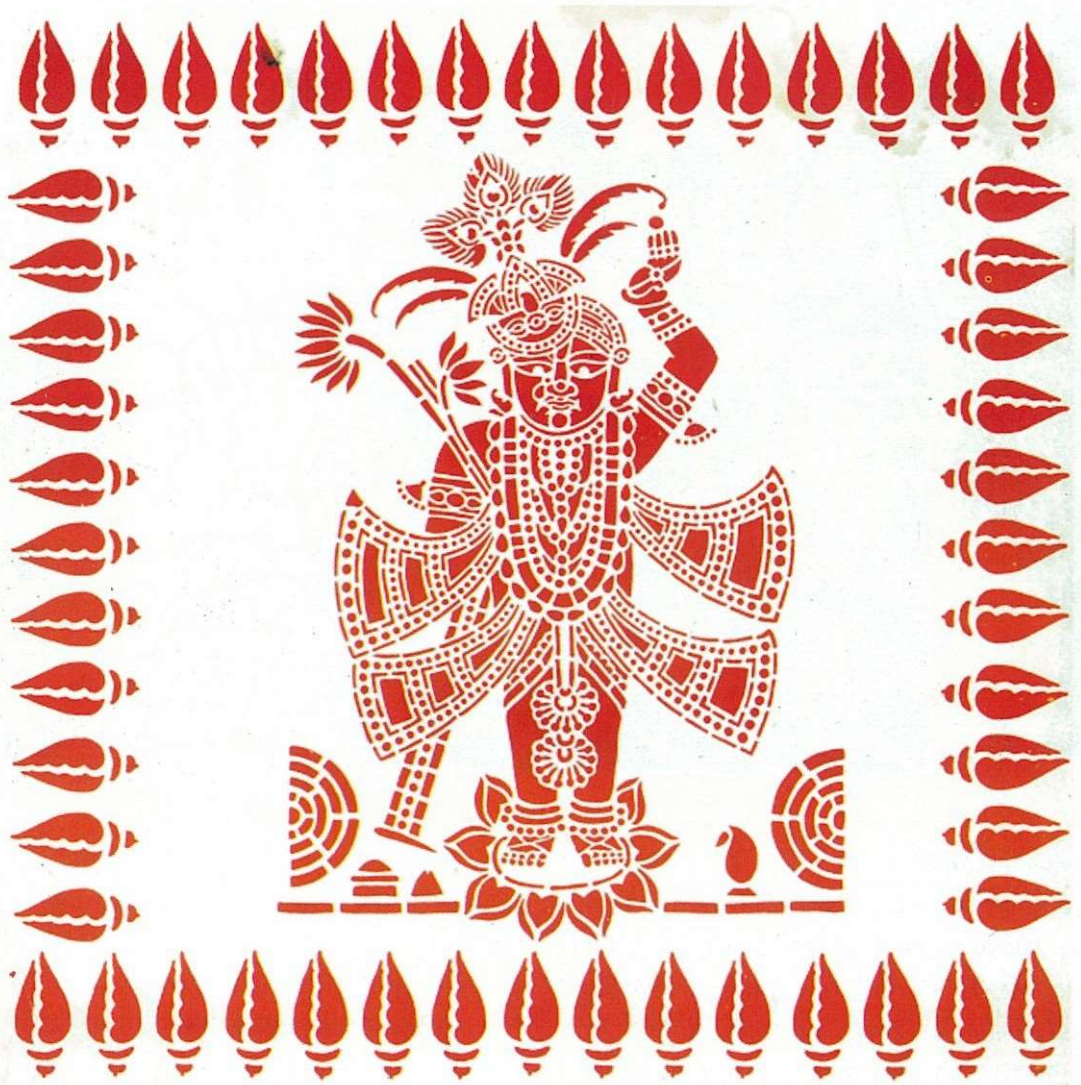

સત્સંગમાં સાંઝી

ફુલ બીન હોં ગઈરી, યમુના તીર દ્રુમનકી ભીર।
ઉરઝરહ્યો અરૂઝીરી ડરીયાં; તહાં છીન મેરો અંચલ ચીર ॥૧॥

પૂર્વભૂમિકા તથા સાંઝીનો ભાવ : ઉપરોક્ત કીર્તન મહાનુભાવ ભક્તરત્ન નાગરીદાસજી કૃત છે. ભક્તકવિ નાગરીદાસજીનું જીવનચરિત્ર ભગવદીય લલ્લુભાઈ દ્વારા છપાયેલ સુરદાસજીના જીવનચરિત્રમાં વાંચી લેવા વાંચકવૃંદને વિનંતી છે. ઉપરોક્ત કીર્તન સાંઝીના દિવસોમાં સંધ્યા આરતી સમયે પ્રભુ સન્મુખ ગવાય છે. સાંઝીનો અર્થ લૌકિક ભાષામાં રંગોળી અથવા ચિત્રકળા થાય. સાંઝી એટલે કલાત્મક સજાવટ નામ ગોઠવણ. પુષ્ટિ માર્ગમાં પૂર્ણ પુરૂષોત્તમ, શૃંગારકલ્પદ્રુમ રસેશ શ્રી કૃષ્ણ કે જેઓ ચોસઠ કલામાં નિપુણ છે તેઓશ્રીની સેવા પ્રણાલિકામાં અનેક કલાઓને પોષવામાં આવી છે. સામગ્રી કળા, સંગીત કળા (કંઠ્ય તેમ જ વાદ્ય), ગૂંથણ કળા, ચિત્રકળા વગેરે કળાઓ આપણા માર્ગમાં ખૂબ સુંદર રીતે ખીલી ઊઠેલી છે. ચિત્રકળામાં રસેશ શ્રી કૃષ્ણની અનેકવિધ લીલાનાં ભાવવાહી ચિત્રો, હિંડોલા, પલનામાં અનેક પ્રકારની ફૂલગૂંથણી, ઉષ્ણ કાળમાં ફૂલના તેમ જ ખસના અનેકવિધ કળાઓથી ભરેલા બંગલાઓ આપણને પુષ્ટિ માર્ગીય મંદિરોમાં દૃશ્યમાન થાય છે.

સાંઝીના દિવસોમાં ચોરસ પાટ ઉપર અથવા જગમોહન ચોકમાં વ્રજનાં અનેક સ્થળોની પ્રભુની અનેકવિધ લીલાસૂચક ચિત્રો કોરા રંગથી રંગોળી માફક પૂરીને સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. પીછવાઇઓ પણ તેવી જ રીતે રંગ પૂરીને ચિત્રિત કરવામાં આવે છે. જલ ભરેલા થાળમાં જલ ઉપર તેમ જ જલ નીચે વ્રજની લીલાનાં ચિત્રો સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. જુદા જુદા રંગના અનેક પ્રકારનાં પુષ્પોથી પણ વ્રજની લીલાની શુદ્ધિ કરાવનારાં ચિત્રો ચોકમાં સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. કોઈ કોઈ મોટા મંદિરોમાં તો સાંઝીના શુભ દિવસોમાં પ્રભુ સન્મુખ લીલા સૂકા મેવાથી પણ સાંઝી સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. સાંઝીની વિધિ ખાસ કરીને ભાદરવા સુદી પૂર્ણિમાથી શરૂ કરી ભાદરવા વદી અમાસ સુધી હોય છે. આ સોળે દિવસોમાં વ્રજના મુખ્ય મુખ્ય સ્થળોનાં ભાવવાહી લીલાબોધક ચિત્રો પ્રભુ સન્મુખ રંગોળી માફક સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. છેલ્લે દિવસે વ્રજ ચોરાશી કોસની સાંઝી (કોટની સાંઝી) પૂરવામાં આવે છે. આ શુભ દિવસોમાં મંદિરોમાં રોજ જેવી સાંઝી પાટ ઉપર અથવા ચોકમાં અથવા જળ ભરેલા થાળમાં ચીતરવામાં (સિદ્ધ કરવામાં) આવે છે. તેવી જ સાંઝી પ્રભુ સન્મુખ થતી આરતીના થાળમાં

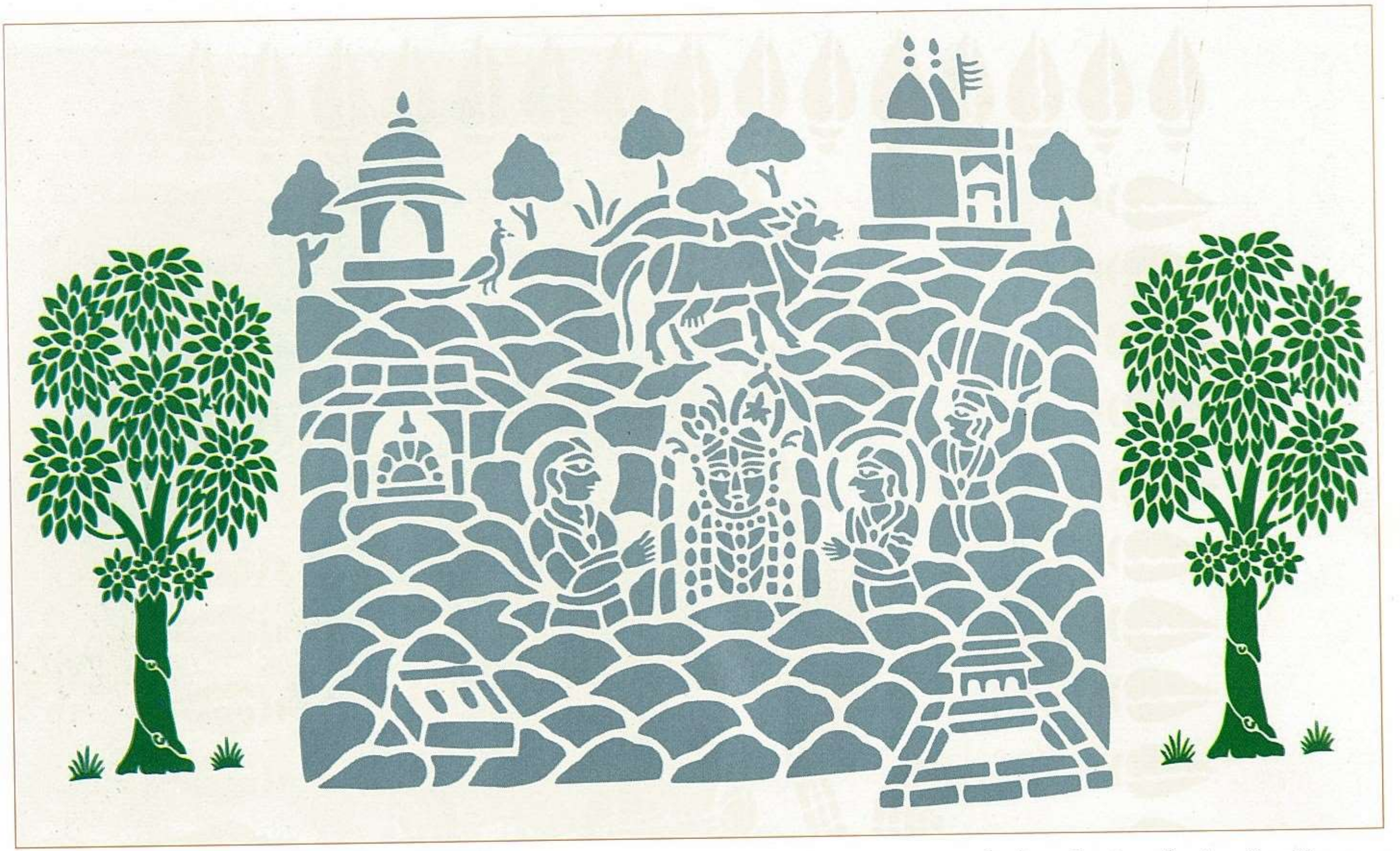

પણ નાના નાના મણકાઓથી તેમ જ વિવિધ રંગોથી પૂરવામાં આવે છે. મંદિરોમાં જે સ્થળ (વ્રજમાં)ની સાંઝી પૂરવામાં આવી હોય તે સ્થળનાં ચિત્રવાળી પાટની પરિક્રમા કરવાથી તે વ્રજનાં સ્થળની સાક્ષાત્ પરિક્રમા કરી તેવો ભાવ ફલિત થાય છે એવું ગો. શ્રી રણછોડલાલજી મહારાજનું વચનામૃત સાંભળેલું છે. સાંઝીની પુષ્ટિ ભાવના અંગે આપશ્રીએ વચનામૃત કરેલું અને મારી પાસે લખાવેલું કે કૃષ્ણાવતાર થયો ત્યારે બાળલીલાના પ્રકારમાં કુમારીકાઓ વૃષભાન ગોપને ત્યાં તેમ જ નંદાલયમાં મર્યાદા રીત અનુસાર બધી વિધિઓ કરતી અને સાંઝી પૂરતી. જ્યારથી શ્રી કૃષ્ણે અન્નકુટ આરોગ્યા, શ્રી ગોવર્ધન ધારણ કર્યો, ઇન્દ્રમાનભંગ કર્યો ત્યારથી શ્રી યશોદાજી પોતાના લાલને એકલા ખેલવા જવા દેતા હતા. એક સમયે ખેલતાં ખેલતાં આપ જ્યાં કુમારીકાઓ ફૂલ વીણતી હતી ત્યાં પધાર્યા, 'અરી તુમ કોન હોરી કુલવા બીનનહારી' એ કીર્તનમાં વર્ણન છે તે પ્રમાણેની લીલા વિચારવી, તે સમયે સખી સાંઝી પૂરવા માટે જ ફૂલ વીણવા આવેલી હતી. તેઓ મર્યાદા રીતિ અનુસાર સાંઝી પૂરતા હતા, તેમનો અન્યાશ્રય દૂર કરવા માટે જ આપ સખી ભેખ ધરી શ્રી સ્વામિનીજી સાથે વૃષભનાથજીને ત્યાં પધાર્યા અને પુષ્ટિ સાંઝીનો ભેદ સમજાવ્યો અર્થાત્ પુષ્ટિ રીત્યા સાંઝી પૂરી. બાર વનની લીલા વગેરે તેરસ સુધી અને છેલ્લે ચૌદશ અથવા અમાસે જન્મ પ્રકરણથી લઈને અગિયાર વર્ષ અને બાવન દિવસની લીલા જે વ્રજમાં કરી તે તે લીલાનું ભાન કોટની સાંઝી એટલે કે વ્રજમંડલની સાંઝીમાં કરાવ્યું. વ્રજમંડલની પરિક્રમા કરવાથી સહસ્ત્ર પૃથ્વી પરિક્રમા કરવાનું ફલ થાય છે.

ચોમાસાના ચાર માસમાં ભૂમંડલના બધાં તીર્થો વ્રજમંડલમાં સ્વરૂપાત્મક આવે છે અને ચોરાશી કોસની પરિક્રમા ન કરી શકે તો કોટની સાંઝીની પરિક્રમા કરવાથી પણ બધાં તીર્થોની પરિક્રમાનું ફળ મળે છે. કોટની સાંઝીમાં આધિદૈવિક વિરાટ સ્વરૂપે શ્રી ગિરિરાજજી વ્રજમંડળમાં બિરાજે છે.

સાંઝીની મર્યાદાભાવના નિ. લિ. ગો. શ્રી રણછોડલાલજીએ મારી પાસે લખાવી છે, પરંતુ તેની અત્રે જરૂર નહિં હોવાથી મેં લખી નથી.

વર્ષા ઋતુના આ આખરના દિવસોમાં વનઉપવનોમાં ચોતરફ રંગબેરંગી પુષ્પો ખીલી ઊઠ્યાં હોય છે અને તે પુષ્પો પ્રભુ સન્મુખ શી રીતે થાય તેવી ભાવનાથી ભક્તગણ રંગરંગનાં પુષ્પોને ચૂંટી લાવી સાંઝી પૂરવાના નિમિત્તે તેમને પ્રભુ સન્મુખ કરે છે - રસેશ શ્રી કૃષ્ણ તો સાચા સૌન્દર્યના તેમ જ કલાના ભોક્તા છે તેથી પુષ્પોને તેમ જ સાંઝીની કલાને જોઈ ભક્તો ઉપર પ્રસન્ન થાય છે.

વ્રજભૂમિ વનઉપવનોથી ભરચક છે તેથી ત્યાં તો ફૂલની કમી જ નથી. સારસ્વત કલ્પમાં તો ખાસ કરીને રંગોને બદલે પુષ્પોથી અનેકવિધ ભગવદ્ લીલાનાં ભાવવાહી ચિત્રો સાંઝીના નિમિત્તે સિદ્ધ કરવામાં આવતાં હતાં. તે સમયમાં જ્યાં સાંઝી પૂરવામાં આવતી હતી તે જગ્યા પ્રથમ ગોબરથી લીંપી તેને પવિત્ર કરી તેના ઉપર ફૂલોથી અનેકવિધ ભાવવાહી ચિત્રકામ કરવામાં આવતું હતું. તે સ્થળમાં અનેક મિષે યશોદોત્સંગ લલિત વ્રજરાય પધારતા. તે ભાવનાના કીર્તનો સાંઝીના દિવસોમાં આપણાં પુષ્ટિ માર્ગીય મંદિરોમાં ગવાય છે તે વાંચીને તેનો ભાવ હૃદયમાં ઉતારવા વાંચકવૃંદને વિનંતી છે.

સાંઝીના નિમિત્તે વ્રજરત્નાઓ વનઉપવનોમાં ફૂલ ચૂંટવા જતી. ત્યાં વ્રજરાય કોઈ વખતે સખા મંડલ સાથે ગેંદ ખેલવાના મિષે પધારતા અને અનેક વ્રજભક્તોનું કોઈ યુક્તિપ્રયુક્તિથી એકાંત

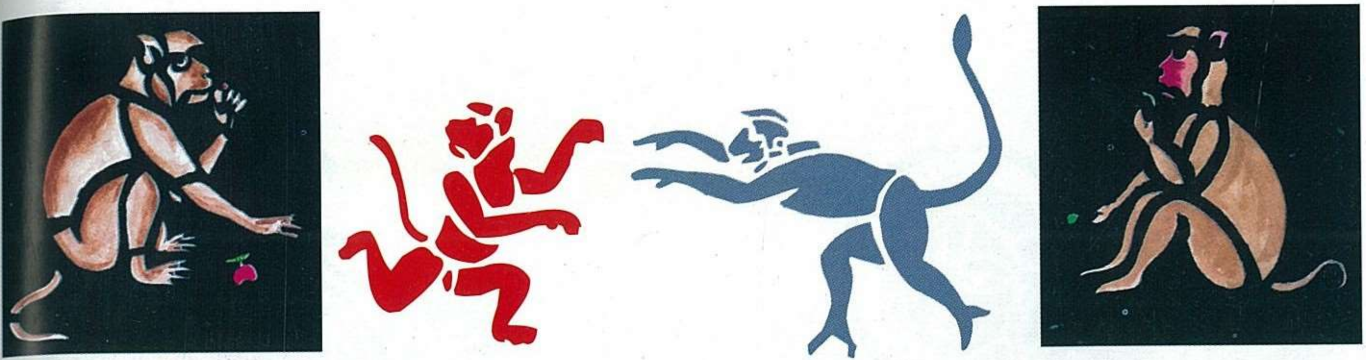

તો કોઈ વખતે એકલા જ પધારતા અને વ્રજરત્નાઓને ફૂલ ચૂંટવામાં મદદ કરતા અને તે સમયે બતરસ દ્વારા વ્રજરત્નાઓને મંત્રમુગ્ધ કરી તેમના મનોરથો પૂરા કરતા. કોઈ વખતે સખી ભેખ ધરી શ્રી શ્યામસુંદર 'શ્યામા' સખીના રૂપમાં પધારતા અને ફૂલ વીણવા પધારેલ શ્રી રાધિકાજી અને તેમની સખીઓને ફૂલ વીણવામાં મદદ કરી, રસ રૂપ વાણીચાતુર્યથી તેમને મુગ્ધ કરી, તેમને વશ કરી તેમની સાથે જ બરસાના પધારી અંગપ્રત્યંગની મધુર રસભરી તેમ જ સ્ત્રી જાતિને પણ મોહ ઉત્પન્ન કરે તેવી હલનચલન તેમ જ વાણીથી કીર્તિજી વગેરેને વશ કરી, કીર્તિજીના રંગમહેલમાં જ સાંઝી પૂરવામાં પોતાની કુશળતા દાખવી, રાધિકાજીના શય્યા મંદિરમાં જ સાથે પોઢતા. રાધિકાજીના સર્વ પ્રકારના મનોરથો પૂરા કરતા. આધિદૈવિક સાંઝી પણ ત્યાં જ પૂરતા અને બીજે દિવસે સવારે ફરીથી પાછા સખી ભેખના શૃંગારમાં કીર્તિજીને પાય લાગી આશીર્વાદ મેળવી નંદાલય તરફ પ્રયાણ કરતા કુમારીકાઓ, પરકીય ભાવવાળા વ્રજરત્નાઓ તેમ જ શ્રી સ્વામિનીજીને ચતુરાઈથી અનેકવિધ રસનું, મિલનનું દાન આપવાના આ શુભ દિવસોમાં સાંઝીનો આ ભાવ મનનીય છે. ઉપરોક્ત બધીએ ભાવ ભાવના, અષ્ટસખાનાં કીર્તનો સાંઝીના ભાવના વાંચવાથી તેમ જ તે ભાવમાં ઓતપ્રોત થવાથી, શ્રી વલ્લભની કૃપાથી સર્વ કાંઈ લીલા હૃદયમાં ધારણ થશે.

દાનના દિવસો તથા સાંઝીના દિવસો લગભગ સાથે જ છે. દાનની શરૂઆત પ્રથમ છે અને પછી સાંઝીલીલા શરૂ થાય છે. યુક્તિ-પ્રયુક્તિથી કોકકલા વિશારદ રસેશ શ્રી કૃષ્ણ વ્રજભક્તોના મનોરથો કેવી રીતે પૂરે છે, પ્રેમ, આસક્તિ અને વ્યસનનું દાન કરી તેમનો નિરોધ શી રીતે કરે છે, તે દાન અને સાંઝીના ભાવનાં કીર્તનો વાંચવાથી સહજ સમજાશે. વાંચકવૃંદને ફરીથી વિનવું છું કે શ્રી વલ્લભને અર્થાત્ પોતાના ગુરુદેવને હૃદયમાં પધરાવી તેઓશ્રીની કૃપા યાચી એક વખત વર્ષોત્સવનાં કીર્તનોનાં પુસ્તકોમાંથી દાન અને સાંઝીનાં કીર્તનો વાંચી વિચારી જશો તો તમને અકથનીય આનંદ પ્રાપ્ત થશે. પુષ્ટિ માર્ગનું રહસ્ય-તત્ત્વ દોહન અષ્ટસખાના કીર્તનમાં ખૂબ જ સરલતાથી તેમ જ સ્પષ્ટતાથી ભરેલું છે. તેમણે જે અનુભવ્યું છે તે જ ગાયું છે.

ઉપરોક્ત કીર્તનનો ભાવ વિચારતાં માલુમ પડે છે કે કોઇ એક પરકીય ભાવસંપન્ન વ્રજાંગના સાંઝી પૂરવા નિમિત્તે, યમુનાજીના તટ ઉપર આવેલી ગીચ ઝાડીમાં, ફૂલ વીણવા ગઈ હતી ત્યાં વ્રજરાય શ્યામસુંદરનું પ્રથમ મિલન થયેલું અને ફરીથી તેઓ ત્યાં જ મળશે તેવી આશાથી તે તરફ જઈ રહી હતી. ત્યાં રસ્તામાં તેની કોઈ પરિચિત સહચરી જે ત્યાં રસ્તામાં જ ફૂલ વીણી રહી હતી તેને ઉપરોક્ત કીર્તન મુજબ પોતાની શ્યામસુંદરને મળવાની આતુરતા વ્યક્ત કરી રહી છે અને તેને પણ પોતાની સાથે આવવા આગ્રહ કરી રહી છે. ઉપરોક્ત કીર્તનમાં નાગરીદાસજી શ્યામ મીલનીયા વ્રજરત્ના યુક્તિપ્રયુક્તિથી પોતાની નિર્દોષિતા તેમ જ વિહ્વળતા બન્ને એકી સાથે કેવી રીતે પ્રગટ કરે છે તેનું સૂચન કરે છેભાવાનુવાદ : અરી સખી! એક વખત હું યમુનાજીના કિનારા ઉપર આવેલ ગીચ ઝાડીમાં જ્યાં વૃક્ષોની ડાળો એકબીજામાં અરૂઝાઈ ગઈ છે ત્યાં ફૂલ વીણવા ગઈ હતી. ત્યાં મારા ચીરનો છેડો કોઈ ડાળીમાં ઉરઝાઇ ગયો. હું તેને સાચવીને કાઢવા જતી હતી ત્યાં તો માલતીનાં પુષ્પોની સઘન લતાઓને આઘીપાછી કરીને અચાનક કોઈ ગ્વાલબાલ ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને વગર કહે મારા ચીરનો છેડો ડાળીઓમાં ભરાઈ ગયેલો તે સરળતાથી છૂટો પાડી દીધો અને મારી સામે ઊભો રહીને એકીટશે મારા તરફ જોઈ રહ્યો. હું તો ખૂબ જ ગભરાઈ ગઈ જ્યારે તે તો મારી સામે આંખો નચાવવા લાગ્યો અને સાથે સાથે અટ્ટહાસ્ય કરવા લાગ્યો. મારું વસ્ત્ર તો સુરઝાયું જ્યારે મારું મન ખરેખર તેનામાં ખરૂઝાઇ ગયું, પરંતુ મારી લજ્જા આડે આવી. હું કાંઈ પણ બોલી શકી નહિ. આવું જ્યારે તે શ્યામ મીલનીયા સખી બોલી ત્યારે તે સાંભળનાર તેની સહચરીની આતુરતા પણ વધી અને તેણી પૂછવા લાગી 'અરી સખી, તેનું નામ પણ તેં ન પૂછ્યું?' તે શ્યામ મીલનીયા સખી પોતાનું ભોળપણ પ્રકાશ કરતાં બોલી, એ જ દુઃખ છે ને? હું તેનું નામ પણ પૂછી ન શકી. માત્ર એટલું જ જાણું છું કે તેનો વર્ણ મેઘશ્યામ જેવો હતો અને પીત પટ ધારણ કરેલું હતું. અરે સખી! તું તો બહુ જ સુચતુર નાગરી છે. મારે તારી ખાસ જરૂર છે. મારી સાથે જ તે વનમાં નામ શ્રી યમુનાજીના તે જ તટ પ્રદેશમાં ફૂલ વીણવા ન આવે શું? આપણા બન્નેને તે શ્યામસુંદરનાં દર્શન થશે. વળી તું ચતુર નાગરી નાયિકા છે, જેથી સારી રીતે વાતચીત પણ કરી શકશે.

વાંચકવૃંદ, આપણા રસરાજ શ્રી કૃષ્ણ કેવી રીતે વ્રજભક્તોનાં મન ચોરી લઈ પોતાની તરફ આકર્ષણ કરી, તેમને પુષ્ટિભક્તિનું દાન કરતા હશે તેનું દૃષ્ટાંત આ કીર્તનમાંથી મળી રહેશે. ધન્ય હો પ્રેમની ધ્વજા રૂપ વ્રજાંગનાઓને!

"વૃંદાવનદાસ ચીમનલાલ આકરૂવાલા "

(સૌજન્ય : 'સત્સંગ', ઓક્ટોબર / નવેમ્બર ૧૯૬૪)

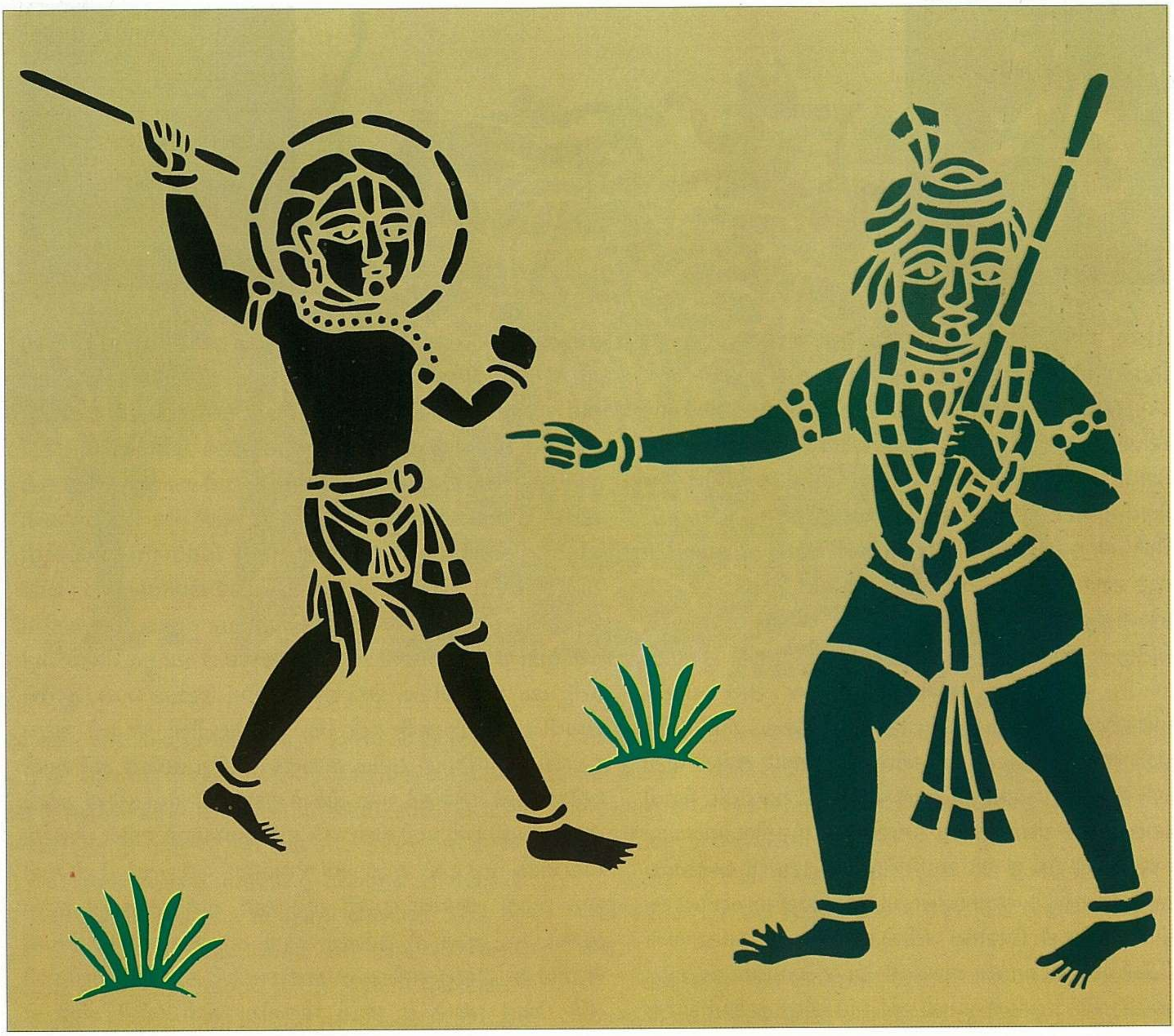

પુષ્ટિ માર્ગની સાંઝી કલા :

- વસંતબહેન ર. પરીખ (વૈષ્ણવ પરિવાર)

૧. સાંઝીનો અર્થ :

વ્રજમાં શ્રાદ્ધ પક્ષમાં સાંઝીનો ઉત્સવ મનાવાય છે. ભાદરવા સુદ પૂર્ણિમાથી ભાદરવા વદ અમાવાસ્યા સુધીના દિવસો સાંઝીના દિવસો કહેવાય છે. વ્રજવનિતાઓ સાંજના સમયે પૂજન કરતી હોવાથી તેને સાંઝી કહે છે. કેટલાકના મતે સંસ્કૃત શબ્દ સજાવટ કે હિંદી શબ્દ સજ્જા ઉપરથી સાંઝી શબ્દ આવ્યો છે. સંધ્યા દેવીનું પૂજન થતું હોવાથી સાંઝી પૂજન કહેવાય છે.

આ દિવસોમાં વ્રજની કુંવારી કન્યાઓ સંધ્યા દેવીની આરાધના કરે છે. પોતાના ઘરઆંગણે જમીન ઉપર અથવા દીવાલ ઉપર ગોબર કે માટીથી લીંપણ કરી તેના ઉપર દેવીમાનું ચિત્ર દોરે છે. બીજાં પણ સુંદર ચિત્રો દોરે છે. તેને ફૂલ, પાન, રંગો વગેરેથી સજાવે છે. પછી તેનું પૂજન કરે છે. વ્રજવનિતાઓ આ રીતે ૧૪ દિવસ પૂજન કરીને મહારાસમાં પ્રભુને પામી હતી; તેથી જ પ્રભુ પ્રાપ્તિના હેતુ માટે પુષ્ટિ માર્ગમાં વ્રજભક્તોના ભાવથી ૧૪ દિવસ સાંઝી પૂરીને ૧૫મા દિવસે કોટની સાંઝીમાં તેની પૂર્ણતા કરવામાં આવે છે.

૨. સાંઝીનું સ્વરૂપ :

પુષ્ટિ માર્ગની સેવા પ્રણાલીમાં વિવિધ કલાઓને સુંદર રીતે ગૂંથી લેવામાં આવી છે. સંગીત, ચિત્ર જેવી કલાઓના વિકાસ, પ્રસાર અને જાળવણીમાં પુષ્ટિ માર્ગનો અનન્ય ફાળો છે. સંગીતના ક્ષેત્રમાં હવેલી સંગીત આગવું સ્થાન ધરાવે છે. પિછવાઈ સ્વરૂપે ચિત્રકલાના સુંદર નમૂનાઓ વર્ષોથી જળવાઈ રહ્યા છે. કલાત્મક હીંડોળા, પલના, રથ, કલાત્મક શૃંગાર-આભૂષણો, વિવિધ મનોરથોની સજાવટ વગેરે દ્વારા કલાનાં અલગ અલગ સ્વરૂપોને પુષ્ટિ માર્ગે સેંકડો વર્ષોથી જીવંત રાખ્યા છે. આ બધામાં 'સાંઝી' પણ કલાનો એક અદ્‌ભુત વારસો છે.

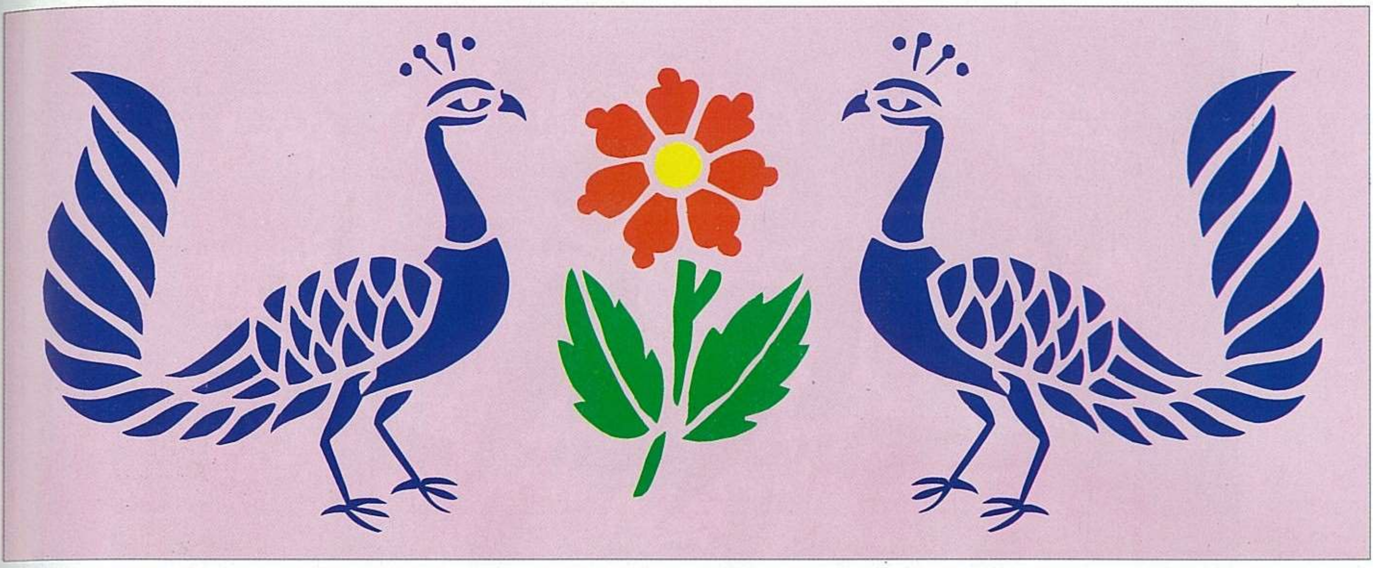

ભાદરવા માસના સાંઝી પૂજનના દિવસોમાં આપણે ત્યાં મંદિરોમાં દરરોજ સાંજે મોટા ચોરસ પાટ ઉપર વિવિધ રંગોની કલાત્મક સાંઝી પૂરવામાં આવે છે. કોઈ વાર ફૂલ અને પત્તીની કલાત્મક ડિઝાઇન બનાવી સાંઝી પૂરાય છે. કોઈ વાર અનાજ અને કઠોળનો ઉપયોગ થાય છે.

ઓછા સમયમાં સુંદર ચિત્રકારી કરી શકાય તે માટે અને ચિત્રકામ ન જાણનાર પણ સુંદર ડિઝાઇન બનાવી શકે તે માટે કાગળનાં બીબાંનો ઉપયોગ થાય છે. કાગળ ઉપર ચિત્ર દોરી તેને અણીદાર કાતર, બ્લેડ, નરણી જેવાં સાધનોથી કાપીને બીબાં તૈયાર થાય છે. બીબાંની મદદથી પડતાં સુંદર રંગચિત્રો દર્શન કરનારને આશ્ચર્યમુગ્ધ કરે છે. આ બીબાં વ્રજના ચિત્રકારો અને કારીગરોની મોટી દેન છે.

બીબાં વડે રંગોથી આલેખાતી સાંઝીમાં વ્રજનાં અલૌકિક સ્થાનો, શ્રી ઠાકોરજીનાં વિવિધ લીલા સ્થળો અને તે સ્થળની લીલાનું આલેખન થાય છે. કોઈ વાર ભૌમિતિક ભાત પણ બને છે. સાંઝી પાડનારની કલાસૂઝ અને બીબાં પ્રમાણે સુંદર, નયનરમ્ય અને ચિત્તાકર્ષક આલેખન થાય છે. વૈષ્ણવોને ત્યાં ગૃહસેવામાં પણ ફૂલોથી અથવા રંગોથી સાંઝી પાડવાનો પ્રકાર છે.

૩. સાંઝીની લીલા ભાવના :

શ્રી હરિરાયજી મહાપ્રભુ તથા શ્રી દ્વારકેશજી મહારાજ જેવા મહાનુભાવોએ તેમ જ અષ્ટસખાઓએ આ સાંઝી લીલાઓ કીર્તનો દ્વારા પ્રગટ કરી છે. પ્રભુએ વ્રજમાં દાન લીલા, પનઘટ લીલા જેવી રસમય લીલાઓ કરી વ્રજભક્તોને રસાનંદનું દાન કર્યું તે જ રીતે સાંઝી લીલા દ્વારા પણ પોતાનું સંયોગસુખ આપીને રસાનંદનું દાન કર્યું.

વૃષભાનકુમારી રાધિકાજી અને સૌ સખીઓ આ દિવસોમાં સાંઝીનું પૂજન કરે છે. માતા કીર્તિરાણી રાધિકાજીને સુંદર વસ્ત્રોમાં સજ્જ કરી વિવિધ આભૂષણો ધરાવે છે. એટલામાં સખીઓનાં ઝુંડનાં ઝુંડ વૃષભાનજીને ત્યાં આવી પહોંચે છે.

સબ મિલ આઈ લાડિલી વૃષભાન નૃપતિ કે દ્વાર.

શ્રી દ્વારકેશજી મહારાજ બાવન સખીઓનાં નામ આપી વર્ણન કરે છે. આ બધાં સખીજનો સાથે શ્રી રાધિકાજી વનમાં સાંઝી માટેનાં ફૂલ વીણવા પધારે છે. સૌના શ્રી હસ્તમાં વાંસની છાબડીઓ છે. નેત્રોમાં પ્રભુદર્શનનો તલસાટ છે. હૃદયમાં પ્રભુમિલન માટેની ઉત્કંઠા છે.

વનમાં વિવિધ પ્રકારનાં ફૂલ ખીલ્યાં છે. જાઈ, જૂઈ, કરેણ, બકુલ, માલતી, ચંપો. સખીઓ ફૂલ ચૂંટે છે. કોઈ સખી ફૂલની માળા બનાવે છે. કોઈ એકબીજાના કેશમાં વેણી ગૂંથે છે. કોઈ ફૂલોની ગેંદ બનાવે છે. મઝાનાં ગીતો ગાય છે. પરસ્પર હાસ્યવિનોદ ચાલે છે.

વનમાં ગોચારણ માટે પધારેલ શ્યામસુંદરને આ વાતની ખબર પડે છે. ગ્વાલબાલોને ગાયોનું ધ્યાન રાખવાનું કહીને, મૈયાએ મોકલેલી છાક હજુ કેમ નથી આવી એ હું જરા જોઈ આવું, એવું મિષ કરીને સખીઓ ફૂલ ચૂંટે છે ત્યાં પધારે છે. ફૂલના દડાથી ખેલતા પધારે છે. દડો સખીઓની વચ્ચે જઈને પડે છે. દડો શોધવાના બહાને શ્યામજી પણ ત્યાં પહોંચી જાય છે. અજાણ્યા થઈને પૂછે છે :

અરી તુમ કૌન હૌરી બનમેં ફૂલવા બીનનહારી
યા બનમેં હમ સદા બસત હૈ હમહી કરત રખવારી.

લલિતાજી કહે છે : 'મહારાજ, આ વૃષભાનકુમારી રાધિકાજી છે. અમે સાંઝીનાં ફૂલ લેવા આવ્યાં છીએ.'

સાંઝીનું નામ સાંભળતાં નંદલાલ કહે છે : 'સખીઓ, તમને ખબર છે મને સાંઝી પાડતા ખૂબ સુંદર આવડે છે. તમે કહો તો આજે હું તમને સાંઝી પાડી આપું.'

લાલ કહ્યો મોકો આછી આવે, દેખો મેરી રીતિ.

બધાં સંમત થઈ ગયાં. આજે નંદલાલ પાસે સાંઝી પડાવવી. પણ પ્રશ્ન થયો સાંઝી પૂજન તો સખીઓ કરે. બધી સખીઓની સાથે શ્યામજીને કેવી રીતે લઈ જવા?

સબન કહ્યો કૈસે લે ચલિયે, એકન કહ્યો ઉપાય.
પહિરાવો આભૂષણ સારી, કરિયે સખી સજાય.

એક સખીએ ઉપાય બતાવ્યો. શ્યામજીને સાંવરી સખી બનાવી દઈએ. સુંદર આભૂષણોથી સજાવી દઈએ. શ્યામા સખી નામ આપી દઈએ. મા ઓળખી નહિ શકે. આપણી સાથે પધારી આપણને સુંદર સાંઝી બનાવી આપશે.

બધાંને આ વાત ગમી ગઈ. શ્રી ઠાકોરજી આ મિષે પોતાને ઘેર પધારશે એ વિચારથી વૃષભાનકુમારી રાધિકાજી પ્રસન્નતા અનુભવી રહ્યાં.

શ્રી ઠાકોરજીને નિકુંજમાં પધરાવ્યા. પીતાંબરને બદલે નીલાંબર પહેરાવ્યું. ગજમોતીની માળાઓ ધારણ કરાવી. સૌએ ઉમંગથી શૃંગાર કર્યા. શ્યામજી શ્યામા સખી બન્યા.

બધાંએ ફૂલની છાબડીઓ ભરી લીધી. ઉપર સુંદર પીળાં વસ્ત્રો ઢાંકી દીધાં. કોઈએ છાબડી મસ્તક ઉપર મૂકી, કોઈએ શ્રી હસ્તમાં, તો કોઈએ કટિ ઉપર લીધી.

શ્રી રાધિકાજી અને શ્યામાજી એકબીજાનો શ્રી હસ્ત પકડી સૌની આગળ થયાં. મધુર સ્વરે ગીતો ગાતાં ગાતાં સૌ ઘર તરફ ચાલ્યાં.

કીર્તિજીને ખબર પહોંચ્યા. આરતી સાજીને દ્વાર ઉપર આવ્યાં. કુંવરીની સાથે અજાણી સખીને જોઈને પૂછે છે : 'લલી, આ તારી સાથે કોણ છે? તમારી બંનેની જોડી બહુ સુંદર જામે છે.'

'મૈયા, આ શ્યામા છે. નંદગામથી આવી છે. એ સાંઝી ચીતરવામાં ખૂબ કુશળ છે. અમને એ સુંદર સાંઝી પાડી આપવાની છે એટલે એને હું મારી સાથે લઈ આવી છું.'

કીર્તિજી કુંવરીની વાતથી હરખાયાં. આરતી કરી. બધાંને અંદર બોલાવ્યાં. 'આવો, બધાં સાથે મળીને સાંઝી પૂજન કરો.'

સખીઓએ ગોબર, માટી, ચંદન મેળવીને જમીન ઉપર લીંપણ કર્યું. બાકીની સખીઓ આજુબાજુ ઊભી રહીને હાથમાં ગેંદ લઈ સાંઝી ગીતો ગાવા લાગી. શ્રી હરિરાય મહાપ્રભુજી આ લીલાનાં દર્શન કરતા ગયા છે:

મૃગમદ ચંદન કેસરસોં શ્યામાજુલીપી ભીત ।
કામધેનુ કે ગોબરસોં, રચિ સાંઝી ફૂલન ચીત ॥

શ્રી રાધિકાજી અને શ્યામાજીએ ફૂલો વડે સુંદર સાંઝી પૂરી પૂજન કર્યું. ધૂપ દીપ કરી ભોગ ધર્યો. આરતી કરી. શીશ નમાવી સૌ સખીઓએ આશિષ માગ્યા. સૌને ખૂબ આનંદ થયો. સૂરદાસજીએ આ લીલાનું વર્ણન કરતા કહ્યું :

કરસોં કર રાધા સંગ શોભિત, સાંઝી ચીતી જાય ।
ખટરસકે બિંજન અરપે, તબ મન અભિલાષ પૂજાય ॥૧॥
કીરતિરાની લેત બલૈયા, વિધિસોં વિનય સુનાય ।
સૂરદાસ અવિચલ યહ જોરી, મુખ નિરખત ન અઘાય ॥૨॥

બીજું એક કીર્તન પણ જોઈએ.

શ્રીરાધે વૃષભાન લલી સાંઝી ભલી બન આઈ રે ।
બરન બરન ફૂલ બીનકે અપને હાથ બનાઈ રે ॥૧॥
નંદગામ તે સખી ભેખ લે આયે કુંવર કન્હાઈ રે ।
પુરુષોત્તમ પ્રભુકી છબી નીરખત નૈના અતિ સચુ પાઈરે ॥૨॥

કીર્તિજીએ સૌ સખીજનોને ભોજન કરાવી વિદાય આપી. પરંતુ શ્યામા સખીને કહે છે : 'બહેન, તારું ઘર બહુ દૂર છે. અત્યારે રાત્રે બહુ મોડું થયું છે. તું એકલી નંદગામ કેવી રીતે જઈશ? તું અહીં રોકાઈ જા. સવારે જજે. મારી દીકરીને પણ તારી સાથે ફાવી ગયું છે. તે પણ ખુશ થશે.'

શ્યામજીને તો એટલું જ જોઈતું હતું. રોકાઈ ગયા. આનંદમાં રાત્રિ પસાર કરી સવારે નંદગામ પધાર્યા. પ્રભુ ઘેર પધાર્યા ત્યારે માતા યશોદા પૂછે છે, 'લાલા, આખી રાત તું ક્યાં ગયો હતો?' ત્યારે પ્રભુએ ચતુરાઈથી જવાબ આપ્યો. શ્રી દ્વારકેશજી મહારાજ આ લીલાનાં દર્શન કરતા ગાય છે :

જસુમતિ પૂછત કહાં રહે, લાલન કહી બનાય.

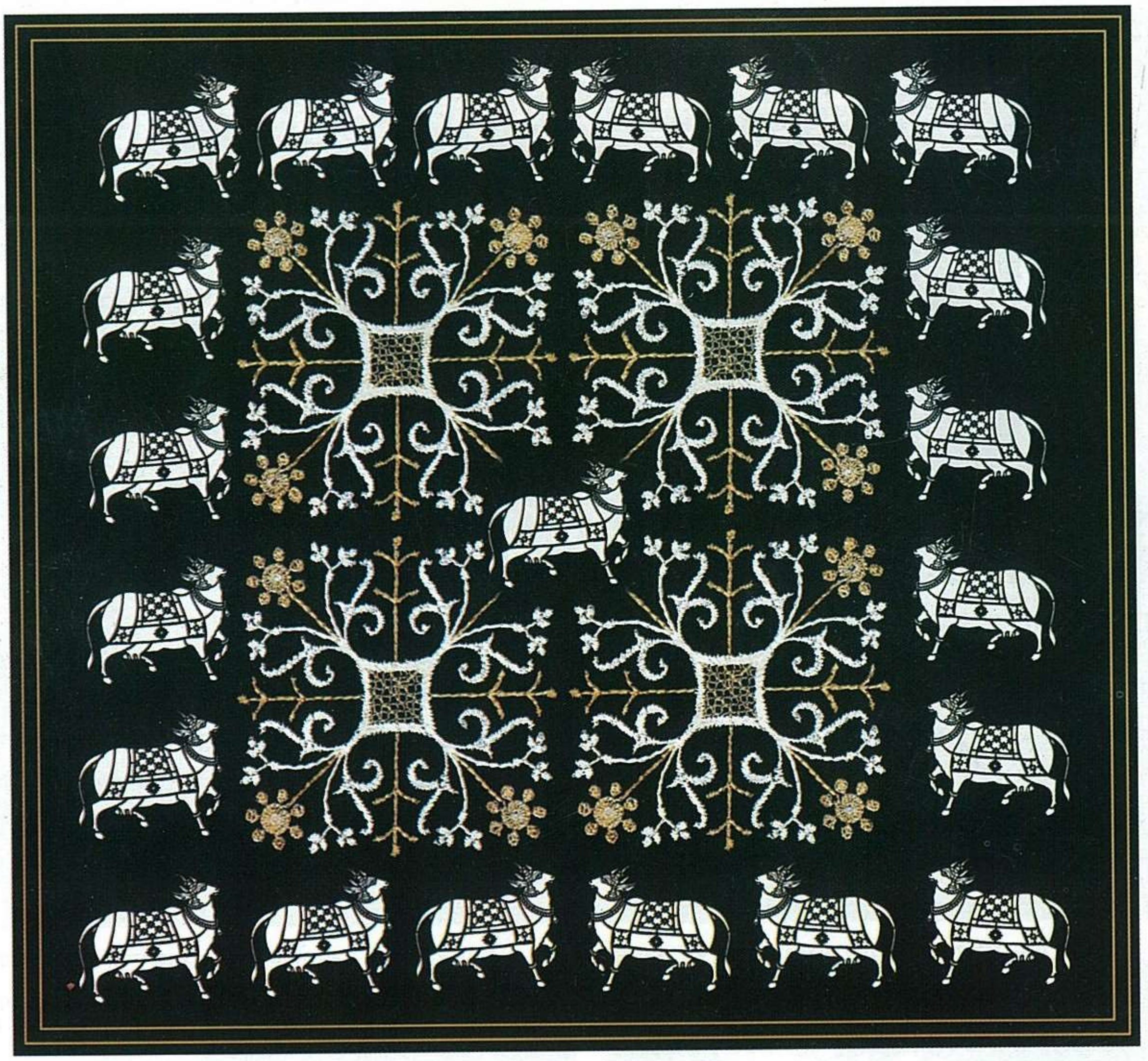

દૌરી ગાય ગઈ તાપાછેં ગોવર્ધન લિયૌ બુલાય.
આછે ફલ લૈ મોહિ ખવાયે સોય રહ્યો તા પાસ
'દ્વારકેશ' પ્રભુકી બતિયાઁ સુનિ જસુમતિ આયૌ હાસ.

૪. સાંઝીની ભાવ ભાવના :

શ્રી હરિરાયજીએ સાંઝીની ભાવના નીચે પ્રમાણે સમજાવી છે. પુષ્ટિ માર્ગમાં સાંઝી ચાર પ્રકારની થાય છે.

(૧) ફૂલની સાંઝી - અનેક પ્રકારનાં રંગબેરંગી ફુલોથી સાંઝી સજાવાય છે. ત્યાં પ્રભુ બિરાજે છે. આ સાંઝી શ્રી સ્વામિનીજીના ભાવથી રચાય છે.

(૨) કેળનાં પત્તાંની સાંઝી - કેળનાં પાનના વિવિધ આકારો બનાવી ચોર્યાસી કોસ વ્રજયાત્રાની લીલા કલાત્મક રીતે રચાય છે. આમાં વ્રજનાં સ્થળો અને લીલાઓ દર્શાવાય છે. આ સાંઝી કેળનાં પત્તાંને કોતરીને ખૂબ સુંદર રીતે શ્રી નાથદ્વારામાં હાથીપોળ પાસે મંડાય છે. આ સાંઝી શ્રી ચંદ્રાવલીજીની ભાવનાથી રચાય છે.

(૩) રંગોની સાંઝી - કાપડ ઉપર અથવા મોટા પાટ ઉપર વિવિધ રંગનો ઉપયોગ કરી બીબાંની મદદથી આ સાંઝી રચાય છે. આમાં પણ વ્રજલીલા દર્શાવાય છે. આ સાંઝી કુમારિકાઓના ભાવથી રચાય છે.

(૪) જલની નીચે રંગોથી બનતી સાંઝી - મોટી કથરોટમાં જળની નીચે સુંદર રંગોથી કલાત્મક સાંઝી રચાય છે. આ સાંઝી શ્રી યમુનાજીના ભાવથી રચાય છે.

સંધ્યા દેવીના પૂજનના બહાને સાંઝી મંડાતી હોવા છતાં વ્રજલીલા અને વ્રજલીલાનાં સ્થાનો દર્શાવાય છે કારણ પ્રભુ વ્રજરાજ છે. તેઓ સર્વ લીલા વ્રજમાં કરે છે. સ્વયં સખી રૂપ લઈને શ્યામા સખી બન્યા છે. તેથી તેમને પૂજાય છે. વળી વ્રજ પણ દેવી-વનદેવીનું જ સ્વરૂપ છે.

૫. સાંઝી કલાનો વારસો :

શ્રી ઠાકોરજીની લીલાઓ નિત્ય છે. નિત્ય લીલા નિત્ય નૌતમ.

આજે પણ મંદિરોમાં અને વૈષ્ણવોને ત્યાં ગૃહસેવામાં આ દિવસોમાં સાંજે રંગોથી અથવા ફૂલોથી સાંઝી પડાય છે. આજે વૈષ્ણવોને ત્યાં સાંજની સેવાનો પ્રકાર ઓછો થતો જાય છે. એના પરિણામે સાંઝીની કલા વિસરાતી જતી જોવા મળે છે. ઘણા વૈષ્ણવોને સાંઝી વિશે કે તેનાં બીબાં વિશે ખ્યાલ હોતો નથી. જૂનાં બીબાં જાળવવાનું અને નવાં બીબાં બનાવવાનું કાર્ય ખાસ થતું હોય તેવું જોવા મળતું નથી. બીબાં બનાવવાની અને સાંઝી પાડવાની વિસરાતી જતી, લુપ્ત થતી જતી, કલાને પુનર્જીવિત કરવાની જરૂર છે.

हमें उत्सव क्यों मनाना चाहिये?

विजातीय शिक्षा तथा संग-दोष ने हमें इस परिणाम पर पहूंचा दिया है कि हम हमारे उत्सवो की निरर्थक, आदर्श रहित अथवा मिथ्याडम्बर युक्तरान बैठते हैं। यही कारण है कि हमें उत्सवों में सम्मिलित होने का उत्साह ही नहीं होता। हमारा यह उत्साह दिनों दिन घटता ही जाता हैं। इस कारण हमें यहां इन बातों का विचार सबके पहेले कर लेना चाहिये। क्या वास्तवमें हमारे उत्सव निरर्थक आदर्श रहित अथवा मिथ्या आडम्बर युक्त ही हैं? या ऐसा हमारा भ्रम मात्र है? उत्सव यदि वास्तव में निरर्थक होते तो हरएक जाति और हरएक धर्म में इनका मनाना विधेय न होता। यदि ये आदर्श रहित होते तो आजके भी समय में लोग नये नये रुपों सें नये नये उत्सव न मनाते। अब यह देखना है कि क्या ये किसी भी अंश में मिथ्या आडम्बर युक्त हैं? जनता के चित्त को आकर्षित करने के लिये अवश्यमेव आडम्बर की आवश्यकता होती है, कारण लौकिकासक्त जनता आडम्बर प्रिय होती है। अब रही सत्यासत्य की बात सो यह नियोजक तथा दर्शक की अपनी अपनी योग्यता पर निरभर है। यह हमें मानना ही पडेगा कि हरएक उत्सव में मिथ्या आडम्बर की धारणा भी हमारा भ्रम मात्र ही हैं। यह भ्रम हममें कहां से आ जाता है? विचारने पर लौकिक की चिन्ता ही इसका मूल कारण पाते हैं। लौकिक की चिन्ता से मन दुर्बल हो जाता है। और मन की दुर्बलता ही हमें निरुत्साही बना देती है। साथ ही लौकिक का वेग दिनोंदिन प्रबल होता जाता है और अलौकिक से संबंध छूटता जाता है जिसके फल स्वरूप भावोंका भी विकास होना बंद हो जाता है। ईस दशामें रसकी उत्पत्ति हो तो कहां से हो? महाप्रभु श्री वल्लभाचार्यजीने इसी ओर ध्यान रखते हुए आज्ञा कि है कि "चिन्ता कापि न कार्या" अर्थात् चिन्ता किसी भी प्रकार की न करनी। "कियो सब गोपाल ही को होय" जब इस बात पर दृढता हो जाय तभी चिन्ता पास नहीं आने पाती। लौकिक की चिन्ता से बचने के लिये ही अलौकिक की आवश्यकता पडती है। अलौकिक आनन्द अर्थात् अदृश्य आनन्द। यह अदृश्य आनन्द की प्राप्ति अलौकिक से संबंध रखने वाले ही उत्सव में सम्यक रूप से सम्मिलित होने पर होती है। अदृश्य आनन्द ही सच्चा आनन्द है कारण वो ही आत्मा की प्यास को तृप्त करता है। दृश्यमान आनन्द केवल इन्द्रियों से ही संबंध रखता है, इनका संबंध आत्मा से कदाचित् ही होता हैं। इसी ओर ध्यान रखते हुए ही उत्सवो के भीतर एक अदृश्य आनन्द प्राप्ति की लिप्सा छिपी होती है। दूसरे महत चरित्रों के अवगाहन द्वारा उनके पदाक्डानुसरणका भी औसर प्राप्त होता है। इन्हीं मुख्य कारणों से हमें उत्सव अवश्य मनाना चाहिये।

हम दूसरों के उत्सवो में सहर्ष सम्मिलित होते हैं। परन्तु अपने उत्सवो को घृणा अथवा अवहेलना की दृष्टि से ही देखते हैं। इसका प्रथम कारण विजातिय शिक्षा ही है। द्वितीय हमें उत्सवो के तत्त्वों को सम्यक रूपसे समझाया नहीं जाता अथवा लौकिक चिन्ता में लिप्त रहनेके कारण उन्हें समझने का अवसर ही प्राप्त नहीं होता। इतना ही क्यों अहर्निश ये ही बातें जनता के मास्तिश्क में भरी जा रही हैं कि हमारे उत्सवो में ठौर ठौर अश्लीलता की मात्रा है। इन्हीं कारणों से जनता इनके गूढ रहस्यों को भेद न कर विकृत दृष्टि द्वारा अपने उत्सवो को निहारती है तथा दिनो दिन इनकी और से उदासीन होती जाती है। शुद्ध चित्त दृष्टि एवं निरपेक्ष भाव से विचारने से हमारे उत्सवो में कहीं भी अश्लीलता से बचने के ही सुगम मार्ग दृष्टिगोचर होते हैं। अपने उत्सवो में अश्लीलता देखने वालों से क्या हम पूछ सकते हैं कि उने विजातीय उत्सवों में अपने अश्लील भावो के पोषण के निमित्त ही क्या सम्मिलित नहीं होते? क्या उनमें अश्लीलता नहीं दीखती?

बात यह है कि प्राचीन प्रचलित उत्सवो के सदा से ही शुद्ध भाव रहे हैं। यह हमारी दृष्टि के ही विकार का कारण है कि हमें उत्सवो में अश्लीलता दीखने लगती है। हमें और विशेष नहीं कहना है। आप से केवल इतनी ही प्रार्थना है कि आपके विचार जैसे भी हों आप को अपने उत्सवो मे अवश्यमेव सम्मिलित होना चाहिये। कारण यह आप की निजी सम्पत्ति है, आपके विकृत भावों को सुधारनेवाले हैं।

(साभार : वेणुधर)

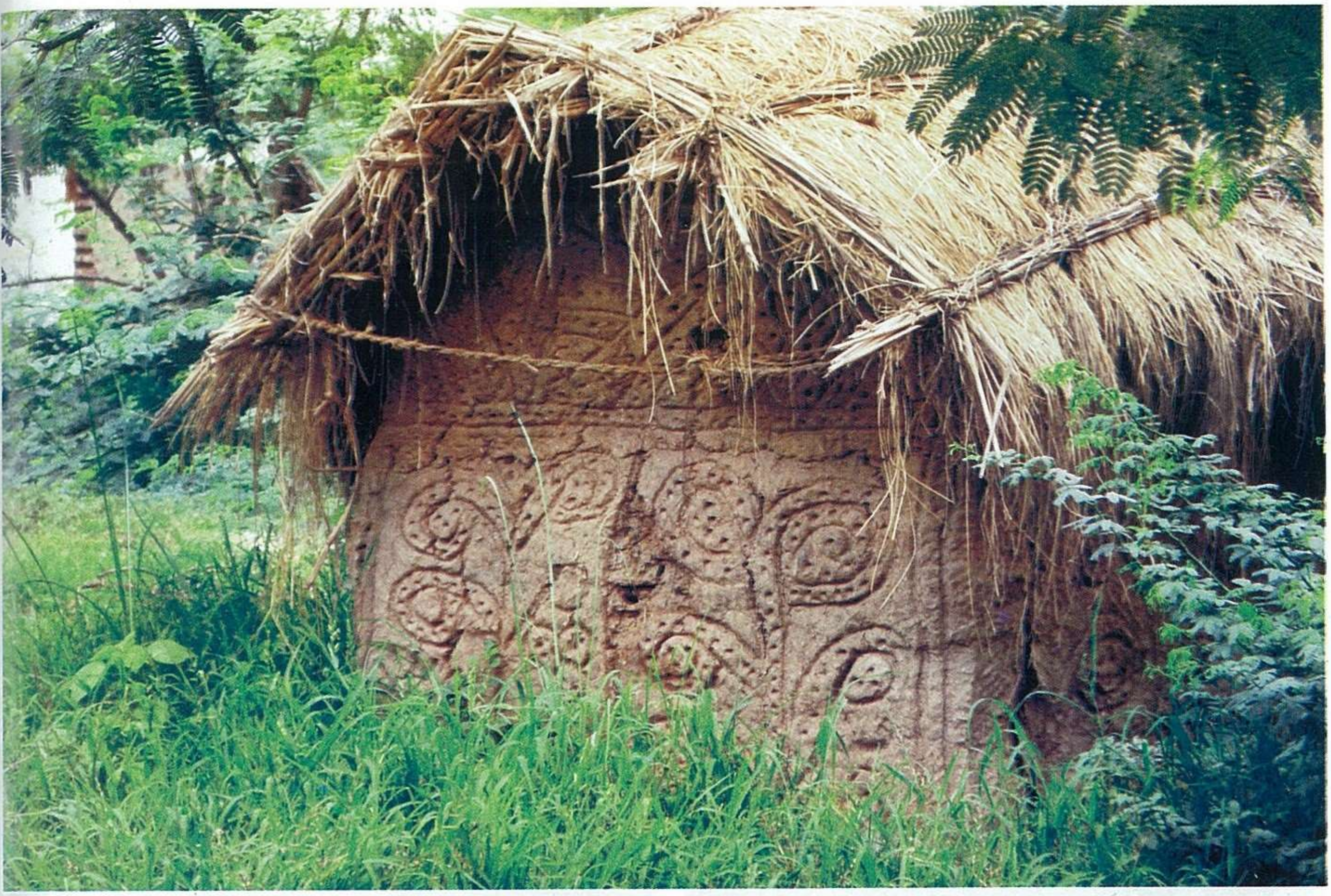

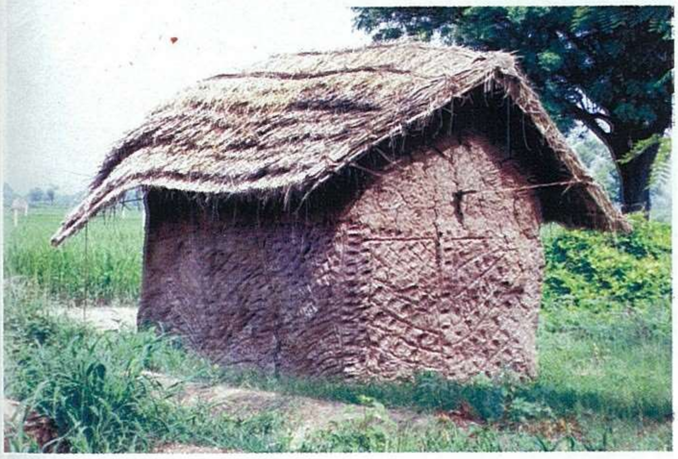

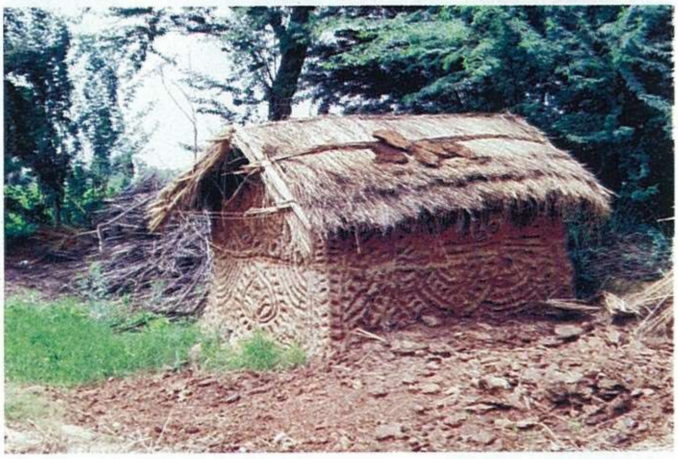

ફોટોગ્રાફી - ગોપાલદાસ (ભરૂચ)

બિટોરા - ગોબર સાંઝીની યાદ

ગત સો વર્ષોથી સાંઝી કલા ધીમે ધીમે ભુલાઈ રહી છે, ત્યારે વ્રજમંડળ (વ્રજભૂમિ)નાં બિટોરા ગોબરની સાંઝીની યાદ અપાવે છે. બિટોરાને જોઈએ છીએ, ત્યારે બિટોરા કહે છે કે ''સમય પાછો આવશે જ્યારે મને યાદ કરીને (જોઈને) આવનાર પેઢી ફરીથી સાંઝી કલાના વારસાને ઓળખશે અને આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિને ફરીથી ઉજાગર (ઉજ્જ્વળ) કરવાનો પ્રયત્ન કરશે.''

'સાંઝી' આપણી પ્રાચીન પરંપરા છે. તે આપણી અમૂલ્ય સંસ્કૃતિનો વારસો છે, જે ક્યારે પણ લુપ્ત થતો નથી. સાંઝી કલાની સ્મૃતિ આજે વ્રજના બિટોરામાં જળવાઈ રહી છે. બિટોરાની સુંદરતા અમે પૂ. ગોસ્વામી શ્રી રવિકુમારજી મહારાજશ્રી સાથેની વ્રજ પરિક્રમા સમયે જોઈ. આપશ્રીએ બિટોરા સાથેના સાંઝી સંબંધને માન્યતા આપી. આપની પ્રેરણા સ્વરૂપે બિટોરાની ઓળખ આ ગ્રંથમાં શક્ય બની છે.

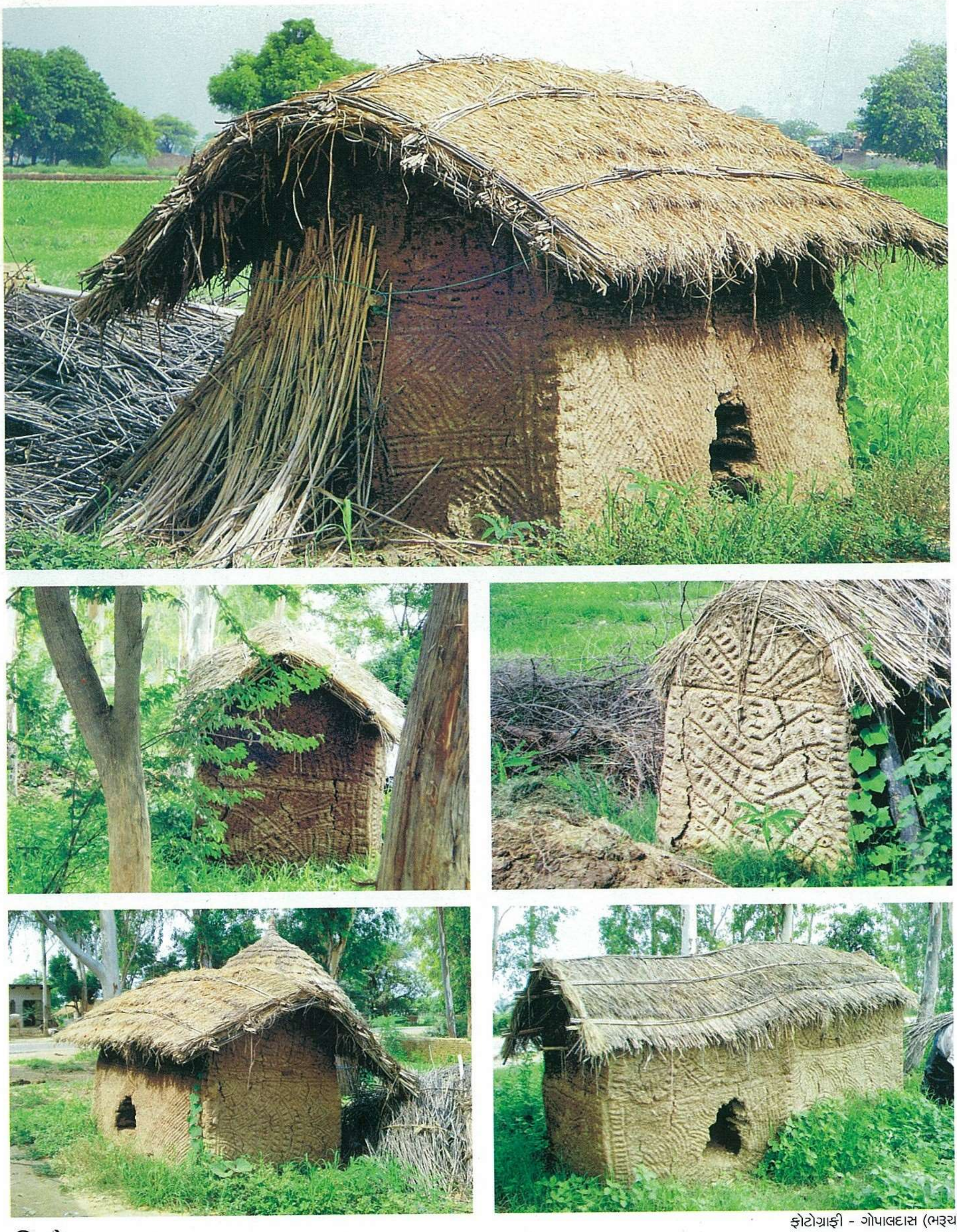

ફોટોગ્રાફી - ગોપાલદાસ (ભરૂચ)

બિટોરા :

ગોબરની સાંઝીના સ્વરૂપની ઝાંખી કરાવતી અનોખી કલાકૃતિ. આ વ્રજની અમૂલ્ય કલાત્મક કલાકૃતિમાં સચવાઈ છે, જળવાઈ છે.

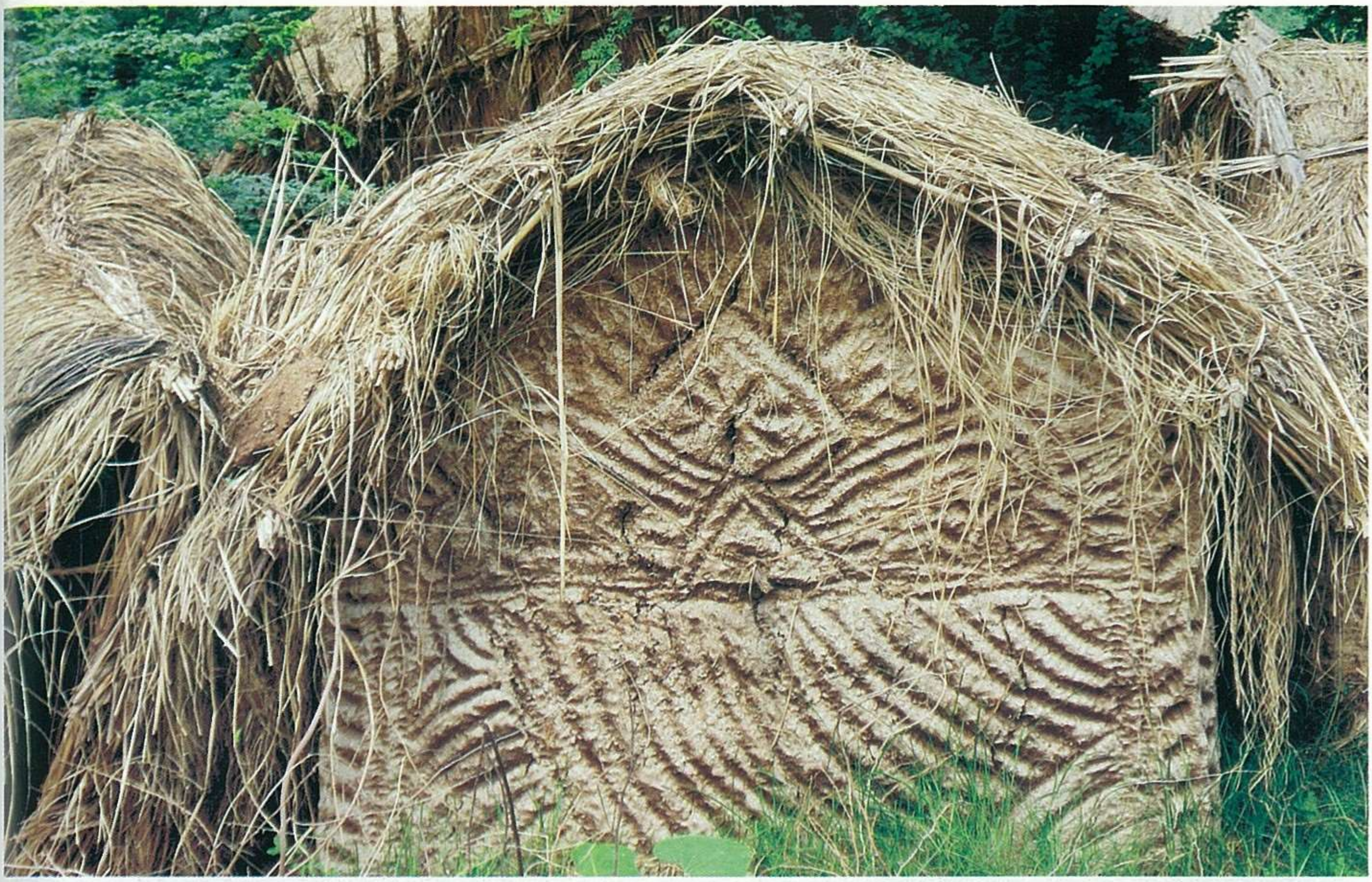

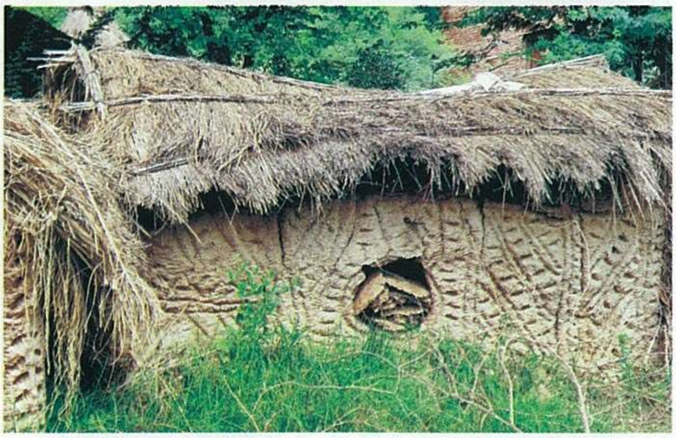

ફોટોગ્રાફી - ગોપાલદાસ (ભરૂચ)

બિટોરા :

વ્રજ-ગોધન-ગાયનાં છાણાં (કંડા) સંગ્રહ કરવાની તિજોરીને વ્રજમાં બિટોરા કહે છે.

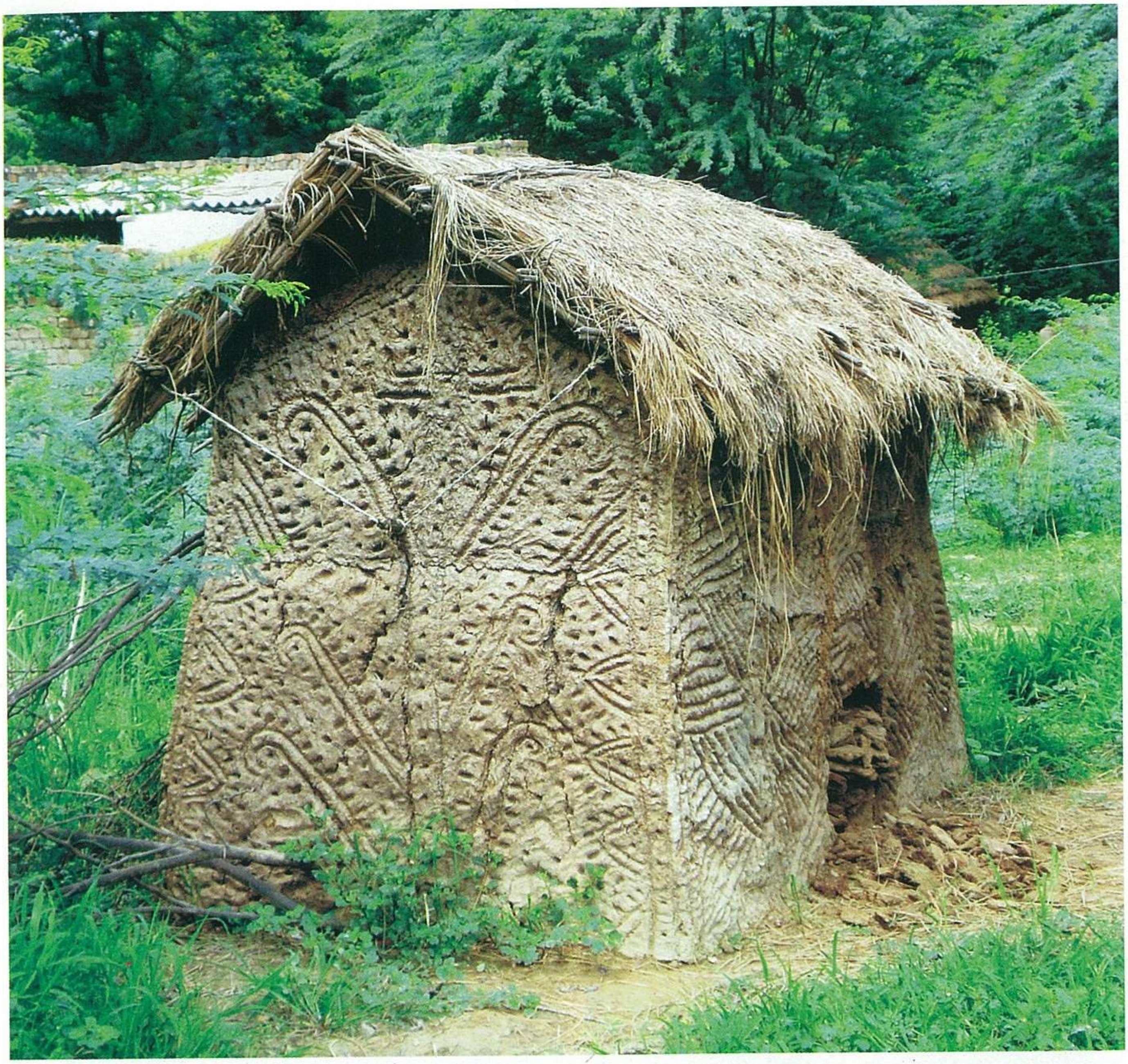

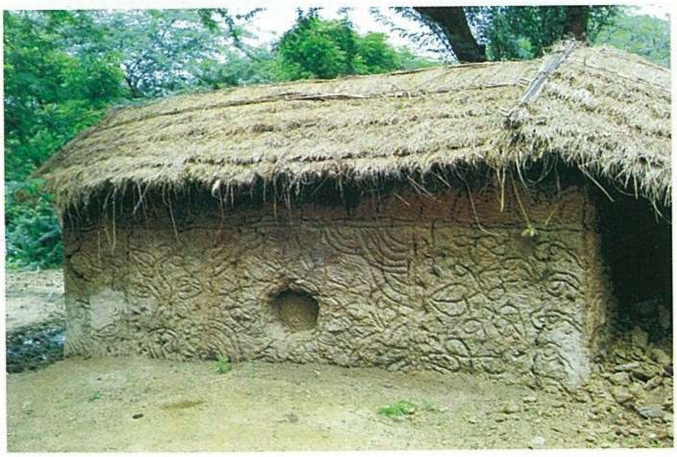

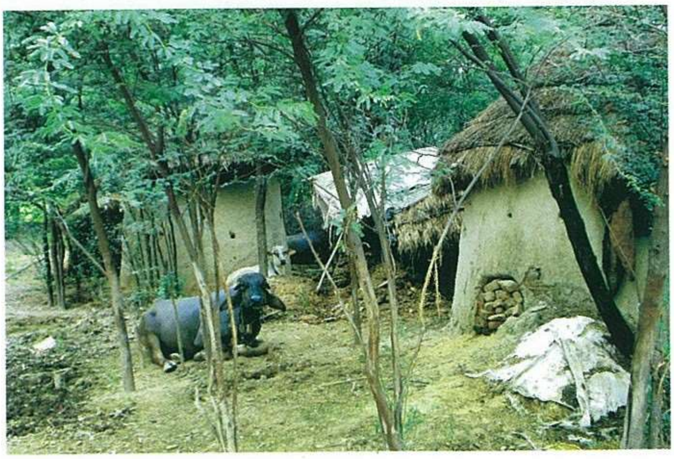

ફોટોગ્રાફી - ગોપાલદાસ (ભરૂચ)

બિટોરા :

ગાયનાં સૂકાં છાણાંનો સંગ્રહ કરવાની અનોખી રીત અને ગોધનની અનોખી પ્રીત, જેમાં જળવાઈ રહી છે સાંઝીની છાપ.

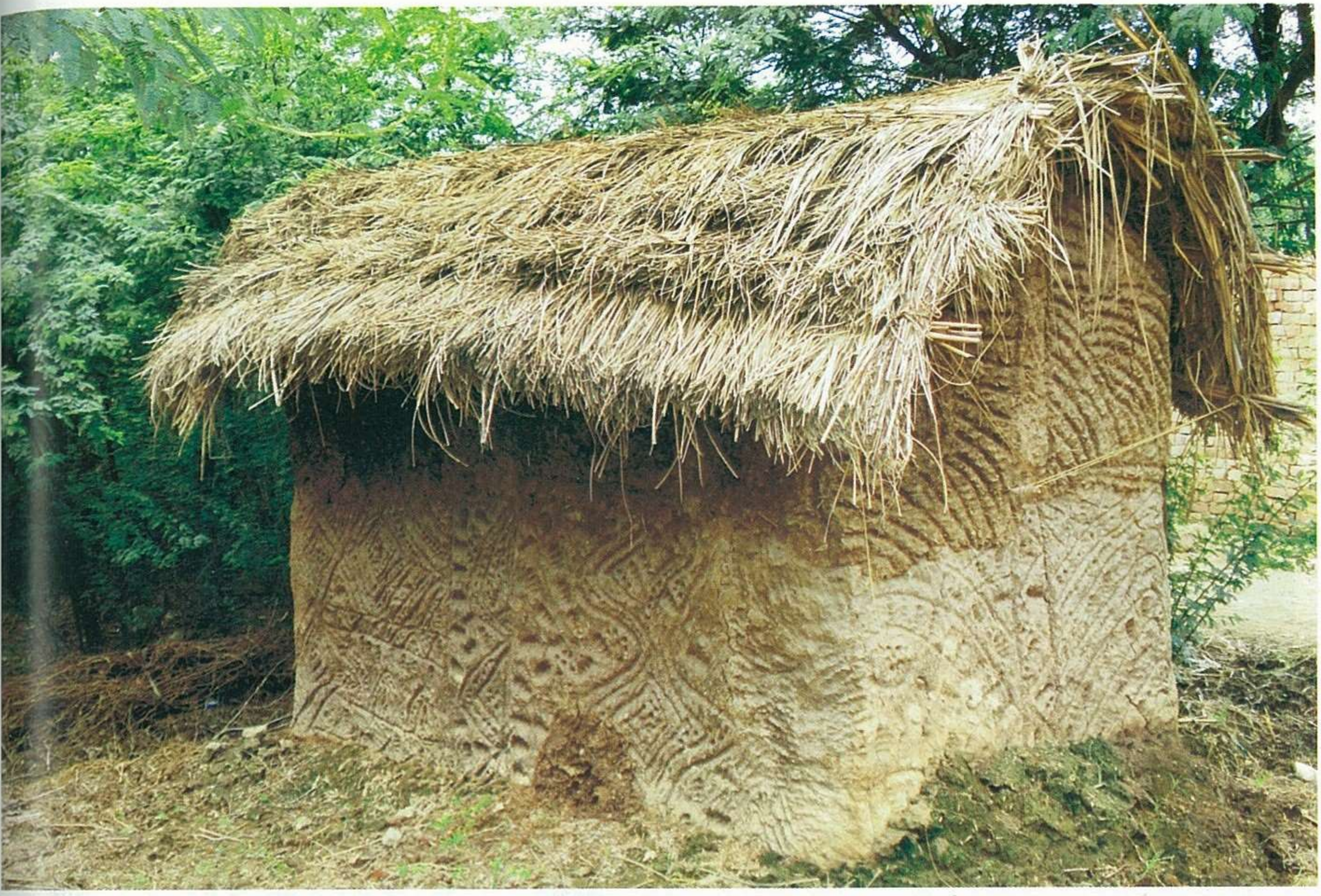

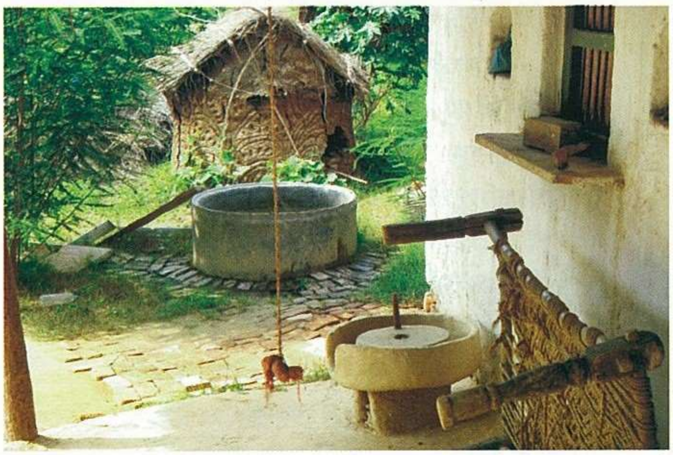

ફોટોગ્રાફી - ગોપાલદાસ (ભરૂચ)

બિટોરા - આધુનિક વિજ્ઞાન - જીવન પદ્ધતિ

વસ્તી વધારામાં ભૂધનનો વ્યય થઈ રહ્યો છે. તેમાં બિટોરા જેવી લોકકલા કૃતિઓ આપણને શિખામણ આપે છે. મારી ઉપયોગિતાને સ્વીકારો, મારી અંદર આધુનિકતા પણ છે.

પ્રાચીન પદ્ધતિમાં ઘરની અંદર-બહાર દીવાલો ઉપર અને ફર્શ અને આગણાંમાં ગોબરથી (ગાયના છાણથી) લીપણ કરવામાં આવતું. ઘરમાં સગડી-પનિહારું-અનાજ ભરવાનો કોઠાર અને અનાજ દળવાની ઘંટી ઉપર પણ ગાયનાં છાણનું લીપણ કરવામાં આવતું.

તદુપરાંત રોજના સેવા, જપ, પાઠ ઇત્યાદિકના ક્રિયાકલાપમાં પણ આ સૌથી ઉત્તમ આસન રૂપ પવિત્ર સ્થાન બની જાય છે. જે ગાયના ગોબરથી પૂર્વમાં, પ્રથમ, પ્રારંભથી જ બધી જ આચાર્યજીની બેઠકોમાં ગાદીના સ્થાને આ જ પ્રકારે લીપણની ભાવના (પ્રથા) છે.

તદ્ઉપરાંત વિજ્ઞાન સિદ્ધ વાત છે કે આવા લીપણથી ભૌતિકતાની દૃષ્ટિએ આપણને શુદ્ધ કિટાણુ રહિત વાતાવરણ મળે છે. શાસ્ત્રોક્ત તથા વેદોક્ત પ્રકારથી ગાયનાં આ ગોબર (મલમૂત્ર)ને ગોધન કહેવામાં આવે છે જે સાત્ત્વિક, સાક્ષાત્ લક્ષ્મીનું સ્વરૂપ છે. જે ગોધનને સંગ્રહ કરવાની તિજોરીને બિટોરા કહે છે. ✿

ભારત વર્ષની પ્રાચીન સાંઝી :

ભારત વર્ષની અતિ પ્રાચીન ઋગ્વેદકાલીન યજ્ઞોની જે પ્રક્રિયા હતી, તે યજ્ઞ કરવાની વેદીની ચારે બાજુએ રંગોળી કરવામાં આવતી. તે સમયથી તેનો શુભ આરંભ થયો છે, કેમ કે યજ્ઞવેદીની રચનામાં ઋષિઓ પુષ્પો અને હળદર સાથે સૂકા લોટનું સંમિશ્રણ કરીને રંગોળી(સાંઝી) સિદ્ધ કરતા હતા. યજ્ઞવેદીમાં ઋષિઓ દેવી-દેવતાઓને આહુતિ આપતા. જે આહુતિઓનો સ્વીકાર કરવા માટે, દેવી-દેવતાઓ સ્વયં યજ્ઞવેદીમાંથી પ્રગટ થતા. તેઓનું આગમન અને તેમનું સ્વાગત કરવા માટે ઋષિઓ સાંઝીની રચના કરતા.

સાંઝી - પૃથ્વી પરિક્રમા :

સાંઝીને ભાવશાસ્ત્રમાં પૃથ્વી પરિક્રમાનું મોટું ફળ કહ્યું છે. શ્રી મહાપ્રભુજીએ ત્રણ વાર પૃથ્વી પરિક્રમા કરી છે. તેમ કરવાથી બધાં તીર્થોની યાત્રા કરવાનું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. બીજા યુગોમાં આયુષ્યબળ વધારે હતું. પરંતુ કળિયુગમાં તે ઓછું છે. ઉપરાંત ક્યાં સુધી આયુષ્ય ટકશે એનું પણ કોઈ નિયામક નથી. મોટા બેઠા હોય અને નાના ચાલ્યા જાય માટે આ પૃથ્વી પરિક્રમા કરવી મોટે ભાગે રહી જ જાય છે. તેમાં બીજાઓ તો હજી કરી શકે, પરંતુ કુમારિકાઓને માટે આ કાર્ય ઘણું મુશ્કેલ છે. માટે તેઓ ભાદરવા માસમાં વ્રત કરે, સાંઝી ભરે અને તે સાંઝીની પ્રદક્ષિણા કરે એટલે પૃથ્વી પરિક્રમાનું તેમને ફળ મળે. આ રિવાજ દક્ષિણ મારવામાં અને વ્રજમાં વિશેષ છે. બાર મુખ્ય તીર્થો છે. નાનાં તીર્થો તેના અંગમાં આવી જાય છે. આ બધાં તીર્થોની ભાવનાનું જ્ઞાન ન હોય, તે બધાંની યાત્રા કરવાનું સામર્થ્ય ન હોય માટે આ સાંઝી. તેથી બધાં તીર્થોની યાત્રા કરવાનું ફળ મળે છે.

ભાદરવા સુદ ૧૩ થી વદ ૧૩ સુધી આ સાંઝી ભરાય છે. વદ ૧૪ને દહાડે કોટ તૈયાર કરે છે. આ કોટ એ વિરાટ સ્વરૂપના ભાવથી છે. તેમાં સાત સ્વર્ગો, સૂર્ય, ચંદ્ર, ભૂમંડલ, પર્વતો, નદીઓ, સમુદ્રો, પશુ, પક્ષી, મીન, નર, નારી, કલ્પવૃક્ષ, કામધેનુ વગેરે વગેરે ચીતરવામાં આવે છે. કોટને ભોગ ધરે છે. તેની આસપાસ કુમારિકાઓ બેસે છે અને મંગળ ગાય છે, તેની આરતી કરે છે, પરિક્રમા કરે છે, દંડવત્ કરે છે અને આનંદ માણે છે. આ લૌકિક અને અલૌકિક ભાવના.

(વચનામૃતો તથા પ્રસંગોમાંથી સાભાર)

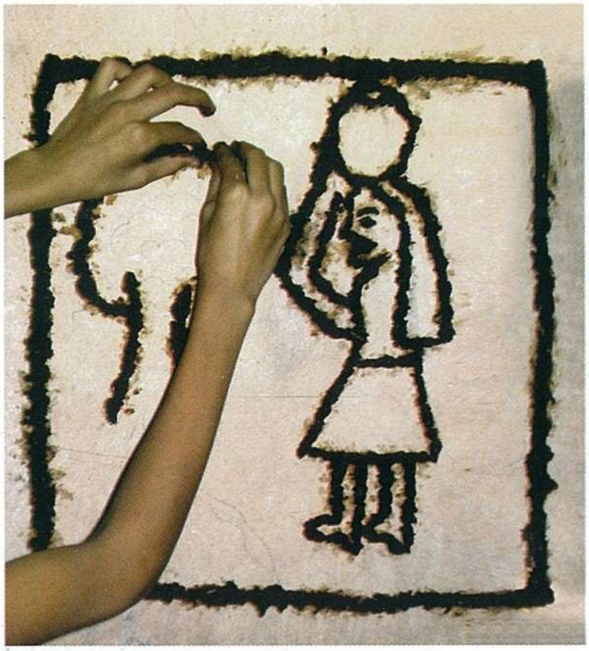

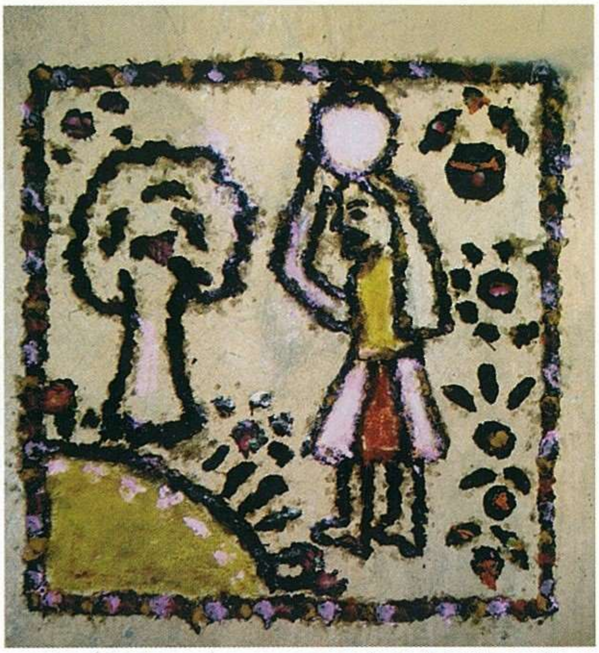

ગોબરની સાંઝી (વ્રજમંડળ)

भक्ति-काव्य में सांझी का कथन

साँझी - आश्विन मास के पितृपक्ष का सबसे प्रसिद्ध समारोह 'साँझी' का आयोजन है। इसे ब्रज में धार्मिक उत्सव, लोक-त्यौहार और कलात्मक प्रदर्शन आदि कई रूपों में सम्पन्न किया जाता है। 'साँझी' ब्रज की एक लोकदेवी है। साँझी (संध्या) के समय पूजी जाने के कारण कदाचित इसका यह नाम पड़ा है। 'साँझी' सम्भवत: गौरी-पार्वती का ही एक लोकप्रसिद्ध रूप है। आश्विन के प्रथम पखवाड़े में इसके पूजन की ब्रज में बड़ी धूम-धाम रहती है। ब्रज के धर्माचार्यों और भक्त कवियों ने साँझी की लोक-पूजा की। राधा-कृष्णोपासना से भी जोड़ दिया है। इसके कलात्मक रूप की झाँकी ब्रज के मन्दिर-देवालयों में मिलती है और इसका भक्तिपूर्ण कथन ब्रज भाषा काव्य में हुआ है।

मन्दिरों में साँझी का प्रदर्शन - ब्रज के मन्दिरों और सांस्कृतिक स्थलों में साँझी का प्रदर्शन सूखे रंगों तथा कागज के 'साँचों' (खाकों) द्वारा अत्यन्त कलात्मक ढंग से किया जाता है। कागज के कटे हुए साँचों पर विविध प्रकार के सूखे रंग छिड़क कर उनके द्वारा बेल-बूंटे, फूल-पत्ती, पशु-पक्षी, कुंड-सरोवर, नगर-गाँव आदि का चित्रण किया जाता है। उसके साथ ही देव-मूर्तियों और श्री कृष्ण-लीला के विविध प्रसंग भी चित्रित किये जाते हैं। यह साँझी पितृपक्ष के १५ दिनों तक, विशेष कर क्वार वदी ११ से १५ तक बनाई जाती है, और यह ब्रज की एक विशिष्ट लोक कला का प्रतिनिधित्व करती है। इस प्रकार की साँझी मन्दिरों के अतिरिक्त ब्रज के कतिपय कलाप्रिय सम्पन्न घरानों में भी बनती है। इनमें मथुरा के ज्योतिषी बाबा घराने की साँझी अधिक प्रसिद्ध थी। अब अधिकांश स्थलों में इसका बनना बन्द हो गया है, जिसके कारण परंपरा से सुरक्षित कलापूर्ण साँचे भी नष्ट होते जा रहे हैं। ब्रज की इस लोक कला की अवनति खेदजनक है।

भक्ति-काव्य में साँझी का कथन - ब्रज के भक्त-कवियों की रचनाओं में राधा-कृष्ण द्वारा साँझी खेलने का भक्तिपूर्ण कथन किया गया है। राधा जी के उपासक वृन्दावन के भक्ति-कवियों ने 'साँझी लीला' के अनेक लम्बे पदों की रचना की है। यहाँ ऐसे एक पद का कुछ अंश प्रस्तुत है :

रंग रंगीली लाड़िली, प्यारी खेलति साँझ हो।
लिए ललित सग सहचरी, नव कुंजमहल के माँझ हो।।
लाल रसाल रुमाल मांहि लै फूले फूल सुरंग हो।
मदन सदन कों रवन चले, रचि रचित तलप नवरंग हो॥
तब लगि ललिता ललित लली सों, कही बात हित जानी।
सुनौ कुँवरि मिलि खेलै साँझी, यहै खेल रस खानी।।
सुनत सखी के वचन छबीली, फूलि उठी मन माँहि।
रसकि-झमकि चमकति चपला सी, हँसि-हँसि परति उमाँहि॥
अलबेली इक धाई आई कहति स्याम सों बैन।
चलौ कुँवरि कौ कौतुक देखौ, सफल करौ निज नैन।।
अरबराइ चले लाल ख्याल हित, बाल भेष धरि मीति।।
मनौ बाल के ध्यान लाल भयौ, कीट-भृंग की रीति॥
यौं कौतूहल करति सहचरी, नितप्रति चोज बढ़ाय।
सदा सखी दम्पति के सुख सों, और न इन्हें सुहाय॥
जो यह साँझी पढ़ै - पढ़ावै, गावै हित के भाय।
'प्रेमदास' सों साझौ पावै, या साँझी में आय।।

साँझी का लोकोत्सव - ब्रज की बालिकाओं के लिये साँझी का लोकोत्सव प्रसिद्ध खेल है। इसमें उनके मनोरंजन के साथ ही साथ लोक कला के आकर्षक रूप की झाँकी भी मिलती है। पितृ पक्ष के आते ही ब्रज की छोटी-छोटी बालिकाएँ घर की दीवारों पर गोबर, फूल, पत्ती आदि से साँझी का चित्रण करती हैं। यह चित्रण १५ दिनों तक प्रतिदिन नये नये रूपों

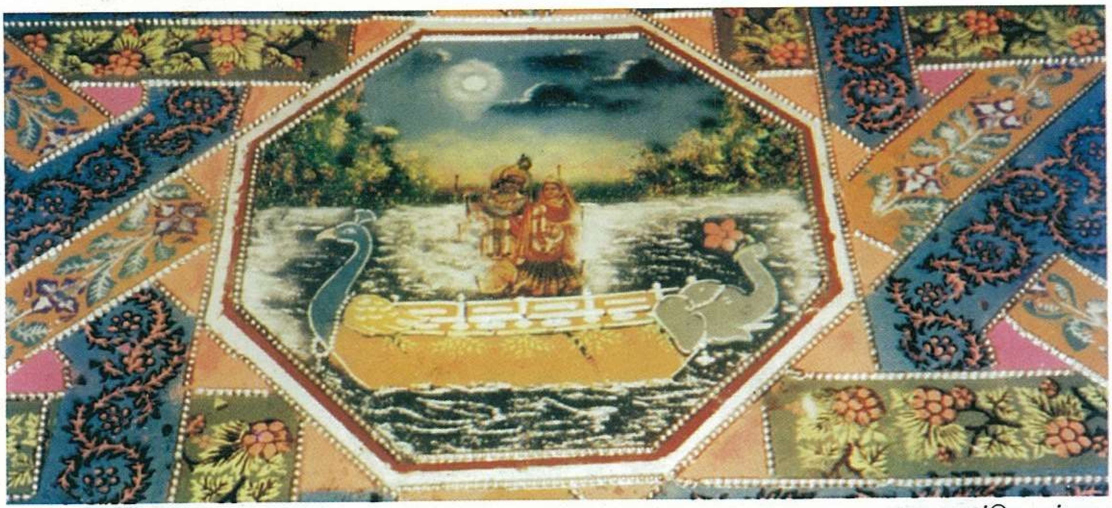

રાધારમણ મંદિર - વૃંદાવન

में किया जाता है। संध्या को साँझी की आरती कर उसका पूजन होता है तथा भोग लगाया जाता है। दूसरे दिन पहिले चित्रण को हटा कर फिर नया चित्रण कर दिया जाता है। अन्तिम दिन अमावस को साँझी का एक बड़ा प्रकार, जिसे 'कोट' कहते हैं और जो नरवर कोट का प्रतिरूप है, बड़े कलात्मक ढंग से चित्रण किया जाता है। इसे गोबर, फूल, कौडी, पीतरपन्नी और सफेदी से बनाया जाता है। साँझी-पूजन में बालिकाओं की यह मनोकामना रहती है कि उन्हें साँझी माता की कृपा से योग्य वर और चिर सौभाग्य की प्राप्ति हो तथा उनका दाम्पत्य जीवन सुखी और समृद्ध रहे। साँझी के चित्रण में प्रतिदिन जिन नये-नये भावों का प्रदर्शन किया जाता है, उनका क्रम इस प्रकार है -

''प्रथम दिन भाद्रपद शुक्ला पूर्णिमा को वीरन बेटी (साँझी का पीहर का नाम) बनाई जाती है और ५ (पांच) थापिये रखे जाते है। जो साँझी के ससुराल से पितृगृह आगमन के सूचक हैं। दूसरे दिन एक डोले में बैठी स्त्री बनाई जाती है, जो उसके पीहर में पदार्पण की प्रतीक है। तीसरे-चौथे दिन तिवारी बना कर साँझी को उसमें बैठाते हैं। पाँचवें दिन चतुर्थी को चौपड बनाई जाती है। छटवें दिन पंचमी को पान-सुपाड़ी तथा सातवें दिन छट को मिठाई से भरी एक डलिया बनाई जाती है और इस प्रकार साँझी को सत्कार प्रदान कर स्वादिष्ट व्यंजनों द्वारा सन्तुष्ट किया जाता है। आठवें दिन सप्तमी को मंगल सूचक स्वस्तिक चिह्न अंकित किये जाते हैं। अष्टमी को नवें दिन अठकलिया फूल तथा नवमी को दसवें दिन नाव अथवा नारियल द्वारा प्राकृतिक भ्रमण, ग्यारहवें दिन दशमी को दस पान बना कर साँझी को प्रिय वस्तु तथा एकादशी को २१ सिंघाड़े बना कर उसे व्रत की सामग्री प्रदान की जाती हैं। घर में होने वाले बड़े श्राद्ध से एक दिन पूर्व पातर-दौना बनाये जाते हैं, जो साँझी के परिवार में होने वाले श्राद्ध के सूचक है। द्वादशी को साँझी को फरिया ओढ़नी पहिनाने का प्रलोभन दिया जाता है, किंतु पति की स्मृति में बेसूध वह इन सबसे सन्तुष्ट प्रतीत नहीं होती और त्रयोदशी को चौदहवें दिन पति के वियोग में व्याकुल होकर नसेंनी या खजूर के पेड़ पर चढ़ कर यह निहारती है कि उसके पति के देश से कोई आ तो नहीं रहा। पंद्रहवें दिन एक लंगड़ा ब्राह्मण और कौवा बनाये जाते हैं, जो साँझी के आगमन की सूचना देते हैं। अन्तिम दिन अमावस्या को 'नगर कोट' बनाया जाता है। इसमें साँझी तथा उसके पति के चेहरे लगाये जाते हैं। यह 'कोट' साँझी तथा उसके पति के मिलन का प्रतीक होता है। कोट मिट्टी द्वारा बनाये गये आभूषणों, कौड़ी, कटोरी, शीशे के टुकड़ों, चांदी के रुपयों, पन्नी आदि से सुसज्जित किया जाता है। साँझी का पूजन अविवाहिताएँ करती है, किंतु विवाह हो जाने के पश्चात् भी केवल प्रथम वर्ष में साँझी का उद्यापन करती हैं। अमावस्या को 'नटवर कोट' का पूजन कर 'बधाए' गाये जाते हैं। विजया दशमी को उसे दीवाल पर से उचाल कर किसी जल-स्थान में 'सिरा' (विसर्जित कर) दिया जाता है। सांझी लोक कला के आंकिक रूप का उदाहरण है। उसकी एक अनूठी विशेषता यह है कि उसमें रेखांकन द्वारा एक सुनियोजित भाव प्रस्तुत किया जाता है। 'साँझी' में सांझी के ससुराल के आगमन से लेकर पति-मिलन तक की क्रमबद्ध घटनाएं बड़ी ही सुन्दरता एवं कुशलता पूर्वक चित्रित की जाती हैं। सहज सुलभ साधनों से लोक-शैली में चित्रित सांझी की मनोरम कला-कृतियां निस्सन्देह ब्रज लोक कला की अमूल्य निधि ही नहीं, बालिकाओं के कला-प्रदर्शन का माध्यम भी है।''

('धर्मयुग' में प्रकाशित श्री मोहन स्वरूप भाटिया का लेख।)

सांझी की पूजा-आरती करते समय ब्रज की बालिकाएँ अनेक लोक-गीत गाती हैं, जिनमें उनकी भोली-भाली बालभावना व्यक्त होती है। कुछ गीत इस प्रकार हैं -

१. *जाग माई, जाग माई, खोल किवाड़। मैं आई तेरे पूजन द्वार ॥*
पूजि-पुजंतर बेटी, का फल माँगे? भैया-भतीजे सम्पत्ति होइ।
भैया चाहिएँ नौ-दस-बीस। भतीजे चाहिएँ पूरे बत्तीस॥

२. *साँझी भैना री, का ओढ़ैगी, का पहिरैगी, काहे कौ सीस गुँथावैगी?*
मैं तौ सालू ओढूंगी, मिसरू पहिरूंगी, मोतियन की माँग भराऊंगी।

साँझी के साथ साँझा का भी उल्लेख इन गीतों में किया जाता है और 'कोट' में तो उसका चेहरा भी साँझी के चेहरे के साथ लगाया जाता है। साधारणतया सांझा को सांझी का पति माना जाता हैं, किन्तु एक लोकगीत में उसे अपने भाई के रुप में कथित किया गया है -

वो जैमें मेरे साँझालाल भाई जी, विनकी आँखे लाल कटारी सी।
केसरिया बागौ पहिरे जी, वे तौ दादा जी के कुमर कहावें जी॥

बालिकाओं के अतिरिक्त ब्रज के बालक भी सांझी बनाते हैं। उनकी

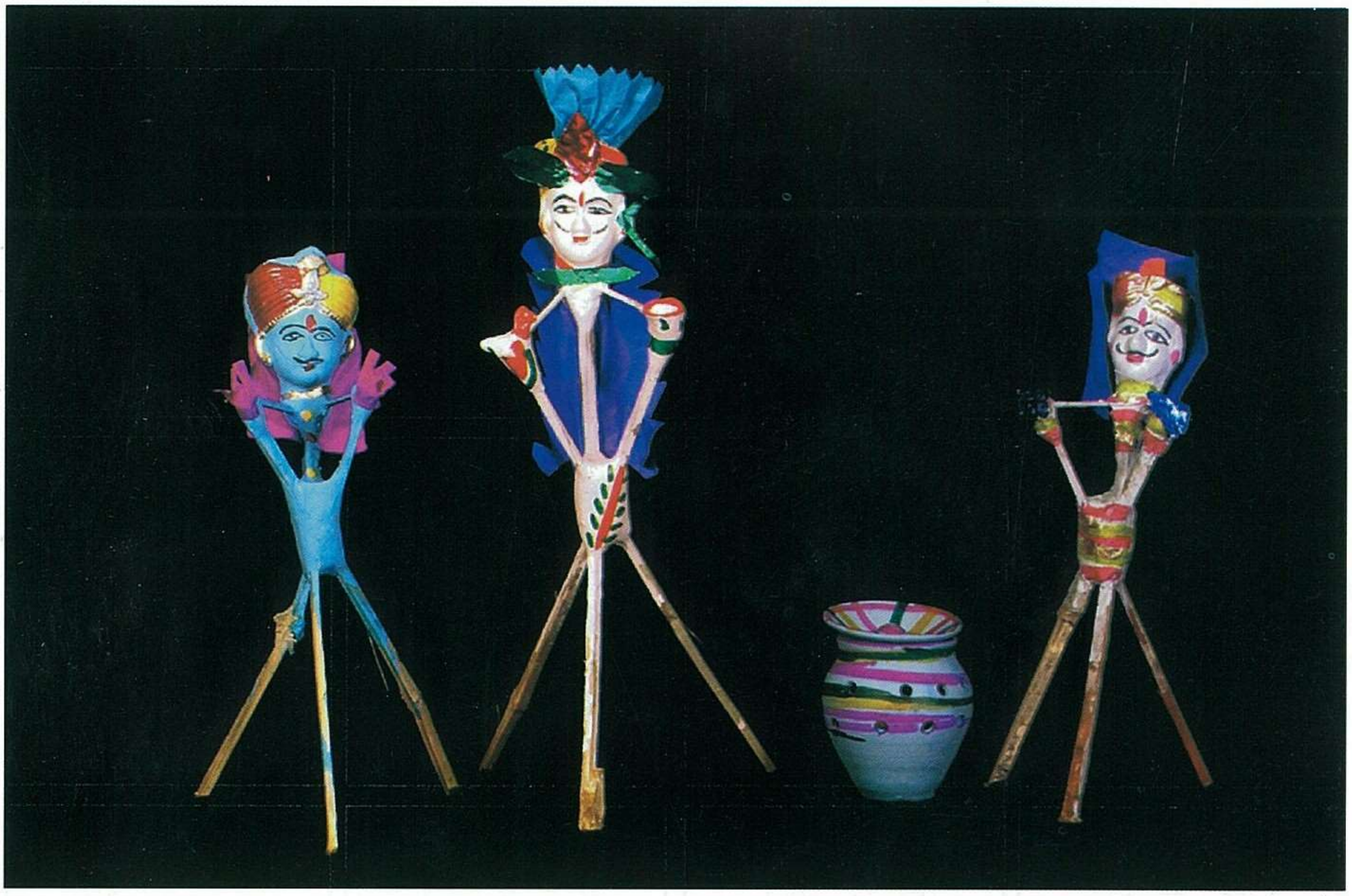

ફોટો : ગોપાલદાસ

ટેસુ - ઝાઁઝી

सांझी मिट्टी के एक छोटे चौकोर चबूतरे पर कागज के कटे हुए 'सांचों' द्वारा सूखे रंग छिड़क कर बनाई जाती है। यह भी पितृ पक्ष के १५ दिनों तक चलती है। संध्या को बालक भी पूजा-आरती करते हैं और भोग लगाते हैं।

टेसू तथा साँझी – ब्रज के ग्रामीण बालक और बालिकाएँ इन दिनों सांझी के साथ ही साथ टेसू और सांझी के विनोदात्मक खेल भी किया करते हैं। टेसू बालकों का खेल है और सांझी बालिकाओं का। ये खेल सामूहिक रूप से मोहल्लों के बालक तथा बालिकाओं द्वारा किये जाते हैं और पितृ पक्ष में इनकी बड़ी धूम रहती है।

टेसू – यह एक खिलौना होता है, जो बांस की तीन पतली तीलियों (खपच्चियों) पर मिट्टी के बने एक पुरुष के चेहरे को रख कर बनाया जाता है। यह विचित्र खिलौना महाभारत कालीन एक योद्धा बभ्रुवाहन का प्रतीक माना जाता है। बभ्रुवाहन का कटा हुआ सिर एक शमी (छोंकर) के वृक्ष पर रख दिया गया था और उसे यह वरदान दिया था कि वह मरने के उपरांत भी कटे हुये सिर से महाभारत का युद्ध भी देखता रहेगा। टेसू का पुरुष चेहरा जहाँ बभ्रुवाहन के सिर का प्रतीक है, वहाँ बांस की तीलियां शमी के वृक्ष को प्रकट करती हैं। दशहरा के अवसर पर शमी (छोंकर) के पूजने की कथा भी प्रचलित है।

ब्रज के बालक गण सायंकाल को टेसू लेकर और उस पर दिया जला कर मुहल्लों में प्रत्येक घर के दरवाजे पर जाते हैं और वहाँ टेसू के गीत गा कर कुछ पैसे प्राप्त करते हैं। टेसू के बाल-गीतों में अद्भुत, ऊटपटांग और बे सिर-पैर की बातें होती हैं। उनका एक लोकगीत इस प्रकार है –

टेसूराय घन्टार बजइयो। नौ नगरी, दस गाँव बसइयो॥
बसिगे तीतर, बसिगे मोर। हरी नैनियाँए लैगे चोर॥
चोरन के घर खेती भई। खाय नैनियां मोटी भई॥
टेसूराय की सात बोहरियाँ। नाँचें कूदें चढ़ै अटरियाँ।

झाँझी – यह मिट्टी की एक छेददार हाँड़ी होती है, जिसमें जलता हुआ दीपक रखा जाता है। हाँड़ी के छेदों में से दीपक का मन्द प्रकाश निकला रहता है। ग्रामीण बालिकाएँ उस हाँड़ी को लेकर मोहल्ले के दरवाजे जाकर गीत गाती हैं। उन बालिकाओं को इसके उपलक्ष में कुछ पैसे मिल जाते हैं। साँझी के गीत भी बड़े मनोरंजक और बे सिर-पैर के होते हैं। ऐसे ही एक गीत का कुछ अंश इस प्रकार है –

मा! भैया कहाँ-कहाँ व्याहे, पारेवरिया?
मा! भाभी कौ मुहड़ौ कैसौ, पारेवरिया?
नाक चना सी, मुँह बटुआ सौ, घूंघट में मन लाई, पारेवरिया।
थोरौ खानी, बहौत कमानी, जे जुग बीती आई, पारेवरिया।
मा! भाभी का-का लाई, पारेवरिया? आठ बिलैया,
नौ चकचूदर, सोलह मूसे लाई, पारेवरिया॥

(सौजन्य : साहित्य संस्थान, मथुरा. 'ब्रज के उत्सव, त्यौहार और मेले', लेखक : प्रभुदयाल मीतल) ❀

साँझी की तिथिक्रमानुसार आकृतियाँ (राजस्थान – श्रेत्र)

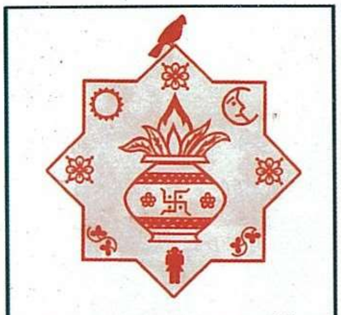
मंगल कलश (भाद्रपद्र शुक्ला पूर्णिमा)

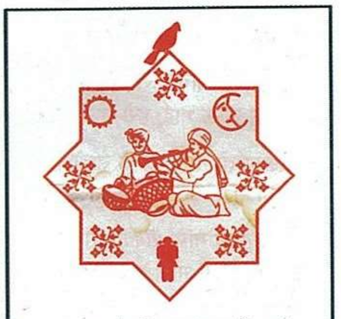
नंगाड़ा (अश्विन कृष्ण प्रतिप्रदा)

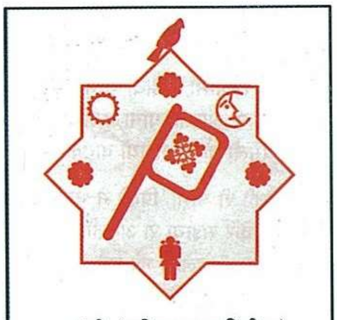
पंखी (अश्विन कृष्ण द्वितीया)

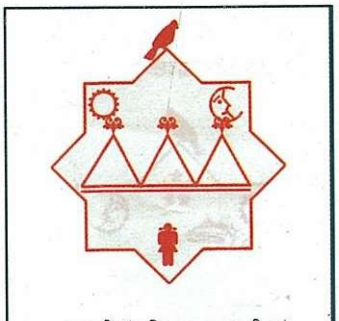
तबारी (अश्विन कृष्ण तृतीया)

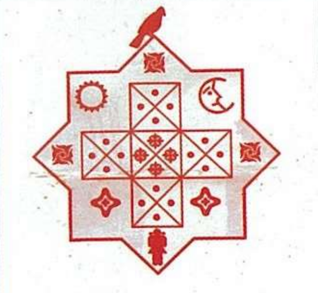
चौपर (अश्विन कृष्ण चतुर्थी)

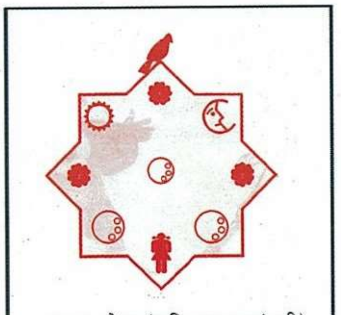
पातल–दोना (अश्विन कृष्ण पंचमी)

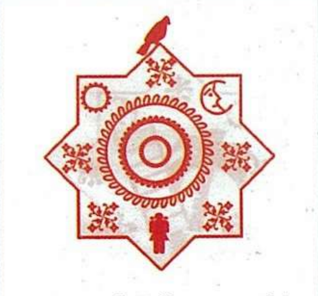
फूल छाबड़ी (अश्विन कृष्ण षष्ठीः)

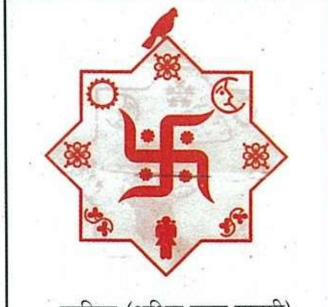
सातिया (अश्विन कृष्ण सप्तमी)

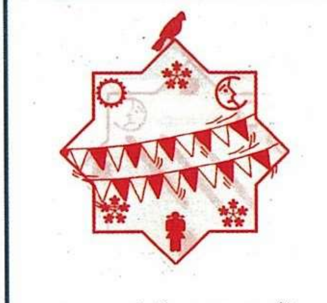
बांदरवाल (अश्विन कृष्ण अष्टमी)

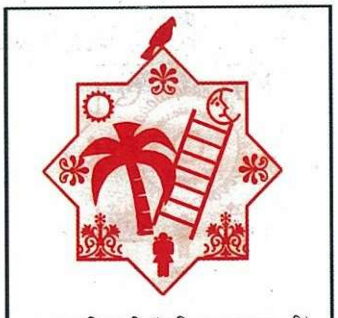
खजुर निस्सनी (अश्विन कृष्ण नवमी)

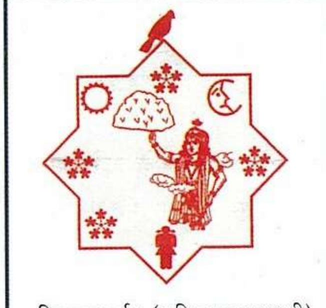
गिरराज पर्वत (अश्विन कृष्ण दशमी)

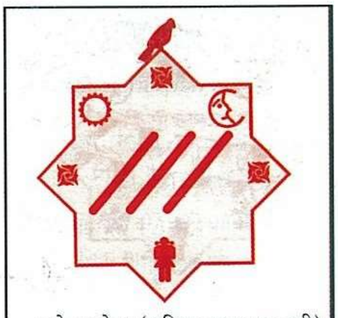
जनेऊ जोड़ा (अश्विन कृष्ण एकादशी)

कोट (अश्विन कृष्ण द्वादशी से अमावस्या तक)

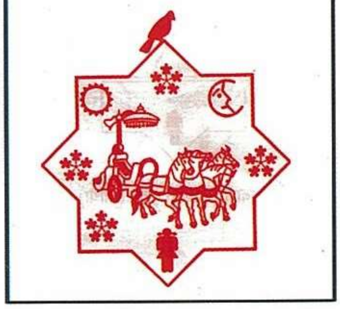

साँझी (संझया) के बारे में सामान्य जानकारी

सांझी भाद्रपद की पूर्णिमा से प्रारम्भ होती है। इसको कुँवारी कन्याएँ विशेष रुप से घर के बाहर दीवार पर बनाती हैं। इसको बनाने का मुख्य उद्देश्य कुंवारी कन्याओं द्वारा श्रेष्ठ वर की मनोकामना है।

संझया की आकृतियाँ घर के मुख्य द्वार के नजदीक दीवार पुताई कर गेरु या लाल मिट्टी से चौका (निश्चित आकृति) बनायी जाती है। इन आकृतियाँ में चाँद, सूरज, संध्यामाता, कौआ आदि की आकृतियाँ सुनिश्चित हैं। यह सभी आकृतियाँ गाय के गोबर से उकेरी जाती हैं एवं फूल पत्तियों से सजाई जाती है।

यह आकृतियाँ तिथि अनुसार संध्या के समय उकेरी जाती है। ध्यान रहे अगली आकृति उकेरते समय पहले की आकृति को कुरच कर एक जगह एकत्रित कर दें एवं नई आकृति बनाने से पहले गेरू का चौका दुबारा अवश्य लगावें। यह क्रम पूर्णिमा से एकादशी तक चलता है। द्वादशी के दिन बनाया जाने वाला कोट अमावस्या तक बना रहता है तथा नवरात्री की प्रतिपदा के दिन इस कोट को प्रातःकाल हटाया जाता है व सभी कन्याएँ एकत्रित संझया को तालाब में विसर्जीत करती हैं। इस दिन गुड–धाणी (भीगे हुए गेहूँ सेककर उसमें गुड़ मिलाकर बनाया जाता है) बनाई जाती है। इस गुड़धाणी को 15 कुलकियों (मिट्टी का बना हुआ छोटा सा पात्र) में भरकर अपनी सहेलियों तथा एक बडे कुलके में किसी लुम्ब्यो (लड़के) को दिया जाता है। इस प्रकार संझया का उद्यापन किया जाता है।

रोज प्रातः ब्रह्ममुहूर्त में उठकर कन्या को उस संझया पर बनी कौवे की आकृति को हटाना होता है। पौराणिक मान्यता है कि प्रातः उठने में यदि देरी हो जाये और कौवे की आवाज सुनाई पड जाये तो साँझी का

"साँखला एज्यूकेशन सोसायटी उदयपुर एवं पश्चिम क्षेत्र सांस्कृतिक केन्द्र, उदयपुर (राजस्थान) के संयुक्त तत्त्वावधान में" १८४

સાંજી (સાંઝી)

સાભાર : 'ગુજરાતી વિશ્વકોશ'

ઉત્તર ભારતનાં વૈષ્ણવ મંદિરોમાં પૂંઠાં, કાગળ, કાપડ કે કેળનાં પાન કાતરી-કોતરીને તેમાંથી સાંચા (બીબાં) બનાવી તે સાંચા પર કોરા કે ભીના રંગો પાથરીને નીચેની સપાટી પર નિર્ધારિત આકૃતિઓ મેળવવાની રંગોળીના જેવી કલા. વળી તેમાં કાદવ, છાણ, ઘાસ, પર્ણો, પુષ્પો, અરીસા ઇત્યાદિ ચીજો ચોંટાડવાની પ્રથા પણ રહી છે.

ઉત્તર ભારતના વિવિધ પ્રદેશોમાં જુદા જુદા સમયે કરાતી સાંજી, ભીંત તથા ભોંય(કે ફર્શ) – એમ ઊભાં તથા આડાં બંને ફલકો પર થાય છે.

ભારતમાં હિન્દુ તથા તેવી સમાંતર ધાર્મિક પરંપરા પ્રમાણે સ્ત્રીઓ તથા કન્યાઓ માટે વ્રત-વરતોલાં કરવાનું આવશ્યક મનાયું છે. વ્રતોત્સ્વોની ઉજવણી તથા કેટલીક ધાર્મિક વિધિઓના ભાગ તરીકે ભોંય પર રંગોળી કે ભીંત પર આલેખન કરવાની પ્રથા આજે પણ જળવાઈ રહી છે. લગ્ન, વાસ્તુ કે ચંડીપાઠ જેવા પ્રસંગે કરાતી ધાર્મિક વિધિઓ મોટાભાગે તો બ્રાહ્મણ, પુરોહિત કે ઓઝા-બડવા-ભૂવા દ્વારા કરાવવામાં આવે છે; જ્યારે વ્રતો અને તેની ઉજવણી સમયે પંડિત-પુરોહિતની હાજરી ભાગ્યે જ જરૂરી હોય છે. એમ પણ કહી શકાય કે વ્રતો સાથે સંકળાયેલ વિધિઓ કુમારિકાઓ તથા સ્ત્રીઓએ જાતે જ કરવાની હોય છે. એમાં પુરુષોએ મોટાભાગે તો દૂર જ રહેવાનું હોય છે.

મધ્યપ્રદેશ, ઉત્તરપ્રદેશ તથા રાજસ્થાનના કેટલાક વિસ્તારોમાં કુમારિકાઓ સાંજી-સાંઝી, સંજા કે સંઝા એમ ઉચ્ચારભેદે બોલાતું વ્રત કરે છે. આ વ્રતની એક વિધિ તરીકે ઘરની ભીંત પર તેમણે કરવાનાં આકૃતિ-સ્વરૂપો પણ સાંજી કે એવા નામે ઓળખાય છે. પ્રાદેશિક સ્તરે આમાં ઘણું સ્વરૂપવૈવિધ્ય પણ જોવા મળે છે. આ વ્રત રાજાદેવીનું વ્રત પણ કહેવાય છે.

પુપુલ જયકર એમના અંગ્રેજી પુસ્તક 'અર્થન ડ્રમ'માં જણાવ્યું છે :'ભારતમાં બે હજારથી પણ વધુ જે વ્રતો સ્ત્રીઓ કરે છે તેમનાં મૂળ અથર્વવેદના સ્તોત્રો તથા કૌશિકસૂત્રમાં જણાવેલ 'સ્ત્રી-કર્મણી' સુધી ગયેલાં છે. વ્રતોની કેટલીક વિધિઓ કરવા પાછળ એવી માન્યતા રહેલી જોવા મળે છે કે કામનાઓને મંડલાકૃતિ જેવાં દૃશ્ય કે મૂર્તિમંત સ્વરૂપો આપી તેમને મંત્રોચ્ચાર તથા શારીરિક અંગભંગિઓ ને મુદ્રાઓ દ્વારા જાગ્રત કરાય છે ત્યારે તેમાંથી ઉત્પન્ન થતી ઉર્જા, ઇચ્છાતૃપ્તિ કરવા સક્ષમ બની સક્રિય થાય છે. શ્રાદ્ધમંડળ સ્વરૂપે બનાવવામાં આવતી સાંજીમાં ઉપર્યુક્ત માન્યતા પ્રતિબિંબિત થાય છે.

મધ્યપ્રદેશ, રાજસ્થાન તથા ઉત્તરપ્રદેશના કેટલાક વિસ્તારોમાં સૌભાગ્યપ્રાપ્તિની આશાથી શ્રાદ્ધપક્ષ દરમિયાન કુમારિકાઓ સાંજીવ્રત કરે છે. પોતાનો વિવાહ થાય ત્યાં સુધી દરેક કિશોરી દર વરસે શ્રાદ્ધપક્ષના મહિનામાં પૂર્ણિમાથી અમાસ સુધી, બપોર ઢળ્યા પછી પોતાના ઘરના પ્રવેશદ્વારની બાજુની ભીંત પર સાંજી બનાવે છે. બનાવતાં-બનાવતાં સાંજ-સંધ્યા થઈ જાય છે એથી જ આ રચના સ્વરૂપને 'સાંજી' અથવા 'સંજા' નામ અપાયું છે એવી પણ એક માન્યતા છે.

ભોંય કે ફર્શથી જરા ઊંચે, ભીંત પર ગાર-માટીનું લીંપણ કરી સાંજી માટેનું ફલક – 'કેન્વાસ' – તૈયાર કરાય છે. તેની ઉપર છાણ વડે ઊપસેલી, જાડી રેખાઓનું ચોકઠું બનાવાય છે. ઘર કે ઘરના વાડાના પ્રતીક જેવા આ ચોકઠાની અંદર, તે દિવસે જે તિથિ હોય તેની સાથે સાંકળેલાં પૂર્વનિર્ણીત પારંપારિક સ્વરૂપો બનાવાય છે. એમાં ઉપરના ભાગે ચાંદો તથા સૂરજ તો બને જ. છાણથી બનાવેલ જાડી રેખાઓ તથા સ્વરૂપો પર વિવિધ રંગો તથા આકારો ધરાવતી ફૂલોની પાંખડીઓ તથા પાંદડાં લગાડાય છે. વળી, ચૂનો, હળદર અને કુમકુમનાં ટીલાંટપકાં વડે તે સુશોભિત કરાય છે. કેટલીક વાર તો જુદાં જુદાં અનાજ અને કઠોળદાણા તેમજ લાલ-લીલાં મરચાં અને ચણોઠી વગેરે લગાડીને રંગો અને પોતમાં ચમત્કૃતિ લવાયેલી પણ જોવા મળે છે.

બાલિકાઓ બીજા દિવસે, નવી સાંજી બનાવતાં પહેલાં, આગલા દિવસની બનાવેલી સાંજીને તવેથા કે એવા સાધન વડે ઉખાડી નાખે છે. નવી સાંજીની નીચે, ભોંય પર એ પોપડાઓ તથા અવશેષોનો ઢગલો રહેવા દેવાય છે. જે દિવસે દિવસે મોટો થતો જાય.

એક માન્યતા પ્રમાણે મૃત્યુ પામેલાં કુટુંબીઓના તથા પ્રેતયોનિમાં ભટકતા અતૃપ્ત આત્માઓને રાતવાસો કરવા સ્થાન મળી રહે તે હેતુથી સાંજી બનાવવામાં આવે છે. વાડા કે ઘરના પ્રતીક સમું, ચાર બાજુઓ ધરાવતું ચોકઠું નીચેની બાજુએ ખુલ્લું રખાય છે, પ્રવેશદ્વાર તરીકે આ 'ઘર'ની અંદર મૃતજનના આત્મા માટે તેને ગમતી, પરિચિત ઉપયોગી ચીજવસ્તુઓ જેવાં સ્વરૂપો બનાવવામાં આવે છે; જેમ કે, સીડી, વૃક્ષ, થેલી, જનોઈ, હાથી, પાલખી, પંખો, સાથિયો ઇત્યાદિ.

એક કાળે ભારત સહિત ઘણા પ્રદેશોની જાતિઓમાં તેમનાં મૃત્યુ પામેલા સ્વજનના દેહને દફનાવતી વેળાએ તેના શબ સાથે તે વ્યક્તિને ગમતી કે ઉપયોગી ચીજવસ્તુઓ મૂકવાની પ્રથા હતી. ઓરીસાના સાવરા જાતિના આદિવાસીઓમાં ભૂવા-ઓઝાના માર્ગદર્શન પ્રમાણે પોતાના ઘરની ભીંત પર, મૃતાત્માઓને રહેવા યોગ્ય સ્થાન પૂરું પાડવા માટે મોટાં ચોકઠાં દોરી તેમાં ચિત્રાંકનો દોરવાની પ્રથા હતી. તેમાં મૃતાત્માને સુખ, શાંતિ, સગવડ મળી રહેશે તેવી શ્રદ્ધાથી તેને અનુરૂપ, તેમની પ્રિય ચીજવસ્તુઓ પણ દોરવામાં આવતી હતી. હવે લગભગ વિલુપ્ત થયેલી આ પ્રથા પાછળ એવો તર્ક રહ્યો હોવાનો સંભવ છે કે પોતાને જરૂરી, ગમતી તથા મનોરંજિત કરતી બધી ચીજવસ્તુઓ એકસાથે, એક સ્થળે મળી રહે તો, એથી સંતોષાયેલ મૃતાત્મા તેના અન્ય જીવિત સગાંસંબંધીઓને હેરાન ન કરે.

આમ છતાં વિવિધ પ્રાદેશિક સાંજી-સ્વરૂપોમાં એક પ્રકારનું સામ્ય

જળવાયું છે. નીચે આપેલી યાદી જોતાં એક બાબત ધ્યાન ખેંચે છે કે પડવો, બીજ જેવાં - ગુજરાતી લોકબોલીનાં નામો સાથે સામ્ય ધરાવતાં - તિથિઓનાં નામોના પ્રથમાક્ષરો તથા તે તિથિઓએ સાંજીમાં બનાવાતાં મુખ્ય સ્વરૂપોનાં નામોના પ્રથમાક્ષરો (બારમાંથી નવ દૃષ્ટાંતોમાં) એક જ સરખાં છે :

તિથિ	*સ્વરૂપ*	*તિથિ*	*સ્વરૂપ*
પૂર્ણિમા	: પાંચ તારા	સાતમ	: સાથિયો
પડવો	: પંખો	આઠમ	: અષ્ટદલ પદ્મ
બીજ	: બાજોઠ, બુઝારું	નોમ	: ડોકરો-ડોકરી
ત્રીજ	: ઘેવર	દશમ	: દીવડો
ચોથ	: ચોપાટ, ચોપડ	અગિયારસ	: કેળ
પાંચમ	: પાંચ કુંવારા	બારશ	: ખજૂરી
	છોરા-છોરી	તેરશથી	
છઠ	: છાબડી	અમાસ	: કિલ્લા-કોટ

ગુજરાતનાં લોકગીતોમાં શબ્દો – બોલ – યાદ રાખવા માટે વર્ણસગાઈનો કીમિયો ખૂબ વપરાયો છે. એથી જ, ચાકરી કાજે પરદેશ વેઠતા સ્વજનને 'ઘોઘાથી ઘોડલા, મુંબઈનાં મોતીડાં, હાલારી હાથીડા અને લંકાની લાડી' લાવવાનું ગીતોમાં કહેવાતું હશે. સાંજીનાં સ્વરૂપોની બાબતમાં પણ આવી યુક્તિ વપરાતી હોવાનું અનુમાન કરી શકાય.

મધ્યપ્રદેશમાં શ્રાદ્ધપક્ષની પાંચમને 'કુંવારા પાંચમ' કહે છે. જે કુટુંબીઓ તેમની અવિવાહિત અવસ્થામાં મૃત્યુ પામ્યાં હોય તે બધાંને યાદ કરી, પાંચમે કરાતી સાંજીમાં એમને 'પાંચ કુંવારા' કે રથમાં બેઠેલાં પાંચ 'છોરા-છોરી' સ્વરૂપે સ્થાન અપાય છે. નોમને 'ડોકરા નોમ' કહે છે. તે દિવસે સદ્‌ગત વૃદ્ધ પિતૃઓને શ્રદ્ધાંજલિ રૂપે સાંજીમાં સ્થાન મળે છે.

વ્રતના છેલ્લા ત્રણ દિવસો દરમિયાન 'કિલ્લા-કોટ' બનાવાય છે. અગાઉના દિવસો દરમિયાન બનતી સાંજીની તુલનામાં 'કિલ્લા-કોટ'નું ચોકઠું માપમાં બમણું અને વિસ્તારમાં ચોગણું કે તેથીય વધુ મોટું હોય છે. એની અંદર, અગાઉના દિવસો દરમિયાન બનાવવામાં આવેલાં સ્વરૂપો ઉપરાંત જનોઈજોટો, શુભપંખી, પાલખી, મોરઢેલ તથા તોરણ જેવા બાંધરવાલ વગેરેનાં સ્વરૂપો પણ બનાવાય છે.

છાણ-માટી વડે, ઊપસેલી રેખાઓથી વિવિધ સ્વરૂપાંકનો તથા ગોખલા-કાંગરા બનાવવાની પ્રથા કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, રાજસ્થાન ઉપરાંત ભારતના અન્ય કેટલાક પ્રદેશોમાં પણ જળવાઈ છે. કેટલાંક સ્થળે તે રૂપાંકનોને રંગો વડે તથા આભલાં જડીને સુશોભિત કરાય છે; પરંતુ સાંજી જેવો ફૂલ, પાંદડાં તથા અનાજ વગેરેનો ઉપયોગ બીજે કોઈપણ સ્થળે જોવા મળતો નથી. જોકે 'મનોરથ' તરીકે કરાતાં કેટલાંક રંગોળી સ્વરૂપો-મંડળો સપ્ત કે નવધાન્ય વડે બનાવાય છે.

છેલ્લા ત્રણ દિવસો દરમિયાન, કિલ્લા-કોટ ભીંત પર જ રહેવા દેવાય છે. આથી તેમાં કરમાઈ કે સુકાઈ જાય, જીવાત ખાઈ જાય તેવી ચીજોનો ઉપયોગ ભાગ્યે જ થાય છે. તેને સ્થાને પીત્તળ પાનાંની કે આજકાલ પ્લાસ્ટિકની બનતી પન્નીમાંથી કાપેલી પટ્ટીઓને ઉપયોગમાં લેવાય છે. લાલ, ગુલાબી, લીલા જેવા ચપ્પક, પ્રાથમિક રંગો ઉપરાંત ઝગારા મારતી સોનેરી, રૂપેરી પન્નીઓના ઉપયોગથી કિલ્લા-કોટની શોભા ન્યારી બની રહે છે.

કિલ્લા-કોટમાં ઢોલી, ઝાડુવાળી, લંગડો સિપાઈ જેવાં લગભગ દરેક ગામ, નગરમાં જોવા મળતાં પાત્રોનાં સ્વરૂપો પણ બનાવવામાં આવે છે; પરંતુ તેને સ્થાન અપાય છે કોટની દીવાલની બહાર દરવાજા પાસે. જમાનાજૂની, સામાજિક કલંકસમી જ્ઞાતિ-જાતિપ્રથા સાથે સંકળાયેલ હજુપણ જોવા મળતા ઊંચ-નીચના ભેદભાવનું વરવું પ્રતિબિંબ સાંજીનાં સ્વરૂપોમાં પણ અભિવ્યક્ત થાય છે એમ માની શકાય.

લોકબોલીમાં 'કિલ્લા-કોટ'ને 'કલાકોટ' કહે છે. એક દૃષ્ટિએ જોતાં સાંજીની આ સરજત જાણે કે કલાસ્વરૂપોથી ભરેલો કોટ –કલાનો ભંડાર બની રહે છે.

સાંજીનાં સ્વરૂપોમાં કોઈ કોઈ સ્થળે સ્થાનિક, તળપદી અભિવ્યક્તિ પણ જોવા મળે છે. માળવામાં ગુડ્ડો-ગુડ્ડી તરીકે બનતાં પૂતળી-સ્વરૂપોને મેવાડી બાળાઓ મીરાંબાઈ બનાવી દે છે. શ્રીનાથદ્વારા વિસ્તારમાં તે જાડી યશોદા અને પતલી પ્રેમા નામે ઓળખાય છે તો વ્રજભૂમિમાં તે હિંચકે ઝૂલતાં રાધાકૃષ્ણનું રૂપ ધારણ કરી લે છે.

સાંજી અંગેની એક લોકવાર્તા પ્રમાણે એક બ્રાહ્મણ કિશોરીના રૂપથી મોહિત થઈ રાક્ષસે તેની સાથે લગ્ન કરવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી; પરંતુ ત્યારે શ્રાદ્ધપક્ષ હતો તેથી કોઈ શુભ કાર્ય કરી શકાય નહીં તેવી પ્રથા હોઈ ખમી જવાની એ કિશોરીના પિતાની વિનંતી રાક્ષસે માન્ય રાખી. એ સમયગાળામાં તે કિશોરી છાણ-માટી વડે રમતી હતી. તેની વિવિધ આકૃતિઓ બનાવી તેને ભીંત પર લગાડતી રહી હતી. ત્યારબાદ એને અનુસરીને અન્ય કન્યાઓએ પણ એવાં સ્વરૂપો બનાવવાની રમત અપનાવી. આજે પણ સાંજી-વ્રત 'કરવું' તથા સાંજી-સ્વરૂપો 'બનાવવાં' જેવાં ક્રિયાપદનાં રૂપોને બદલે સાંજી 'ખેલના' (રમવી) શબ્દપ્રયોગ વારંવાર સાંભળવા મળે છે.

પોતાનાં લગ્ન થઈ જાય ત્યાં સુધી કુમારિકાઓ દર વરસે સાંજીવ્રત કરે છે. સાસરે જતાં પહેલાં તેઓ પુરોહિતની હાજરીમાં 'સમાપન' વિધિ કરે છે. ત્યારે ઘરની અંદર, ઓસરીની ભીંત પર બનાવેલી મોટી સાંજીની પૂજા કરી સગાંસંબંધીઓને જમાડે છે. લગ્ન થયા પછી પણ તે સર્જનાનંદ માણવા નાની બહેન, દીકરી કે નણંદને મદદ કરવાના બહાને સાંજી બનાવવાની તક ઝડપી લેતી હોય છે.

વ્રતો કરવાની પરંપરા મોટાં શહેરોમાં અને તેમાંય 'ભણેલા' વર્ગમાં ઓછી થતી જાય છે. ક્યારેક તો એને પછાતપણા તથા અંધશ્રદ્ધામાં ખપાવવામાં આવે છે. દરેકમાં રહેલી જન્મજાત સર્જનાત્મકતાને અભિવ્યક્તિ આપવાની તક આપતી બલકે જરૂરી બનાવતી સાંજીવ્રત જેવી પ્રથાઓનું સ્થાન લુપ્ત થઈ રહ્યું છે.

પરંપરા અનુસાર પખવાડિયા દરમિયાન બનાવેલી બધી સાંજીના એકઠા કરી રાખેલ અવશેષોને ટોપલામાં ભરી, માથે મૂકીને બાલિકાઓ સમૂહમાં સાંજીનાં ગીતો ગાતી ગાતી નદી, તળાવે જઈ

પાણીમાં પધરાવી દે છે.

સાંજી-સ્વરૂપોમાં પન્નીનો વપરાશ; મક્કાઈના ડોડાનો ઢોલ તરીકે, પાતળી સળીઓનો ઝાડુ તરીકે અને આંખ માટે ઘઉં કે ચોખાના દાણાનો ઉપયોગ જોવા મળે છે. આવા પદાર્થોનાં સ્વરૂપો તથા છાણમાટીની, ધાર્યો ઘાટ જોઈ કે ઘડી શકાય તેવી રૂપપ્રદ લાક્ષણિકતા ઉપરાંત ફૂલ-પાનના આકારોની અનિશ્ચિત વિવિધતા સાંજી બનાવતી વેળા બાલિકાઓને મોકળા અને કલ્પનાના ઘોડે સવારી કરી આભમાં ઊડવાની અને સ્વહસ્તે અવનવું સર્જન કરવાનો આનંદ તથા ગર્વ અનુભવવાની તક પૂરી પાડે છે.

સમયની સાથોસાથ પરંપરાઓનાં બાહ્ય સ્વરૂપોમાં ફેરફાર થતા રહે છે; પરંતુ પરંપરા પ્રમાણે બનતાં રહેલાં ઘણાં લોકકલા-સ્વરૂપોની લાક્ષણિકતા સાંજીમાં પણ જળવાઈ રહી છે : (૧) સામાન્ય ગણાતી અને પોતાના રહેઠાણની આજુબાજુમાંથી સહેલાઈથી, મોટાભાગે તો વિના મૂલ્યે મળી શકતી છાણ, માટી, ફૂલ, પાંદડાં જેવી વસ્તુઓનો થતો ઉપયોગ; (૨) સર્જન તથા વિસર્જન એ બંને પ્રક્રિયાઓને અપાતું મહત્ત્વ.

પથ્થર કે ધાતુ જેવા માધ્યમમાં બનાવેલ સ્વરૂપોથી ઊલટું; લોટ, માટી, છાણ વડે બનાવેલ કલાસ્વરૂપો લાંબો સમય ટકી શકતાં નથી; પરંતુ આવું કલાસ્વરૂપો સર્જવાની પરંપરાને દીર્ઘાયુ બનાવવામાં એમાં વપરાતી ચીજવસ્તુઓની ક્ષણભંગુરતાનો મોટો તથા અગત્યનો ફાળો રહ્યો છે. જન્મ-મરણની ઘટમાળ ને દેહસ્વરૂપના નાશ સાથે અવિનાશી આત્માનું વિવિધ દેહ-સ્વરૂપોમાં અવતરણ થતું રહેતું હોવાની સૃષ્ટિસર્જનની પ્રક્રિયાનો સંકેત આ કલામાંથી પામી શકાય.

'સંજા' સંધ્યા પરથી બનેલું નામ છે એવી એક લોકમાન્યતા છે. હિન્દુ કુમારિકાઓ દ્વારા કરાતા સાંજીવ્રતને અને સંજા-સ્વરૂપોને શ્રાદ્ધવિધિ અને મૃતાત્માને વિસામો પૂરો પાડવાની ભાવના સાથે સંબંધ છે. હિન્દુ કુટુંબોમાં બ્રાહ્મણ, પુરોહિત દ્વારા કરાવાતી, શ્રાદ્ધ સાથે સંકળાયેલી પૌરાણિક ધાર્મિક વિધિમાં પણ મરણ પામેલ સ્વજન પાછળ તેરમા દિવસે શય્યાદાન કરાય છે. આને 'સજ્જાદાન' પણ કહે છે.

પથારી કે બિછાનું માટેનો સંસ્કૃત શબ્દ 'શય્યા' અને પ્રાકૃત શબ્દ 'સજ્જા' છે. બોલચાલની ભાષામાં 'ય' અને 'જ' બદલાયાં કરે છે તેમ અનુસ્વાર ઉમેરવાનું વલણ પણ જોવા મળે છે – જેમ કે, પૂજા-પૂંજા, વીનતી-વિનંતી. આ પરથી લાગે છે કે સજ્જા અને સંજા કદાચ પરસ્પર સંબંધ તથા લગભગ સમાન અર્થ ધરાવતા શબ્દો છે. આ સંભાવનાને જો તદ્દન અવગણીએ નહીં તો આગળ એમ પણ તર્ક થઈ શકે કે બ્રાહ્મણ, પુરોહિતો દ્વારા જે વિધિ કરાય છે તેનું જ્ઞાતિ-જાતિના છોછ વિનાનું રમત જેવું જનમાન્ય સ્વરૂપ સંજામાં ઊતરેલું છે.

સાંજીદેવી : સાંજીને દેવી તરીકે શા માટે પૂજવામાં આવે છે તે અંગે પ્રશ્નોત્તરી સ્વરૂપે નીચે રજૂ કરાયેલ વિગતો રાજસ્થાની બોલીમાં, રસિક શૈલીમાં લખાયેલ એક પુસ્તકમાંથી મળી છે, જે આ પરંપરા અંગેની પ્રચલિત માન્યતાઓ તથા લોકવાયકાઓનો થોડો ખ્યાલ આપે છે.

બ્રહ્માજીને તેમની માનસપુત્રીએ પ્રશ્ન પૂછ્યો : 'સંજા સાંજીને દેવી નામ શા માટે અપાયું ?' આના ઉત્તરમાં બ્રહ્માએ કહ્યું : 'તપ, તપ, તપ.' એ પ્રમાણે તપસ્યા કરી તે ચંદ્રભાગ પર્વત પાસે બૃહલોહિત સરોવરના નિર્જન વનમાં ઘૂમતી હતી ત્યારે, ત્યાં તેને વશિષ્ઠજી મળ્યા અને તેમણે 'ૐ નમો ભગવતે વાસુદેવાય' – એમ મંત્રદીક્ષા આપી. લાંબો સમય તેણે આ મંત્ર જપી તપ કર્યું તેથી પ્રસન્ન થઈ વિષ્ણુ પધાર્યા અને વરદાનો આપ્યાં. તેના પરિણામે તે અગ્નિપુત્રી કહેવાઈ અને ત્રિકાળ સંધ્યાનું રૂપ પામી. ત્યારથી કુમારિકાઓ તથા દ્વિજજનો સંધ્યાની આરાધના કરે છે. વ્રજલલનાઓએ પણ પૂરા ચૌદ દિવસ એની આરાધના કરીને મહારાસમાં પ્રભુને પ્રાપ્ત કર્યા. એને, સંધ્યાને જ સાંજી કહે છે. પુષ્ટિમાર્ગમાં પ્રભુપ્રાપ્તિના હેતુસર ભક્તો ભાવથી ચૌદ દિવસ સાંજીલીલા કરે છે, જેની પૂર્ણતા કોટમાં થાય છે.

પ્રશ્ન : ચૌદ દિવસ શા માટે ?

ઉત્તર : ચૌદ લોકનો નાયક પ્રભુ મળે એ માટે. ગવાયું છે : 'દશ અરુ ચાર લોક કો નાયક યહૈ સુતા વર પાવૈ.'

પ્રશ્ન : સાંજી કઈ કઈ વસ્તુની મંડાય છે ?

ઉત્તર : પુષ્ટિમાર્ગમાં તે ચાર પ્રકારની થાય છે :

(૧) પુષ્પોની : 'જામેં કમલબેલ ફૂલનકી રંગબીરંગી ભરી, સદા મંદિર મેં મણિકોઠાદિ મેં માંડે પ્રભુ સ્વયં બિરાજે હૈ.' આ સ્વામિનીજીના ભાવની માનવામાં આવે છે. ક્યારેક મનોરથ માટે પણ આવી સાંજી મંડાય છે. (આકૃતિ ૧ તથા ૨)

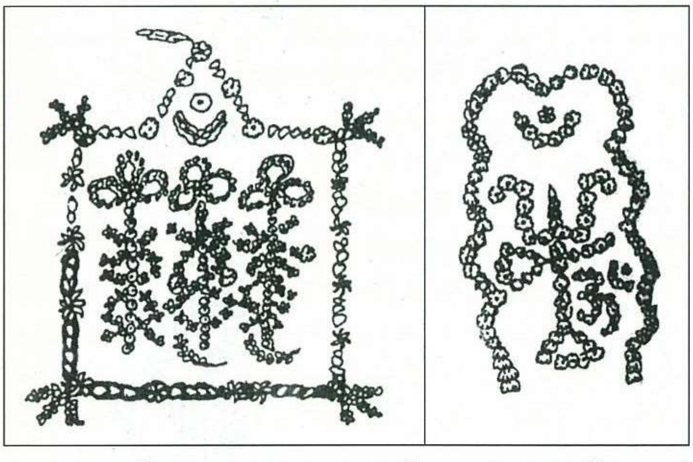

આકૃતિ ૧ તથા ૨ : ગ્વાલિયર (મ.પ્ર.) વિસ્તારમાં બાલિકાઓએ ઘરની ભીંત પર વિવિધ પુષ્પો તથા તેની પાંખડીઓ વડે બનાવેલા બે સાંજી સ્વરૂપો

(૨) કેળનાં પાનની : 'જામેં ચૌરાસી કોસ વ્રજયાત્રાકી લીલા સુન્દર કલાત્મક ઢંગ સૌ કરાવન હેતુ માંડે હૈ. યામેં કેલાકે પત્તાનકી કારીગરી હોય હૈ. યહ ચંદ્રાવલીજી કે ભાવસોં માંડે હૈ.'

(૩) રંગોની સાંજી : આ અમુક સ્થળોમાં સાંચા અથવા ખાકા-(સ્ટેન્સિલ)થી મંડાય છે. આમાં વ્રજલીલા દર્શાવાય છે. વ્રજનાં બધાં જ સ્થળો આમાં, નંદકુમારિકાઓના ભાવથી મંડાય છે.

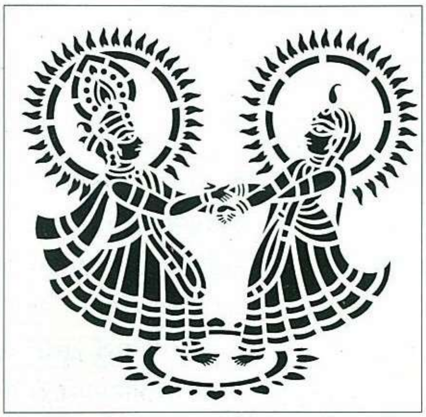

આકૃતિ ૩ : કાગળ કાપીને બનાવેલ સાંચા

(૪) જળકુંડની સાંજી : કુંડને તળિયે રંગીન પથ્થરો, કાચ કે અકીકની રમણીય ભાતમાં ગોઠવી ઉપર પાણી ભરવામાં આવે છે. સુરતનાં કેટલાંક મંદિરોમાં આવી સાંજી થતી હતી.

૧૯૬૬માં પ્રકાશિત 'વ્રજ કે સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ'માં શ્રી પ્રભુદયાલજીએ લખ્યું છે : 'સાંજીનું આયોજન પિતૃપક્ષનો સૌથી પ્રસિદ્ધ સમારોહ છે. વ્રજમાં એને ધાર્મિક ઉત્સવ, લોકોત્સવ તથા કલાત્મક પ્રદર્શન ઇત્યાદિ વિવિધ સ્વરૂપે સંપન્ન કરવામાં આવે છે. સાંજે પૂજાતી હોઈ એને આવું નામ આપવામાં અપાયું હશે; પરંતુ સંભવતઃ સાંજી એ ગૌરી-પાર્વતીનું જ એક લોકપ્રસિદ્ધ રૂપ છે. જોકે વ્રજના ધર્માચાર્યો તથા ભક્ત-કવિઓએ સાંજીની લોકપૂજાને રાધા-કૃષ્ણની ઉપાસના સાથે પણ જોડી દીધા છે.'

ઘરની ભીંત પર છાણ-માટીથી ઉપસાવેલ આકૃતિઓ પર વિવિધ રંગ પર્ણ-પુષ્પો લગાડાય છે.

સાંજી બનાવવાની ક્રિયા, પ્રથાને મૃતાત્માઓને સ્થાન પૂરું પાડવાના હેતુ સાથે સંબંધ હોઈ શકે છે; પરંતુ શ્રાદ્ધપક્ષ દરમિયાન જ વ્રજબાલાઓ સાંજીનું સર્જન તથા પૂજન કદાચ માત્ર એવી મનોકામના સાથે કરે છે કે તેમને સાંજીમાતાની કૃપા તથા આશીર્વાદથી સુયોગ્ય પતિ તથા ચિરસૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય. ગુજરાતમાં આષાઢમાં ઊજવાતા ગૌરીવ્રત(ગોર્યો) પાછળ પણ આવી મનોકામના રહી છે; પરંતુ ગુજરાતમાં જવારા ઉગાડવા, બાગ - બગીચામાં જઈને (બાલિકાઓ જેને 'ખઉં' કહે છે તેવો) અલૂણો નાસ્તો આરોગી ઉજાણી કરવી તથા રાત્રે જાગરણના હેતુસર રમતો રમવા સિવાય અન્ય કશીય સર્જનાત્મક ક્રીડા - પ્રવૃત્તિ પણ કરાતી હોય તેવું જોવા મળે છે.

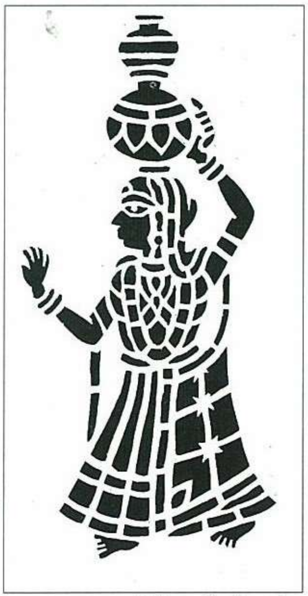

આકૃતિ ૪ : કાગળ-કટાઈથી બનેલી સાંજી

મંદિરોમાં શ્રાદ્ધપક્ષ દરમિયાન થતી સાંજીમાં મુખ્યત્વે બે પ્રકારો જોવા મળે છે : (૧) કેળના પાનમાંથી વિવિધ આકૃતિઓ કાપી તેની નિયત વિષયાનુસાર આયોજના તથા (૨) કાગળમાં ગાળા સ્વરૂપે આકૃતિ કાપી તે રીતે બનાવેલા સાંચા-બીબાંનો ઉપયોગ કરી તેમાંથી ચૂર્ણ રંગોને કોઈ સમથળ સપાટી પર પાથરી કરાતી રંગોળી જેવી આયોજના. અગાઉ જેની વાત થઈ ગઈ છે તે દરેક પ્રકારની સાંજી ભીંત પર બનાવવામાં આવે છે. જ્યારે ઉપર્યુક્ત બંને પ્રકારો સમથળ ભોંય કે એવી સપાટી પર બને છે. સૂરદાસ, નંદદાસ વગેરે. 'અષ્ટછાપ' કવિઓની કાવ્યરચનામાં કૃષ્ણની રાહ જોતી રાધા તથા ગોપીઓ તેના પાછા ફરવાના માર્ગમાં પુષ્પો અને પર્ણોથી રૂપ-રચના બનાવતી હતી અને એ રીતે સમય પસાર કરતી હતી, તેવા પ્રકારનું વર્ણન મળે છે. હવેલી-મંદિરોમાં તથા પોતાના ઘરમાં પણ કૃષ્ણભક્તો-વૈષ્ણવો જે સાંજી કરે છે તે પ્રથાનાં મૂળ ઉપર્યુક્ત કાવ્યોમાં કહેવાયેલ પ્રસંગો સાથે જોડાયાં હોવાનો સંભવ છે. કાવ્યોમાં એની વાત થઈ છે એટલે એ પ્રથા કાવ્યોના સમય જેટલી, બલકે એથીયે વધુ પુરાણી તો હોવી જ જોઈએ એમ ધારી શકાય.

કેળનાં પાનની સાંજી : આ સાંજીમાં કેળનાં પાનમાંથી વિવિધ આકૃતિઓ કાપીને તેમને કોઈ સમથળ સપાટી પર ભીનું કપડું પાથરી તેમની ઉપર વિષયને અનુરૂપ અને સ્પષ્ટ કરતી આયોજના કરવામાં આવે છે. મંદિરમાં કોઈ મોટા ચોક જેવા સ્થળે આવી સાંજી કરાય છે – જે ૪.૬થી ૬ મીટર (પંદરથી વીસ ફૂટ)ના ચતુષ્કોણાકાર જેટલી મોટી પણ હોઈ શકે. કેળના પાનના રંગને ઉઠાવ મળે તેવું સફેદ ઘેરા લાલ રંગનું કપડું સામાન્ય રીતે પાશ્વભૂમિ તરીકે વપરાય છે. નાનાં મંદિરોમાં ષટ્કોણ કે અષ્ટકોણ કે તદ્દન ચતુષ્કોણ બાજોઠ પર કપડું પાથરી તેની પર સાંજી બનાવાય છે. કપડું ભીનું કરેલું હોઈ તેની પર કેળના પાનમાંથી કાપેલી આકૃતિઓ ચોંટી રહે છે તથા સુકાઈ કે કરમાઈ જતી નથી. કપડાં પર વખતોવખત પાણીનો છંટકાવ કરાતો રહે છે.

શ્રાદ્ધપક્ષ દરમિયાન શ્રદ્ધાળુ ભાવિકો ઘણી મોટી સંખ્યામાં વ્રજનાં વિવિધ સ્થાનોની પરકમ્મા કરે છે. એ પરકમ્માનો પથ તેમજ આરંભથી અંત સુધીનાં સ્થળોનો ક્રમ પણ તેઓ નિયત પ્રથાને અનુસરીને જાળવે છે. એ ચોરાશી કોસ (ચોરાશી કોસ એટલે લગભગ ૨૦૦ કિલોમીટર) વ્રજયાત્રાનાં સ્થળોનું ચિત્રણ બંને પ્રકારની સાંજીમાં કરવામાં આવે છે. આથી જે ભક્ત વૈષ્ણવો પરિક્રમા માટે જઈ શક્યા ન હોય તેઓ મંદિરમાં સાંજીમાં રજૂ કરાયેલ સ્થળની – સાંજીની – પરિક્રમા કરી સંતોષ અનુભવે છે.

ઉપર્યુક્ત યાદીમાં સૂચવ્યા પ્રમાણે તિથિ અનુસાર સાંજીમાં સ્થળ કે લીલા મંડાય છે. જે તે સ્થળનો ખ્યાલ આપવા ભાવ જગાવવા તેને અનુરૂપ સ્થાપત્ય – છત્રી, ઓટલા, ચબૂતરા, મંડપો, કુંડ, જળાશય, પ્રાકૃતિક ભૌગોલિક સંબંધ જણાવવા

પર્વત, ટેકરી, ઘાટી વગેરે દેખાડાય છે. જમુનાકાંઠાનાં સ્થળો કે લીલાપ્રસંગો માટે મકર, મત્સ્ય, કચ્છપ તથા ઘાટ દેખાડાય. વળી, ગાય, હાથી, ઘોડા, પોપટ તેમજ કેળ, કદમ્બ વગેરે વૃક્ષો બનાવાય. કાલિયમર્દન તથા ગોવર્ધન ધારણ કર્યા જેવા પ્રસંગો દર્શાવતા સમયે શ્રીકૃષ્ણ સાથે ગોપ-ગોવાળાં, ધેનુ, વાનર, નાગ વગેરે આકૃતિઓ મૂળ પ્રસંગોને તેના વાતાવરણ સાથે આપણી આંખો સામે રમતા કરી દે છે.

સામાન્ય રીતે સાંજી સાથે સંકળાયેલ પૂર્વનિર્ધારિત વિષયો લગભગ દરેક સ્થળે બનાવવાની પ્રથા છે અને તેથી તેમાં સામ્ય પણ જળવાતું જોવા મળે છે. શ્રીનાથદ્વારામાં એકાદશીએ થતી સાંજીમાં એક સ્થાનિક સ્થળ-ઉદ્યાન રજૂ કરાય છે. જોકે તે જાણે કે વ્રજભૂમિનું જ કોઈ ઉદ્યાન હોય તેમ લાલબાગની સાંજીમાં પણ કૃષ્ણલીલા અને વ્રજ સાથે સંબંધિત વિગતો તો સમાવાય જ છે. છેલ્લે દિવસે, અમાવાસ્યાએ કોટની સાંજી થાય છે. આમાં દ્વારિકાપુરીની રજૂઆત મંડાય છે. લાલબાગની સાંજી જેમ આમાં પણ શ્રીકૃષ્ણની લીલાના પ્રસંગો રજૂ કરાય જ છે.

સાંજીવ્રત કરતી બાલિકાઓ પણ અમાસ પહેલાં કિલ્લા-કોટ બનાવે છે. અમાસ નિમિત્તે, રોજે-રોજ બનતી સાંજીથી જુદું સ્વરૂપ – કોટ બનાવવાની તેમની કે તેમણે અપનાવેલી પ્રથાનું મૂળ મંદિરોમાં બનાવાતી, એક દૃષ્ટિએ કદાચ શાસ્ત્રીય કે ઉપશાસ્ત્રીય કહેવાય એવી સાંજી સાથે સંકળાતું હોવાનો સંભવ છે. જો એમ જ હોય તો વ્રતની સાંજીને મંદિરની સાંજીનું જ જનસ્વરૂપ માની શકાય.

કમભાગ્યે આ પ્રકારનાં લોકકલા-સ્વરૂપોની કે પરંપરા અંગે કોઈ વ્યવસ્થિત નોંધ કે ઇતિહાસ મળતાં નથી. મૌલિક પરંપરા રૂપે જીવતી રહેલ વાર્તાઓ તથા ગવાતાં ગીતો બદલાતાં તેમજ ભુલાતાં રહે છે. અલ્પ સમયમાં તૂટી-ફૂટી-ભૂંસાઈ જતી નાશવંત વસ્તુઓ(લોટ, માટી, છાણ, ફૂલ, પાન વગેરે જેવી)નો ઉપયોગ થતો હોઈ એ દ્વારા બનેલ સ્વરૂપો જળવાયાં નથી. વળી, પરંપરા પ્રમાણે સ્વરૂપોના સર્જન તેમજ વિસર્જનને પણ એટલું જ મહત્ત્વ અપાયું છે તે પણ એક કારણ છે.

કેળના પાનમાં તેની પરિપક્વતા પ્રમાણે લીલા રંગોની લીલા જોવા મળે છે. વળી, તેની બંને બાજુના રંગો તથા સળદાર પોતમાં પણ દેખીતો ફરક હોય છે. આ કારણે એક જ, લીલા રંગના પ્રભાવ, બાહુલ્ય છતાં આવી સાંજીમાં રંગછાયાનું વૈવિધ્ય તેને સૌંદર્ય પ્રદાન કરતું લક્ષ્ય બની રહે છે. પાનમાંથી આકૃતિ કાપતાં પહેલાં તેના પર રેખાંકન જેવા કોઈ કીમિયાનો આધાર લેવાતો નથી. બાહ્ય રેખા એવી હોય કે જેથી આકૃતિને ઓળખી શકાય તે બાબતને ખ્યાલમાં રાખી કાતર વડે પાનમાંથી સીધી જ કાપી લેવાય છે. આકૃતિ પર વિગતો દર્શાવવા રેખાઓ દોરવાનું મુશ્કેલ હોઈ પાત્રના સ્વરૂપની તથા તેની ક્રિયાની– તે પાત્ર ચાલે છે, દોડે છે, કૂદે છે – તેની પણ ઓળખ મળી રહેવી જોઈએ.

કેળના પાનનું માપ તો ઘણું મોટું હોય છે; પરંતુ વચ્ચેની દાંડી એકથી બીજા છેડા સુધી લંબાતી હોય છે. તેમજ ઘણી જાડી તથા ઊપસેલી પણ હોય છે. આથી તેની ડાબી-જમણી બાજુઓ જ ઉપયોગમાં લેવાય છે. આકૃતિઓને આ બાજુઓના માપની મર્યાદામાં રહીને જ બનાવવી પડતી હોવાથી તેમાં એક પ્રકારનું માપ સાથે સંબંધિત એકધારાપણું પણ જોવા મળે છે. નાનાં મંદિરોમાં નાના માપે બનાવવામાં આવતી સાંજીમાં અભિવ્યક્તિ સાદી હોવા છતાં એમાં આયોજનવૈવિધ્ય ધ્યાન ખેંચે છે. શ્રીનાથજીના મંદિરના ચોકમાં ૪.૬ મીટર અને ૬ મીટર (પંદર અને વીસ ફૂટ) જેવડી બાજુઓ ધરાવતા ચતુષ્કોણમાં નાના નાના આકારો જાણે સાડી પર બીબાં વડે કરેલી છપાઈ જેવા પથરાઈ જાય છે. પૂરા પખવાડિયા દરમિયાન બનતી સાંજીઓમાં વિષયો તથા વિગતોમાં વૈવિધ્ય હોવા છતાં પેલી દૃષ્ટિએ તે બધી સાંજીનાં સ્વરૂપો એકસરખાં જ લાગે. મંદિરો તથા હવેલીમાં કરવામાં આવતી સાંજીનો અન્ય એક પ્રકાર પણ છે. આમ તો તે પણ માત્ર ‘ સાંજી ’ નામે જ ઓળખાય છે; પરંતુ તેમાં કાગળમાંથી કાપેલા ગાળા દ્વારા રંગો ભરવામાં આવતા હોઈ, કાગળના એ સાંચા(સ્ટેન્સિલ)ના નામ સાથે જોડી આ લખાણમાં સાંચાની સાંજી એ નામે ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ પ્રકારની સાંજી પણ વ્રજ, શ્રીનાથદ્વારા તેમજ જ્યાં જ્યાં વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના પુષ્ટિમાર્ગી અનુયાયીઓનાં મંદિરો-હવેલીઓ છે ત્યાં ત્યાં બનાવવામાં આવે છે. પહેલાં અહીં કાગળમાં બનતા સાંચાની વાત કરી છે.

કપડાં પર ભરતકામ કરવા વેલ, બુટ્ટા જેવી આકૃતિ દોરવા માટે બે પદ્ધતિઓ વપરાતી હતી. કોઈ છીપા પાસે જઈ લાકડાંના બીબાં વડે જોઈતી ડિઝાઇનમાં બુટ્ટાઓ કાચા રંગથી છપાવી લેવા તે એક; પરંતુ આવી સગવડ બધે સ્થળે પ્રાપ્ત હતી નહીં, તેથી ગામડાંઓમાં કોઈ, આલેખન પર હાથ જામેલ, અનુભવી સ્ત્રી પાસે જઈને ‘ આળેખાવી ’ લાવવાની પણ પ્રથા હતી. ઘણી સ્ત્રીઓ પોતે પણ આ કરી લેતી. અન્ય કોઈ પાસે આલેખન કરાવવા બદલ વિનિમય પ્રથાનુસાર પાલી - બે પાલી બાજરો કે જુવાર પણ અપાતી.

બટરપેપર નામે ઓળખાતા, લગભગ પારદર્શક અને બંને તરફ મીણનું કે તેવા પદાર્થનું પાતળું સ્તર લગાડેલ કાગળ મળવા લાગ્યા. ત્યારબાદ ભરતકામ માટેનાં આલેખનો કરવાનું કામ સરળ તેમજ ઘરગથ્થુ બની ગયું. જે સ્વરૂપો ભરત માટેના જોઈતાં હોય તેમના પર અથવા તેમની ગોઠવણી પર બટરપેપર મૂકી, નીચે દેખાતી આકૃતિઓને ઘૂંટીને ઉતારી લેવાતી (‘ટ્રેસિંગ’ કરી લેવાતી). પછી તે રેખાંકન પર સોય વડે બાજુબાજુમાં છિદ્રો કરી દેવાતાં. આ રીતે તૈયાર થયેલ છિદ્રાળુ આકૃતિસ્વરૂપ ધરાવતો કાગળ તે જ આપણો સાંચો અથવા સ્ટેન્સિલ. આમાં જે લાક્ષણિકતાઓ છે તે જ અન્ય સ્ટેન્સિલમાં - વ્રજમાં વપરાતા સાંચામાં - પણ જોવા મળે છે. છિદ્ર એ કાગળ જેવી સપાટ અને બંધ સપાટીમાં એક ખુલ્લો ગાળો છે. નાના માપને કારણે તેને માટે છિદ્ર જેવી સંજ્ઞા વાપરીએ છીએ; પરંતુ ૨૫ કે ૫૦ પૈસાના સિક્કાના માપનો ગોળાકાર ભાગ જો તે સપાટીમાંથી કાપી કાઢીએ તો તેને ગાળો કહીએ છીએ; પરંતુ

મૂળભૂત રીતે આ બંને સમાન બાબત છે. નજીક નજીક છિદ્રોને કારણે તેમાં રેખાનો આભાસ થાય છે અને રેખાઓ દ્વારા આકૃતિનું સ્વરૂપ પણ આભાસિત થાય છે. છિદ્રોને બદલે રેખાંકન સીધું જ ગાળા સ્વરૂપે કાપવાનું મુશ્કેલ લગભગ અશક્ય છે. છિદ્રો વચ્ચેની કાગળની અક્ષત સપાટી કાગળને તૂટી કે ફાટી જતો અટકાવે છે, તેના ટુકડા થઈ જવા દેતી નથી. બે છિદ્રોની વચ્ચે રહેલ જગ્યાનું પણ મહત્ત્વ ઘણું છે. છિદ્ર અથવા ગાળા સ્વરૂપે કાઢી નખાયેલ ભાગોના માપની તુલનામાં એની વચ્ચે છૂટેલી / છોડેલી જગ્યા જો નાની હોય તો છિદ્રો અથવા ગાળાઓને પરસ્પર જોડતો રેખાનો આભાસ સ્પષ્ટ થાય છે; પરંતુ જો વચ્ચેની જગ્યા મોટી કે પહોળી હોય તો તે ગાળાઓના સમૂહ દ્વારા દેખાડવા ધારેલી આકૃતિ પ્રમાણમાં અસ્પષ્ટ રહે છે. આ સાથે દોરેલી આકૃતિ ૪ અને ૫ખ, ૫ગ, ૫દ જોવાથી ગાળા તથા વચ્ચેની ખુલ્લી જગ્યાના પરસ્પર સંબંધની વાત સમજવી કદાચ સરળ થશે.

સાંચાની લાક્ષણિકતા લિપિ દ્વારા લેખાતી ભાષાઓમાં પણ એક રીતે જોવા મળે છે. અક્ષરોને ગાળા ગણીએ તો તેની વચ્ચેની જગ્યાને સાંચામાં છોડાતી - ખાલી - ખુલ્લી જગ્યા સાથે સરખાવી શકાય. અક્ષરો વચ્ચેની જગ્યા ઓછી હોવાથી તેવા અક્ષરોના સમૂહને શબ્દસ્વરૂપે વાંચી શકાય છે; પરંતુ અક્ષરો વચ્ચેની જગ્યાના પ્રમાણમાં શબ્દો વચ્ચે વધુ જગ્યા છોડવી પડે છે. જો તેમ ન થાય તો શબ્દો છૂટા પાડવાનું અઘરું થાય. આનું એક જાણીતું દૃષ્ટાંત છે.

સોય વડે ગ્રોફીને ભરતકામ માટે બનાવેલ સાંચામાં વીંટી કે ઇંઢોણી જેવી આકૃતિ બનાવી શકાય; પરંતુ કાગળના સાંચામાં સળંગ કિનાર રૂપે કાપેલી આકૃતિમાં બહારની હદરેખા કાપવાથી અંદરનો પૂરેપૂરો ગાળો છૂટો પડી જતો હોઈ તે વર્તુળાકાર બની જાય. આના ઉપાય તરીકે અંદરની જગ્યા છૂટી ન પડી જાય તે માટે 'સેતુ' જેવી પટ્ટીઓ રૂપે કાપ્યા વિનાની મૂળ સપાટી રહેવા દેવામાં આવે છે. આના લીધે અંદરનો ભાગ અને બહારનો ભાગ પરસ્પર, ખરેખર(આભાસરૂપે નહીં) જોડાયેલ રહે છે અને કાપેલા ગાળાઓ જોવાના સમયે જોનાર(અક્ષરના સમૂહને શબ્દરૂપે, સાથે સાથે જોઈએ છીએ તેમ) તેને સમૂહ તરીકે જોઈ ઇંઢોણી-આકારે સ્વીકારે છે.(જુઓઆકૃતિ૫A, ૫B, ૫C)

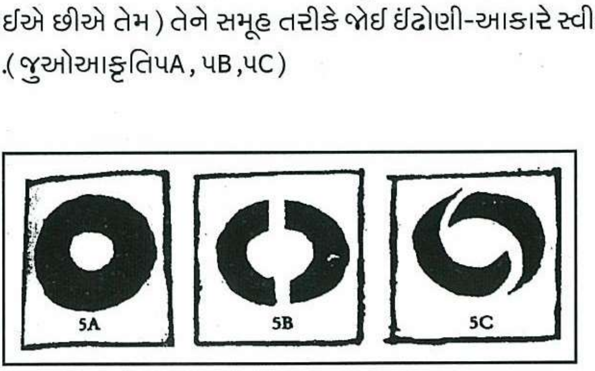

આકૃતિ : ૫A : કાગળ-કટાઈમાં બહારની વર્તુળાકાર રેખાએથી ગાળો કાપવાથી અંદરનું વર્તુળ પણ કપાઈ જાય છે. ૫B : અંદરના નાના વર્તુળને તેના સ્થાને રાખવા, બહારની તરફના કાગળ સાથે જોડી રાખવા બે 'સેતુ' જેવી પટ્ટીઓ રાખવી પડે છે.

૫C : 'સેતુ'ને રૂપરચના(ડિઝાઇન)નો ભાગ બનાવી દેવાયો છે.

રેલવેમાં યાત્રાળુઓએ પાળવાના નિયમો સમજાવતું લખાણ પહેલાં આવા સાંચા દ્વારા છાપવામાં આવતું હતું. તેમાં ગાળાઓ સેતુઓ તથા બે પંક્તિઓ કે શબ્દો વચ્ચેના માપનું જરૂરી પ્રમાણ જળવાતું ન હોઈ તે વાંચી અર્થ ઉકલેવાનું લગભગ અશક્ય બની જતું હતું. સાંચા વડે બનાવાતી સાંજીમાં વ્રજયાત્રા સાથેનાં સ્થળો તથા લીલાપ્રસંગો દર્શાવાય છે. તે માટે શાળામાં જતાં બાળકોની નોંધપોથીના માપના કાગળ પર સાંચા કોરવામાં આવે છે; જેમાં ઘાટ, વૃક્ષ, કપિ, ગાય, મોર, ગોપી, કૃષ્ણના વેણુધર, માખણચોર વગેરે સ્વરૂપો જેવી અનેક બાબતોના સાંચા બનાવી રખાય છે. આવા સાંચાનો ઘટકો સ્વરૂપે ઉપયોગ કરી વિવિધ સ્થળો તથા પ્રસંગો દર્શાવી શકાય છે; પરંતુ કેળની સાંજી જેમ સાંચાની સાંજી વિસ્તૃત હોતી નથી. એક મોટા બાજોઠ જેવા ફલકની વચ્ચે ૦.૩૦૪૮થી ૦.૪૬ મીટર (એકથી દોઢ ફૂટ)ની ચતુષ્કોણીય ભૂમિ પર સાંચાની ગોઠવણી દ્વારા લીલાપ્રસંગ કે વ્રજનું સ્થળ દર્શાવાય છે. તેની ચારે તરફ વેલ, બુટ્ટા તથા ભૌમિતિક આકારોની આંટીઘૂંટીભરી, ખૂબ જ ચતુરાઈ તેમજ હસ્તકૌશલ્યના પ્રદર્શન સમી રૂપ-રચના કરી બાજોઠની બાકીની બધી જગ્યા ભરી દેવાય છે.

આ માટે બાજોઠની વચ્ચોવચ રંગચૂર્ણ(ચિરોડી) ભભરાવી તે વડે જરૂરી માપમાં, જોઈતા રંગની ભોંય તૈયાર કરાય છે. ત્યારબાદ ભોંયની સપાટી બગડે નહિ તેનું ધ્યાન રાખી તેની પર જોઈતા સ્વરૂપનો સાંચો મૂકી બીજો રંગ ભભરાવી કાળજીપૂર્વક સાંચો ઉઠાવી લેવાય છે, જેથી સાંચાના ગાળામાંથી ભોંય પર બીજા રંગની આકૃતિ 'છપાઈ' જાય છે. એક પછી એક સાંચા યોગ્ય સ્થાને મૂકી આકૃતિઓ ઉમેરતા જઈ આખરી સ્વરૂપ અપાય છે.(ચિરોડીને કરોઠી પણ કહે છે.)

આજે કાપડ અને કાગળ ઉપરાંત કાચ, પ્લાસ્ટિક, ધાતુ જેવી અનેક સપાટીઓ પર છાપકામ માટે ખૂબ પ્રચલિત થયેલ 'સ્ક્રીન-પ્રિન્ટિંગ' પદ્ધતિ એ સાંચાનું જ વિકસિત સ્વરૂપ છે. છાપકામની અન્ય પદ્ધતિઓમાં સવળી છાપ લેવા માટે બીબું અવળા સ્વરૂપે તૈયાર કરવું પડે છે; પરંતુ સાંચામાં બીબું તથા છાપ અવળા-સવળા સ્વરૂપે બદલાતાં નથી. વળી કાગળ જેવી સપાટી પર કોરેલ સાંચાનો બંને બાજુએથી ઉપયોગ કરી શકાતો હોઈ અવળી તથા સવળી – એમ બે પ્રકારની છાપ મેળવી શકાય છે. છાપની અન્ય કોઈપણ પદ્ધતિમાં આ શક્ય નથી.

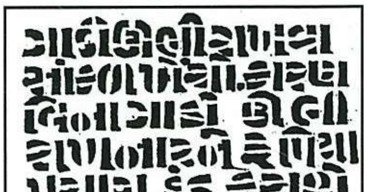

આકૃતિ ૬ : રેલવેના ડબ્બાઓમાં જોવા મળતી - સાંચા વડે છાપેલી અને 'સેતુ'ઓને કારણે અસ્પષ્ટ જણાતી સૂચના

સાંચા બનાવનારા કારીગરો વ્યાવહારિક કારણોસર નાના, હલકા પ્રકારના કાગળમાં ક્યારેક તો વપરાયેલી, જૂની નોંધપોથીના કાગળોમાં સાંચા બનાવે છે; પરંતુ પોતાની મોજ ખાતર તથા સર્જનાત્મકની મોકળી અભિવ્યક્તિ માટે મોટા તેમજ ખૂબ ઝીણવટ તથા કૌશલ્ય ધરાવતી સાંચાની કલાકૃતિઓ પણ બનાવે છે. એ પ્રકારની કૃતિને સાંચો કહેવો તે યોગ્ય નથી (કેટલાક લોકો તો કાગળમાં કટાઈ કરીને બનાવેલી કૃતિને જ 'સાંજી' કહે છે); કેમ કે એ કૃતિ સાંજી-પ્રકારે છાપ લેવા માટે બનાવાઈ હોતી નથી. સાંચો એ એક વચલો તબક્કો કે માધ્યમ છે. કલાકૃતિ તરીકે બનાવેલ કટાવકામને માટે ઝીણવટસભર વિગતો તથા એક છેડે છુટ્ટી તેમજ ખૂબ નાજુક પાતળી રેખાઓ જેવી પટ્ટીઓ પણ કાપી શકાય; પરંતુ સાંચા તો રેતી જેવી ચિરોડી વડે છાપ લેવા અને તે પણ વારંવાર ઉપયોગમાં લેવાના હોઈ આ પ્રક્રિયાઓના માર તથા ઘસારા સામે ટકી રહે તેવા સ્વરૂપે જ બનાવવા પડે છે. ચીન, જાપાન તથા પૂર્વ યુરોપના દેશોમાં તો કાગળ-કટાઈ લોકકલા-સ્વરૂપે પણ પ્રચલિત છે. વ્રજયાત્રા તથા લીલા આલેખતાં સ્વરૂપોની આસપાસ બનતી ભાતમાં રંગવૈવિધ્ય માટે ઘણા સાંચાઓ ઉપયોગમાં લેવાય છે. કાપડ પર બુટ્ટો છાપવા માટે બે-ત્રણ બીબાં તો જોઈએ જ. ક્યારેક તો વળી ચાર કે પાંચ બીબાંઓ દ્વારા તે બુટ્ટો છપાય છે. એક બીબાં વડે એક જ ભલે પણ કોઈ એક જ રંગ છાપી શકાય છે. આ પરિસ્થિતિ સાંચા માટે પણ એટલી જ સાચી છે. એક સાંચા વડે એક સમયે એકથી વધુ રંગોની છાપ લેવી તે અશક્ય ન હોવા છતાં અવ્યવહારુ હોઈ તેવું કરાતું નથી. દરેક રંગદીઠ જુદા જુદા સાંચા બનાવવા પડે છે. દરેક રંગ યોગ્ય સ્થાને જ છપાય તે માટે એક પ્રકારની માત્રામેળ જેવી વ્યવસ્થા પણ સાંચા બનાવનારે કરવી પડતી હોય છે. છાપકામની પરિભાષામાં એને 'રજિસ્ટ્રેશન' કહે છે.

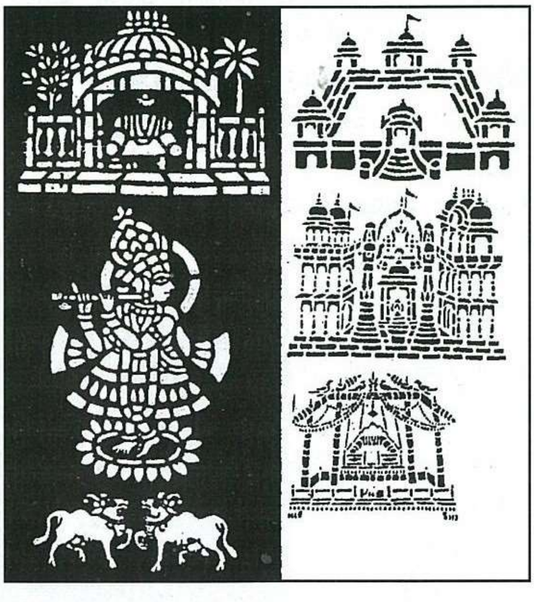

આકૃતિ ૭ : મંદિરોમાં સાંજી માટે વપરાતા વિવિધ કાગળ-કટાઈના સાંચાઓ

ઘણાં મંદિરોમાં પણ હવે પૂરા પંદર કે સોળ દિવસને બદલે શ્રાદ્ધ પક્ષના છેલ્લા ચાર-પાંચ દિવસો દરમિયાન જ સાંચા વડે સાંજી બનાવવાનું વલણ વધતું ચાલ્યું જાય છે. ત્રણ-ચાર પુરુષો, ચાર-પાંચ કે વધુ કલાકો કામ કરીને સુંદર રૂપ-રચના બનાવે છે. ચિરોડી ભભરાવીને રંગીન આકાર બનાવતાં તેની કિનાર અસ્પષ્ટ રહેવા સંભવ છે, જ્યારે સાંચા દ્વારા છાપ-સ્વરૂપે બનેલ આકારની કિનાર ખૂબ ધારદાર સ્પષ્ટ હોય છે.

વિચિનોનકી

પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન સમય દરમિયાન વિશ્વના વિવિધ પ્રદેશના લોકો ભારતમાં આવતા-જતા રહ્યા છે, કેટલાક તો વસી પણ ગયા છે. કદાચ આવાં કારણોસર એકબીજા વચ્ચે વિશાળ અંતર ધરાવતા પ્રદેશોમાં પણ ક્યારેક પરસ્પર સામ્ય ધરાવતાં કલાસ્વરૂપો મળી આવે છે.

વ્રજ-વિસ્તારમાં થતી સાંજીમાં વેલ-બુટ્ટા ધરાવતી, આંટીઘૂંટીવાળી જે રૂપરચના થાય છે તેમાં અને આંધ્રપ્રદેશના 'તેલંગી-ભૂલ' નામે ઓળખાતા રંગોળી-પ્રકારમાં જોવા મળતી રચનાઓમાં સામ્ય જોવા મળે છે. વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના પુષ્ટિમાર્ગના સંસ્થાપક શ્રી વલ્લભાચાર્યજી આંધ્રના હતા. તેથી તેમની સાથે ઘણા આંધ્રનિવાસીઓ પણ વ્રજવિસ્તારમાં જઈને વસ્યા એ બાબત પણ કદાચ ઉપર્યુક્ત સામ્યમાં કારણભૂત બની હશે.

આપણે ત્યાં થાય છે તેમ પોલેન્ડ તથા ચીન, કોરિયા અને જાપાનમાં પણ કાગળ-કટાઈ પર આધારિત કલાકૃતિઓ લોકકલાસ્વરૂપે વિકસી છે. જાપાનમાં તો કટાઈ દ્વારા બનાવેલ સાંચાનો છાપ લેવા માટે ઉપયોગ થાય છે; પરંતુ ચીનની જેમ પોલેન્ડમાં પણ કાગળ પર કટાઈકામ વડે કલાકૃતિઓ બનાવવાની પ્રથા છે. આ પ્રણાલીમાં મુખ્ય બે પ્રકારો જોવા મળે છે. કોઈપણ એક જ રંગના કાગળ પર કટાઈ દ્વારા બનાવેલી, છાયાચિત્ર જેવી પણ ઝીણવટ ભરેલી જાળીદાર વિગતવાળી આકૃતિ તૈયાર કરાય છે. તેવા પ્રકારને વા-વિત્ય કહે છે. જ્યારે બીજો પ્રકાર વિચિનોનકી નામે ઓળખાય છે. તેમાં વિવિધરંગી કાગળ પર કાપેલી આકૃતિઓની એક ઉપર એક – એ પ્રમાણે ગોઠવણી કરાય છે. આ કારણે સૌથી નીચલા સ્તરની આકૃતિ સૌથી મોટી હોય છે તથા એ જ મુખ્ય હોઈ તેનો બાહ્યાકાર જોતાં જ એની પહેચાન મળી રહે તેવી વિગતોનો પણ સમાવેશ કરી લેવાય છે. એ આકૃતિની ઉપર ક્રમવાર ત્રણ-ચાર સ્તર લગાડવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે આ ઉપરના સ્તરો મૂળ, મુખ્ય આકૃતિ પર સુશોભનરૂપે કરાય છે.

કેળની સાંજીમાં ઉપયોગમાં લેવાતી આકૃતિઓ અને વિચિનોનકી સ્વરૂપો વચ્ચે પણ સામ્ય જોવા મળે છે. આ પ્રકારની વિચિનોનકી આકૃતિઓ પણ જોવા મળે છે. આ બંને પ્રકારોમાં એવી આકૃતિઓ પણ જોવા મળે છે કે જે 'સિમેટ્રિકલ' હોય, એટલે કે એવી આકૃતિ કે જેનો ડાબો અર્ધો ભાગ જમણી બાજુના જેવો – દર્પણ પ્રતિબિંબ જેવો હોય કે કોઈ એક ભાગ બીજાના પ્રતિબિંબ જેવો હોય. ક્યારેક આખી આકૃતિના પ્રતિબિંબ જેવી

બીજી આકૃતિ પણ હોય. આવી આકૃતિ બનાવવા માટે કાગળ(કેળના પાન)ને વચ્ચેથી બેવડી કે ચોવડી ગડ પ્રમાણે વાળીને અથવા બે કે ચાર કાગળને સાથે જોડેલા રાખીને કાપવામાં આવે છે. વિચિનોનકીમાં ઝીણવટ ઘણી જળવાય છે; કેમ કે, કેળના પાનની સાંજીની આકૃતિઓ જેમ એને માત્ર થોડા કલાકો જોવા જ નહિ; પરંતુ દિવસો, બલકે મહિનાઓ કે વરસો સુધી જોવા, માણવા માટે બનાવવામાં આવે છે.

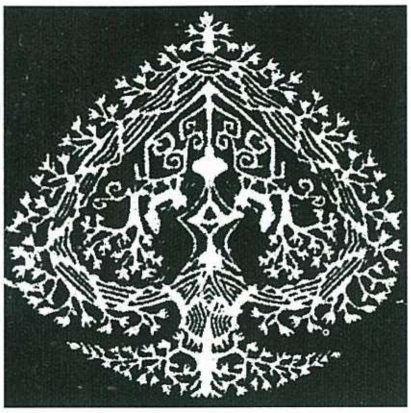

આકૃતિ ૮ : વિચિનોનકી નામની, પોલેન્ડની કાગળ-કટાઈનું સ્વરૂપ

આ સાથે આપેલી આકૃતિ ૮માં પોલેન્ડની વિચિનોનકી પ્રકારની લોકકલાનાં સ્વરૂપો જોવા મળે છે. જ્યારે આકૃતિ ૩ અને ૪ વ્રજપ્રદેશમાં થતી સાંજીમાં વપરાતા સાંચા દર્શાવે છે. આ દરેકમાં રૂપ-રચના એવી કૌશલ્યપૂર્વક કરવામાં આવી છે કે તેની વિગતો જ સેતુઓ બની રહી કાગળને તૂટી જવા દેતી નથી અને છતાંય રેલવે વિભાગની કટાઈ કરેલ સાંચાથી છાપેલ સૂચના પ્રમાણે અસ્પષ્ટતા પેદા થતી નથી.

વ્રજનાં મંદિરોમાં સાંચાની તથા કેળનાં પાનની – એમ બંને પ્રકારની સાંજી જોવા મળે છે; પરંતુ તે માટે કયો પ્રકાર ક્યારે કરવો અને કેટલા દિવસ – એ અંગેના નિર્ણયો મંદિરોનાં મુખિયાજીઓ પોતાની અનુકૂળતા પ્રમાણે કરતા હોય એવું લાગ્યું છે. રાજસ્થાનમાં આવેલ શ્રીનાથદ્વારા મંદિરમાં પૂરા શ્રાદ્ધપક્ષ દરમિયાન કેળના પાનની સાંજી કરવામાં આવે છે. તિથિ પ્રમાણે સાંજીમાં કયા વિષયની રજૂઆત કરવી તેની વિગત આ સાથે અહીં આપી છે :

તિથિ	*સાંજીમાં ચિત્રિત સ્થળ*
પૂનમ	વિશ્રામઘાટ
આઠમ	ભોજનથાલી, ગુલાબકુંડ
પડવો	મધુવન તથા તાલવન
નોમ	નંદગામ, બરસાના
બીજ	બહુલાવન તથા શાંતનુ કુંડ
દશમ	કરેલાવન, કોકિલાવન
ત્રીજ	કુમુદવન
એકાદશી	લાલબાગ (નાથદ્વારા)
ચોથ	કૃષ્ણકુંડ તથા રાધાકુંડ
બારસ	ચીરઘાટ
પાંચમ	દાનઘાટી
તેરશ	વૃંદાવન, શેષશાયી
છઠ	કુસુમસરોવર, ચંદ્રસરોવર
ચૌદશ	શ્રી દાઉજી, શ્રી ગોકુલ
સાતમ	ગિરિરાજજી, ગુલાલકુંડ
અમાસ	કોટ (દ્વારકા)

પૂર્ણિમાથી શરૂ કરાતી વ્રજની સાંજીમાં પ્રથમ દિવસે વીરનબેટી બનાવાય છે. આ સાંજીનું પિયરનું નામ છે. વીરનબેટી તરીકે, તેના પ્રતીક રૂપે પાંચ થાપિયા બનાવાય છે. પડવે ડોળી દર્શાવાય છે જે પિયરમાં સાંજીના પદાર્પણનું પ્રતીક છે. બીજ તથા ત્રીજના દિવસે તિબારી(ઓશરી) બનાવી સાંજીને તેમાં બેસાડાય છે. તેના સત્કાર તથા મનોરંજન માટે ચોથે ચોપાટ, પાંચમે પાન-સોપારી અને છઠ્ઠે છાબડી-મીઠાઈની જ તો વળી - મંડાય છે. સાતમે સાથિયો, આઠમે અષ્ટદલ પદ્મનું લોકસ્વરૂપ અઠકલિયા ફૂલ, નોમે નાવડી અથવા નાળિયેરી માંડી સાંજીને પ્રકૃતિદર્શનની તથા દશમે પાન અને એકાદશીએ શિંગોડાં બનાવી સાંજીને વ્રતની સામગ્રી પૂરી પડાય છે. બારશને દહાડે ઓઢવા-પહેરવા એને ઓઢણી મળે છે; પરંતુ સાંજી તો પતિની યાદમાં ભાન ભૂલી બાવરી થઈ ગઈ હોઈ તેરશે તેને નિસરણી અપાય છે, જેથી પતિના દેશથી એના વાવડ દેવા કોઈ આવે છે કે નહીં તે જોવા તેની ઉપર ચડી મારગ નિહાળી શકે. નિસરણીને સ્થાને ક્યારેક ખજૂરી પણ બનાવાય છે. ચૌદશે સાંજીના પતિના આગમનની જાણ આપતો કાગડો તથા લંગડો-ખોડિયો બ્રાહ્મણ બનાવવામાં આવે છે. અંતિમ દિવસે - અમાવાસ્યાએ નરવર કોટ બનાવાય છે, જે પતિ સાથેના સાંજીના મિલનનું પ્રતીક મનાય છે.

સંજાવ્રત કરતી બાળાઓ પૂજા કરતી વખતે તેમજ વિસર્જન વખતે ગીતો ગાતી હોય છે.

કેટલાંક લોકગીતોમાં કુટુંબીજનોનાં ખાટા-મીઠા સંબંધોની ઝાંખી પણ વ્યક્ત થઈ છે. નારીને પિયરિયાં પોતાનાં અને વધુ અદકાં લાગે, વહાલાં લાગે; જ્યારે સાસરિયાંઓ તો જાણે કે પરાયાં, દવલાં હોય એવું પણ વારંવાર ગવાતું હોય છે. સાંજીગીતોમાં પણ આ પ્રકારની ભાવના પ્રગટ થયેલી જોવા મળે છે.

પોતે પ્રેમભાવે બનાવેલ લાડુના સ્વાદની જરાય પરખ ખાખરની ખિસકોલી જેવા – ‘ નિગોડા ’ સાસરિયાંઓને નથી તેવી અંતરવ્યથા તેમાં ક્યારેક સંભળાય છે તો અન્ય સખીઓએ બનાવેલી સાંજીની તુલનામાં પોતાની સાંજીને વધુ મહત્ત્વ આપતું ગીત પણ બાલિકા ગાતી હોય છે.

- જ્યોતિ ભટ્ટ

[સાભાર : ‘ગુજરાતી વિશ્વકોશ’ : પ્રધાન - સંકલન :
ડો. ધીરુભાઈ ઠાકર, અમદાવાદ (વો : ૨૩, પૃ. ૨૬૬થી ૨૭૩)]

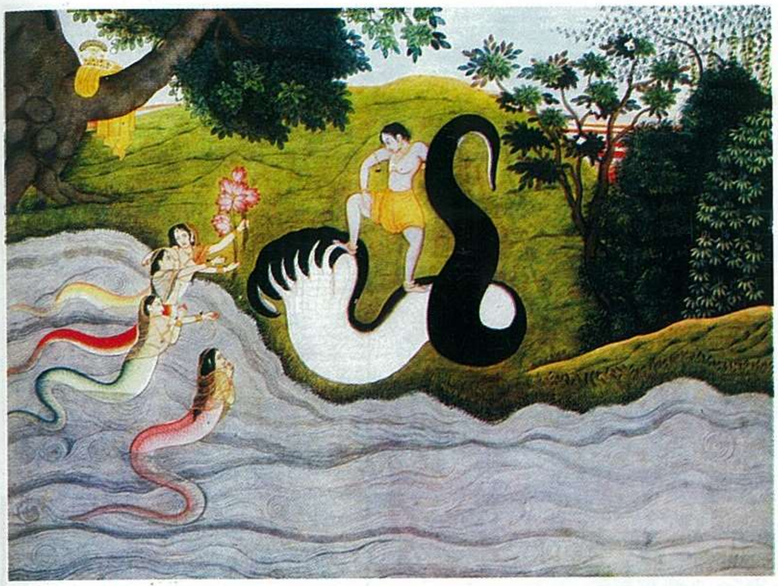

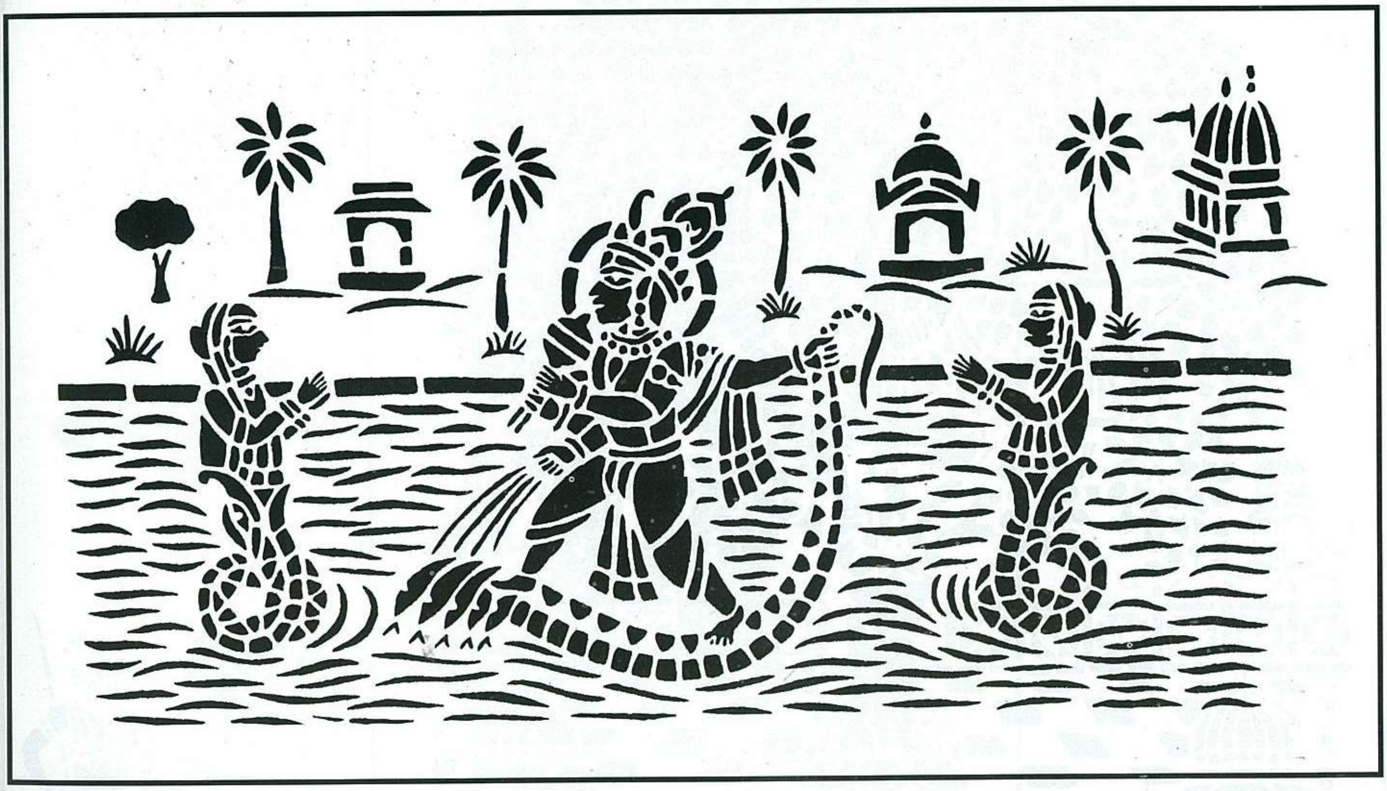

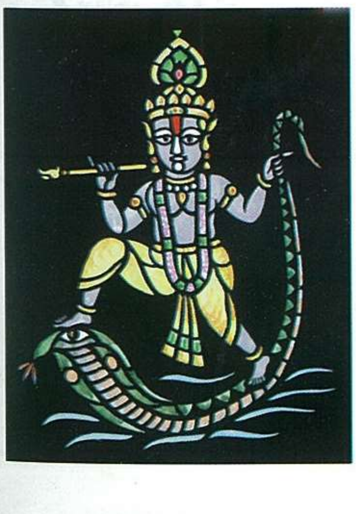

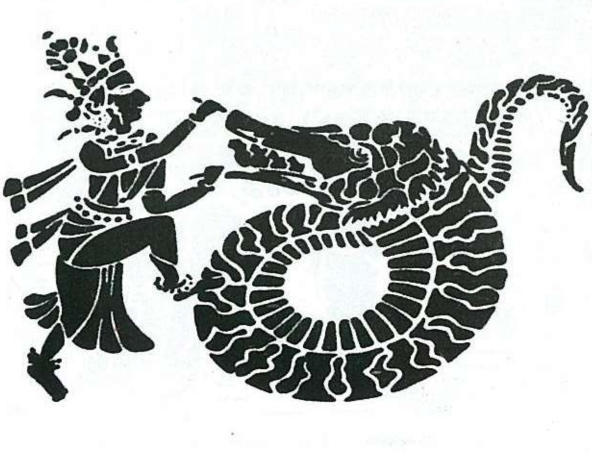

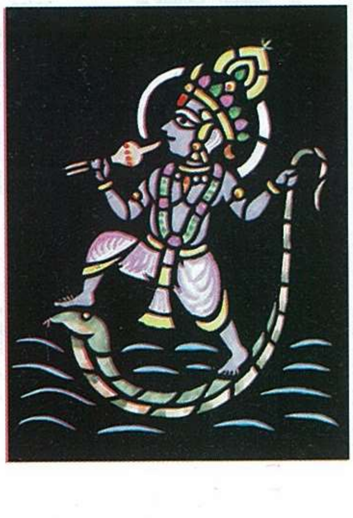

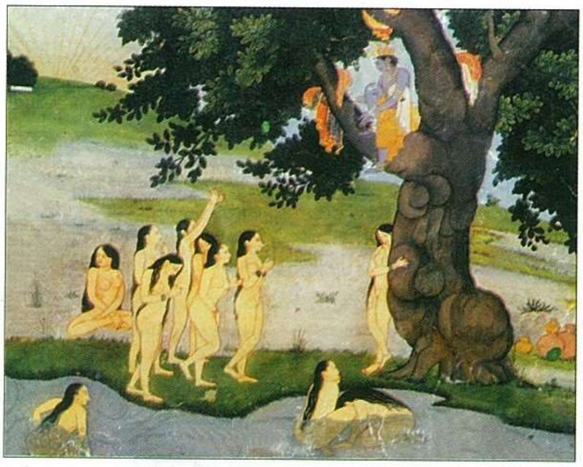

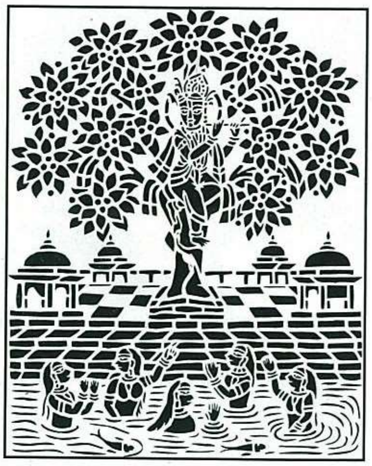

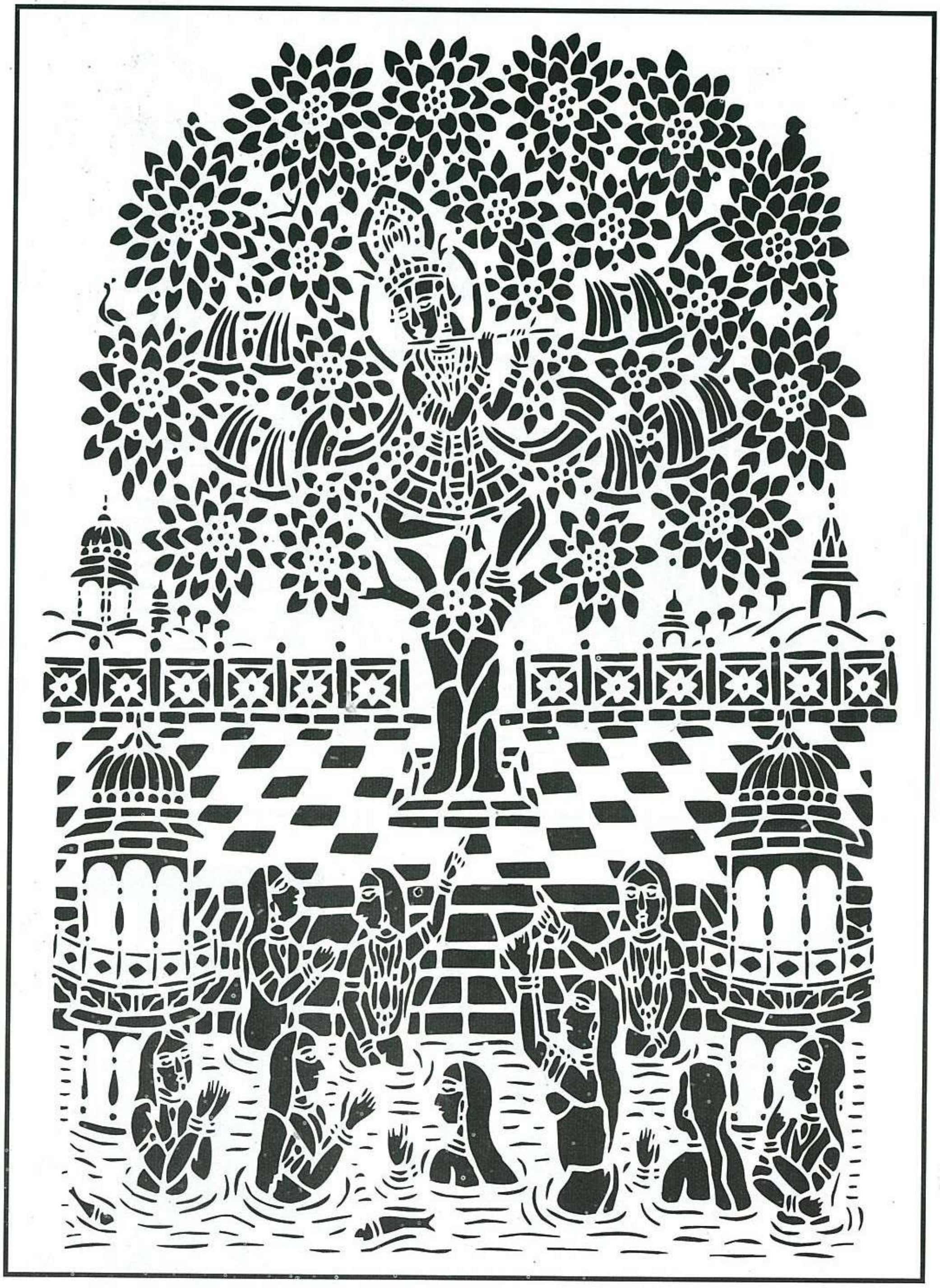

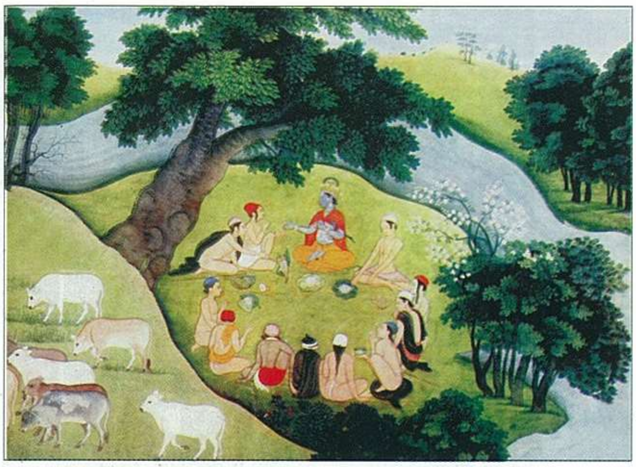

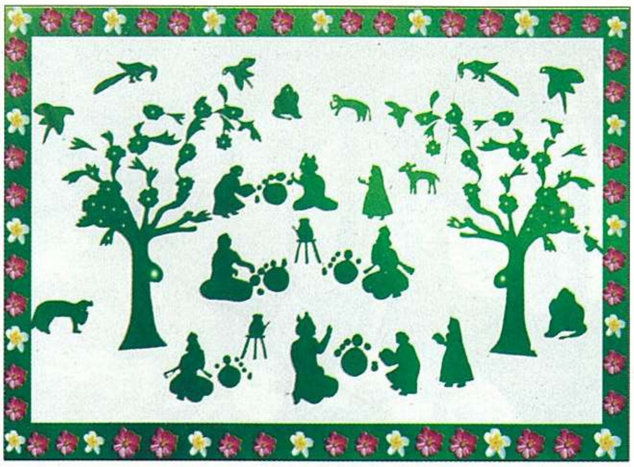

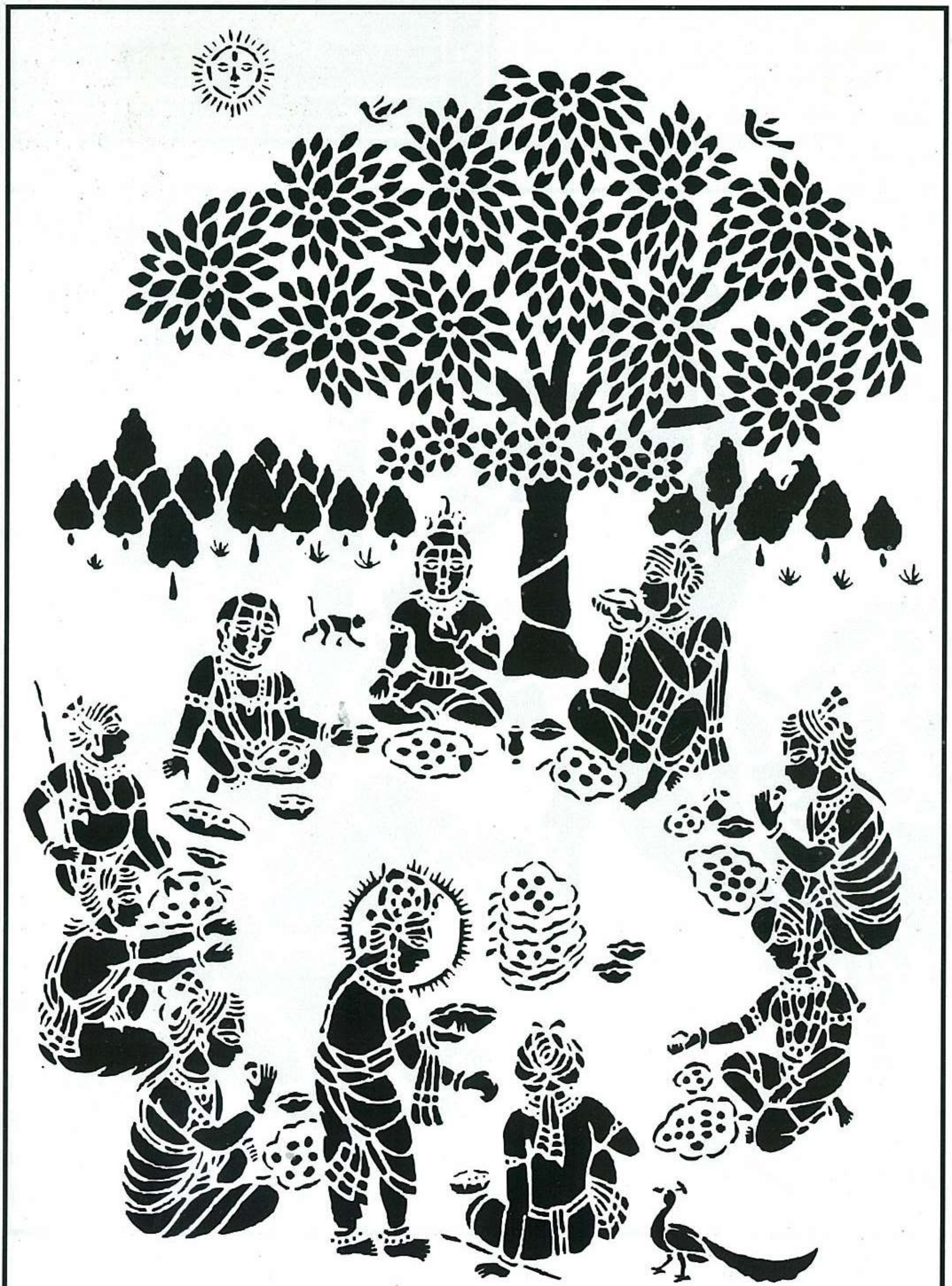

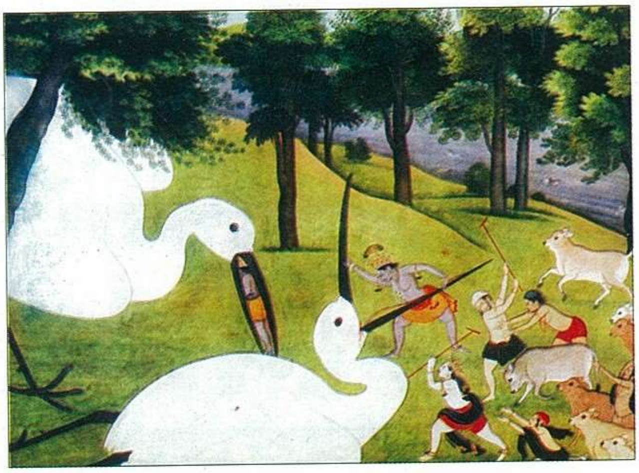

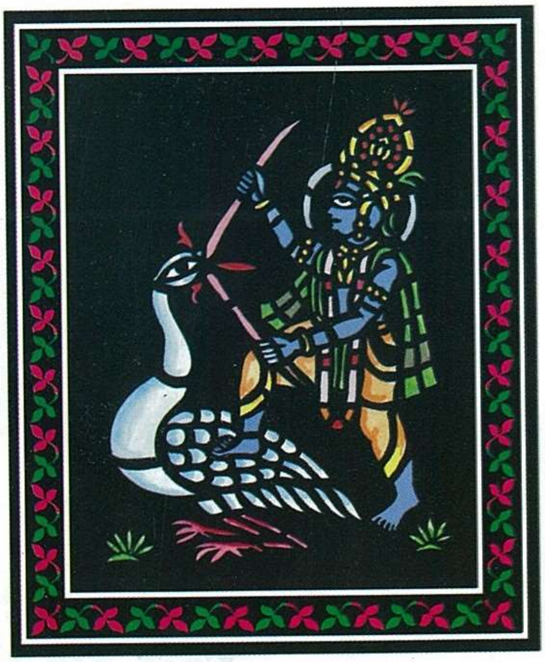

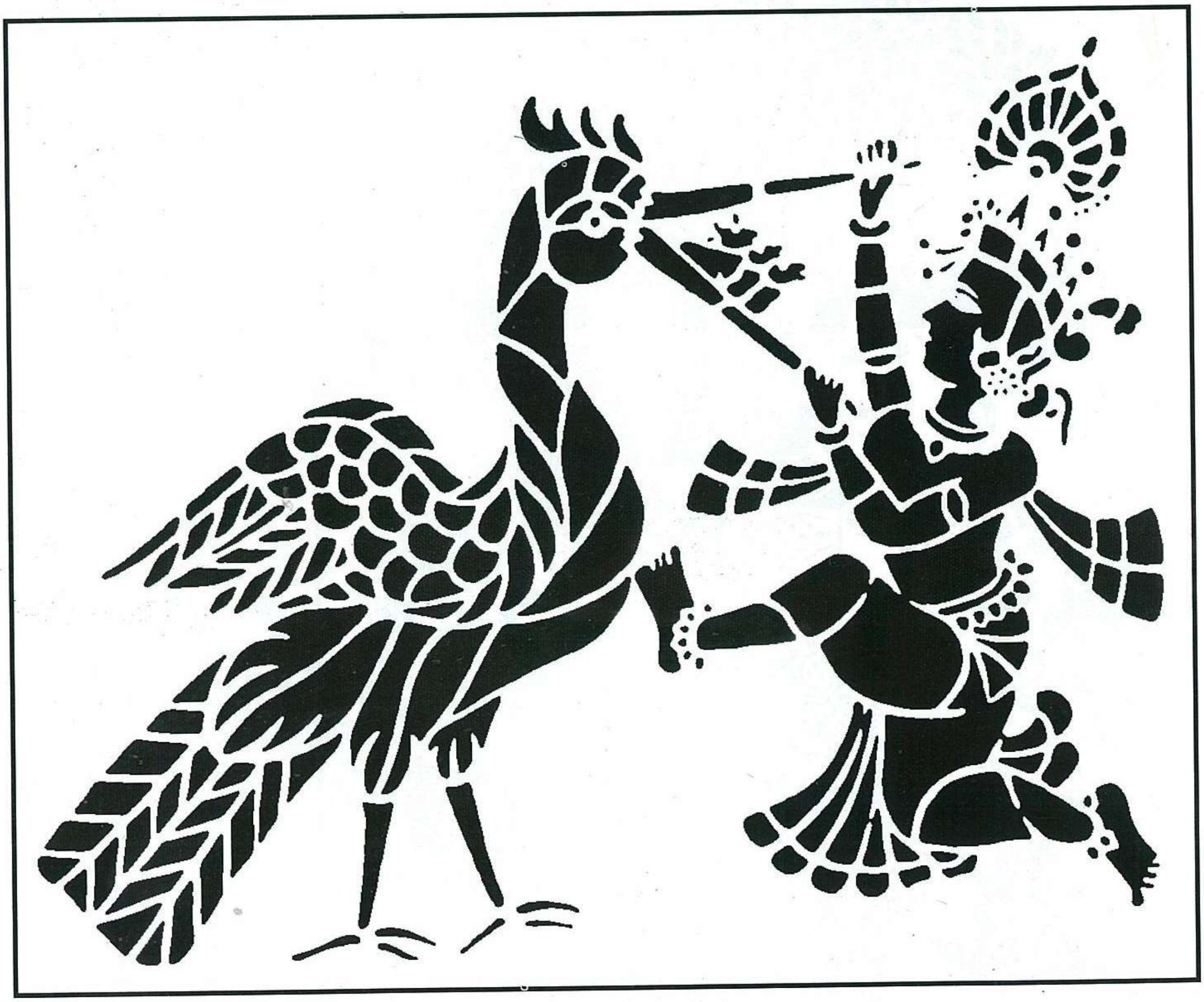

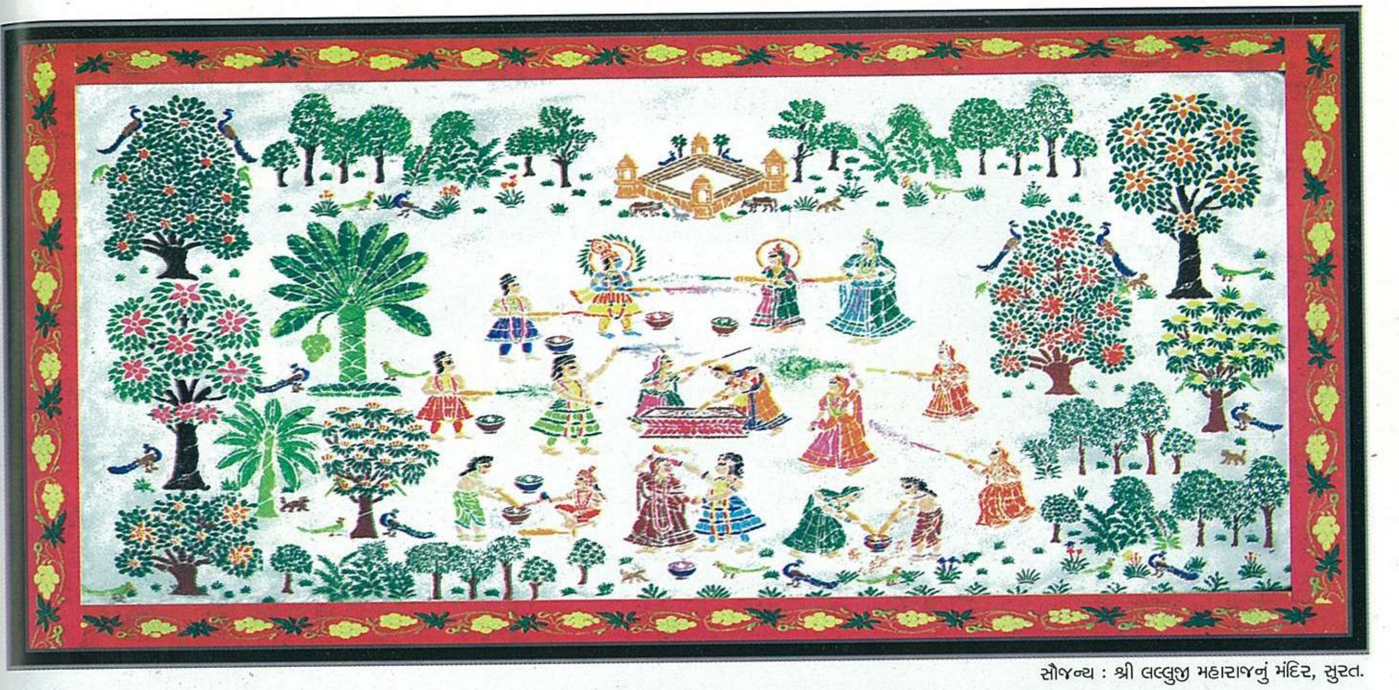

સૌજન્ય : શ્રી લલ્લુજી મહારાજનું મંદિર, સુરત.

સાંઝી - પદ

લેખક : જયંતભાઈ દેસાઈ. દાહોદ

જીવન વ્યવહારમાં ઘરકામ કે ઉદ્યમથી પરવારી જીવ સાંજ પડ્યે સામાન્યતઃ નિરાંત અનુભવતો હોય છે. તેના નિરાંતના સમયે પોતાના પ્યારા જીવો અને તેમની સાથે ઘટેલ અનેકવિધ ઘટનાઓ યા ઘટવા યોગ્ય પ્રસંગો તેમને સ્ફૂરે છે. લૌકિક સંબંધે થતી સ્ફૂરણાને આપણે ઘટના કે પ્રસંગો કહીએ જ્યારે પ્રભુ સાથેના તેવા પ્રસંગો લીલા દેખાય છે. લીલાને નિત્યત્વ સાથે સંબંધ છે જ્યારે લોકો યા સ્વજનો સાથે બનેલા અગર બનવા અપેક્ષીત સંબંધો સમયાંતરે ભૂલતા-વિલાતા રહે છે. પ્રભુ સાથેની લીલાનુભુતિ કે જે ભગવદીયો, ભક્તજનો કે વ્રજજનો દ્વારા અનુભૂત છે તે સદા સર્વદા ગવાતી આવી છે, તેનું સનાતનત્વ અચળ હોઈ નિત્યલીલા તરીકે ઓળખાય છે અને તેનું થતું ચિત્રાંકન સાંઝી કહેવાય છે. સાંઝીએ કાંઈ સિધ હસ્ત કળાકારો વિવિધ રંગોથી પ્રદર્શનાર્થે દોરાતી રંગોળી નથી.

વ્રજની ગોપિકાઓ ઘરકામમાં વ્યસ્ત રહે સાથે તેમનો પ્રભુસાથેનો સંબંધ અતૂટ રહેતો. જળ ભરવા જાય તો ત્યાં પણ પ્રભુ મિલનની અપેક્ષા અને સ્નાન કરવા જાય તો ત્યાં પણ, ઘરમાં વલોણું કરે તો ત્યાં પણ અને ઘરમાં દીપ સળગાવવા માટે નંદબાબાને ત્યાં દીપ લેવા (દીપદાન) જાય ત્યાં પણ અપેક્ષા પ્રભુ મિલનનીજ રહે. પ્રભુ પાછા (યોયથામામ્ પ્રપદ્યન્તે તામ્ તથૈવ ભજામ્યહમ્ ન્યાયે) તેવે તેવે પ્રસંગે, તેવા તેવા સ્થળે, તેવી તેવી રીતે તેમને દર્શન-સાનુભાવ-લીલાનુભુતિ કરાવતા. માત્ર સારસ્વત કાળમાંજ નહીં, આજે પણ કરાવે છે. ગોપિજનો - ભક્તજનો માટે જીવનવ્યવહાર એ તો માત્ર સાધન છે. ફળ તેમને માટે બ્રહ્મ સંબંધ - બ્રહ્મ સાથેનો સર્વાંગ સંબંધ છે. સમય તેને માટે આજીવન જેટલો જ નહીં, જન્મજન્માંતરનો છે. નિત્ય છે. આવા સંબંધના અંકનને જ આપણે સાંઝી કહીએ છીએ.

પ્રભુની લીલા પ્રસંગોનું અંકન - સાંઝી ઘરના મુખ્ય દરવાજા પાસે અગર ભીંતપર થતું હોઈ પ્રભુના વિહાર કે વિરહ પ્રસંગોના તે અંકનોના દર્શન કરવા પ્રભુ સ્વયં સાંજના સમયે ત્યાં પધારતા હોઈ પ્રભુના સ્વાગાતાર્થે લક્ષ્મીજી તે દરવાજા ઉપર સ્વયં તોરણ બાંધિ માળાની કામગીરી બજાવે છે. આપણા પૂજ્ય ..... ગો. બાળકો સ્વામિનિજી ભાવે પ્રભુસેવામાં પહોંચતા હોઈ. આપશ્રીના બેટીજી નિજમંદિરના દરવાજે ખૂબ જ ભાવપૂર્ણ સાંઝી તિથિ ક્રમાનુસાર અંકન કરે છે.

સાંઝી પ્રિયા-પ્રિતમને મળવાનું અગર પરસ્પર સ્મરણનું ઉત્તમ સાધન હોઈ વ્રજાંગનાઓ ઈચ્છા કરે છે કે વનમાં થતા વિવિધ રંગના ફૂલ વડે સાંઝી સજાય તો ફુલ મેળવવા ..... વન વિહાર પણ શક્ય બને. પ્રભુની માલણલીલામાં તેનો પાયો છે. વનનો માળી-રખેવાળ ફુલ વડે સુંદર સાંઝી સાજનાર સખી સ્વરૂપે કારીગર છેક સૈયામંદિરમાં પહોંચી જાય છે.

રાધે શ્યામના મિલના પ્રસંગોના પ્રત્યક્ષ દર્શન અને તેનું કિર્તનો - કાવ્યાંકન આપણા અષ્ટછાપ કિર્તનકારોથી વિશેષ સારી રીતે કોણ કરી શકે? કિર્તન સંગ્રહના વિવિધ પુસ્તકોમાં ઘણાબધા કિર્તનો દ્વારા તેનું સુંદર સંકલન જોવા મળે છે. સાંઝીલીલાના પદો શિર્ષકથી તે નિર્દેશાય છે. પદ અને તેનો શબ્દાર્થ વ્રજભાષાની સહજ સમજ હોય તો જાણી શકાય પણ તેનો ભાવાર્થ અને તેમાં રજૂ થતી પરસ્પર ઉર્મિનો આશય સમજવો તે અલૌકિક દેન છે. 'નામ સાંઝીનું, કામ મિલનનું'

પદો ભલે સાંઝીના પદ કહેવાયા પણ હકીકતમાં તેમાં સાંઝીના વર્ણન કરતાં પ્રિયા-પ્રિતમના મિલન પ્રસંગો તથા મિલનના પાત્રો અને મિલન સ્થળના સૌંદર્ય જ નવાજાયા છે. હવે એકાદ પદ એવું વિચારીયે કે જેમાં સિધ થયેલ સાંઝીનું જ સૌંદર્ય વર્ણવાયુ હોય.

રસિક શિરોમણી શ્રી કનૈયાલાલજી મહારાજ કે જેઓ 'પુરુષોત્તમ' છાપ ધારણ કરે છે (કાકા ગિરધરજીના વચનામૃત ક્રમ-

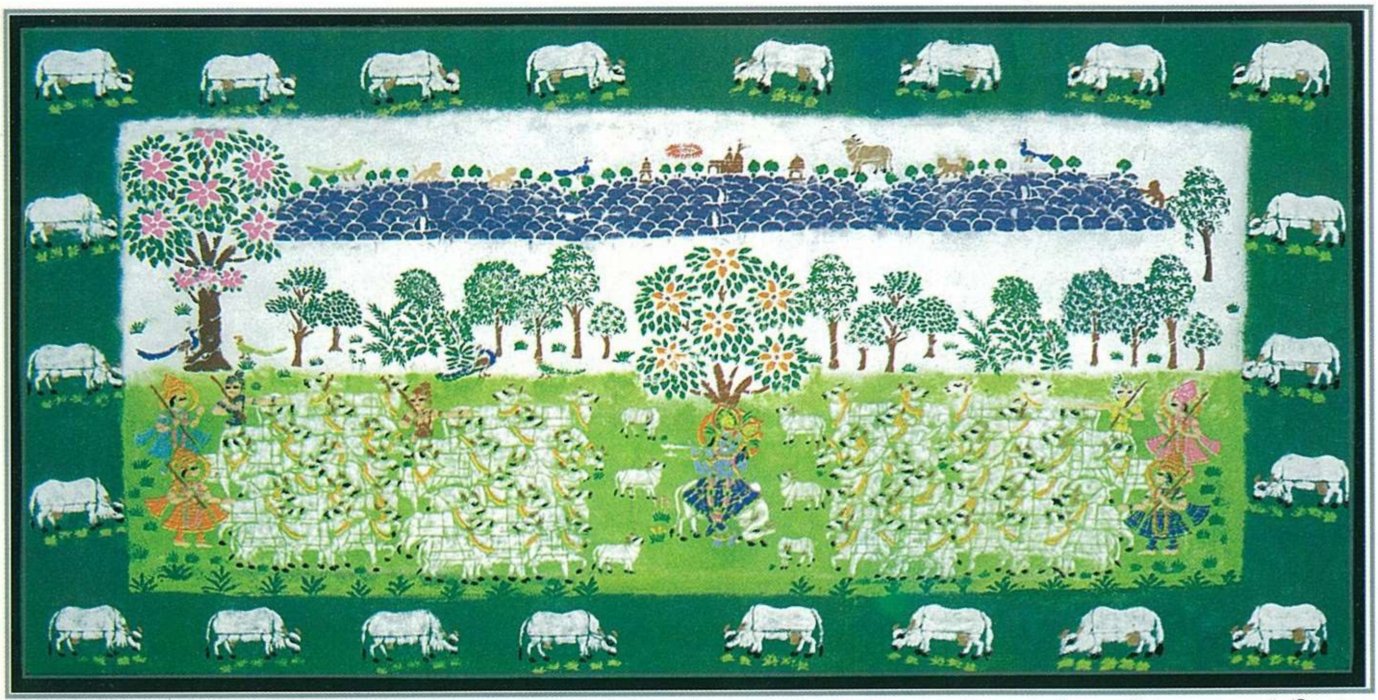

સૌજન્ય : શ્રી લલ્લુજી મહારાજનું મંદિર, સુરત.

૩૧) શ્રીમદ્ ગોકુલમાં શ્રી ગોકુલનાથજીના મંદિરમાં શ્રી ગોકુલેશપ્રભુ સન્મુખ અંકિત થયેલ સાંઝીના દર્શન કરતાં (રાગ-ખમાસમાં) લલકારે છે : ''સાંઝી ભલી બન આઈ રે...'' (કિર્તન સંગ્રહ પૃષ્ટ ૨૭૭) પૂ. પા. ગો. બાળક જ્યારે પ્રગટ વદે કે ''સાંઝી ભલી બન આઈ રે...'' તો તે સાંઝીમાં ફુલ વડે અંકન થયેલ પ્રિયા-પ્રિતમના મિલનનું ચિત્રનું નિર્માણ - ભાવ સભર રીતે અવલોકિયે.

નંદગામથી સખી ભેખે ઠાકોરજી (સાચુ પૂછો તો શ્રી ગોકુલેશ પ્રભુ) અને રાવલ ગામથી રાધાજી મિલનાર્થે પરસ્પર ગલબાંહ કરવા આવી ઠાડા છે. ઉભય સ્વરૂપની સજાવટ ચરણકમળથી અવલોકીએ તો કમળ પાંખડીથી ચરણ સજાવાયા છે અને તે ઉપર નખમણી ચંપાકળીના ઝીણા પર્ણોથી જંઘા પર્યંતનું અંગ કેળના ખંભમાંથી પડ છૂટા પાડી સિધ્ધ કરાયું છે અને તે ઉપર આવરણ (ચણીયો) કેતકીના પીળી છાંટ વાળા લાલ ફુલથી. તે ઉપર નાજુક - પાતળી કમર-કટી પ્રદેશ સિધ્ધ થયો નિલ અને શ્વેત કમળ પાંખડીથી. ઉપર ઉંદર અને વક્ષસ્થળ સિધ્ધ થયું આરક્ત કમળ પાંખડીથી તે દેહલાલિત્ય સજાવાયું નિલા વેલા અને રજનીગંધાની પુષ્પ માળાઓથી શ્રીકંઠ સિધ્ધ કરાયો આછા પીળા પારિજાત પુષ્પોથી અને મુખારવિંદ સૂર્યમુખિની પીળી આછી પીળી પાંખડીથી. રક્ત કમળ ખાંખડીથી નેત્ર સિધ્ધ થયા તો ભૃકુટિ કોમળ કોયલ પાંખડીથી. અંજન અંકિત થયું શ્યામ (કમળ) વ્રજથી તો કીકીનું અંકન થયું ભૂરા કોયલ પુષ્પ પાંખડીમાંથી કાપેલ ટીલકી લડે. મંદ મુસ્કાન કરતા મુખકમળની નમણી નાસિકા સિધ્ધ થઈ ચંપાકળીથી તો તે ઉપર વેસર, ગજમોતિ વિ. સિધ્ધ થયા કનેરની કળી અને પારિજાતકના મિલનથી ચિબૂક અંકિત થયું કોયલ કળીથી તો ખંજન ગુલાબી ગુલપાંખડીથી અલકાવલી ગુંથાઈ ટગરકળીથી તો વેણી મોગરાના ફુલથી. નીચે ફુમતું બાધ્યું પીળી તથા ગુલાબી કરેણથી અલકાવલીની નીચે સૌભાગ્ય બિંદી (ટીલકી) અંકીત થઈ રક્ત ગુલાબની ઝીણી ગોળ પાંખડીથી તો આડ અંકિત થઈ ગુલમહોરની વાળીને બનાવેલી અર્ધગોળ પટ્ટીથી નેત્ર નજીક કમળ પત્ર અંકિત થયા કેશર તથા પારિજાતક પુષ્પની રતુમડી દાંડીથી બાહુ ભુજા વિ. સિધ્ધ થયા કેળ ખંભમાંથી કોરી કઢાયેલા પાતળા પડમાંથી તો હસ્તકમળ કેતકીપર્ણમાંથી શ્રી હસ્તના શૃંગારમાં બાજુબંધ, કડા, કંકણ વિ. સિધ્ધ થયા ચંપાકળી અને ટગરકળીની ગુંથણીથી તો અંગુઠી બની મોગરકળીની નખમણીની શોભા પ્રગટ કરાઈ ચંપાકળીની ઝીણી પાંખડીથી.

સ્વરૂપોની પશ્ચાતભૂમિમાં અંકિત થયેલ આથમતો સૂર્ય અને વળાંક પામી બનતો યમુનાજીનો પુલિત શોભામાં અભિવૃદ્ધિ કરતા હોઇ ગો. શ્રી કન્હૈયાલાલજી મહારાજ શ્રી ફરીફરી લલકારી રહ્યા, ''સાંઝી ભલે બન આઈ રે... સાંઝી ભલે... બન...''

પ્રભુને અંગિકાર કરાવવા માટે સિધ્ધ થતિ આવી વિવિધ પ્રકારની સાંઝીની સંધ્યા સમયે પ્રભુ સાથે આરતિ ઉતારાય પછી તે પણ ભગવાન સ્વરૂપ હોઈ સુંદર પટ વસ્ત્રથી તેને આચ્છાદીત કરવામાં આવે અને બીજી સવારે મંદિર માર્જન કરવા પહેલાં છાબમાં સંકેલી લઈ વિસર્જનાર્થ જળાશયમાં પધરાવવામાં આવે.

સાંઝી લીલા શબ્દચિત્રો શું પ્રગટ કરી શકે? તે માટે તો કુશળ કારીગરની હસ્ત કળા ભીંત ઉપર યા જમીન ઉપર પથરાય તોજ આનંદ આવે. હા, કોઈ જન્મજાત કલાકાર (બોર્ન આર્ટિસ્ટ) રંગ વૈવિધ્યથી કાગળ ઉપર કાંઈક જરૂર ઉપસાવી શકે. શ્રી ગોપાળભાઈ આ પુસ્તકમાં તે અપેક્ષા સાર્થક કરે છે. તેમના નૈપુણ્યને વર્ણવવા શબ્દો ક્યાંથી લાવવા?

મોક્ષદા એકાદશી '૬૫
મંગળવાર

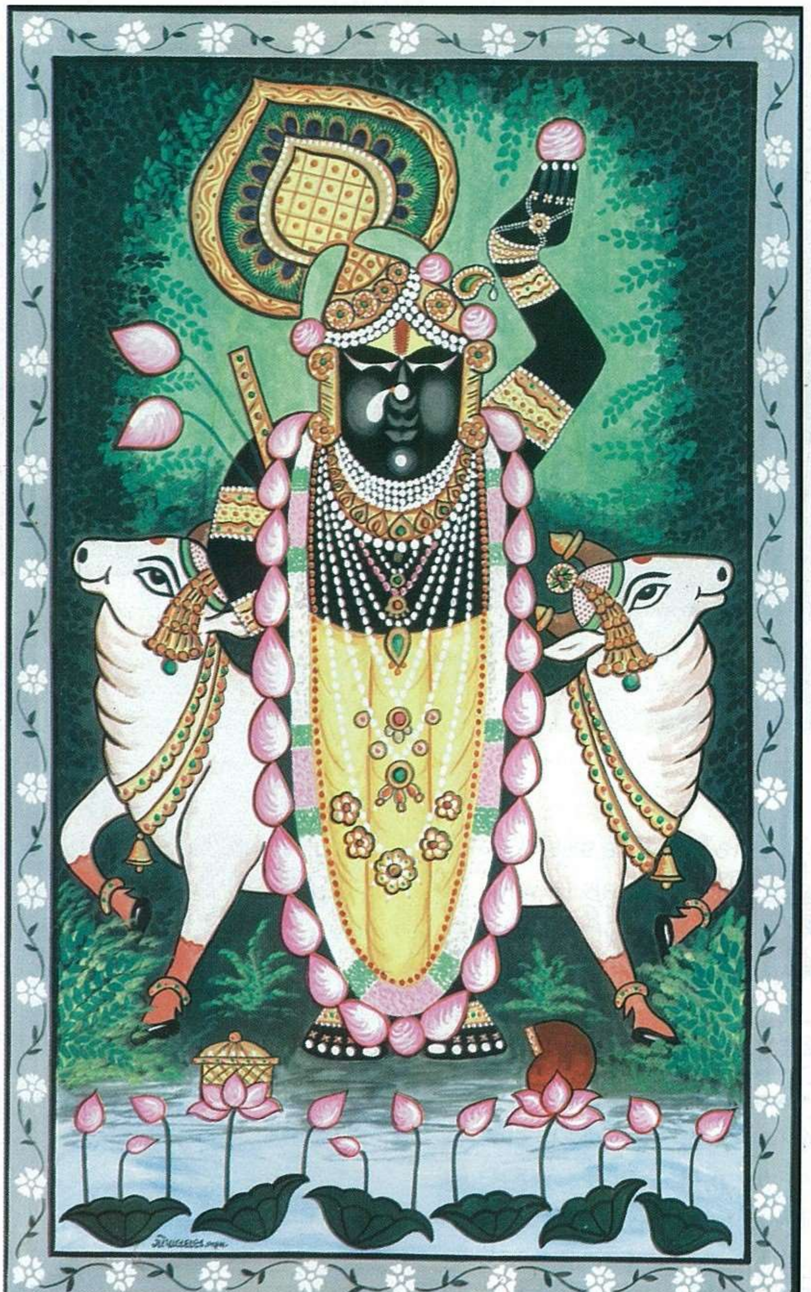

ચિત્રકાર : ગોપાલદાસ, ભરૂચ

સાંઝીના પદ

રાગ : પૂર્વી

આઈ હૂઁ અકેલી સાઁઝસાઁઝીકે કુસુમ લેંન ભલૌ મિલ ગયૌ તૂ જાત ઘર ગાય લૈ ।
આયો ઘનઘોર મેહ સૂઝત નહીં કછુ ગેહ ચુંદરી ચટક રંગ નીરતેં બચાય લૈ ॥ ૧ ॥
ચપલા ચમક ચકચોંધી તે ડરત હોં અરે નિરમોહી અંગ સંગ ક્યોં ન લગાય લૈ ।
કહાવત હૌ સુજાન કીજિયે પૈ ન માન યહી હૈ સયાન કારી કામરી ઉઠાય લૈ ॥ ૨ ॥

કોઈ ગોપી જેને અચાનક શ્રી ઠાકોરજી મળ્યા છે એ કહેવા લાગી, ''અરે ઓ કનૈયા! આજે હું અહીં સંધ્યા સમયે સાંઝીને માટે ફૂલ લેવા આવી છું. બહુ જ સારું થયું કે, આપ ગાયોને ઘરે લઈ જતા મળી ગયા. જુઓ આ સમયે ઘનઘોર મેઘ ચારે તરફથી ઘેરીને આવ્યો છે. ઘરનો રસ્તો દેખાતો નથી. મારી આ ચૂંદડી, જે ચટકીલા રંગમાં રંગાયેલી છે, વરસાદના કારણે ભીની થવાથી રંગ ધોવાઈને મારા શરીર ઉપર ઊતરી આવશે. એ રંગવાળા પાણીથી મને બચાવી લો. જુઓ ઉપર ઘનઘોર વાદળોમાં જે વારંવાર વીજળી ચમકી રહી છે તેના તેજ પ્રકાશથી મને બીક લાગે છે. હે કૃષ્ણ, તમને તો કોઈનાથી મોહ નથી. વીજળીની ચમકથી મારા જેવી ડરપોકને આપ આપના શ્રી અંગથી કેમ લગાવી નથી દેતા? તમે તો બધું જ જાણો છો. કૃપા કરીને આપના મનનું કોઈ પણ પ્રકારનું મોટાપણું ન વિચારો. હવે તો એટલી જ સમજદારી સારી છે. કૃપા કરીને મને આપની કાળી કામળી ઓઢાવી દો.''

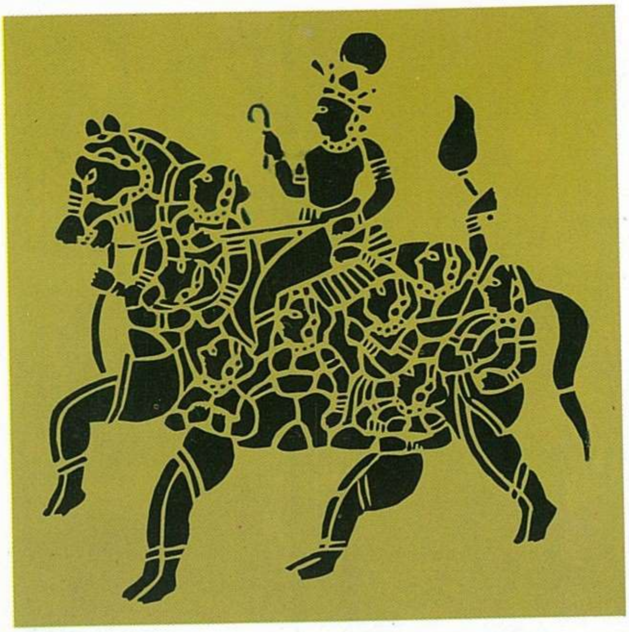

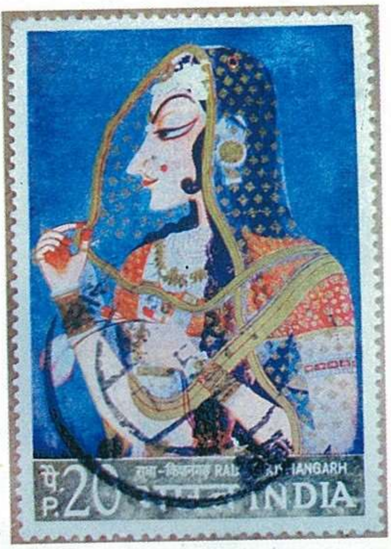

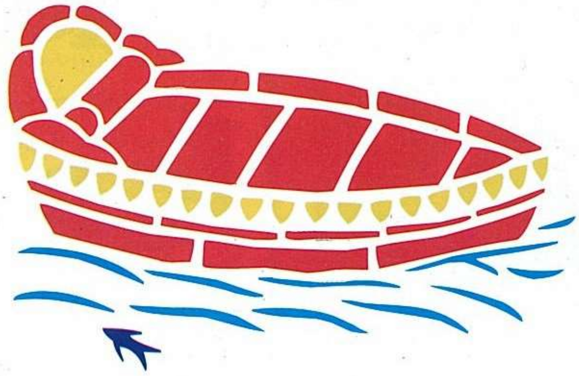

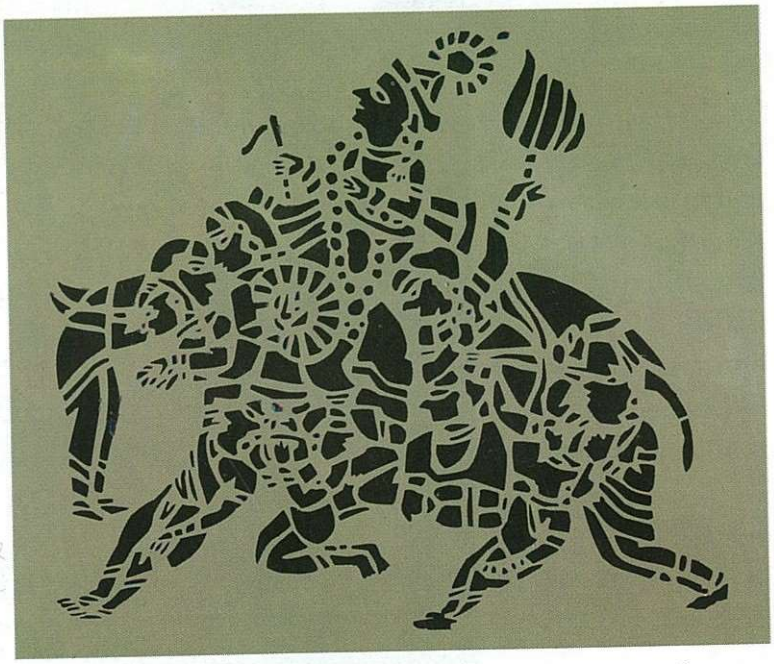

સાંઝી લીલામાં રસ મંડન

રાસ પંચાધ્યાયીમાં વ્રજગોપીઓ પાંચ પ્રકારની છે. શ્રી ઠાકોરજી પ્રસંગોપાત્ત તેમની મધ્યમાં બિરાજી રહ્યા છે. પ્રભુએ સંકલ્પ કર્યો છે કે રાસના માધ્યમથી આ બધાને રસનું દાન કરવું છે. શુકદેવજીએ એવા વિચારવાળા શ્રી કૃષ્ણને ''ગોપી મંડળ મંડન''ના ભાવમાં જોયા. ત્યાં શ્રી ઠાકોરજીને પાંચ પ્રકારના રસ મંડનમાં જોયા.

(૧) ભાવરસ મંડન : પુષ્ટિ માર્ગમાં શ્રીઠાકરોજી કોઈ પણ અવસ્થામાં, કોઈ પણ અવસ્થાની લીલા કરે છે. (બાલ-કિશોર-પૌગંડ) બાલ્યાવસ્થામાં કિશોર અવસ્થાની લીલા બતાવે છે. તે ભાવ રસ મંડન છે.

(૨) લીલારસ મંડન : કોઈ પણ કલ્પ અથવા યુગની લીલા શ્રી યશોદાજીના ભુવનમાં બતાવે છે. સત્‌યુગમાં વામન અવતાર, દાનલીલા, ત્રેતાયુગમાં રામાવતાર, કરખાનાં પદ અને બીજી ઘણી લીલાઓનું દર્શન કરાવે છે. તે લીલારસ મંડન છે.

(3) શૃંગારરસ મંડન : સારસ્વત કલ્પથી લઈને આજ સુધી જેટલા પણ રાજસ, તામસ, સાત્ત્વિક, નિર્ગુણ ભક્ત થયા છે, તે બધાનો શૃંગાર નંદાલયમાં અંગીકાર કરવો તે શૃંગારરસ મંડન છે. (આ શૃંગારરસ મંડન શ્રી ગુસાંઈજીના શૃંગારરસ મંડનથી અલગ છે.)

(૪) વ્રજરસ મંડન : આ ભગવાન જ્યારે ઈચ્છે છે ત્યારે પ્રગટ થાય છે. તે સમયના ભક્તોની વ્યવસ્થા અલગ અલગ રીતે કરે છે. પરંતુ વ્રજ ભક્તોની પુષ્ટિ ભક્તોના અનુગ્રહ માર્ગથી જુદી વ્યવસ્થા કરતા નથી અને સ્વરૂપ સ્થિતિ પ્રદાન કરે છે. આ સ્વરૂપ સ્થિતિથી પોતાને આનંદ રૂપ બધી વ્રજરસ મંડનનું સામર્થ્ય છે.

(૫) કલારસ મંડન : ક્યારેક સર્વ સામર્થ્યવાન પ્રભુ બ્રહ્માદિ દેવ, મનુ આદિની પરંપરા, મરિચી આદિ ઋષિઓના ધર્મ, સનકાદિઓનું તપ, નારદનું પંચરાત્ર, રુદ્રનું નિર્ગુણવાદ, એમનો જીવન રસ, યુગે યુગે પ્રભુ અંગીકાર કરે છે. તે કલારસ મંડનનું સામર્થ્ય છે.

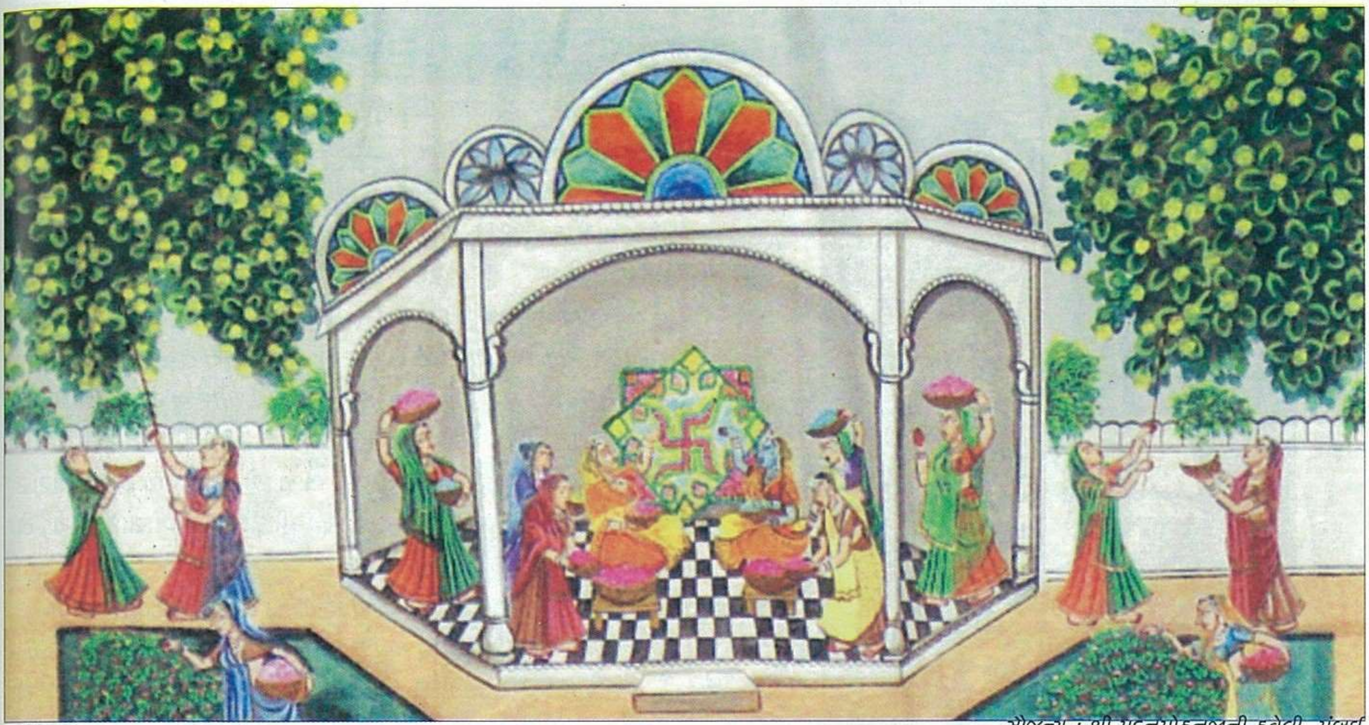

સૌજન્ય : શ્રી મદનમોહનજીની હવેલી, મુંબઈ

કીર્તન

રાગ : ગૌરી સાંઝીના પદ

ચલ વૃષભાન સુતા સાઁઝીકોં આઈ હોં દેખ ફૂલ રહે ફૂલ ॥
ઔર સખી સબ ગઈ ----- મોહિ મિલીં કાલિંદી ફૂલ ॥ ૧ ॥

હે વૃષભાન નંદિની! હું સાંઝીને માટે સુંદર ખીલેલાં ફૂલ લઈને આવી છું. મારી સાથે આપ ચાલો અને બીજી સખીઓ તો હે લાડલીજી, ચાલી ગઈ છે, તે મને યમુના કિનારે મળી હતી. (૧)

હોં પઠઈ ઉન બોલન તુમકોં આતુરગતિ આઈ હોં દૌર ॥
બેગિ ચલૌ છિન બિલઁબ કરૌ જિન વે સબ ચુનચુન લૈંગી તોર ॥ ૨ ॥

તેઓએ મને આપને બોલાવવા માટે મોકલી છે. એટલા માટે હું ઝડપથી આવી છું. હવે આપ જલદીથી ચાલો. એક ક્ષણની પણ વાર ન લગાડો, નહીં તો તે સખીઓ સારાં ફૂલ વીણી વીણીને તોડી લેશે. (૨)

બરન બરન વિવિધ ભાઁતકે ફૂલે કુસુમ શોભા દેત ॥
તજિ સ્વારથ હોં અપનો આઈ ભલૌ મનાવન તુહ્મરે હેત ॥ 3 ॥

તે વનમાં રંગબેરંગી બહુ જ પ્રકારનાં ફૂલ ખીલ્યાં છે અને પોતાની પ્રાકૃતિક શોભા વધારી રહ્યાં છે. હું તો મારો બધો જ સ્વાર્થ છોડીને આપનું ભલું થાય તેટલા માટે બધું છોડીને આવી છું. (3)

કહા તેરૌ નામ કૌન કી બેટી અબલોં હમ દેખી નહિ બાલ ॥
કીની ભલી ભલેં તુમ આઈ કાજ પરાયૌ કરત કૃપાલ ॥ ૪ ॥

હે સખી! આપ કોણ છો અને આપનું નામ શું છે ? જે આપ મને બોલાવવા માટે આવ્યાં છો ? આવી સુંદર બાળા અમે ક્યારેય જોઈ નથી. એમ તો આપે મારા માટે સારું વિચાર્યું છે અને બીજાનું પણ સારું વિચાર્યું છે. બીજાનું સારું વિચારવું એ આપના જેવા પરમ કૃપાળુનું જ કામ છે. (૪)

રુપરાસ દુતિ કાંતિ કૃપાનિધિ દેખિયત હૈં તુમ પરમ ઉદાર ॥
યા છબિકી પટતર કોઉ નાહીં કોટિક ચંદા ડારોં વાર ॥ ૫ ॥

આપ તો સુંદરતાની ખાણ છો, એમાં પણ ક્રાંતિયુક્ત અને કૃપાનિધાન. ગુણોની સાથે આપ પરમ ઉદાર દેખાવ છો. આ છબીની તુલનામાં બીજું કોઈ નથી. હું આપની ઉપર કરોડો ચંદ્રમા ન્યોછાવર કરી દઉં. (૫)

બાસ નંદગામ હૈ મેરૌ સ્યામા સ્યામા સબ કોઉ કહત ॥
તુવ પ્રતાપ વૃષભાન બાંહ બલ બહુત બરસ ભયે વ્રજમેં રહત ॥ ૬ ॥

મારું રહેવાનું તો નંદગામમાં છે. ગામવાળા મને શ્યામા શ્યામા કહે છે. આપના પિતા શ્રી વૃષભાનજીના કરકમળોની છાયામાં રહેતા રહેતા વ્રજમાં બહુ જ વર્ષો નીકળી ગયા છે. (૬)

મૈયાસોં મિસ કૌન બને હો તુમ પ્રવીન કુછ કરૌ ઉપાય ॥
લૈ ચલ મોહિ મિલવૌ રાનીસોં કરુઁ ઉન મન ભાયૌ દાવ ॥ ૭ ॥

આપની મૈયાની સોગન ખાઈને કહું છું. સાચું કહો આપ કોણ પ્રવીણ ચતુર છો અને તેમને મળવાનો કોઈ ઉપાય બતાવો. મને આપ મૈયારાણીનો ભેટો કરાવી આપો, તો હું તેમને મળીને, મેં વિચારેલું ખાસ કામ પૂરું કરું. (૭)

તબ બોલી રાધા કીરતિસોં તોહિ મૈયા કોઉ બોલત દ્વાર ॥
બોલ લેહુ ગૃહ કાજ કરત હોં તાહિ બોલિયે ભવન મઁઝાર ॥ ૮ ॥

ત્યારે શ્રી રાધારાણીએ કીર્તિરાણીને કહ્યું, અરી મૈયા, આપને કોઈ દરવાજા ઉપર બોલાવી રહ્યું છે. કીર્તિરાણીએ કહ્યું, હું તો ઘરના કામમાં છું. આપ તેમને ઘરમાં બોલાવી લાવો. (૮)

તબ સ્યામા કીરતિ પૈ આઈ દેખતહી મન રહ્યો લુભાય ॥
દૈ અસીસ નીકે આદર કર ઢિગ બૈઠારી મોદ બઢ઼ાય ॥ ૯ ॥

ત્યારે શ્રી શ્યામા કીર્તિરાણીની પાસે આવી. જેને જોતાં જ કીર્તિરાણીનું મન મોહિત થઈ ગયું. આશીર્વાદ આપીને, મનની

પ્રસન્નતાથી પોતાની ગોદી-વખાર પાસે બેસાડ્યા.(૯)

બૂઝ્યૌ નામ કાજ કહા આઈ કીરતિ બોલી હિત ઉપજાય ॥
સ્યામા નામ કહત હૈં મેરૌ તબહીં બોલી મૃદુ મુસિકાય ॥ ૧૦ ॥

કીર્તિરાણીએ ઉમટેલા પ્રેમની સાથે કહ્યું કે, ‘‘આપનું નામ શું છે ?’’ તે પણ હસીને બોલી, ‘‘મને બધા શ્યામા નામથી બોલાવે છે.’’(૧૦)

આઈ ડાર કુઁવરિ કર કંકણ પાયૌ હૈ રખવારે હાથ ॥
બીનત ફૂલ કાલ્હ હમ સબહી રાધા સહિત હતીં સબ સાથ ॥ ૧૧ ॥

શ્યામાએ કીર્તિરાણીને કહ્યું, ‘‘જુઓ આપની રાધાજીના હાથનું કંગન પડી ગયું હતું, તે કંગન પહેરેદારને મળ્યું હતું. તેણે મને બતાવ્યા છે. કાલે અમો બધાં ફૂલ વીણી રહ્યાં હતાં ત્યાં રાધાજી પણ અમારી સાથે હતાં.’’(૧૧)

ઇન ન રહી સુધ ગિરત ન જાન્યીં હૌં રહી ઇકટક નયનન તાન ॥
અનબોલી હૌં હ્વૈ રહી રાની યોં મનમેં નહીં જાન પહિચાન ॥ ૧૨ ॥

‘‘રાધાજીનું કંગન ક્યારે પડી ગયું તેની ખબર તેમને રહી નહીં, અને મારી નજર ધ્યાન રાખી રહી હતી. એ સમયે હું કાંઈ ન બોલી. હે રાણીજી, આ બધી વાત હું મનમાં સમજી ગઈ હતી.’’ (૧૨)

અબ હૌં આજ ગઈ ફૂલનકોં તબ માલી બોલ્યૌ યોં માય ॥
આઉરી કુઁવરિ સુતા તૂ કહાઁકી કહા ઢૂઁઢ઼ત હૌં દેહુ બતાય ॥ ૧૩ ॥

હવે, હું આજે ફૂલ વીણવા ગઈ હતી ત્યારે બગીચાના માળીએ મને પૂછ્યું કે, ‘‘અરી બેટી આવો, તું અહીં શું શોધી રહી છે ?’’(૧૩)

મૈં કહ્યૌ વીર ગયૌ એક કંકણ રાધા ગઈ હૈ કાલ્હકી ડાર ॥
તબ ઉન કહ્યૌ બોલિ ઉન લાવૌ તાકોં તાહિ નીકે દેહુઁ સંભાર ॥ ૧૪ ॥

મેં કહ્યું, ‘‘હું અહીં શ્રી રાધાજીનું કંગન પડી ગયું છે, તેને શોધી રહી છું.’’ તે પહેરેદારે કહ્યું, ‘‘આપ એને બોલાવી લાવો. તો હું તે કંગન તેને આપી દઈશ.’’(૧૪)

તતછિન અતિ આતુર ઉઠ ધાઈ કાજ કરન હિત તુમ્હરે પાસ ॥
રાજકાજ જ્યોં કછુબનિ આવૈ બોલ ભલાઈ ઔર ન આસ ॥ ૧૫ ॥

‘‘હું તો તે જ સમયે ત્યાંથી ઊઠીને આપની પાસે આવી ગઈ છું. મેં એ વિચાર્યું કે આપ મોટા છો, રાજા છો. કોઈ પણ આશા વગર રાજાનું કાંઈ પણ ભલું થઈ જાય અને મીઠા વચન બોલાઈ જાય, તે પણ કોઈ આશા વગર.’’(૧૫)

તબ કર જોરિ કહ્યૌ તુમ હૌ ધન્ય કીરતિ બોલ કુઁવરિ દઈ સંગ ॥
અતિ આનઁદ બઢ઼યૌ દુહુન મન ફૂલે સમાત નહીં અંગ અંગ ॥ ૧૬ ॥

આટલું સાંભળીને કીર્તિરાણી હાથ જોડીને બોલી, ‘‘હે શ્યામા, તમે ધન્ય છો.’’ ‘‘હે રાધા, તમો તેમની સાથે જાઓ’’, એવી આજ્ઞા પણ આપી. બન્નેના મનમાં એટલો બધો આનંદ ઉમટ્યો કે તે બન્ને ખુશીમાં ઊછળી રહ્યા હતા, અને અંગ અંગમાં આનંદ વ્યાપી રહ્યો.(૧૬)

લલિતા સંગ કુઁવરિકે દીની આવૌગી ઉલટ સબ બેગ ॥
સ્યામા સબ બિધ તુમ પ્રવીન હૌ તુમ વિશ્વાસ સબ તજ્યૌ ઉદ્વેગ ॥ ૧૭ ॥

કીર્તિરાણીએ લલિતા સખીને રાધાની સાથે જવાની આજ્ઞા આપી. જઈને જલદીથી પાછા આવજો. શ્યામાને કહ્યું કે તમારા વિશ્વાસ ઉપર રાધાને મોકલી રહી છું. તેથી મને કોઈ ચિંતા નથી. (૧૭)

લૈ સંગ જાઉ આઉ પૌંહચાવન તબ ઘર જાઉ આપને કાજ ॥
તુમ નિશ્ચિંત નિધરક રહૌ મનમેં આઊઁ લૈ અબ સુખકે સાજ ॥ ૧૮ ॥

હવે રાધાને તમારી સાથે લઈ જાઓ. તેમને મૂકવા માટે પાછા આવજો, પછી તમારા કામ માટે જજો. શ્યામાએ કહ્યું, ‘‘મૈયા આપ નિશ્ચિંત રહો. હું તેમને સહીસલામત (હેમખેમ) પાછી લઈ આવીશ.’’(૧૮)

પહુઁચે જહાઁ સઘન ગહેવરબન લલિત લતા દ્રુમ ગહબર માઁહિ ॥
જાન એકાંત ચાહ ચિત ક્રીડ઼ા તબ પ્યારી ઘર ગરેમેં બાઁહિ ॥ ૧૯ ॥

શ્યામા અને રાધાજી, ગહવરવનની મનહર, ગાઢ લતાઓની કુંજમાં પહોંચી ગયાં. જ્યાં કુંજમાં સંપૂર્ણ એકાંત હતું. ગલબૈયાં નાખીને, ચિત્તમાં જે લીલા હતી તે બધી પૂરી કરી.(૧૯)

દેખ્યૌ સ્થલ પ્યારી સુંદરવર ચાહેં હિયેમેં કરન બિનોદ ॥
પરસત અંગ મદન વ્યાપત તબ ચિતવત પ્યારી શ્યામાકોદ ॥ ૨૦ ॥

શ્યામા શ્યામને વિનોદલીલા કરવા માટે જે સ્થળ જોયું, તે સ્થળનો આધાર લઈ ચરણ ધર્યો, અથવા હાથથી કોઈ લતાવેલીને પકડી, કે તુરંત પ્રિયા પ્રીતમના અંગેઅંગમાં મિલનની ઉત્કૃષ્ટ ઈચ્છા પ્રગટ થઈ ગઈ. ત્યારે શ્યામા પ્યારી કટાક્ષ નયનોથી શ્રી

મૈં તો જાન રહી કબહીકી સમઝ રહી મનહી મનમાँહિ ॥ ૨૧ ॥

આ લીલાને જોઈને લલિતા મધુર વચનથી હસીને બોલ્યાં, ''અરી ઓ રાધા । તું આ છલિયાને ઓળખી ના શકી. હું તો એને મનથી ક્યારની ઓળખી ગઈ હતી.''(૨૧)

ક્યોં ન કહી પહિલેં સખી હમસોં તુમહી હમસોં કરત દુરાવ ॥
ઊપરતેં અનખત લલિતાસોં મનમેં આનંદ ઉપજત ચાવ ॥ ૨૨ ॥

રાધાજીએ લલિતાજીને કહ્યું, ''લલિતા તેં મને આ વાત પહેલાં કેમ ના કહી ? મારી થઈને મારાથી વાત સંતાડી છે. (કહી નહીં.)''. એવું કહેતાં કહેતાં શ્રી રાધાજી લલિતાજી પ્રતિ ઉપર ઉપરથી રોષ (અનિચ્છા) પ્રગટ કરી રહી છે અને અંદરથી તો આનંદિત થઈ રહી છે.(૨૨)

રસમેં બિરસ ક્યોં કરત લડ઼ૈતી યોં બોલી લલિતા કરજોર ॥
તબ સુધ બુધ કૈસેંકે રહિયે જબ વિધિના લૈહેં ચિતચોર ॥ ૨૩ ॥

લલિતાજી હાથ જોડીને બોલ્યાં, ''હે લાડીલીજી ! આપ રસને નિરસ કેમ કરી રહ્યાં છો ? ભલા કહો તો, જ્યારે કોઈએ કોઈનું ચિત્ત ચોરી લીધું હોય તો, હે વિધાતા સૂધબૂધ કેવી રીતે રહે?''(૨૩)

તિય પટ પલટ દેહુ હરિ મોકોં પિય પ્યારી કીજૈ કલ કેલિ ॥
કુસુમ શૈયા લલિતા રચિ કુંજન આપ ભઈ ઇત ઉત દોઉ મેલિ ॥ ૨૪ ॥

લલિતાજીએ કહ્યું, ''આ તમારી ઓઢણી મને આપી દો. તમે બન્ને પ્રિયાપ્રીતમ એકાંતમાં રસ ભરી વાતો કરો.'' ત્યાં કુંજમાં થઈને ખસી ગઈ.(૨૪)

કર ઓલી ચોલીકી બીનન ગઈ કુસુમ લલિતા બનમાँઝ ॥
રતિ રસ વિલસ નિકસ કુંજન તેં પિય પ્યારી આયે લખિ સાँઝ॥ ૨૫ ॥

લલિતા પોતાની ચોળીને ઝોળી બનાવીને વનમાં ફૂલ વીણવા જતી રહી. ત્યાં પ્રિયા પ્રીતમ રતિ રસ વિલાસથી તૃપ્ત થઈને, સંધ્યા થતી જોઈને નિકુંજમાંથી બહાર પધાર્યાં.(૨૫)

ઉત સબ સખિન લખી લલિતા જબ હઁસત હઁસત આઈ તા પાસ ॥
બૂઝત આજ અકેલી ક્યોં તૂँ રાધા છાँડ઼િકેં કરત બિલાસ ॥ ૨૬ ॥

ત્યાં બધી સખીઓએ લલિતાજીને એકલી જોઈને હસતી હસતી તેમની પાસે આવીને પૂછ્યું, ''અરે લલિતા ! આજે તું રાધાને છોડીને આ વનમાં એકલી કેમ ખેલ કરી રહી છે?''(૨૬)

યહ પટ પીત કૌનકૌ લહેંગા પ્રકટ જનાવત બદન વિકાસ ॥
હમ કહાँ કહત દુરાવત હૌ ક્યોં મેંટૌ ભલેં તુમ મન્મથ પ્યાસ ॥ ૨૭ ॥

એક વાત મને બતાઓ, આ ઓઢણી (પીહપટ) કોની છે ? અને આ લહેંગો કોનો છે ? અમોને કહો કે આ કોના અંગની શોભા તારી પાસે છે? અમે આપને છુપાવવાને માટે કાંઈ કહેતા નથી. અમારી તરફથી તો તમો પણ તમારી કામતૃષા ઠંડી કરો.(૨૭)

તબ લલિતા ટેરી મનમોહન આય ધિરીં સબ વ્રજકી બાલ ॥
આલિંગન ચુંબન દૈ હરિકોં ચોરી રાધાકી નંદલાલ ॥ ૨૮ ॥

ત્યારે શ્રી લલિતાજીએ ઊંચા હાથ કરીને મદનમોહન પ્યારેજીને બોલાવ્યા. બધી વ્રજબાળાઓ શ્રી ઠાકોરજીને ઘેરી વળી.

દરેક ગોપીએ શ્રી કૃષ્ણને પોતપોતાનું આલિંગન અને ચુંબન આપીને શ્યામ શ્યામા - શ્યામા શ્યામની ચોરી પકડી.(૨૮)

મિલ સબ ગઈ લાજકી મારી ઇત રાધા મન રહી લજાય ॥
ડલિયા ફૂલનકી આગેં ધરિ સબ બિધિ મિલ લીની બતરાય ॥ ૨૯ ॥

બધી ગોપીઓ શરમાઈને એકબીજાથી મળી. અહીં રાધા પણ મનોમન લજ્જીત થઈ રહી હતી. ફૂલોની ટોપલીઓ આગળ રાખીને એક બીજીને મળીને જે કાંઈ થયું હતું તેની બધી જ વાતો કરવા લાગી.(૨૯)

અબ ઘર ચલૌ બેર હ્વૈ જૈહૈ તૌ ખીજ બાબા વૃષભાન ॥
બહુરિ સખીકૌ ભેખ શ્યામ કર સખિયન લૈ પહુઁચે ઘર આન ॥ ૩૦ ॥

ગોપીઓએ નિશ્ચય કર્યો કે, હવે ઘરે જલદીથી જવું જોઈએ. મોડું થશે તો બાબા વૃષભાનજી ખીજાશે. ફરીથી શ્રી કૃષ્ણને સખીવેશ ધારણ કરાવીને ઘરે લઈ આવ્યા.(૩૦)

કીરતિ આઈ દ્વાર ગાન સુન અરઘ દિયૌ અરુ આરતિ બારિ ॥
ભવન માઁજ લૈ સ્યામા બોલી ઢિગ બૈઠારી કર બલહારિ ॥ ૩૧ ॥

ત્યાં કીર્તિરાણી, ઘરે આવતી સખીઓના ગીત સાંભળીને, દ્વાર પાસે આવી. જળનો અર્ઘ્ય કરી, (સ્વાગત માટે જળ જમીન ઉપર રેડવું) આરતી કરી, ઘરની અંદર શ્યામાને પધરાવ્યા અને કીર્તિરાણી બોલી, ''આપની બલિહારી હો.''(૩૧)

સાઁઝ ભઈ અબ જિન ઘર જૈયો રહિયો સોય આજ યહાઁ રાત ॥
સાઁઝી ખેલ કીજિયૈ બ્યારૂ કરજુકલેઉ જૈયો પ્રાત ॥ ૩૨ ॥

''જુઓ શ્યામા, હવે સંધ્યા થઈ ગઈ છે. આજે રાત્રે અહીં જ પોઢવાનું (સુવાનું) છે. પહેલાં તો સાંઝી ખેલો, પછી વાળુ કરો અને પછી પોઢો. કાલે પ્રાતઃકાળે કલેઉ કરીને ઘરે જજો.''(૩૨)

શંક ન કરૌ નિશંક ખેલૌ ઘર અપનૌ તુમ મનમેં જાન ॥
કહત સબૈ બશકીની કીરતિ નઈ સખી ભઈરી મનમાન ॥ ૩૩ ॥

''કોઈ પણ પ્રકારની શંકા ના કરો અને આ ઘર તમારું જાણીને, કોઈ પણ પ્રકારની શંકા વગર ખેલો.'' આવાં મીઠાં વચન બોલીને, કીર્તિરાણીએ બધાને પોતાના વશમાં કરી લીધા અને સ્વયં નવી સખી શ્યામાની તો મનગમતી થઈ ગઈ.(૩૩)

લીપભીત ચંદન ગોબર રચિ ચિત્રિત સાઁઝી ધરી બનાય ॥
જો દેખત સોઈ રહત ચક્રત હ્વૈ કહત ઔર નહિ ત્રિભુવન માઁય ॥ ૩૪ ॥

સખીઓએ ચંદનથી દીવાલ (ભીંત) ઉપર ગોબરથી કહ્યું કે, ''આવી સાંઝી ત્રિભુવનમાં નથી.''(૩૪)

ધૂપ દીપ નૈવેદ્ય ભોગ ધર કરત આરતી દોઉ કર જોર ॥
ચિરજીવૌ રાધા શ્રી શ્યામા હરેં હરેં યોં કહેં તૃણ તોર ॥ ૩૫ ॥

ધૂપ, દીપ, ભોગ ધરીને બધાંએ બે હાથ જોડીને આરતી કરી અને વિનંતી કરી, ''હે હરિ, પ્રાણપ્યારાની (શ્રી રાધા-કૃષ્ણની) જોડી જુગ જુગ જીવો.'' આવું કહેતાં કહેતાં ગોપીજનો વધુ ગદ્ગદ્(તૃણતોર) થઈ રહી હતી.(૩૫)

કીરતિ કહત કરૌ અબ બ્યારૂ ભૂખી હૌ જો સબૈ સુકુમાર ॥
સબ પ્રતાપ તિહારૌ ઘર રાની અબ જૈહૈ બહુ ભઈ અબાર ॥ ૩૬ ॥

કીર્તિરાણીએ કહ્યું, ''તમે બધી સુકુમારીઓ ભૂખી છો, માટે પહેલાં ભોજન કરો.'' સખીઓ બોલી, ''અમારા ઘરે જે ભોજન છે, તે તમારા પ્રતાપે છે. ત્યાં (ઘરે) ભોજન પણ આપનું જ છે. હવે, બહુ જ મોડું થઈ ગયું છે. ઘરે જવાની આજ્ઞા આપો.'' કીર્તિરાણીએ આજ્ઞા આપી .(૩૬)

ભલૌ ભદ્ર સિદૌસી અઈયો ભુવન તુમારે તેં ઉઠિ ભોર ॥
દૈ અસીસ સબ ચલીં સખી ઘર બિહરત દંપતિ સંગ બરજોર ॥ ૩૭ ॥

''બહુ જ સારું, હે કલ્યાણીઓ, તમારા ઘરેથી સવારે ઊઠીને જલદીથી આવજો.'' આ બધાં ગોપીજનો એકબીજાંને આશીર્વાદ આપીને પોતપોતાના ઘરે જવા માટે નીકળ્યાં. તે એ જ રસ્તાથી ગયા જ્યાં શ્યામા-શ્યામે દંપતીલીલા કરી હતી. (વ્રજભક્તોએ શ્યામા સખીને વિદાઈ આપી નથી.)(૩૭)

લરિયો જિન રાધા શ્રી શ્યામા તુમ સોય રહૌ મેરૌ પલક ડાર ॥
લલિતા પાનીકો ઢિંગ રહિયો કીરત સોઈ અપને દરબાર ॥ ૩૮ ॥

કીર્તિરાણીએ શ્યામાને સમજાવ્યું, કે તમો એકબીજાથી લડશો નહીં અને આંખો બંધ કરીને (પલક બંધ કરીને) પોઢી જાઓ. હે લલિતા તમે એમના હાથ સહારા માટે (પરચારગી માટે) પાસે રહેજો.'' એમ કહી કીર્તિરાણીજી પોતાના શયનકક્ષમાં જઈ પોઢી ગયાં.(૩૮)

સુરત કેલિ સબ વિધિ સુખ લૂટ્યૌ મિસહિ મિસ દોઊ પરમ વિચિત્ર ॥
કેતિક બુદ્ધિ શ્રુતિ પાર ન પાવત બરન સકૈ કો અગણિત ચરિત્ર ॥ ૩૯ ॥

અહીં પ્રિયતમે કેલિ કલામાં બધાં જ સુખ લૂટ્યાં. આ બહુ જ વિચિત્ર સુખ હતાં. તે એટલાં બધાં સુખ હતાં કે, તો શું પણ ઋષિઓ પણ સમજી ના શકે. અને આ લીલા ચરિત્ર, ગણત્રી કરવાથી

ભોર ભયૌ જાગે નરનારી સબ જાગ્યૌ બરસાનૌ ગામ ॥
કરન કલેઊ કીરતિ ટેરત રાધા શ્યામા લૈ લૈ નામ ॥૪૦॥

સવાર થતાં જ બધાં સ્ત્રી-પુરુષ જાગ્યાં અને આખું બરસાના ગામ જાગ્યું. કલેઉ કરવાને માટે કીર્તિરાણી, ‘હે રાધા ! હે શ્યામા !’’ એવું નામ લઈને બોલવા લાગ્યા. (૪૦)

આલસ ભરે ઉનીદે દોઊ લેત જૃંભાય અંગ અકરાય ॥
બદન પખાર ઉઠાય સેજતેં અતિ હિતસોં ભોજન કરવાય ॥૪૧॥

ત્યારે આળસથી ભરાયેલાં. અર્ધખૂલેલાં નેત્રોથી જંભાઈ (બગાસાં) લેતાં, અંગડાઈ લેતાં, શૈયાથી ઊઠીને, મોઢું ધોઈને, આચમન કરીને, બહુ જ પ્રેમથી કલેઊ કરાવડાવ્યું. (૪૧)

પેંડ઼ પાઁચ પહુઁચાય દ્વારતેં લલિતાસોં કહી યોં પહુઁચાય ॥
ચિબુક પરસ સિર પર કર ફેર્યૌ ઘર પઠઈ શ્યામા સમઝાય ॥૪૨॥

ત્યારે શ્રી કીર્તિરાણી પોતાના દરવાજા પાસે પાંચ પગલા વળાવવા આવ્યાં. લલિતાજીને કહ્યું કે, ‘‘આ શ્યામા સખીને તેના ઘરે પહોંચાડી આવો.’’ શ્યામાની ચિબુક ઉપર હાથ મૂકીને, માથા ઉપર હાથ મૂકીને, આશીર્વાદ આપી, શ્યામાને સમજાવીને વળાવ્યા. (મોકલ્યા). (૪૨)

પૂરન પુન્ય ફલે લલિતાકે પહુઁચાવન મિસ પાયૌ લાવ ॥
માનોં કસૌટી કસત કનકકોં દેખત કો પાયૌ હૈ દાવ ॥૪૩॥

જ્યારે લલિતા મૂકવા ગઈ ત્યારે લલિતાજીનાં પણ કોઈ પૂર્વનાં પુણ્ય ફળીભૂત થઈ ગયાં અને મૂકવા જવાના બહાને લાભ પ્રાપ્ત કર્યો. જેવી રીતે સોનાને કસોટી પર કસવાને બહાને કસોટીને સોનાનો લાભ મળે છે. (૪૩)

ત્રિય વાગૌ પાયૌ નૌછાવર આઈ ઉલટિ ઘર રિઝરિઝાય ॥
ઇત જસુમતિ સુતકોં બૂઝત જબ કહત બાત મોહન સમુઝાય ॥૪૪
॥

આ સમયે લલિતાજીને ન્યોછાવરમાં એક જડાવ લહેંગો મળ્યો, કે જ્યારે તે શ્યામા સખીને ઘરે મૂકીને ખુશીથી પોતાના ઘરે પાછી ફરી. ત્યાં યશોદા પુત્રને કાંઈક પૂછવા લાગી, ત્યારે શ્રી કૃષ્ણ યશોદાજીને સમજાવવા લાગ્યા. (૪૪)

નયન સજલ ભરભર કર મીંડ઼ત બિગરી યોં કહિ તોતરે બોલ ॥
મૈયા હમ ન બસેંગે વ્રજમેં વ્રજવાસિની મદ મત્ત અલોલ ॥૪૫॥

શ્રી ઠાકોરજી પોતાની આંખોમાં આંસુ લાવીને, હથેળી નથી રહેવાના, કારણ કે આ વ્રજવનિતાઓ મદમાતી થઈને હિલોર લે છે.’’ (સમુદ્રની લહેર, મોજા) (૪૫)

ગોપીજનકૌ કૃષ્ણ અતિ વલ્લભ ગહિ બાઁધ્યૌ કર માખનચૌર ॥
ઉપજ્યૌ હાસ સુનત સુત બતિયાઁ ઉર લાયૌ કર પ્રાન અકોર ॥૪૬
॥

‘‘આમ તો એ કહે છે, ‘કૃષ્ણ, તો અમને બહુ જ પ્યારા લાગે છે,’ અને માખણ ચોરીના બહાને આજે તો મને તેમના ઘરમાં બાંધી દીધો હતો.’’ પોતાના પુત્રની વાતો સાંભળીને યશોદાજી એક વાર તો હસી પડી. પછી તેને પોતાના હૃદયથી લગાવી દીધા. (૪૬)

મેરે લાલકોં જો કોઉ બાઁધૈ બાઁધૂઁ તાહે કોટિક બાર ॥
ચિરજીવૌ રસિકનકી જીવન પીવત નંદ યશોમતિ જલવાર ॥૪૭॥

અને કહ્યું કે, ‘‘મારા લાલને જે કોઈ એક વાર બાંધશે તેને હું કરોડ વખત બાંધીશ’’. શ્રી હરિરાયજી મહાપ્રભુજી કહે છે. ‘‘રસિકજનોને દાન કરવાવાળા ચિરંજીવો, શ્રી યશોદાજીના જીવન સ્વરૂપ શ્રી કૃષ્ણને, જળથી વારણા લઈને નંદબાબા સાથે આચમન લીધું.’’ (૪૭)

ભાવ વિશેષ :

ઉપર કે પદમેં દો બાત મુખ્ય રૂપ સે હૈ । ભાવરસ મંડન ઔર લીલારસ મંડન । ઈસ લીલા કે આખરી પદમેં કાકુક્તી હૈ । બાત કુછ ઔર હૈ ઔર અર્થ કુછ ઔર હૈ । યહાં યશોદાજી કો શ્રી ઠાકોરજીને માખનચોરી કે બહાને અપને બંધને કી બાત બતાઈ હૈ, ઔર રો કર ભી બતાયા હૈ । યહાં પર હૃદયરસકો નવનીત કહતે હૈ । ગોપીઓને ગહવરવન મેં, યા કિસી ઔર વનમેં પ્રેમ પાશ મેં બાંધ કે રખ્ખા થા । જબ તક ગોપીઓને અપને મનકે બદલેમેં ઠાકરોજીકા મન યા હૃદય નહીં લે લિયા તબ તક ઉન્હેં નહીં છોડા । ઈસલિયે ઠાકરોજીને યહ બાત યશોદાજીકો રો કર કહી । ઈસકા અર્થ હોતા હૈ, ઐસી ગોપીજનોંકા મુજસે ત્યાગ નહીં હો સકતા । પરિસ્થિતિ વશ ત્યાગ કરને પર મુઝે દુઃખ હોતા હૈ । યશોદાજીને ઈસી આશયકો જાનતે હુએ કહા, ‘‘જો કોઈ મેરે લાલન કો એક બાર બાંધેગા, મેં ઉસે કરોડ બાર બાંધૂગી ।’’ કરોડ બાર બાંધનેકા અર્થ, અપને પુત્રકી સેવામેં સેવક હોને કા આશીર્વાદ દે રહી હૈ । સેવક કા ધર્મ, સેવામેં બંધના હૈ ।

(આ કીર્તન ‘‘ભાવરસ મંડન’’ અને ‘‘લીલારસ મંડન’’ ભાવનુ)

કીર્તન

સાંઝીના પદ

રાગ : ગૌરી

શ્રીવૃષભાન લડ઼ેતી ગાઇયેં કીરતિ કુલ મંડનવાલ હો ॥
સોનેકીસી બેલિ હો પ્યારી ચંપેકીસી માલ હો ॥૧ ॥

વ્રજમાં બિરાજમાન કીર્તિરાણી, તેના કુળની શોભા શ્રી વૃષભાન લાડલીના ગુણગાન કરીએ. આ રાધારાણી માનો સોનાની વેલ અને ચંપા જેવી માળા છે.(૧)

હંસગમની મૃગલોચની શોભિત સહજ સિંગાર ॥
ચમકત ચંચલ ચીકને સિર સટકારે બાર ॥૨ ॥

હંસના જેવી તેની ચાલ છે. મૃગનાં જેવાં તેનાં નેત્ર છે. સહજ શૃંગાર શોભા આપી રહ્યા છે. કાળા, ઘેરા, ચમકતા વાયુથી હાલતા લાંબા-લાંબા તેના કેશ છે.(૨)

ઘૂઁઘરવારે બારન ઊપર શોભિત સુંદર સાલ ॥
ચંદકે ફંદ પરે અહિનંદન ઉરઝે કંચન જાલ ॥૩ ॥

ઘુંઘરાયેલા કેશની ઉપર સુંદર વસ્ત્ર બાંધેલું છે. રાધાજીનું મુખારવિંદ ચંદ્રમા જેવું સુંદર છે. ઘુંઘરાયેલા કેશની લંબાઈ જોઈને એવું લાગે છે કે, રાધાજીના ગૌર વર્ણ રૂપી ચંદ્રમાને સોનાની જાળીથી બાંધી દીધો છે.(૩)

અતલસકૌ લહેંગા કટિ ગાઢ઼ૌ દરિયાઈ કી અંગિયા પીત ॥
ઉરજ સુભટ કંચનકવચ સજિ આયે રતિ રણજીત ॥૪ ॥

રાધાજીએ અતલસ (આધા સૂતી + આધા રેશમી વસ્ત્ર)ના કપડાનો લહેંગો ધારણ કર્યો છે. તેમાં દરિયાઈ લાંબી લહેરની છાપ છે અને પીળા રંગની અંગિયા (ચોળી) પહેરી છે. અંગિયા પહેરીને વક્ષસ્થળની શોભા એવી લાગે છે કે બે યોદ્ધા કવચ પહેરીને કામદેવના યુદ્ધને જીતવા માટે આવ્યા હોય.(૪)

કૃશ કટિ કેહરિ દેખિદુરૈ હરિ જેહર તેહર પાય ॥
ગજગમની કમની અવની રવની રતિ લેત બલાય ॥૫ ॥

પાતાળી કમરને જોઈને સિંહ (કેસરી) પણ સંતાઈ ગયા. પગના બે શૃંગાર (જેહર-તેહર) જોઈને સામાન્ય સિંહ ભાગી ગયા. જંઘાઓનાં સ્વરૂપ દર્શન જોઈને અવનિ (લક્ષ્મી), રવનિ (સરસ્વતી), રતિ (કામ પત્ની) તો બલિહારી (ઓવારણા) લઈ રહી છે.(૫)

કર ચૂરૌ લલકૈ ઝલકૈ પલકૈ ન લગૈ છબિ દેખ ॥
અઁગુરિન મુઁદરી પોંહોંચી ગજરા બાજૂબંદ વિશેખ ॥૬ ॥

હાથના ચૂડાની આમ તેમ હાલવાની ઝલક - શોભા - જોઈને આંખો ખૂલ્લી રહી ગઈ છે. આંગળીઓમાં મુદ્રિકા (વીંટીઓ), હાથમાં પહોંચી, પહોંચી ઉપર ગજરા, ઉપર બાજુબંધ એ વિશેષ સુંદર છે.(૬)

ચંપકલી ચૌકી ચમકૈ દમકૈ દુલરી પિય પોતિ ॥
ચિતકોં લેત ચુરાય ચાહિકેં બદન ચંદકી જોતિ ॥૭ ॥

હૃદયની ઉપર, ચંપકલીની આકૃતિમાં, ચોકી ચમકી રહી છે અને દુલરી (બેલરવાળી)ની કંઠમાળમાં કબૂતરની આકૃતિ બનેલી છે. શ્રી રાધાજીના મુખચંદ્રની સુંદરતા મનનું હરણ કરે છે.(૭)

અરૂણ અધર દમકત દશનાવલિ શ્યામ ચપલતા સાર ॥
કમલકોશમેં બૈઠી પંગતિ માનો ભૃંગકુમાર ॥૮ ॥

શ્રી રાધાજીના લાલ રંગના નીચેના ઓષ્ઠ પર દંતાવલિ દેખાઈ રહી છે. ઓષ્ઠ પર લગાડેલી શ્યામ બિંદી (ટપકું) જાણે ચતુરાઈનો સાર છે. તે શ્યામ બિંદી એવી લાગે છે કે લાલ રંગના બંને ઓષ્ઠ રૂપી કમળપત્ર પર કોઈ ભંવરો બેઠો હોય.(૮)

બેસર કો મોતી લટકૈ મટકે ખટકે પ્રિય પ્રાન ॥
શ્રવન બની રુચિ મની કનકકી તનક તરકુલી કાન ॥૯ ॥

નાસિકાના શૃંગારમાં જે નકવેશરનું મોતી છે, તે જ્યારે આમતેમ હાલે છે ત્યારે તેનું હાલવું પ્રિય કૃષ્ણના પ્રાણોને હલાવી નાંખે છે. કાનમાં મનને સોહાતી, મણિથી જડાયેલી નાની નાની સોનાની તરકી (કાનનું આભૂષણ) શોભાયમાન છે.(૯)

પિયતૃખમોચન રતિરસ રોચન ચંચલ લોચન નાર ॥
કુઁબર કિશોર ચકોર ચેહેં ટુબા પઢ઼ત ચંદ ચટસાર ॥૧૦ ॥

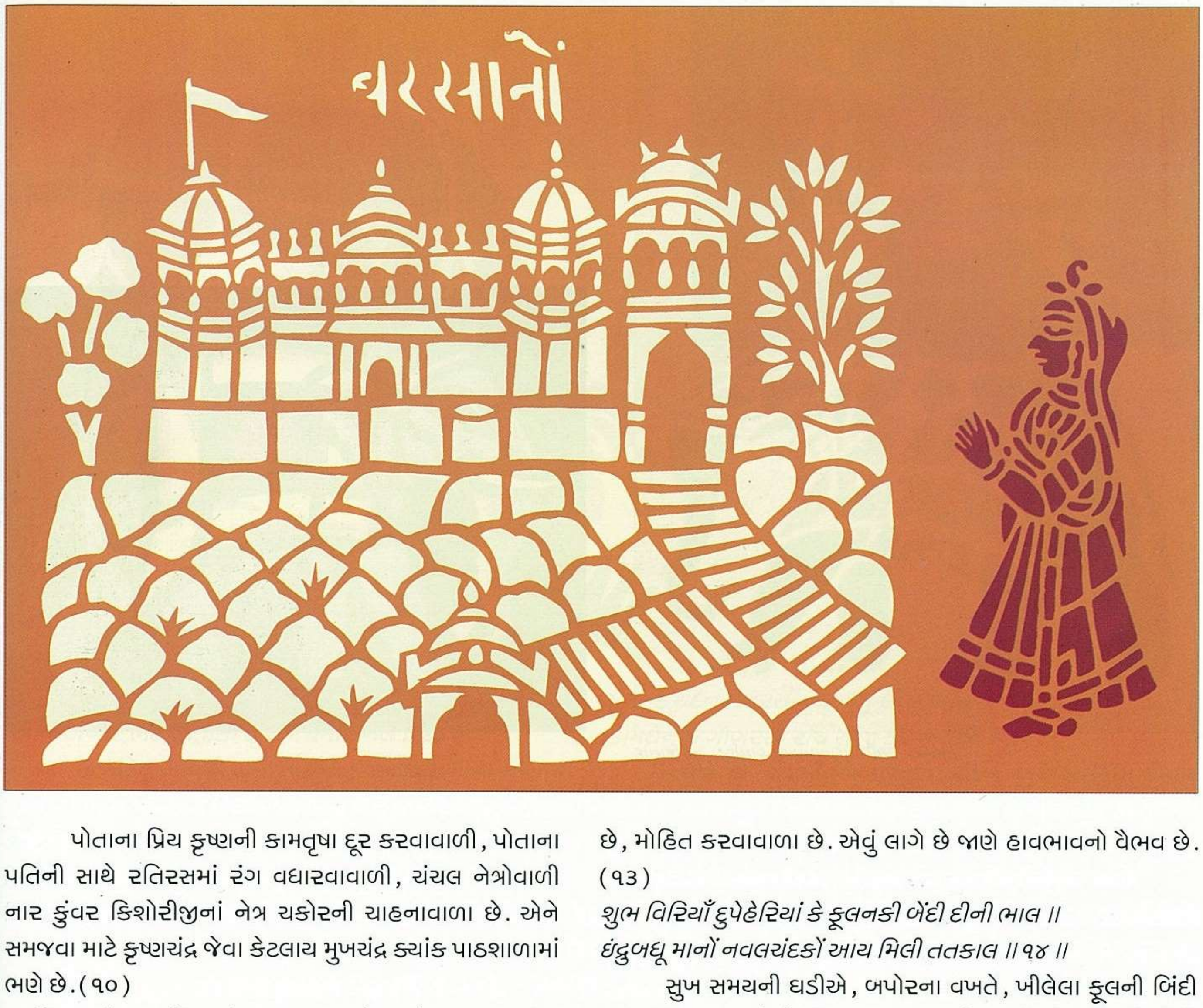

પોતાના પ્રિય કૃષ્ણની કામતૃષા દૂર કરવાવાળી, પોતાના પતિની સાથે રતિરસમાં રંગ વધારવાવાળી, ચંચલ નેત્રોવાળી નાર કુંવર કિશોરીજીનાં નેત્ર ચકોરની ચાહનાવાળા છે. એને સમજવા માટે કૃષ્ણચંદ્ર જેવા કેટલાય મુખચંદ્ર ક્યાંક પાઠશાળામાં ભણે છે.(૧૦)

અલિકુલ ગંજન રતિરસરંજન નયનન અંજન દીન ॥
ક્રીડ઼ત સુધા સરોવર મહિયાઁ માનો મનસિજકે મીન ॥૧૧ ॥

રતિરસ લીલામાં આનંદ આપવા માટે ભ્રમરના જેવું શ્યામ અંજન લગાવ્યું છે. અંજન લગાડેલી આંખ એવી લાગે છે કે માનો આનંદસાગરમાં કામદેવની મન રૂપી માછલી હોય.(૧૧)

સમર સહાયક નવરસ નાયક સાયક ઘાયક નયન ॥
કુઁવર કુરંગ સુરંગ કમલ કાનનસોં ઠાનત ઠૈન ॥૧૨ ॥

કામયુદ્ધમાં વિજયના સહાયક નવ રસોના માલિક, નિશાન લગાવીને ઘાયલ કરવામાં કુશળ નેત્ર, કુંવર શ્રી રાધાનાં નેત્ર આદત મુજબ જે વાત પકડે છે, તેને છોડતા નથી.(૧૨)

કારી ઝપકારી ભારી બરુની બરનેં કવિ કૌન ॥
ભ્રોંહેં સુઠિ સોહેં મોહેં માનો હાવભાવ કે ભૌન ॥૧૩ ॥

કાજળ લગાવેલી, થોડી નીચે ઝૂકેલી, આળસના ભારવાળી (પ્રીતમ સંગ રાત બિતાને પર), આંખોની પલકોની અગ્ર ભાગની શોભા કોણ કવિ કહે...

(જ્યાં આ શોભા બની છે, ત્યાં કોઈ કવિ પહોંચ્યા નથી, જ્યાં પહોંચ્યા છે શ્રી કૃષ્ણ, તેમણે કવિતા લખી નથી.)

ભ્રકુટીના ભર્યા સુંદરતાની સાથે સ્થિર છે, શોભાયમાન છે, મોહિત કરવાવાળા છે. એવું લાગે છે જાણે હાવભાવનો વૈભવ છે. (૧૩)

શુભ વિરિયાઁ દુપેહેરિયાં કે ફૂલનકી બેંદી દીની ભાલ ॥
ઇંદ્રુબધૂ માનોં નવલચંદકોં આય મિલી તતકાલ ॥૧૪ ॥

સુખ સમયની ઘડીએ, બપોરના વખતે, ખીલેલા ફૂલની બિંદી માથા ઉપર લગાવી છે. (ગુલાબના ફૂલની નાની પાંખડી). તે એવી લાગે છે કે, કોઈ ઈન્દ્ર વધુ (વરસાદની શરૂઆતમાં થતા લાલ મખમલ જેવા કીડા) કોઈ પ્રગટ થતા ચંદ્રને મળવા આવી હોય.(૧૪)

શીશ ફૂલ સોહૈ મોહૈ બની તનક કનકકી આડ઼ ॥
ચિબુક ચારુ મુસિકાય હઁસત જબ પરત કપોલન ગાડ઼ ॥૧૫ ॥

માથાનું શિશફૂલ મનને મોહિત કરી રહ્યું છે. તેની નીચે નાની સોનાની આડ ધારણ કરી છે. જે સમયે આપ સુંદર ચિબુક ધારણ કરીને મૃદુ હાસ્ય કરો છો, ત્યારે કપોળ (ગાલ) ઉપર પ્રગાઢ ભાવ રૂપી નાના ખાડા ઊપસી આવે છે.(ખંજન)(૧૫)

યહ વિધિ છબિ અગાધા સાધા રાધાજૂ સખિયન માઁઝ॥
બિટિયાઁ બહુત જો ગોપનકી સંગ ખેલત સાંઝી સાંઝ॥૧૬ ॥

આવી રીતે જેની અગાધ શોભા છે તે શ્રી રાધાજી પોતાની સખીઓની સાથે, જે બહુગોપોની બેટીઓ છે તેની સાથે, સાંજના સમયે સાંઝી ખેલ ખેલી રહી છે.(૧૬)

ગોધૂલકી બિરિયાઁ ડલિયાઁ ફૂલનકી લૈ ચલીં હાથ ॥
બીનત ફૂલન યમુના કૂલન શ્યામાજૂકે સાથ ॥૧૭ ॥

ગોધૂલિના સમયે ફૂલોની છાબ લઈને સખીઓ ફૂલ વીણતી વીણતી એકસાથે જમુના કિનારે ગઈ.(૧૭)

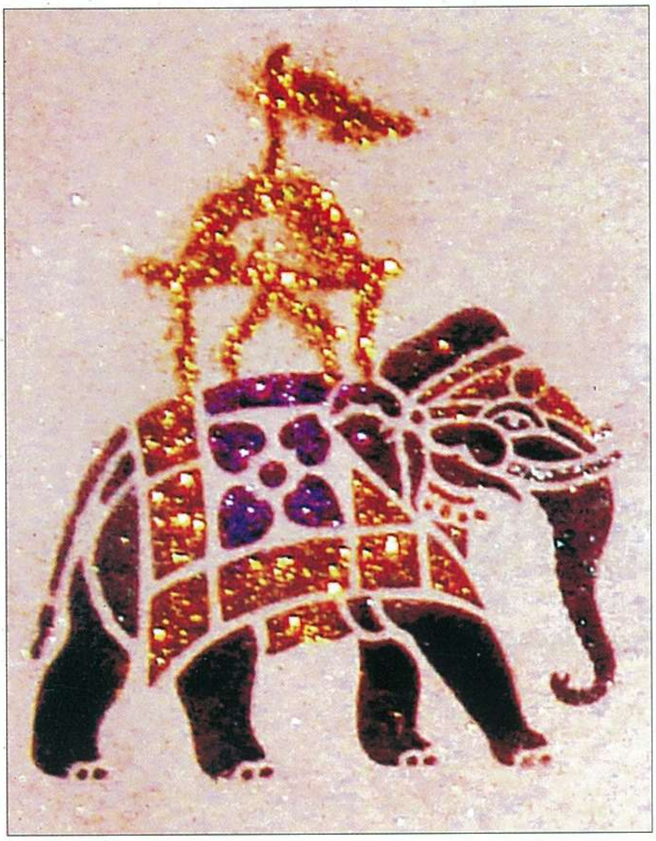

સૌજન્ય : શ્રી વિધુભૂષણજી શર્માજી, અમદાવાદ

એક લિયે ઓલી ચોલી પર ચાઁપ ચિબુકતર ચીર ॥
ફૂલન તોરત તનહિ મરોરત જહાઁ ભ્રમરનકી ભીર ॥૧૮॥

એક સખીએ તો પોતાની ચોળીને ઝોળી બનાવીને તેની દોરીને ગળામાં બાંધીને ફૂલ એકત્રિત કર્યાં. તે સખીઓ ફૂલ વીણતી વખતે ભમરાની ભીડ જોઈને તનને મસ્તીથી આમ તેમ ડોલાવી રહી હતી.(૧૮)

અકન લૈ લાવન્ય લલિત પટકી અટકી કટિ છીન ॥
રમક ઝમક પલ્લવ નવાય ચઢ઼ બીનત ફૂલ પ્રવીન ॥૧૯॥

કોઈ એક સખી એવી શોભાયમાન હતી, જેણે પોતાના એક સુંદર વસ્ત્રને પોતાની પાતળી કમરમાં બાંધી રાખ્યું હતું, અને બહુ જ રોનકની સાથે, છબીલી છબી સાથે, વૃક્ષની ડાળને નમાવીને ફૂલ વીણી રહી હતી. તેના વીણવામાં ખાસ ચતુરાઈ છે.(૧૯)

કુંદી કુંદ કરન કોમલ નિરવારત બાલા બેલિ ॥
લલિત લવંગ લતા બનિતા પર રહે ઝૂમકા ઝેલિ ॥૨૦॥

કુંદનાં ફૂલોની સુંદરતાને ઝીલવા માટે કોઈ ગોપી પોતાના સુકુમાર હાથો વડે, વેલોને આમતેમ ઝુલાવી રહી હતી. બહુ જ શોભાવાળી અલબેલી લવંગ લતા પોતાની નીચે ઊભી રહેલી કોઈ ગોપીના માથા પર ફૂલના ઝૂમખા ઝૂમી રહ્યા હતા.(૨૦)

ઝાઈ જુહી કેતકી નિવારી ચમેલી રાયબેલ ॥
ફૂલન કી કર ગેંદુક બાલા બનમેં ખેલત ખેલ ॥૨૧॥

જાઈ, જુહી, કેતકી, નિવારી, ચમેલી, રાયવેલી આદિ અનેક ફૂલોની ગેંદ બનાવીને કોઈ ગોપકન્યા વનમાં રમી રહી હતી.(૨૧)

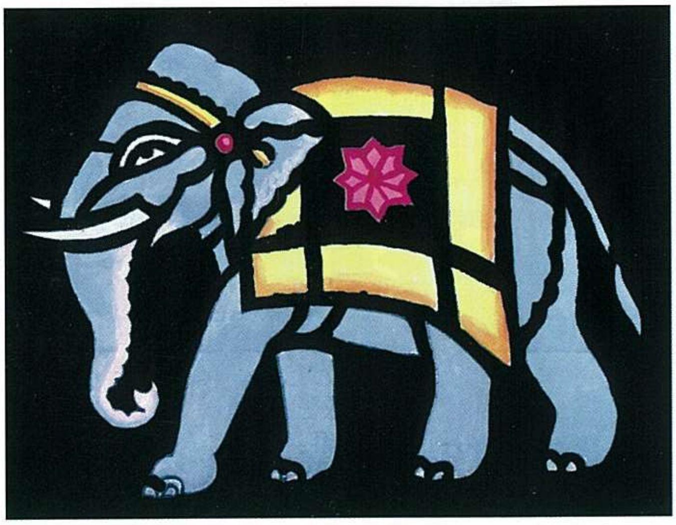

બૌરસરીકે ફૂલનકી નકફુલી બનાવત એક ॥
શ્યામા અભિરામા સુખ ધામા ખેલત ખેલ અનેક ॥૨૨॥

કોઈ ગોપકન્યા બોરસલીનાં ફૂલથી નાકનું ઘરેણું બનાવી રહી હતી. આવી શ્યામા સખી, મનને સુખ આપવાવાળી, અનેક ખેલ ખેલી રહી છે.(૨૨)

તિહિ છિન કુંજબિહારીજૂ દુરિ દેખત કુંજનઓટ ॥
રહે હૈં ચિત્ર કૈસેજુચિતેરે લગી દૃગનકી ચોટ ॥૨૩॥

આ સમયે શ્રી ઠાકોરજી કુંજબિહારીજી સંતાઈને, કોઈ કુંજ વનની આડથી, આ ખેલ જોઈ રહ્યા હતા. આ શોભાને જોઈને, કે કેવી કેવી શોભા છે, આંખોમાં ચોટ લાગી ગઈ.(૨૩)

કિયૌ સખીકો રૂપ લાલને ભર ગુલાબદલ ગોદ ॥
ત્રિયારૂપ ધર દરશન દીનોં મનમેં માનત મોદ ॥૨૪॥

આ સમયે શ્રી ઠાકોરજી સખીનું રૂપ ધારણ કરીને, ગોદમાં ગુલાબનાં ફૂલ ભરીને મનભાવન થયા.(૨૪)

નિરખિ નિરખિ વૃષભાન નંદિની બોલી બચનરસાલ ॥
સબ સિંગાર સોહૈ મોહૈ તૂ કો હૈરી નવબાલ ॥૨૫॥

આ જોઈને વૃષભાન નંદિની મધુર વચનોથી બોલ્યાં, ''મને મોહિત કરવાવાળી સુંદર સખી આપ કોણ છો? મારી સાથે તો ઘણી બધી સખીઓ છે.''(૨૫)

તૂ ક્યોં ફિરત અકેલી હેલી યહ બન યમુના કૂલ ॥
નંદગામ ઘર સાઁઝી કૌ હમ બીનન આઈ ફૂલ ॥૨૬॥

રાધારાણીએ કહ્યું કે, ''શ્રી યમુનાજીના કિનારે આપ એકલા કેમ છો?'' સખીએ કહ્યું કે, ''મારું ઘર તો નંદગામમાં છે. અહીં સાંઝીનાં ફૂલ વીણવા આવી છું.''(૨૬)

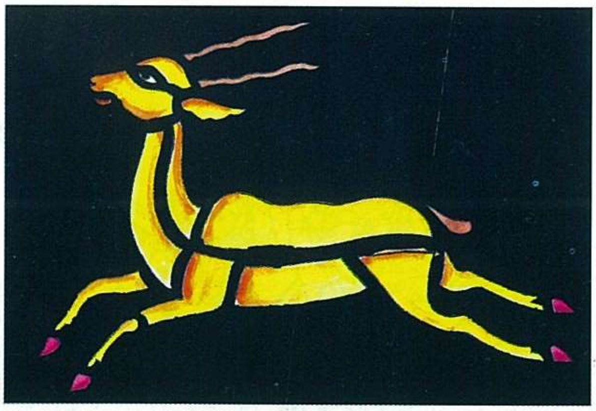

ઉત્કંઠિત વૃષભાન નંદિની કંઠ ભુજા ઉમરેલ ॥
આજ અબાર ભઈ સાઁજીકોં તૂ સંગ હમારે ખેલ ॥ ૨૭ ॥

ઉત્કંઠિત ભાવથી રાધારાણીએ કૃષ્ણ રૂપ સખીના ગળામાં પોતાની ભુજા પધરાવી દીધી અને કહ્યું કે, ''તમને મોડું થયું છે, માટે અમારી સાથે સાંઝી ખેલ ખેલો.'' (૨૭)

સખી લઇ સબ બોલ બોલ ગૌરંભન ધુનિ સુનિ કાન ॥
બડ઼ી વાર ઘર જૈહૈં તો ખીજૈં બાબા વૃષભાન ॥ ૨૮ ॥

રાધારાણીએ બધી સખીઓને બોલાવી લીધી. સંધ્યાના સમયે ગાયોના ભાંભરવાનો અવાજ કાનમાં આવ્યો. બધી સખીઓએ કહ્યું કે, ''મોડું થશે તો વૃષભાનજી ખીજાશે. (૨૮)

ચંદા ચંદ્રભગા ચંદ્રાવલિ ચંચલનયની ચલી ધામ ॥
બહુત ફૂલ બીનૈ હૈં ભટૂ રી પૂજૈ મનકે કામ ॥ ૨૯ ॥

આ સાંભળીને ચંદા - ચંદ્રભાગા - ચંદ્રાવલી - ચંચલનૈની પોતપોતાના ઘરે ચાલતી થઈ અને કહ્યું, ''અરે ભટુ, (વિવાહિત પરંતુ પતિને નવવધુ, એક જ વખત મળી છે.) આપણે તો બહુ જ ફૂલ વીણ્યા છે, જેનાથી મનોકામના પૂરી થઈ જશે. (૨૯)

કમલ ફિરાવત ગીત જો ગાવત આવત ઘર વ્રજબાલ ॥
ફૂલનકી કર ગેંદ લકુટિયા ફૂલનકી ઉરમાલ ॥ ૩૦ ॥

કમળ ફેરવતી, ગીતો ગાતી, આ વ્રજની બાળાઓ ફૂલોની ગેંદ અને ફૂલોની છડી લઈને, ગળામાં ફૂલોની માળા પહેરીને આવી રહી છે. (૩૦)

માય ધાય ઉર લાય લઈ કીરતિજૂ પરમપ્રવીન ॥
અરગ બઢ઼ાય લઈ ઘર ભીતર આપ આરતી કૌન ॥ ૩૧ ॥

કીર્તિરાણીએ, જે પરમ પ્રવીણ છે, ઘરની બહાર દોડીને રાધારાણીને હૃદયથી લગાવી દીધા. જળનો અર્ઘ્ય આપીને આરતી કરી. (૩૧)

મૃગમદ ચંદન કેસરસોં શ્યામાજૂ લીપી ભીંત ॥
કામધેનુ કે ગોબરસોં રચિ સાઁજી ફૂલન ચીતિ ॥ ૩૨ ॥

ત્યારે શ્રી શ્યામજીએ કસ્તુરી, ચંદન અને કેસરથી દીવાલ લીપીને, કામધેનુના ગોબરથી અને ફૂલોથી સાંઝી ચીતરી. (૩૨)

ધૂપ દીપ ધરિ ભોગ અમૃતરસ આપ આરતૌ ઉતારિ ॥
ગાવત ગીત પુનીત કિશોરી શ્રીવૃષભાનકુમારિ ॥ ૩૩ ॥

ધૂપ, દીપ કરીને અમૃતરસ (અમૃત કુંડલી - કાંગરાવાળી ફૂલેલી પૂરીની વચમાં ચાસણી) ભોગ ધરીને આરતી ઉતારી. ત્યારે શ્રી રાધાજી પાવન ગીતો ગાવા લાગ્યાં. (૩૩)

કર બ્યારૂ સબ સંગ ખેલિ ચલી અપને અપને ધામ ॥
શ્યામાજૂ ઔર નવલ સખી સુખ લૂટ્યૌ ચારયૌ જામ ॥ ૩૪ ॥

એકસાથે મળીને, વાળુ કરીને, બધી સખીઓ પોતાને ઘરે ગઈ. શ્રી કૃષ્ણ શ્યામા વેશ ધરીને ચાર પ્રહર સુખ પામ્યા. (૩૪)

ત્રિય બાગૌ લલિતાહિ દીયૌ શ્યામાપતિ સુઘર સુજાન ॥
રસિક રૂપ ધર કેલિ કરી સુખસાગર પ્રાનન પ્રાન ॥ ૩૫ ॥

નિકુંજ લીલાઓમાં ઘેરદાર વાઘા શ્રી રાધાજીને સુઘડ સુજાન સમજીને લલિતાજીએ આપી દીધા. શ્રી હરિરાયજી મહાપ્રભુજી કહે છે: પ્રાણોના પ્રાણ, સુખના સાગર, પ્રભુએ રસિક રૂપ ધારણ કરીને લીલા કરી. (૩૫)

શરદ નિશા સુખ યહ વિધિ રાધા માધૌજૂનિત્યબિહાર ॥
શોભાપર બલ જાય શ્યામઘન અવલોકત સુખસાર ॥ ૩૬ ॥

શરદ્ ઋતુની રાતમાં આ પ્રકારે શ્રી રાધામાધવનું આ નિત્ય વિહાર છે. આ શોભા ઉપર શ્યામા સખી રૂપ શ્યામ-ઘન વારંવાર બલિહારી જાય છે અને સુખની સાર શ્રી રાધાજીનાં દર્શન કરે છે. (૩૬)

(આ કીર્તન ''શૃંગારરસ મંડન' ભાવનું છે.)

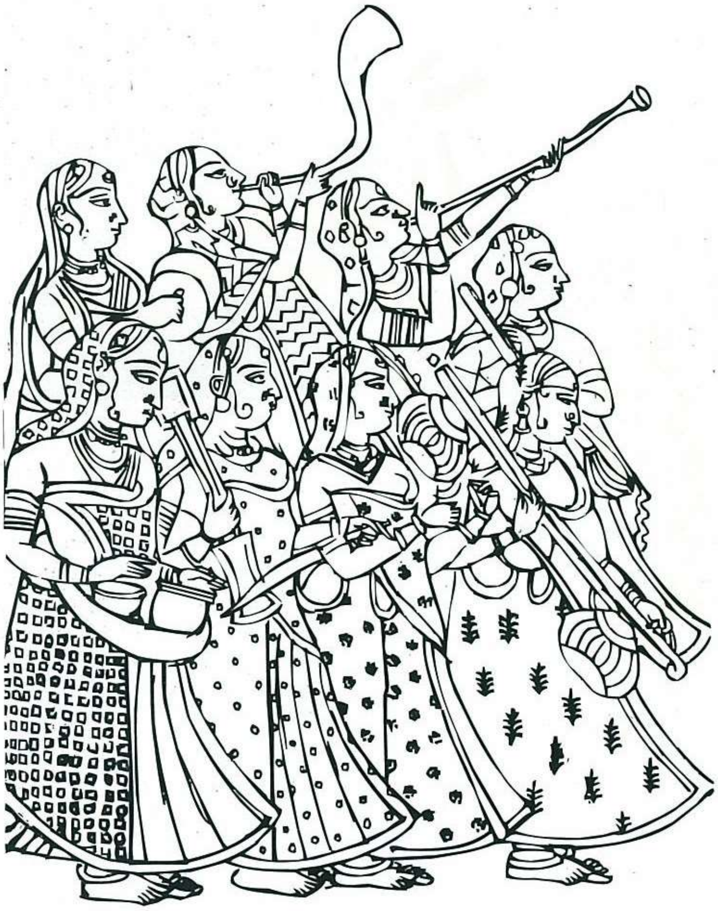

સાંઝીના પદ

રાગ : ગૌરી

સબ મિલ આઈ લાડ઼િલી વૃષભાન નૃપતિ કે દ્વાર હો ॥ ધૃ. ॥
સબ મિલ આય કહ્યૌ કીરતિસોં દેહુ લડ઼ૈંતી સંગ ॥
બનમેં ફૂલ બિરાજ રહે હૈં ખેલન સાઁઝી રંગ ॥ ૧ ॥

વ્રજમાં નિવાસ કરવાવાળા ગોપકુમારોની બધી લાડલી બેટીઓ, રાજા વૃષભાનજીના દરવાજા ઉપર આવી. બધી સખીઓએ આવીને કીર્તિરાણીને કહ્યું, ''આપ આપની લાડલીને અમારી સાથે મોકલો. વનમાં અનેક પ્રકારનાં ફૂલ શોભાયમાન થઈ રહ્યાં છે. સાંઝીનો આનંદ લેવા માટે અમારી સાથે મોકલો. (૧)

યહ સુન કીરતિ બોલ કુંવરિકોં ઉબટિન્હવાઈ પ્રીતિ ॥
અઁગ અઁગોછ કુલેલ કેશ બિચ પાટી પારી ચીતિ ॥ ૨ ॥

આ સાંભળીને કીર્તિરાણીએ રાધાજીને બોલાવ્યાં અને ઉબટન કરીને સ્નાન કરાવ્યું. શ્રી અંગ પોંછીને (લૂછીને), ફૂલેલ લગાવીને, શ્રી મસ્તકમાં પાટી પાડી. (કેશવિન્યાસની વિશેષ કલાઓમાં એક કલા પાટી પાડવી છે.) (૨)

બેની સુરંગ ગૂઁથિ માઁગમેં સેંદુરભરી બનાય ॥
બાઁયેં સીસફૂલ ઇત ચંદા બિચ લટકન લટકાય ॥ ૩ ॥

સુંદર વેણી ગૂંથીને શ્રી રાધાજીની માંગમાં સિંદૂર ભર્યું. સિંદૂરની થોડી ડાબી બાજુએ શીશ ફૂલ ધરાવ્યું. મુખચંદ્રની વચ્ચોવચ લટકન ધરાવી. (૩)

ટીકી કમલપત્ર કાજર દૈ બેસર ચિબુક બિરાજ ॥
ખુટિલા ખુભી ઔર ટેઢ઼ી બેંદી ઝૂમક સાજ ॥ ૪ ॥

શ્રી મસ્તક પર શ્યામ મસી બિંદ (શ્યામ કાજળનું ટપકું) અને કપાળ ઉપર કમળપત્ર ધરાવ્યું. નેત્રોમાં અંજન, નાસિકામાં બેસર, થોડી (હડપચી) ઉપર ચિબુક ધરાવ્યું. બાજુબંધ અનન ખુટલા અને ખુભી ધરાવ્યા. નજર ના લાગે માટે બિંદીની આકૃતિ થોડી વાંકી કરી. કાનોમાં ઝુમકા ધરાવ્યા. (૪)

કંઠસરી તિમની દુલરી ચંપકલી હાર હમેલ ॥
મુલકટ અઁગિયા બાઁહ બિજોંઠે બાજૂબંદન પેલ ॥ ૫ ॥

કંઠેસરી, દુલરી, તીલરી શ્રી કંઠમાં ધરાવી. ચંપાકલીના આકારવાળો હાર અને ચંપાના ફૂલના આકારવાળી હમેર (હાંસળી) ધરાવી. મુલકટ પ્રકારની અંગીયા (ચોલી) ધારણ કરાવી. હાથમાં બાજુબંધની ઉપર બીજોઠાની આકૃતિવાળાં ઘરેણાં ધરાવ્યા. (૫)

ચૂરી ગજરા કંકન પોંહોંચી હાથ સાઁકરા મુઁદરી ॥
કટિ લહેંગા સારી કુકુંદી બાજત કિંકિણી સગરી ॥ ૬ ॥

ચૂડીઓ ઉપર ગજરા, ગજરાની ઉપર કંગન, કંગન ઉપર પહોંચી, પહોંચીની ઉપર સાંકળા, સાંકળાની નીચે આંગળીઓમાં વીંટીઓ (અંગૂઠીઓ) ધરાવી. કમરમાં લહેંગા-સાડી, કુદનાવાલી કમરની કોઢની ધરાવી. (ઘુઘરીવાળો ઝૂમખો) (૬)

પગ નૂપૂર પાયલ જેહર અનબટ બિછિયા પગપાન ॥
યહ સિંગાર કર ચલી લડ઼ૈતી સબ મિલિ ગાવત ગાન ॥ ૭ ॥

ચરણોમાં નૂપુર (નાના અને બહુ નાના), પાયલ ઉપર જેહર ધરાવ્યા. ચરણારવિંદની આંગળીઓમાં અનવટ, વિંછીયા અને પગમાન ધરાવ્યા. આ સિંગાર કરીને શ્રી રાધાજી બધી સખીઓની સાથે ગીતો ગાતાં ચાલ્યાં. (૭)

બનમેં બીનત ફૂલ હરખસોં ડલિયાઁ સોહે હાથ ॥
ફૂલગેંદકોં આયે લાલન સખા ન કોઉ સાથ ॥૮॥

વનમાં મનથી પ્રસન્ન થઈને ફૂલ વીણી રહ્યાં છે અને છાબડીઓ તેમના હાથમાં શોભી રહી છે. બરાબર તે સમયે પોતાના હાથમાં ફૂલની ગેંદ લઈને ત્યાં લાલન પધાર્યા. ત્યારે એમની સાથે કોઈ પણ સખા નહોતા.(૮)

ખેલત ગેંદ પરી ઇન બીચન પ્યારી લઈ ઉઠાય ॥
લાલન આય ગેંદ માઁગત હૈં લલિતા કહ્યૌ સમુઝાય ॥૯॥

શ્રી ઠાકોરજીની ગેંદ કેમ કરીને ગોપીઓની વચમાં આવી ગઈ. તે પ્યારી રાધાજીએ લઈ લીધી. લાલન આવીને પોતાની ગેંદ માંગી રહ્યા છે. ત્યારે લલિતાજીએ એમને સમજાવ્યું.(૯)

અબ તો ગેંદ ન પૈહૌ લાલન ચતુરાઈ કે મૂલ ॥
પૂછત લાલ સબૈ ક્યોં આઈ બનમેં બીનન ફૂલ ॥૧૦॥

''હવે તો લાલન આપને ગેંદ નહીં મળે, કારણ કે આ તો આપની બહુ ચતુરાઈ છે.'' લાલને પૂછ્યું, ''આપ વનમાં ફૂલ વીણવા કેમ આવ્યાં છો?''(૧૦)

કહ્યૌ લડ઼ૈતી સાઁઝી ધરિ હૈં ફૂલ સબૈ લૈ ચીતિ ॥
લાલ કહ્યૌ મોહિ આછી આવૈ દેખૌ મેરી રીતિ ॥૧૧॥

રાધાજીએ કહ્યું, ''મનગમતાં ફૂલ લઈને અમે ઘરમાં સાંઝી પૂરીશું.'' લાલને કહ્યું, ''મને પણ સુંદર સાંઝી પૂરતા આવડે છે. તમે મારી રીત પણ જુઓ.''(૧૧)

સબન કહ્યૌ કૈસેં લૈ ચલિયેં એકન કહ્યૌ ઉપાય ॥
પેહેરાવૌ આભૂષન સારી કરીયેં સખી સજાય ॥૧૨॥

બધી ગોપીઓએ કહ્યું, ''આમને ઘરે કેવી રીતે લઈ જઈશું.'' તો કોઈ એક સખીએ ઉપાય બતાવ્યો. ''એમને આભૂષણ અને સાડી પહેરાવી સખીવેશથી સજાવો.(૧૨)

સબૈ હરખ સિંગાર કિયે મિલ ચલીં આપને ગેહ ॥
નામધસ્યૌ શ્યામાજૂ ઇનકો તબ બાઁહ પરસ્પર દેહ ॥૧૩॥

બધી ગોપીઓએ પ્રસન્ન થઈને લાલનને સિંગાર ધરાવ્યા, અને શ્યામાજુ નામ રાખ્યું અને હાથ પકડીને ઘરે લઈ ગયા.(૧૩)

લલિતા ચંદ્રભાગા વ્રજમંગલ મૈના નયના રુપ ॥
કરૂણા મોહા કુમુદા રત્ના લોભા લલના અનૂપ ॥૧૪॥
રંભા કૃષ્ણા દુર્ગા ધ્યાના રુપા હરખા નામ ॥
રંગા હંસા દામા પ્રેમા જ્ઞાના જુહિલા ભામ ॥૧૫॥
ચંપા બહોલા સુમના નીલા હીરા મુક્તા પ્યારી ॥
કુંજા અમલા સમલા બિમલા ચંદ્રાવલી સુકુમારી ॥૧૬॥
તારા કમલા અમલા યમુના વૃંદા નંદા નારી ॥
અબલા શીલા સુખિયા પ્રમુદા નવલા સુમતિ બિહારી ॥૧૭॥
ચતુરા કામા રસિકા શ્યામા રાધા લૈ ઘર આઁઈ ॥
એક બેશ એક રુપ સબનકૌ દેખત રહી લુભાઈ ॥૧૮॥

લલિતા, ચંદ્રભાગા, વ્રજમંગલા, મેના, નયના, રૂપ, કરૂણા, મોહા, કુમુદા, રત્ના, લોભા, લલના, અનૂપા, રંભા, કૃષ્ણા, દુર્ગા, ધ્યાના, રૂપા, હરખા, રંગા, હંસા, દામા, પ્રેમા, જ્ઞાના, જુહિલા, ભામા, ચંપા, બહોલા, સુમના, નીલા, હીરા, મુક્તા, પ્યારી, કુંજા, અમલા,

સમલા, વિમલા, ચંદ્રાવલી, સુકુમારી, તારા, કમલા, અમલા(૨), યમુના, વૃંદા, નંદા, નારી, અબલા, શીલા, સુખિયા, પ્રમુદા, નવલા, સુમતિ, બિહારીન, ચતુરા, કામા, રસિકા, શ્યામા, રાધા આ બધી સખીઓના એકસરખાં જ વસ્ત્રો અને શૃંગાર છે અને ઉંમર પણ સરખી છે.(૧૪ થી ૧૮)

ગાવત આવત સબ મન ભાવત આરતી કીરતિ સાજ ॥
પૂછત કહ્યૌ લડૈતી યહ કો જોરી ભલી વિરાજ ॥૧૯॥

જ્યારે આ બધી સખીઓ સંગે મળીને ગીત ગાતી આવી રહી છે, ત્યારે તેમના મનભાવન ગીત સાંભળીને કીર્તિરાણીએ આરતી તૈયાર કરી અને પૂછ્યું, ''હે લાડલી, આ સુંદર જોડી આપની સાથે કોણ છે?''(૧૯)

બીનત ફૂલ યહ મૈં દેખી પૂછી ઇનકી બાત ॥
નંદગામમેં બાસ બસત હૈ શ્યામા નામ કહાત ॥૨૦॥

એને વનમાં ફૂલ વીણતાં જોઈને મેં પુછ્યું ત્યારે તેણે શ્યામા નામ બતાવીને નંદગામ રહું છું એમ કહ્યું.(૨૦)

ઇનમેં એક બડ઼ો ગુણ મૈયા જાનત સાઁઝી ચીતિ ॥
મન હરખિત કીરતિ તબ બોલી ખેલો સબ મિલિ પ્રીતિ ॥૨૧॥

''અરી મૈયા! આમાં સાંઝી ચીતરવાનો બહુ જ મોટો ગુણ છે.'' ત્યારે કીર્તિરાણી પ્રસન્ન થઈને બોલી, ''બધા પ્રેમથી મળીને રમો(ખેલો).''(૨૧)

મુઠિયા વાર આરતી બારી ભીતર ગઈ લિવાય ॥
ભીતિ લીપ ચંદનસોં છિરકી સાઁઝી ધરત બનાય ॥૨૨॥

કીર્તિરાણીએ મુઠીયાવારીને આરતી કરી અને ઘરની અંદર લઈ ગઈ. ચંદનથી ભીંત લીપીને સાંઝી બનાવડાવી.(૨૨)

ધૂપદીપ નૈવેદ્ય ધર્યૌ પુનિ આરતી કરત સઁવારિ ॥
કીરતિ કહ્યૌ બિયારૂ કીજૈ ભૂખી હો સુકુમારી ॥૨૩॥

ધૂપ, દીપ કરીને ભોગ ધરીને આરતી કરી. ત્યારે કીર્તિરાણીએ કહ્યું કે, ''બધી સખીઓ ભૂખી છે. તો વાળુ કરો. (૨૩)

ભોજનકર સબ હાથ પખારે બીરા રત્ના દેત ॥
બીરા લે કહ્યૌ હમ ઘર જૈહૈં કીરતિ કહ્યૌ સુહેત ॥૨૪॥

બધી સખીઓએ ભોજન કરીને હાથ ખાસા કર્યા. કીર્તિરાણીને ત્યાં ટહેલ કરવાવાળી રત્ના સખીએ બધાને બીડાં આપ્યાં. બીડાં લઈને બધી સખીઓએ કહ્યું કે હવે અમે ઘરે જઈશું. કીર્તિરાણીએ બધાને સુખપૂર્વક વિદાય કર્યા.(૨૪)

શ્યામા તુમ જિન જાહુ દૂર ઘર યહાઁઈ સોવો રાત ॥
ઔરનસોં યોં કહ્યૌ બેગિહી આવોગી ઉઠ પ્રાત ॥૨૫॥

કીરતિરાણી બોલ્યા, ''અરે શ્યામા, તમારું ઘર દૂર છે. માટે તમો જશો નહીં અને અહીં જ પોઢી જાઓ.'' બીજી સખીઓને આજ્ઞા આપી, ''આપ સવારે જલદી ઊઠીને આવજો.''(૨૫)

વે તબ ગઈ રહી હૈ શ્યામા ખેલત ચોપર રંગ ॥
જીત પરસ્પર હોત દુહુનકી રાધા શ્યામા સંગ ॥૨૬॥

સખીઓના ગયા પછી શ્યામા રાધાની સાથે ચોપાટ રમવા લાગ્યા. બંને એકબીજાથી જીતી જતા હતા. (વિજયી થતા હતા.) (૨૬)

એક સેજ પૌઢ઼ે તબ દોઊ ઉઠે પ્રાત અરસાય ॥
બેઊ સબ આઁઈ તિહિ અવસર નિરખ સબૈ મુસિકાય ॥૨૭॥

પછી બંને એક જ શૈયા ઉપર પોઢી ગયા. પ્રાતઃકાલે આળસ ભરી આંખોએ જાગ્યા. આ બાજુ બધી સખીઓ આવી ગઈ અને તે બંનેને જોઈને હસવા લાગી.(૨૭)

સાઁઝી ડલિયા મેં ઘર લીની ગાવત ચલી સુભાય ॥
ડલિયા યમુનાજલ પધરાઈ સબૈ ન્હાત સુખ પાય ॥૨૮॥

કાલની સાંઝી બધાંને ડલીઆમાં (ટોપલીમાં) પધરાવી લીધી અને ગીતો ગાતાં ગાતાં ચાલ્યાં. અને તે ડલીઆ શ્રી યમુનાજલમાં પધરાવીને બધી સખીઓએ યુમાનાજીમાં સ્નાન કર્યું.(૨૮)

લાલ કહ્યૌ અબ હમ ઘર જૈહેં મૈયા જાનતનાય ॥
યોં કહિ આવત જસુમતિ દેખી રુખે ભયે લજાય ॥૨૯॥

લાલને કહ્યું, ''માહી મૈયાને કાંઈ ખબર નથી, માટે હું ઘરે જાઉં છું.'' એવું કહીને લાલન ઘરે ગયા અને યશોદાજીને જોઈને લજ્જા પામ્યા.(૨૯)

જસુમતિ પૂછત રાત કહાઁ રહે લાલન કહી બનાય ॥
દૌરી ગાય ગયૌ તા પાછેં ગોવર્દ્ધન લિયૌ બુલાય ॥૩૦॥

યશોદાજીએ પુછ્યું, ''લાલન આજે રાત્રે આપ ક્યાં રહ્યા હતા?'' ત્યારે કનૈયાએ વાત બનાવીને કહ્યું, ''અરે મૈયા, મારી એક ગાય ભાગી ગઈ. હું તેની પાછળ ગયો, ત્યારે ગોવર્ધને મને બોલાવી લીધો.(૩૦)

આછે ફલ લૈ મોહિ ખવાયે સોય રહ્યૌ તા પાસ ॥
દ્વારકેશ પ્રભુકી બતિયાઁ સુન જસુમતિ આયૌ હાસ ॥૩૧॥

અને એમણે મને બહુ જ સુંદર ફળો આરોગાવ્યા. રાતે હું તેમની પાસે જ પોઢી ગયો હતો. શ્રીદ્વારકેશજી કહે છે કે, ''લાલનની વાત સાંભળીને યશોદાજીને હસવું આવી ગયું.''(૩૧)

(આ કીર્તન ''વ્રજ રસ મંડન'' ભાવનું છે.)

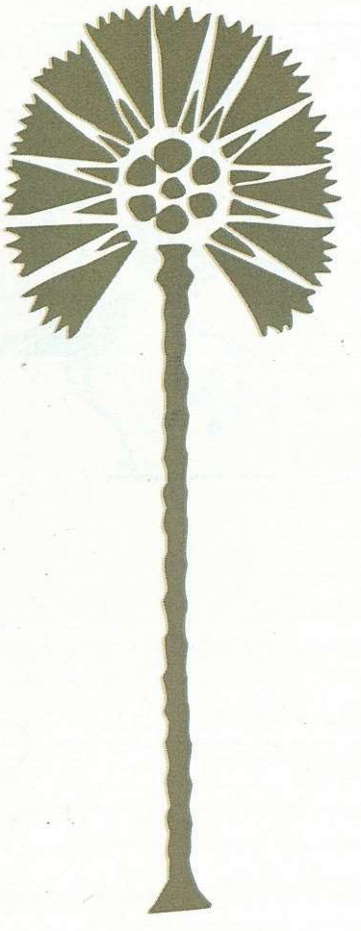

સાંઝીના પદ

રાગ : ગૌરી

કીરતિ કુલ મંડન ગાઇયેં વૃષભાન નૃપતિકી બાલ હો ॥
કંચન તન સોહૈ મોહૈ ઉર પહેરેં મુક્તામાલ હો ॥ ૧ ॥

કીર્તિરાણીનું જે કુળ છે, તેની જે શોભા છે, તેનું ગુણગાન કરીએ. જે વૃષભાનરાયની બેટી છે, જેનું શ્રી અંગ કંચન સમાન સુંદર છે અને મોતીઓની માળા હૃદય ઉપર ધારણ કરી છે.(૧)

સખી વૃંદ સબ આય જુરીં વૃષભાન નૃપતિ કે દ્વાર ॥
બીનન ફૂલ ચલૌ બન રાધે નવસત સાજસિંગાર ॥ ૨ ॥

બધી સખીઓ વૃષભાનરાયના દ્વાર ઉપર એકત્રિત થઈ અને બોલી, ''હે રાધે, સોળે શૃંગાર કરીને, વનમાં ફૂલ વીણવા ચાલો.''(૨)

યહ સુન કીરતિજુહઁસિકેં પ્યારીકૌ કિયૌ હૈ સિંગાર ॥
કબરી કુસુમ ગુહી હૈ માનૌ ઉડુગણકી અનુહાર ॥ ૩ ॥

આ સાંભળીને કીર્તિરાણીએ પ્યારી રાધાને હસીને શૃંગાર ધરાવ્યો. ફૂલોથી ચોટી એવી ગૂંથી છે કે એમાં ફૂલ નહીં, પણ તારા સજાવ્યા હોય.(૩)

શીશફૂલ જિમ ચંદ બિરાજત શોભા કહી ન જાય ॥
કોટિ ચંદ બારોં મુસિકન પર કામ રહ્યૌ મુરઝાય ॥ ૪ ॥

શીશ ફૂલ એવું ધારણ કરાવ્યું કે, ચંદ્રમા બિરાજી રહ્યા છે. તેની શોભા ક્યાં સુધી કહીએ. એક મૃદુ હાસ્યથી કરોડો ચંદ્રમા ન્યોછાવર કરે તો પણ કામદેવ શરમાય.(૪)

બંક બિરાજ રહે ભૃકુટી તટ ખુટિલા શ્રવનન પાસ ॥
યોં લપટાય રહે દોઉ જનુ નયન દરશકી આસ ॥ ૫ ॥

વાંકી ભૃકુટીની પાસે, કાનની નજદીક ખોટલા (ખુટિલા) શોભાયમાન છે. એ ખોટલા એવા લાગી રહ્યા છે, કે તેને શ્રી રાધાજીનાં નેત્રોનાં દર્શનની અભિલાષા છે.(૫)

કરનફૂલ ઝૂમક અરુ બંદી લટકન બેંદિ લિલાર ॥
નકબેસર મોતી અતિ સોહૈ લટકન પરમ સુઢાર ॥ ૬ ॥

કાનના કર્ણ ફૂલ, ઝૂમક, બંદી, લટકન અને માથાની બિંદી. નકવેસરનું મોતી અને તેની લટકન અલગ જ છે.(૬)

મુખહી તમોલ અધર અરુનાઈ દશન લસન અતિ સાર ॥
ચિબુક બિંદુ મધુકર સુત માનૌ બૈઠ્યૌ આસન માર ॥ ૭ ॥

મુખારવિંદમાં પાનની બીડી, હોઠની લાલી, દંતાવલીની ઉજ્જવળતા એકબીજાને જોડતી શોભા નિરાળી લાગે છે. ચિબુક અને થોડી ઉપર શ્યામ બિંદી એવી લાગે છે, કે કોઈ ભમરો રસ લેવા માટે આસન લગાવીને બેઠો છે.(૭)

અંજન ઊપર ખંજન વારોં નયન ચપલતા મીન ॥
કીરતિજૂ છબિ નિરખિ નિરખિકેં દીઠદિઠૌના હીન ॥ ૮ ॥

નેત્રોમાં જ અંજન છે, તેની સુંદરતા ઉપર તો ખંજન પક્ષી (કબૂતર જેવું, તેનાથી કદમાં નાનું, જેની આંખ સુંદર હોય છે) પણ ન્યોછાવર કરે છે. નેત્રોની ચંચલતા ઉપર નાની માછલીઓને ન્યોછાવર કરીએ. શ્રી રાધાજીની શોભાને જોઈ જોઈને માથાની ઉપર દિઠૌના (નજર ના લાગે, માટે કરેલું કાળું ટપકું) લગાવ્યું છે (માતા કીર્તિજીએ).(૮)

ચૌકી ચમક તિમનિયાઁ દુલરી ચંપકલી ઉપહાર ॥
બાજૂબંદ પછેલી ચૂરી કંકન ગજરા ચાર ॥૯॥

શ્રી કંઠમાં ચમકદાર ચૌકી, દુલરી, તિમનિયા, ચંપાની કલીની આકૃતિવાળો નાનો હાર, બાજુબંધ, પછેલી, (પછેલી સાથે છન નામનું વિશેષ આભૂષણ હોય છે), ચૂડી, કંગન, ચાર ગજરા ધરાવ્યા છે.(૯)

પોંહોંચી રત્ન ચૌક ઔર મુંદરી નખભૂષણ છબિ દેત ॥
શ્રીકર કમલ બિરાજત માનો ઉડુગણ ચંદસમેત ॥૧૦॥

પહોંચી, રત્નચૌક, અંગૂઠી, નખભૂષણ શોભા આપી રહ્યા છે. કરકમળોમાં કમલપત્ર બિરાજી રહ્યાં છે. માનો કે ચંદ્રમા નક્ષત્રો સહિત અહીં જ છે.(૧૦)

ક્ષુદ્રઘંટિકા કટિ તટ રાજત જેહરિ નૂપુર પાય ॥
અઁગુરિન બિછિયા અનવટ સોહૈં શોભા કહી ન જાય ॥૧૧॥

ક્ષુદ્રઘંટિકા કમરમાં બિરાજમાન છે. ચરણોમાં નૂપુર અને જેહરિ શોભાયમાન છે. ચરણોની આંગળીમાં વિછિયા, અનવટની શોભા વર્ણવી ન શકાય તેવી છે.(૧૧)

હરે કસબકો લેહેંગા સોહૈ કંચુકી કેસરિ અંગ ॥
સારી સુહી રઁગી હૈ માનોં ગુલાબાઁસકે રંગ ॥૧૨॥

લીલા રંગના કસબના સુતરાઉ વસ્ત્ર પહેરીને, કેસરી ચોળી પહેરી છે. તેના ઉપર મેળ ખાતી સુહારંગની સાડી છે. તેમાં ક્યાંક ગુલેવાસી રંગની શોભા છે.(૧૨)

કર સિંગાર કહ્યૌ કીરતજૂ જાઉ લડૈતી સાથ ॥
અલી યૂથમેં ચલી પરસ્પર ફૂલન ડલિયા હાથ ॥૧૩॥

શૃંગાર કરીને કીર્તિરાણીએ આજ્ઞા આપી, ''અરે રાધિકા, આમની સાથે જાઓ.'' સખીઓના યૂથમાં ડલિયાં લઈને એકબીજા સાથે જવા લાગ્યાં.(૧૩)

ચલત ચાલ મરાલ બાલ શ્રીરાધાજૂ સખિયન માઁઝ॥
બીનત ફૂલન યમુના ફૂલન ખેલત સાઁઝીસાઁઝ॥૧૪॥

ચાલતી વખતે શ્રી રાધાજી હંસના નાના બાળકના જેવી ચાલે સખીઓની વચ્ચે ચાલી રહી છે, યમુના કિનારે સાંઝી ખેલવાનાં ફૂલ વીણી રહી છે.(૧૪)

જાલરંધ્ર દેખત હૈ મોહન દૃષ્ટિપરી વ્રજબાલ ॥
ત્રિયારૂપ કિયો હૈ તબહી આય મિલે તતકાલ ॥૧૫॥

વૃક્ષોનાં લતા-પતાઓની સૂક્ષ્મ જાળીઓમાંથી શ્રી કૃષ્ણની નજર આ બાળા-સખીઓ ઉપર પડી કે તત્કાલ શ્રી ઠાકોરજી સખી રૂપ ધરીને આવી ગયા.(૧૫)

છબિ નિરખત વૃષભાન દુલારી બહુત કરી મનુહારિ ॥
બીનત ફૂલ અકેલી હેલી તૂ કો હૈ સુકુમારિ ॥૧૬॥

આપની છબી જોઈને શ્રી રાધાજીએ તેમની ખુશામત માટે કહ્યું, ''અરી સુકુમારી, અકેલી ફૂલ બીનનેવાલી આપ કૌન હૈ?(૧૬)

કૌન ગામ બસતિ હો સુંદરિ કહા તિહારૌ નામ ॥
આજ અબાર ભઈ હૈ પ્યારી ચલો હમારે ધામ ॥૧૭॥

'આપ ક્યા ગામમાં રહો છો ? હે સુંદરી, આપનું નામ શું છે ? આજે અહીં બહુ જ મોડું થઈ ગયું છે, તો આપ અમારે ઘરે ચાલો.''(૧૭)

નંદગામમેં બાસ બસતિ હૂઁ સાઁવરી મેરૌ નામ ॥
સાઁઝી મિસ આઈ હોં યા બન પૂજે મનકે કામ ॥૧૮॥

''મારે રહેવાનું નંદગામ, સાંવરી મારું નામ છે. સાંઝીને માટે ફૂલ વીણવા આવી છું. મેં સાંભળ્યું છે કે, આ વનનાં ફૂલોની સાંઝી પૂજવાથી મનોકામના પૂરી થાય છે.''(૧૮)

સૌનજુહી ચમેલી ચંપા રાયબેલિ અરુબેલિ ॥
ગુલાબાઁસકી ગેંદ લિયે કર કરત પરસ્પર કેલિ ॥૧૯॥

સોનજુહી, ચમેલી, ચંપા, રાયવેલી, અરવેલી, ગુલેવાસની ગેંદ બનાવી એકબીજા સાથે રમવા લાગ્યાં.(૧૯)

કમલ કનેર કેતકી નિવારૌ સેવતી સદા ગુલાબ ॥
ગુલતુર્રા સદા સુહાગિન ફૂલનકી ભરિ છાબ ॥૨૦॥

કમળ, કનેર, કેતકી, નિવારૌ, સેવંતી, સદાગુણાવ,

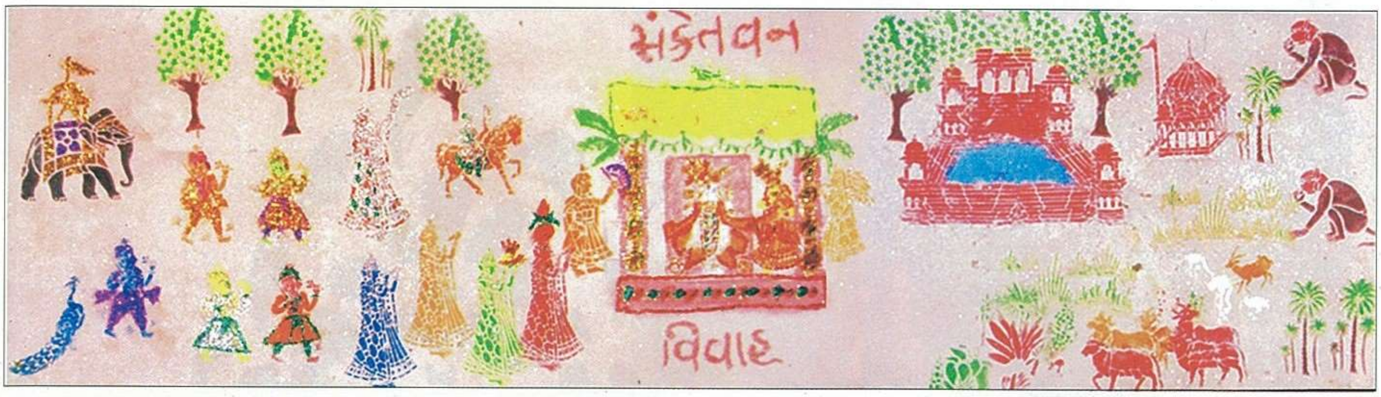

સૌજન્ય : શ્રી વિધુભૂષણજી શર્માજી, અમદાવાદ.

ગુલતુર્શ, સદા સુહાગન વગેરે બીજા ફૂલોથી છાબડીઓને ભરી લીધી.(૨૦)

લલિતા ચંપકલતા વિશાખા સ્યામા ભામા જેહ ॥
ચંદ્રભગા તુંગા ચંદ્રાવલિ રાધા માધવ નેહ ॥ ૨૧ ॥

અહીં લલિતા, ચંપકલતા, વિશાખા, શ્યામા, ભામા જે હતી, તેના સિવાય ચંદ્રભાગા, તુંગા, ચંદ્રાવલી, રાધા, માધવ, નેહા.(૨૧)

ઠૌર ઠૌર સબ કહત સખિનસોં ચલૌ ભટૂ ઘર જાઁહ ॥
સ્યામાજૂ અરૂ નવલ સખી દોઉ ગેહ પરસ્પર બાઁહ ॥ ૨૨ ॥

એકબીજાથી વારંવાર કહેવા લાગી કે ઘરે ચાલો. શ્યામાજી (રાધાજી) અને નવસખી (શ્યામસખી) એ બંનેએ એકબીજાના હાથ પકડી લીધાં.(૨૨)

સૌંધે સાનિ મધ્ય ચંદન મિલ કરત કેલિ મનભાયે ॥
નિરખ દેવ દુંદુભી બજાવત પુષ્પન વૃષ્ટિ કરાયે ॥ ૨૩ ॥

સોંધાનું અત્તર લગાવ્યું છે. અહીં ક્યાંક ચંદનનો પર્વત છે ત્યાં મન ભાવતી લીલાઓ કરી. દેવતાઓએ આ લીલા જોઈને પુષ્પવૃષ્ટિની સાથે દુંદુભિ વગાડી.(૨૩)

ફૂલ ગેંદ સબહિન લિયૈં કર ગાવત સાઁઝી ગીત ॥
ગજગતિ ચાલ ચલત વ્રજસુંદરિ બઢ઼ી પરમ રસ પ્રીત ॥ ૨૪ ॥

અહીં બધી સખીઓ ફૂલોની ગેંદ લઈને સાંઝી ગીત ગાતાં ગાતાં ગજગતિ ચાલથી ચાલી રહી છે. તેઓની એકબીજાથી રસમય પ્રીતિ એકદમ વધી ગઈ.(૨૪)

ચહુઁદિશિ તૈં સબ આય જુરીં વૃષભાન નૃપતિકે દ્વાર ॥
કીરતિજૂ તબ કરત આરતી રાઈ લૌન ઉતાર ॥ ૨૫ ॥

ચારે દિશાએથી બધી સખીઓ ભેગી થઈને વૃષભાનજીના દ્વાર ઉપર આવી. કીર્તિરાણીએ આરતી કરીને રાય લોણ ઉતાર્યાં.(૨૫)

કીરતિ બિહઁસિ કહી મૃદુબાની લલી ચલી યહ કૌન ॥
પ્યારી કહ્યૌ નંદગામ બસતિ હૈં ખેલન આઈ ભૌન ॥ ૨૬ ॥

કીર્તિરાણીએ હસીને મધુર વાણીથી પૂછ્યું, ''અરી સખીઓ, આ કોની બેટી છે.'' રાધાએ કહ્યું, ''આ નંદગામ રહે છે અને અમારી સાથે ખેલવા આવી છે.''(૨૬)

કેસર ચંદન અગર અરગજા મૃગમદ કુંકુમગાર ॥
કામધેનુકૌ ગોબર લૈકેં સાઁઝી ધરત સઁવાર ॥ ૨૭ ॥

કેસર, ચંદન, અગર, અરગજા, કસ્તુરી, કુમકુમ મેળવીને કામધેનુના ગોબરથી સાંઝી લીપી.(૨૭)

ધૂપ દીપ કર ભોગ ધર્યૌ આરતી કરી હૈ બનાય ॥
માઁગત સીખ સબૈ વ્રજબાલા હાથ જોર શિર નાય ॥ ૨૮ ॥

ધૂપ, દીપ કરીને, ભોગ ધરાવીને, આરતી કરી, બધી વ્રજબાળાઓએ મસ્તક નમાવીને, હાથ જોડીને કંઈક માંગ્યું.(૨૮)

બ્યારૂ આજ કરૌ મિલ હ્યાઁહી રાધા જૂકે સાથ ॥
કીરતિજુયોં કહત સબનસોં પરસૂઁ અપને હાથ ॥ ૨૯ ॥

બધી સખીઓને કીર્તિરાણીએ કહ્યું, ''હું મારા હાથથી બધાંને પીરસી આપું છું. તમે બધાં અહીં જ બ્યારૂ કરો.''(૨૯)

કર બ્યારૂ ગૃહ ગઈ સહેલી રહ્યૌ ખેલનકૌ રગ ॥
કમલ સેજ પર પૌઢ઼ે દોઉ મિલ સાઁવરી રાધા સંગ ॥ ૩૦ ॥

બ્યારૂ કરીને બધી સખીઓ પોતાને ઘરે ગઈ, ત્યારે શ્યામ-શ્યામાને ખેલવાનું મન થયું. કમલ શૈયા ઉપર બંને પોઢી ગયાં. એકનું નામ રાધા અને એકનું નામ સાંવરી છે.(૩૦)

કહા કહૂઁ કછુ કહત ન આવૈ પ્રભુકૌ યહી સ્વરૂપ ॥
ત્રિયાબસન લલિતાહીં દીયે કીયે હૈં નિજરૂપ ॥ ૩૧ ॥

હું શું કહું ? કંઈ કહી નથી શકતી. સાંવરી સખીનું સ્વરૂપ જ એવું છે. જે લલિતાજીએ વસ્ત્ર આપ્યાં હતાં, તે જ આજે સાંવરી સખીએ પહેર્યાં છે.(૩૧)

વરનૌં કહા યથામતિ મેરી રસના એક બનાય ॥
હરિદાસપ્રભુકી યહ શોભા નિરખત મન ન અઘાય ॥ ૩૨ ॥

ક્યાં સુધી વર્ણન કરું, એવી શ્રી હરિરાય મહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે. ''પ્રભુના આ રૂપને જોઈને મારું મન તૃપ્ત થતું નથી.''(૩૨)

(આ કીતર્ન ''કલારસ મંડન'' ભાવનું છે.)

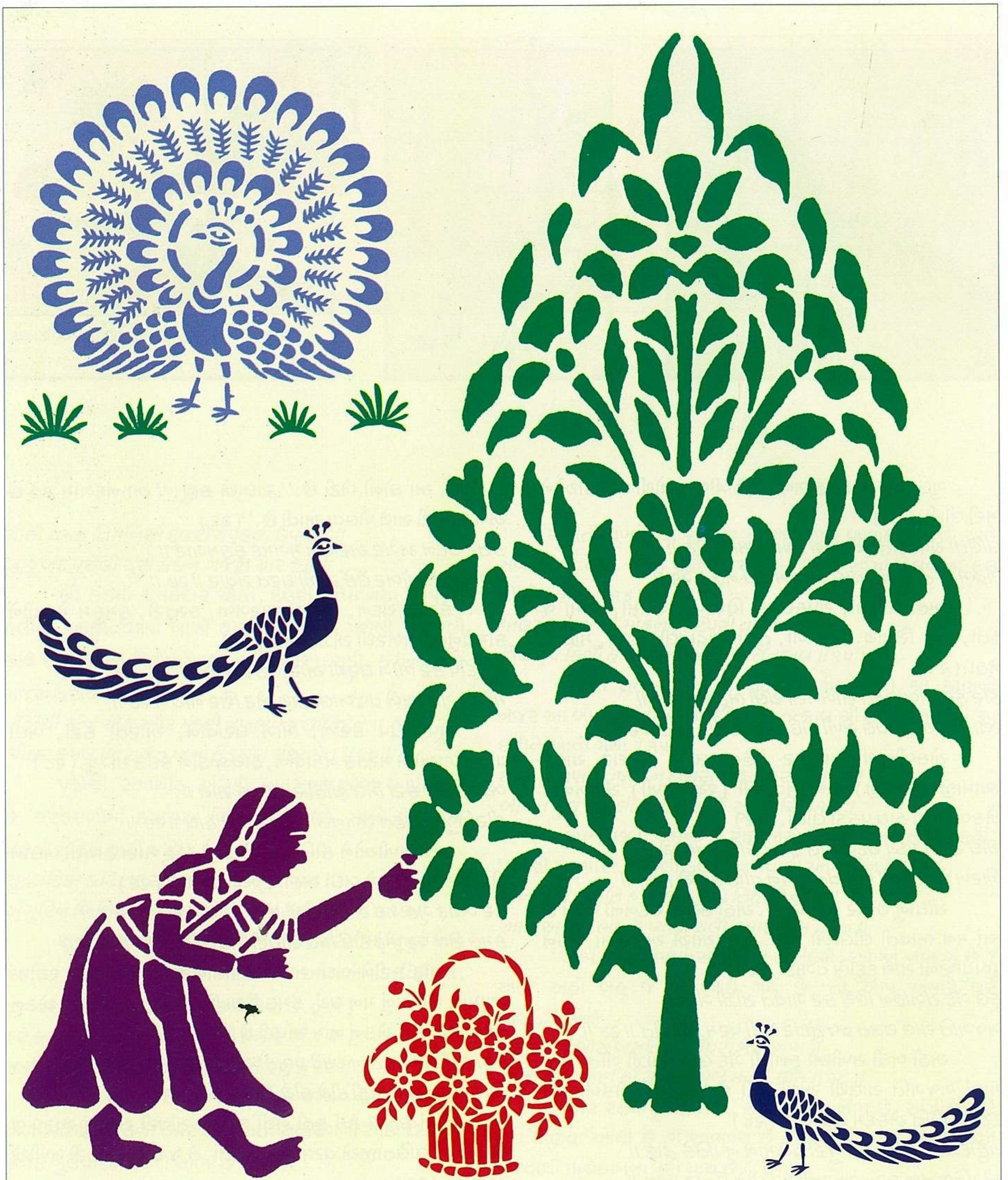

સાંઝીના પદ

રાગ : જંગલો

ગઈ રી હોં તો કુલવા બીનનકો ।
નંદ ગામકી ગેલ બિસરી ગઈ, પાઇરી અચાનક પાઈ રી ॥૧॥
ચલ રી સખિ વૃંદાવન જઈયે, કુલનકી સરસાંઈ રી ।
‘શ્રીહરિદાસકી’ સ્વામિની રાધે, સાંઝી ભલી બનાઈ રી ॥૨॥

અરી સખી! હું તો ફૂલ વીણવા ગઈ હતી. એવું થયું કે હું તો નંદગામનો રસ્તો જ ભૂલી ગઈ. સખી હું તને શું કહું! અચાનક મને રસ્તો મળી પણ ગયો. હવે ઓ સખી! વૃન્દાવન જઈએ, ત્યાં ફૂલો બહુ જ સુંદર મળશે. સ્વામિ શ્રી હરિદાસજી કહે છે : એ સુંદર ફૂલોથી ગોપીઓએ ઘણી જ સુંદર સાંઝી બનાવી. ✿

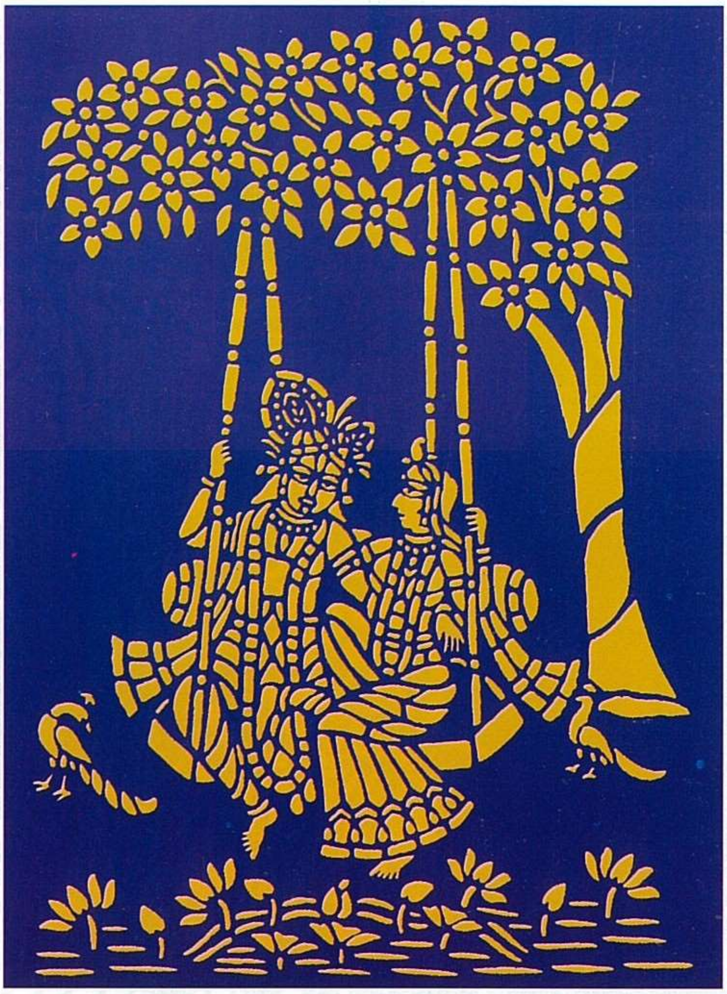

રાગ : ગૌરી

સાંઝીના પદ

શ્યામ સનેહી ગાઇયૈ શ્રીવૃંદાવન રજ પાઇયૈ હો ॥ ધ્રુ. ॥
રાધા જિનકી ભામતી કુંજન કુંજન કેલિ ।
તરુ તમાલ ઢિગ અરુઝી માનોં લસત કનકકી બેલિ ॥ ૧ ॥
મહામોહની મન હર્યૌ રસબસ કીને લાલ ।
કુચકલશન પર મન મર્યૌ લટ બાઁધ્યૌ મૈન મરાલ ॥ ૨ ॥
નયન સૈન દૈ તન બેધ્યૌ મન બેધ્યૌ કલ ગાન ।
અંજન ફંદન કુઁવર કુરંગન ચલેં દોઉ ભ્રૌંહ કમાન ॥ ૩ ॥
નકવેસર બડ઼સી લગી ચિત્ત ચંચલ મનમીન ।
અધર સુધા દૈ બેધિયૌ ચકૃત કિયે આધીન ॥ ૪ ॥
અંગ અંગ રસરંગ મેં મગન ભયે હરિ નાહ ।
વ્યાસ સ્વામિની સુખ દિયૌ પિય સંગમેં સિંધુ પ્રવાહ ॥ ૫ ॥

(ગોસ્વામી શ્રી વિઠ્ઠલનાથજીએ અન્ય સમ્પ્રદાયના ભક્તો દ્વારા શુદ્ધ લીલાવાળી વાણી અંગીકાર કરી છે. તે આશયથી અહીં વ્યાસ સ્વામિનીજીનું પદ છે.)

શ્રી યશોદાજીના પુત્ર ઉજ્વલનીલમણી જેમનું નામ શ્યામ છે એમને સ્નેહ કરવાવાળી, જે સ્ત્રી રાધા છે એનું જ ગાન કરો, (રાધા ગુણગાન કીજીએ). ત્યારે જ શ્રી વૃન્દાવન રજ પ્રાપ્ત થઈ શકે. શ્રી કિશોરીજી રાધારાણી જેમની મન ભાવન પ્યાત છે, અને પ્રત્યેક કુંજમાં કામ કળાઓની પ્રત્યક્ષ લીલાઓ છે, તે શ્રી રાધા તમાલ વૃક્ષની પાસે અટકીને ઊભી છે. તેમનું દર્શન કરીને એવું લાગી રહ્યું છે કે માનો, ''શ્યામ રંગનું જે તમાલ વૃક્ષ છે, તેની પાસે શ્રી રાધિકાજી ગૌર વર્ણથી એવી સુંદર લાગી રહી છે કે જાણે સ્વર્ણની લતા-પત્તા હોય, એવી શોભાયમાન.''

મહામોહિની શ્રી રાધાજીએ શ્રી કૃષ્ણનું મન હરી લીધું છે. મોહનલાલ શ્રી કૃષ્ણને પોતાના રસમાં વશ કરી લીધા છે. (જે સમયે શ્રી કૃષ્ણને રસ વશ કર્યા છે, તે સમયે) શ્રી રાધારાણીનું શોભાયમાન કુચ રૂપી કલશ છે, એના ઉપર શ્રી ઠાકોરજીએ પોતાના મનને મોહિત કરી લીધું છે.

''યહાં શ્રી કૃષ્ણ કે મન કા રંગ સફેદ હૈ ઔર શ્રી રાધિકાજીને શ્વેત ચોલી ધારણ કી હૈ. ઉસ ચોલી ઔર કુચ કલશ પર ગૂંથી હુઈ વેણીકે દર્શન હો રહે હૈ. યહ વેણી કામદેવકી સ્વરૂપ હૈ। સફેદ ચોલી પર જો કુચ દિખાઈ પડ રહે હૈ વો હંસ કે બાલક સમાન હૈ। માનો વેણી રૂપ કામદેવકી રસ્સીને કુચ રૂપી હંસકે બાલક કો બાંધ લિયા હૈ।

એવી રાધાજીએ પોતાના નેત્ર રૂપી બાણોથી શ્રી કૃષ્ણના અંગને અનેક જગ્યાએથી વીંધી નાખ્યા છે. અનન રાધિકાજીના મધુર બોલથી કૃષ્ણના અંગને અનેક જગ્યાએથી વીંધી નાખ્યા છે અને રાધિકાજીના મધુર બોલથી કૃષ્ણના મનને ઘાયલ કરી દીધું છે. શ્રી રાધિકાજીના ચંચલ નયનમાં લગાવેલું શ્યામ અંજન રૂપી જે કાજળ છે અને નયન ઉપર ભંવર રૂપી ધનુષ્યબાણ છે, તે કુંવર કૃષ્ણની ઉપર ઉછળીને દોડવાવાળા મૃગની માફક ઉછળી ઉછળીજે વાર કરે છે.

શ્રી સ્વામિનીજીના શૃંગારમાં જે નકવેસર છે, તે કામદેવની ક્રીડાથી વ્યથિત છટપટાતી માછલી સમાન છે. તે નકવેસર હોઠોને (ઓષ્ટને) સ્પર્શ કરવાથી એવું લાગે છે, કે માનો વીંધેલા મનને, અધર સુધા પીવડાવી આશ્ચર્યચક્તિ કરી, આધીન કરી દીધું.

જે રાધિકાજીના મનના એક એક અંગમાં રસ રંગ છે. (એવા રસના રંગમાં રંગાયેલી) શ્રી રાધિકાજીની સાથે શ્રી કૃષ્ણ મગ્ન થઈ ગયા.

વ્યાસ દાસજી કહે છે કે, ''શ્રી સ્વામિનીજીએ શ્રી ઠાકોરજીને એવું સુખ આપ્યું, જેવું કે સમુદ્ર અનન સમુદ્રના પ્રવાહ અદ્ભુત દેખાય છે, તેવું જ અનોખું સુખ શ્રીસ્વામિનીજીથી શ્રી કૃષ્ણને મળ્યું.''

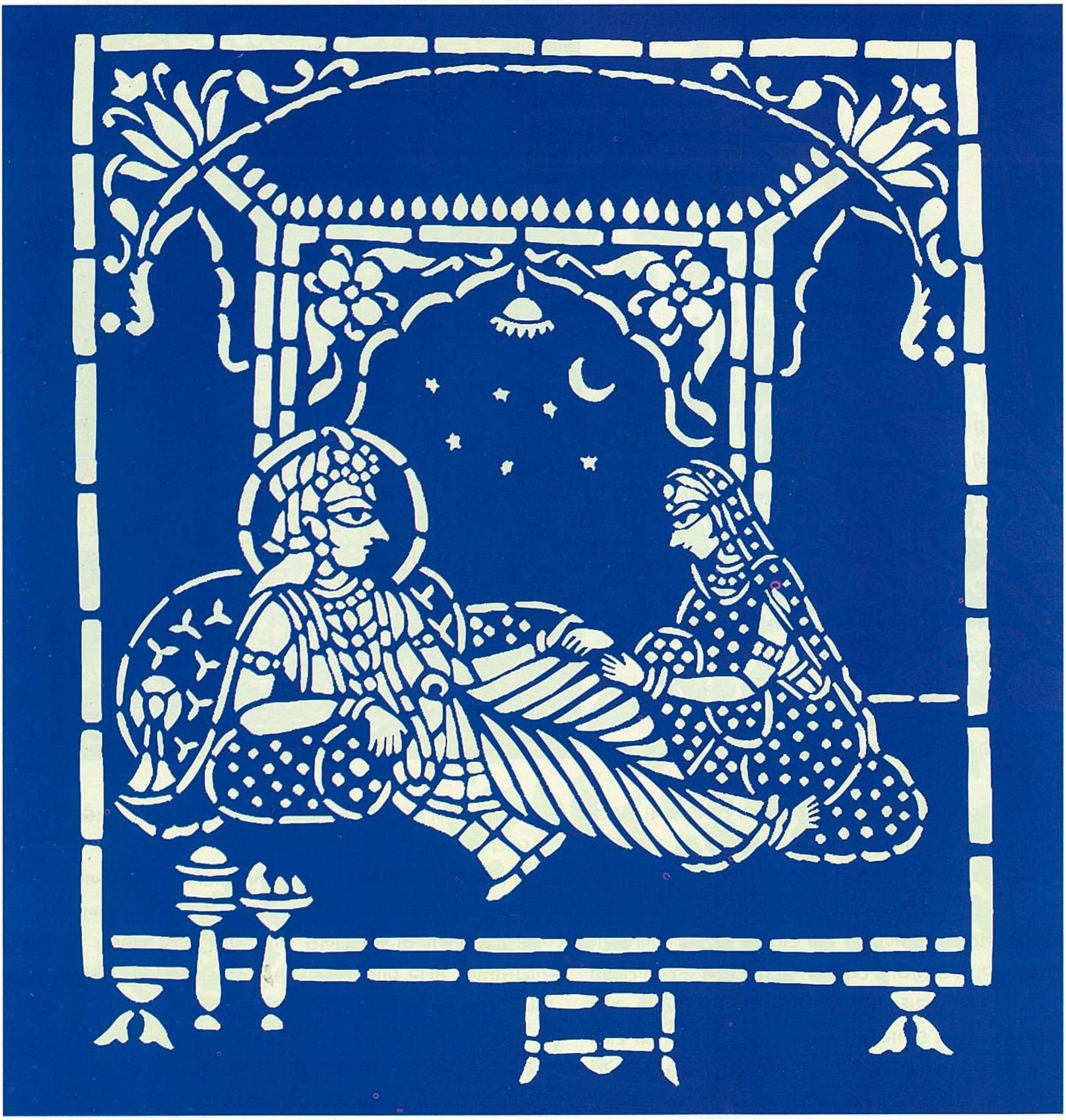

સાંઝીના પદ

રાગ : ગૌરી

સખિયન સંગ રાધિકા બીનત સુમનન બનમાઁહ ।
સાઁઝી પૂજનકોં આતુરહી ઠાઢ઼ે કદંબ કી છાઁહ ॥૧॥
સખી ભેષ દૈ મોહનકોં લૈ ચલી આપને ગેહ ।
પૂછી કીરતિ યહ કો સુંદરિ તબ કહ્યૌ મેરી સનેહ ॥૨॥
સાઁઝી ખેલ બિદાકર સબકોં દોઊ પૌઢ઼ે સેજ મઝાર ।
સગરી રાતિ સૂર કે સ્વામી બસિ સુખ કીયૌ અપાર ॥૩॥

એક વાર શ્રી રાધિકાજી પોતાની સખીઓની સાથે વનની વચ્ચે ફૂલ વીણી રહ્યાં હતાં. તે સમયે શ્રી કૃષ્ણની ઇચ્છા થઈ કે હું પણ સાંઝીનું પૂજન કરું. ત્યારે આપ આતુર ભાવથી કદમની છાયામાં ઊભા રહી ગયા. તે સમયે શ્રી રાધિકાજી શ્રી કૃષ્ણને સખી વેશ ધરાવીને પોતાને ઘરે લઈ ગઈ. શ્રી કીર્તિરાણીએ પૂછ્યું કે, ‘‘આ કોણ છે?’’ ત્યારે રાધાજી બોલ્યાં કે, ‘‘આ મારી સ્નેહી છે.’’ સાંઝીના ખેલ ખેલ્યા પછી શ્રી રાધિકાજી બધી સખીની સાથે સૈયાજી ઉપર પોઢી ગયા.

સુરદાસજી કહે છે કે, ‘‘તે દિવસે પૂરી રાત નિવાસ કરીને અપાર સુખનું દાન આપ્યું.’’

(અપાર સુખ - રતિ-રસ લીલાકો કહતે હૈ) ✿

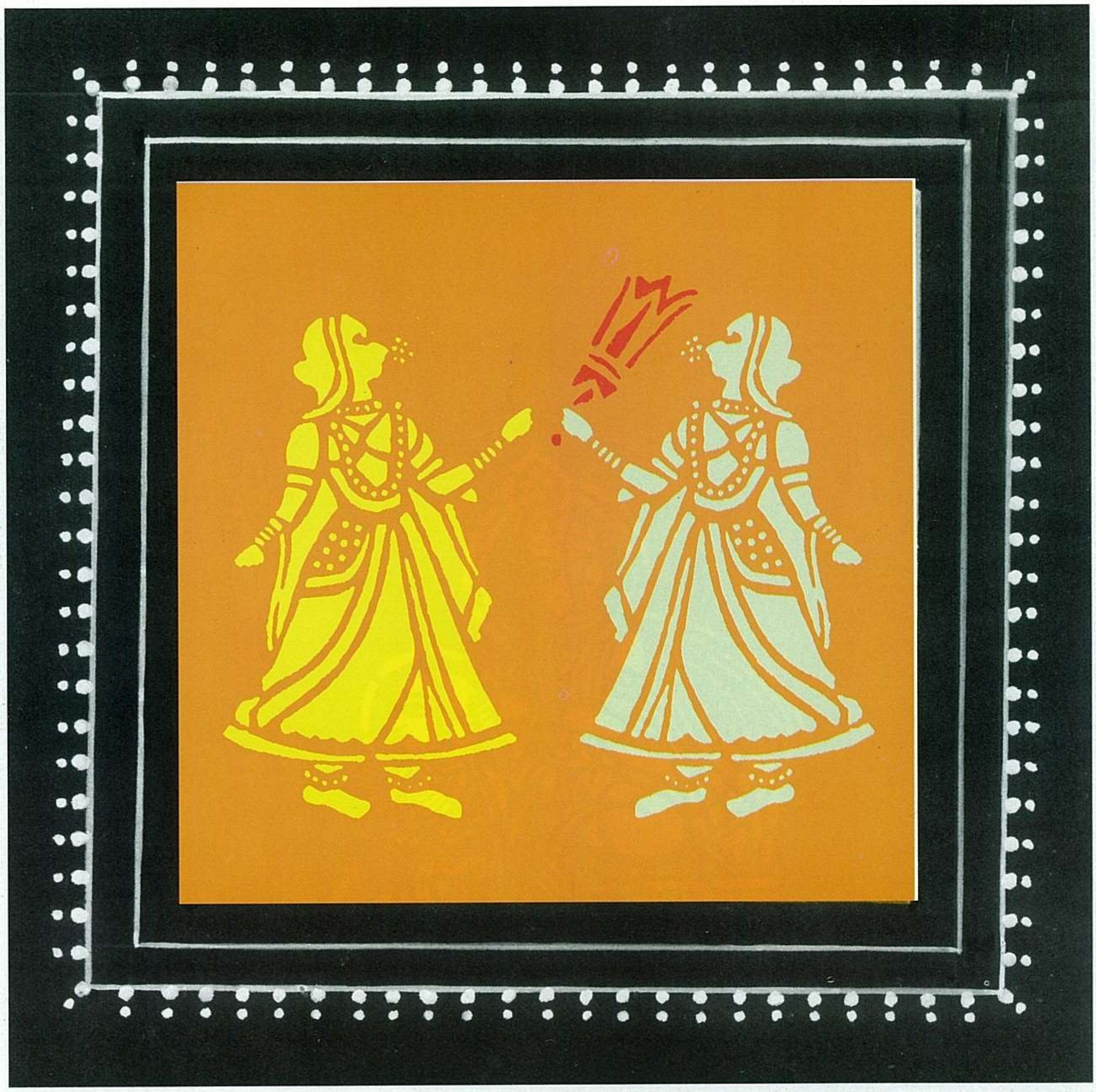

સાંઝીના પદ

રાગ : ગૌરી

રાધાપ્યારી કહ્યૌ સખિનસોં સાઁઝી ધરૌ રી માઈ ।
બિટિયાઁ બહુત અહીરન કી મિલ ગઈ જહાઁ ફૂલ અથાઁઈ ॥૧ ॥
યહ બાત જાની મનમોહન કહ્યૌ સબન સમુઝાય ।
ભૈયા બછરા દેખેં રહિયોં મૈયા છાક ધરાય ॥૨ ॥
એસેં કહિ ચલે શ્યામ સુંદરવર પોંહોંચે જહાઁ સબ આઈ ।
સખીરૂપ હ્વૈ મિલે લાડિલે ફૂલ લિયે હરખાય ॥૩ ॥
કરસોં કર રાધા સંગ શોભિત સાઁઝી ચીતી જાય ।
ખટરસકે બિંજન અરપે તબ મન અભિલાષ પુજાય ॥૪ ॥
કીરતિરાની લેત બલૈયા વિધિસોં વિનય સુનાય ।
સુરદાસ અવિચલ યહ જોરી મુખ નિરખત ન અધાય ॥૫ ॥

પ્યારી શ્રી રાધિકાજીએ પોતાની સખીઓને કહ્યું, ''અરી મૈયા ! સાંઝી ધરાઓ. (લગતા હૈ કી માતૃભાવકી કોઈ બડી ઉમ્રવાલી સખી હૈ)

આહિર જાતિની ઘણી બધી બેટીઓ એક સાથે એકત્ર મળી. તે જગ્યાએ કે જ્યાં ફૂલોનું સ્થાન છે. મનમોહન શ્રી કૃષ્ણ આ બધી વાત જાણીને પોતાના સખાઓને સમજાવીને બોલ્યા, ''અરે ભૈયા સખાઓ! આપ સબ હમારી ગાયોં કે જો બછરા હૈ ઉનકો તુમ દેખતે રહો। મુઝે લગતા હૈ, મૈયા યશોદાને છાક ભીજવાઈ હૈ।'' એવું કહીને શ્રી શ્યામસુંદર ત્યાં પહોંચી ગયા જ્યાં બધી સખીઓ આવી હતી. સખીઓના યૂથમાં પ્યારા લાડલા શ્યામસુંદરે સખી રૂપ ધરીને પ્રસન્ન થઈને ફૂલ લેવાનું શરૂ કરી દીધું. ઘરે પહોંચીને શ્રી રાધાજીની સાથે હાથમાં હાથ મેળવીને સાંઝી ચીતરી (બનાવી). સાંઝી ભોગમાં ખટરસ વ્યંજન અર્પણ કર્યા અને પોતાના મનની ઇચ્છા પૂર્ણ થાય તેવી વિનંતી કરી. શ્રી રાધિકાજીની માતા કીર્તિરાણી (યહ રહસ્ય લીલાકો જાન નહીં શકી) વારંવાર બલૈયા-બલિહારી લઈ રહી છે અને પોતાના વિધાતાને વિનંતી કરી રહી છે.

સુરદાસજી કહે છે કે, ''કીર્તિરાણીએ આ વિનંતી કરી કે, જે મુખારવિંદની શોભાને જોઈને તૃપ્તિ નથી મળતી, તે ગૌર-શ્યામ જોડી કહીં જાય નહીં, અને અહીં જ બિરાજે.''

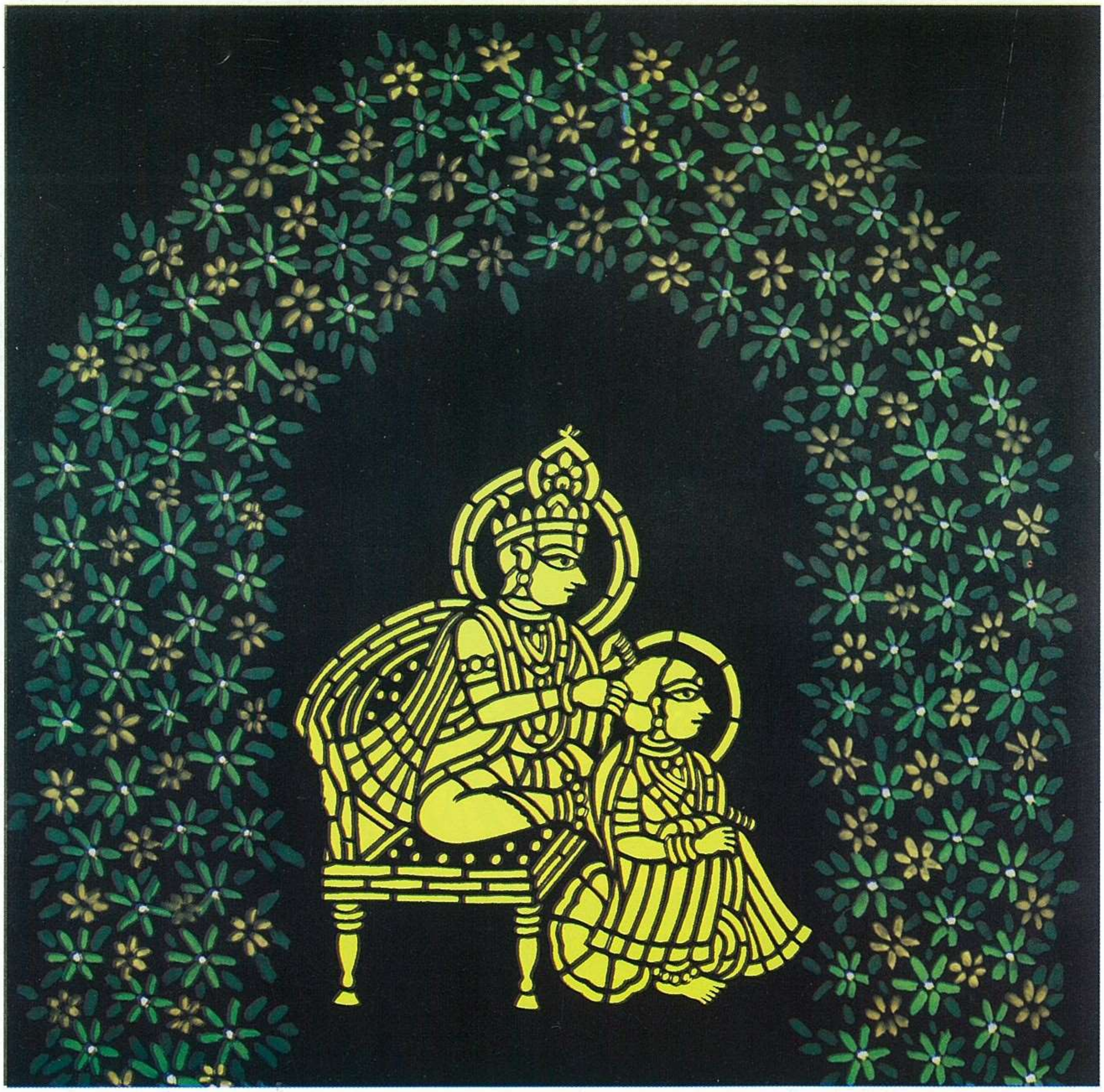

સાંઝીના પદ

રાગ : ગૌરી

સખિયન સઁગ રાધિકા કુઁવરિ બીનતિ કુસુમ દલિયાઁ ।
એકહી બાનિક એક વેશ ક્રમ સ્યામબાલકે હાથન રઁગીલી ડલિયાઁ ॥ ૧ ॥
એક અનૂપમ માલ બનાવત એક પરસ્પર બેંની ગૂંથત શોભિત કુંદ કલિયાઁ ।
સુરદાસ મદનમોહન આય અચાનક ઠાઢ़े ભયે માની હે રઁગરલિયાઁ ॥ ૨ ॥

સખીઓની સંગમાં ફૂલોના દળ શ્રી રાધિકાજી વીણી રહ્યાં છે. બધી સખીઓની બાનીક (સ્વભાવ - આદત) એક જેવી હતી. એક જેવાં વસ્ત્ર હતાં. કોઈ સખીઓ જે શ્યામ સ્વરૂપ હતી, તેમના હાથમાં રંગબેરંગી ટોકરી (ડલિયાં) હતી. કોઈ એક સખી બહુ જ અનોખા પ્રકારની માળાજી સિદ્ધ કરી રહી હતી. કોઈ એક અરસપરસ વેણી ગૂંથી રહી હતી. વેણીમાં કુંદ પુષ્પની ગૂંથણી કરતી હતી. તે સમયે સુરદાસજી કહે છે કે પ્યારે મદન મોહનલાલ અચાનક ત્યાં આવીને ઊભા થઈ ગયા. હવે તો સખીઓ અને શ્રી ઠાકોરજીની વચ્ચે વાર્તાલાપથી રંગરેલ પ્રારંભ થઈ ગઈ.

વિશેષ ભાવ : ઈસ પદમેં કિસી પ્રકાર કે ફૂલોં કા નામ નહીં હૈ. સામાન્ય ફૂલોં કા ઇશારા હૈ । કેવલ વેણી ગૂંથને મેં કુંદકે ફૂલકા નામ હૈ । યહ સાંઝી મનહરની હૈ, ઇસલિયે મનહર શ્રી ઠાકોરજી વહાં પધારે । કુંદકે આગે, કુંદ શબ્દ સે પહેલે અગર ‘‘મુ’’ લગા દે તો મુકુંદ હો જાયેગા । રંગરેલિયાં ઇસી બાત પરથી કોઈ સખી કહ રહી થી, મુઝકો કૃષ્ણ આગે મિલતે હૈ, અત: મેરી વેણી કુંદકી હૈ। દુસરી સખી કહ રહી થી, અરી યે કૃષ્ણ તેરે પીછે પીછે ચલતે હૈ, ઇસલિયે તેરી વેણી મેં કુંદ નહીં મુકુંદ અટકે હૈ । આગે આગે રંગરેલિયાં હોને લગી ।

સાંઝીના પદ

રાગ : ગૌરી
મુરલીવારે સાઁવરે નેંક મારગ મોહિ બતાવ રે ॥
સંગ ન સહેલી ફિરોં અકેલી કિત નંદીસુર ગાઁવ રે ॥૧॥
ભૂલિ પરી સંકેત સઘન વન હોં અબલા કિત જાઊં ॥
મૃગનયની કે બચન સુનત હી આય મિલે તિહિ ઠાઊ ॥૨॥
મારગ મિલે અંક ભરિ ભેટે ભલો બન્યો હૈ દાઉ ॥
કહિ ભગવાન હિત રામરાય પ્રભુ રાધારમન જાકૌ નાઉ ॥૩॥

મુરલી એને કહેવાય, જે મનને ચોરી લે. સાંવરે એને કહેવાય, જે મનની અંદર છુપાયેલો હોય. કોઈ ગોપી કહી રહી છે મારા મનમાં છુપાઈને, મારા મનને ચોરવાવાળા, અરે ઓ સાંવરેલાલ ! મારા ઘરે જવાનો મને મારગ બતાવો. મારી સાથે કોઈ સહેલી નથી. વનમાં હું એકલી છું. નંદગામ ક્યાં છે? તેનો મને મારગ બતાવ. હું મારગ ભૂલી ગઈ છું. આ સમયે હું ગહેરા સંકેત વનમાં છું. મારો કોઈ સહારો નથી. હવે હું કયાં જાઉં? (અપને પ્રિયતમકે મિલનકી ચાહના મેં.) એવી મૃગનયની (પ્રિયતમકો દેખનેકી ચાહના મેં જીસકે નેત્ર ભટકતે હો)નાં વચન સાંભળતાં પ્યારે સાંવરેલાલ ત્યાં આવી પહોંચ્યા.

શ્રી ઠાકોરજીએ પહેલાં તો એ સખીને હૃદયથી લગાવીને આલિંગન આપ્યું. (આપકા મારગ ભૂલના, વનમેં ભટકના, મુજ કૃષ્ણ કે લિયે અચ્છા દાવ લગા । જો એકાંત મેં આપસે મિલને પર મુઝે રમણ સુખ મિલા, મેરા નામ રાધારમણ હૈ). શ્રી હરિરાયજી મહાપ્રભુજી કહે છે, આ સુખ તો શ્રી રાધારમણના સંકેત માત્ર છે.

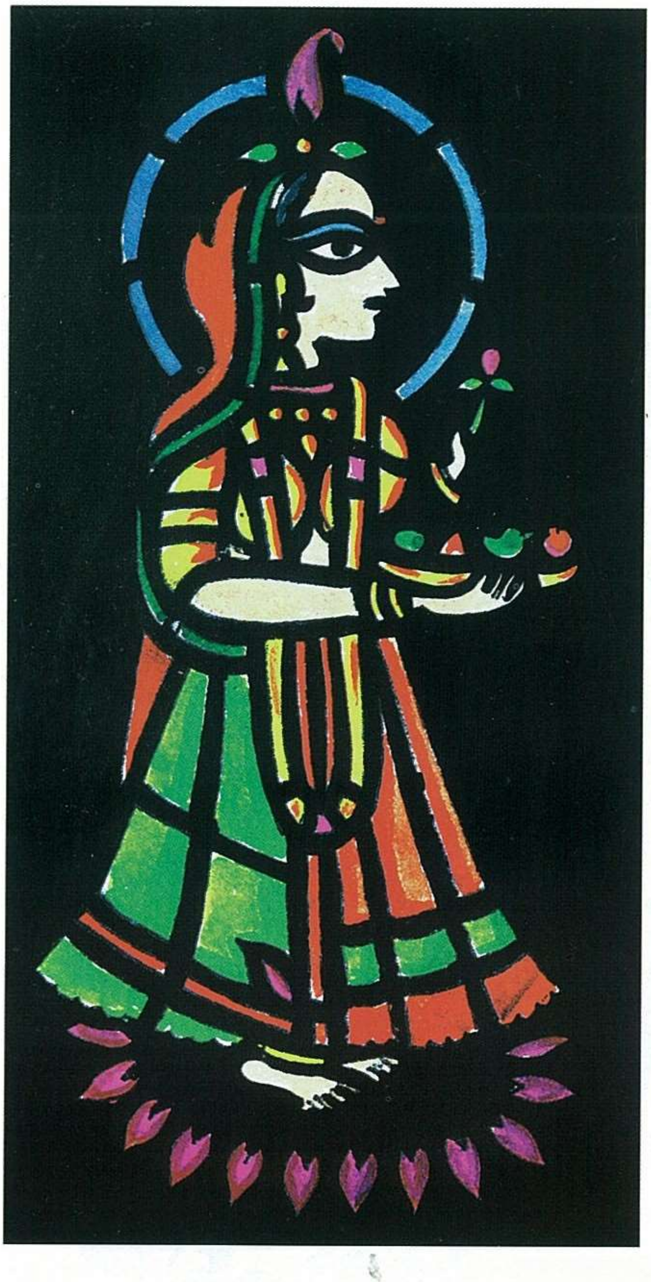

રાગ : ગૌરી સાંઝીના પદ

છબરીયાઁ બાઁસકી ફૂલેં ફૂલ ભરી ॥
કબહુંક કટિ પર કબહુંક કર પર, કબહુંક સીસ ધરી ॥ ૧ ॥
ઢાઁક ઢાઁક લઈ નીકે પીયરે પટ, શોભત જાત ન ડરી ॥
ધોંધીકે પ્રભુ બોલન આવત, કાહુ બાત અચગરી ॥ ૨ ॥

નાની નાની વાંસની છાબડીઓ ખીલેલાં ફૂલોથી ભરેલી છે. ક્યારેક સખીજન તે છાબડીને કમર ઉપર પધરાવે છે, ક્યારેક હાથોમાં લે છે. ક્યારેક તે છાબડીને પોતાના મસ્તક ઉપર ધારણ કરે છે, ક્યારેક પોતાનાં પીળાં વસ્ત્રોથી ઢાંકી દે છે. એ સખીઓની શોભા, બીજા કોઈથી ઓછી નથી. ધોંધી કહે છે : આ સખીઓએ જે કર્યું, તે તો કરીને બતાવ્યું છે. મુખથી કશું જ કહ્યું નથી. એમાં કોઈ આશ્ચર્યની વાત નથી.

ભાવ વિશેષ : ઈન વ્રજગોપીઓને બહાનેસે વનમેં કૃષ્ણ રસકા પાન કિયા હૈ। બાંસ કહેતે હૈ, વંશ કો-કે જૈસ ટોકરી બાંસકી બની હુઈ હૈ । યહાં ટોકરી હૃદયકી ગહેરાઈ હૈ । કૃષ્ણ ઉનકે વશ મેં હૈ, અપને કૃષ્ણ કે લીએ હૃદયમેં જગહ હૈ । ઇસી કારણ સે આનંદભરી ગોપીઆં હૈ । યે ગોપીઆં ઉસ ટોકરી કો કભી કમર પર રખતી હૈ, જૈસે કભી કૃષ્ણ નિકુંજ મેં કમર પર હાથ રખતે હૈ। કભી યે ગોપીઆં ઉસ ટોકરી કો નિકુંજકી ભાવના સે હાથ મેં હાથ લેકર અપનાપન કા ભાવ બતલાતી હૈ।

કભી યે સખીયાં ઉસ ટોકરી કો માથે પર રખતી હૈ, જૈસે માન મનાને કે સમય પર શ્રી કૃષ્ણ, સ્વામિનીજી કે ચરણોં મેં શિર ધરતે હૈ । કભી નિકુંજ મેં હવા કે જકોરોં સેં હાં, બચને કે લીએ એક સાથ પોઢને પર એક દુસરે કો પીતાંબર ઓઢાવે હૈ । તભી ગુપ્ત રસપાન કરતે હૈ। યહ ભાવ પીતાંબર સે છબરીયાં કો ઢકકર જતાયા । ઈસી આશય મેં ધોંધી કહેતે હૈં : ''બોલના તે આતા નહીં હૈ, બીના બોલે સબ બાત સ્પષ્ટ હો ગઈ, અબ કિસી બાત મેં આશ્ચર્ય નહીં ।''

રાગ : હમીર

સાંઝીના પદ

લાડ઼િલે ગુમાની દેખત દ્રગન અઘાની ॥
કુસુમ કલી હોં બીનન આઈ,
સઘન લતા અરુ ઝાની ॥ ૧ ॥
સોંધે સારી કમલ બદન પર,
મધુપ કરત નકબાની ॥
પ્રભુ કલ્યાણ ગિરિધર છબિ નિરખત,
બાલત્રિયા છતિયા સિયરાની ॥ ૨ ॥

સખી કહી રહી છે, ‘‘જે ઘણી વાર બોલાવવાથી બહુ ગુમાનથી આવ્યા, ‘એમને પોતાનાં નેત્રોથી દર્શન કરીને તૃપ્ત થઈ ગઈ. હું તો નાનાં નાનાં ફૂલોની કળીઓ વીણવા માટે આવી હતી. શું કરું? કોઈ સઘન લતાઓમાં ઉલઝી ગઈ અને ઊભી રહી ગઈ. મારા મુખકમળની સાડીમાંથી સોંધાની સુગંધી આવી રહી હતી. આ સુગંધીથી ભમરો આવીને ગુંજારવ કરવા લાગ્યો. પ્રભુ કલ્યાણ કહે છે : એ ભમરાની છબી જોઈને જ ભોળા સ્વભાવની (બાલત્રીયા) સખીનું હૃદય પુલકિત થઈ ગયું.

વિશેષ ભાવ :

ઈસ સખી કી ઉલઝનો સુલઝાને કે લિયે ભ્રમર રૂપ મેં શ્રી કૃષ્ણ હી સ્વયં પધારે થે. યહાં અત્તરકી સુગંધી સોંધો, સે બતાઈ હૈ. હીના, સખ ઔર ગુલાબ મિલકર સોંધા બનતા હૈ. તાપ દૂર કરને કે લિયે હીના, અંગરંગ શીતલતા દાન કરને કે લિયે ખસ, મુખ કમલકે રસપાન કે લિયે ગુલાબ.

ભ્રમર રૂપ શ્રી કૃષ્ણને સોંધે કી સુગંધી કે બહાને રસ કા દાન કિયા.

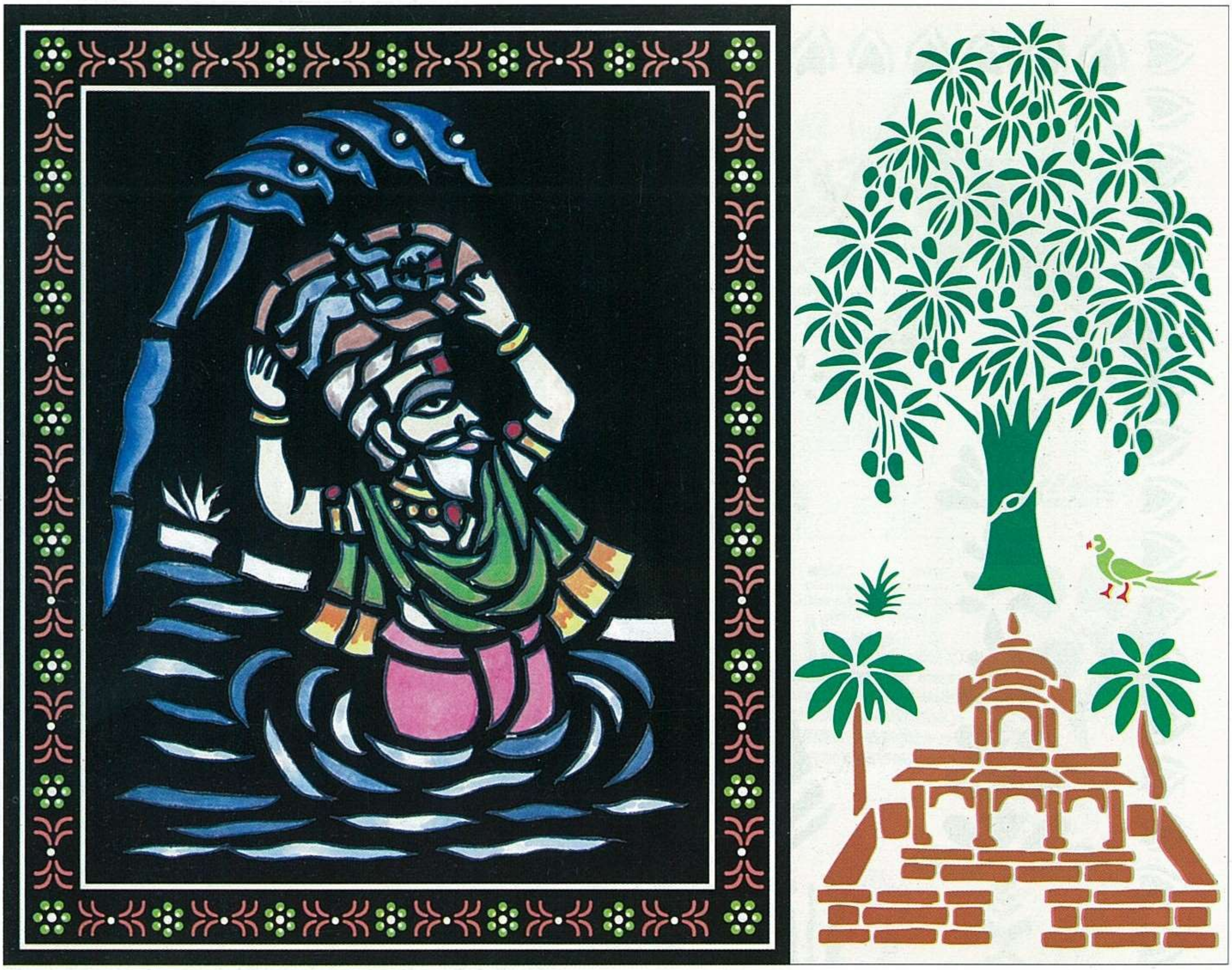

રાગ : હમીર

સાંઝીના પદ

પૂજન ચલી રી સાઁઝી શુભ ઘરી શુભ દિન શુભ મહુરત રાત ॥
ચંચલ ચપલ ચપલાસી ડોલત ચંપે જૈસૌ ગાત ॥૧ ॥
અપને અપને મંદિર તેં નિકસી દીપ લિએં સબ હાથ ॥
ઘોંઘીકે પ્રભુ તુમ બહો નાયક સબ સખિયનકે સાથ ॥ ૨ ॥

વ્રજની સખીઓ સંધ્યા આરતીની શુભ ઘડી જોઈને સાંઝી પૂજન માટે ગઈ. જે સમયે પૂજન માટે ગઈ તે દિવસ શુભ છે અને શુભ મુહૂર્ત પણ છે અને રાત પણ શુભ છે. બધી સખીઓ બહુ જ ચંચળ છે, વીજળીના ચમકારા જેવી ચપળ છે. વનમાં ચાલવાના સમયે શ્રી અંગની શોભા હાલવા ચાલવાથી એવી લાગી રહી છે કે આ સખી ચંપાની ડાળી છે. પોતપોતાના ઘરથી દીપક હાથમાં લઈને નીકળી છે. ઘોંઘી કહે છે : કોઈ તો નાયિકાની સાથે રહીને એક જ નાયક હોય છે. આપ તો બધી સખીઓની સાથે રહીને બહુનાયક છો. આપ બધાના એક જ નાયક છો.

ભાવ વિશેષ :

સાંઝી કા પૂજન કૃષ્ણ પક્ષ મેં હૈ. સાંઝી મેં કૃષ્ણ લીલાઓંકા આત્મદર્શન હૈ. ઘોંઘી કે ઈસ પદકે અનુસાર કૃષ્ણ- જન્મકી સાંઝી કા ખુલાસા હૈ. ઘોંઘી સ્વયં મહાવન કે રહેનેવાલે થે ઔર પ્રતિદિન ગોકુલ કીર્તન કરને કો આતે થે. આજ ઉન્હોંને મધ્યરાત્રી મેં સાંઝી કે પૂજન કરતી હુઈ સખીઓં કો દેખા, તો કૃષ્ણજન્મ કી શુભ ઘડી, શુભ મુહૂર્ત યાદ આ ગયા. કૃષ્ણજન્મ કી અંધિયારી રાત મેં ચમકને વાલી વીજલીકી શોભા કી જૈસે સખીઓં કી સુંદરતા ધ્યાન આ ગઈ. કૃષ્ણજન્મ કે સમય પર દીપક કી શોભા, મધ્ય રાત્રી કે અંધકાર મેં દીપક પ્રગટાકર જો સાંઝી પૂજી ગઈ થી ઉસ દીપક કી શોભા કૃષ્ણજન્મ કે દીપક કી યાદ આ ગઈ. જીસ સમય યમુનાજી કો ચરણસ્પર્શ દેકર નંદાલયમેં પધારે હૈ. વહ કૃષ્ણ બહુનાયક હૈ. યમુનાજી કો ચરણસ્પર્શ દાન કરનેવાલે કૃષ્ણ કેવલ નાયક હૈ. (એકપતિ - એકપત્ની) શ્રીમદ્ ભાગવત જન્મ પ્રકરણ મથુરા ગમનકી શ્રી સુબોધિનીજીમેં સ્પષ્ટ હૈ. ''માર્ગ દદો સિંધુરવે શ્રીય:પતે.''

શ્રી યમુનાજીને શ્રીકૃષ્ણ કો ઈસ તરહ માર્ગ દિયા જૈસે સમુદ્રને શ્રીપતિ રામ કો દિયા થા. જબ યહ કૃષ્ણ કભી રામ બને થે, તો એક સીતાકા વિયોગ સહ નહીં સકે. ઔર ઇન્હોંને સમુદ્ર કે માથે પર્વત તૈરા દિયે. અબ તો ગોકુલમેં ઇનકી બહુત સી સીતા હૈ, યે અનેકોંકા વિયોગ કૈસે સહેંગે?

જબ યહ રામ થે તો નાયક થે, કયોંકી એક હી સીતા થી. અબ વો કૃષ્ણ હૈ, તો બહુનાયક હૈ.

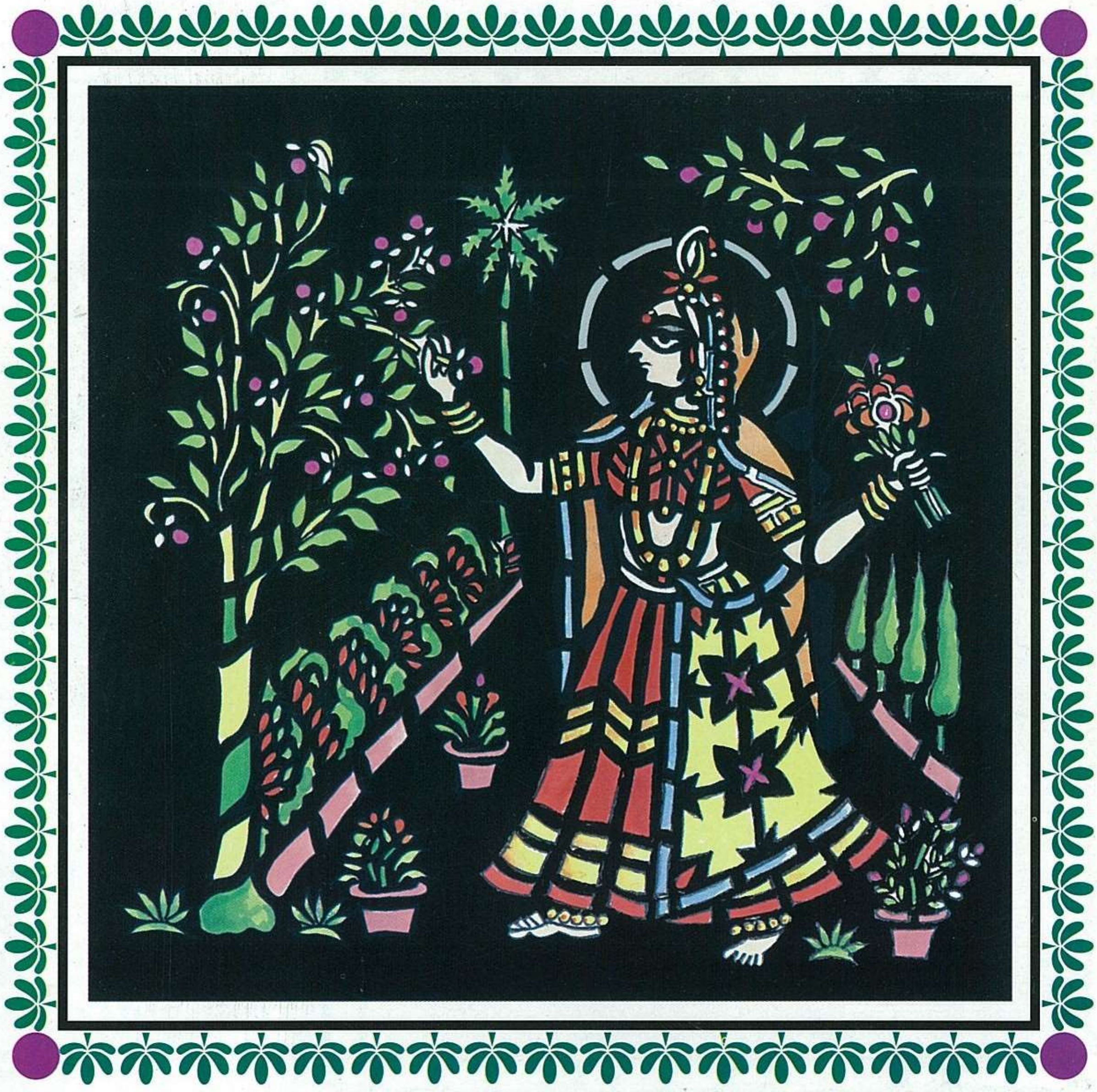

રાગ : હમીર સાંઝીના પદ

કેસર ફૂલ બીનત રાધા ગોરી ॥
ભોરી સંગ સહચરી બારી ॥
જિનકે અંગ સુગંધ કેસર કી અરુ કેસરરંગ સારી ॥ ૧ ॥
જિનકે તન વરન કેસરકૌ કેસર પખુરી અંગુરિન પર બારી ॥
નખ પ્રતિબિંબ દેખ કેસરકો ભૂલ ગઈ સુધ સારી ॥ ૨ ॥
બનહી બન આયે ગિરિધર જહાઁ બિહાર કરત સુકુમારી ॥
જીવન ગિરિધર સખી રુપ ધરિ કેલ કરત મનુહારી ॥ ૩ ॥

પરમ સુંદરી શ્રી રાધા કેસરનાં ફૂલ વીણી રહી છે. શ્રી રાધાજીની સાથે જે સખી સહચરી છે, તે નાની ઉંમરની છે અને સ્વભાવની ભોળી છે. એ બધી જ સહચરીઓનાં શ્રી અંગની જે સુગંધ છે, તે કેસરની છે અને જે વસ્ત્ર ધારણ કર્યાં છે તે બધાં કેસરી રંગના છે. આ બધી સહચરીઓનાં શ્રી અંગનો રંગ પણ કેસર જેવો કેસરી છે (અતિશય ગૌર). બધી સહચરી એકબીજાને મળીને કેસરની પાંખડીઓને ચૂંટી રહી છે, ત્યારે એવું લાગે છે કે કેસરની કળી સખીઓની આંગળીઓ ઉપર ન્યોછાવર થઈ રહી છે. કેસરની કળીઓને ચૂંટતાં ચૂંટતાં આંગળીઓની નખની ક્રાંતિ શ્વેત રંગની જગ્યાએ કેસરી થઈ ગઈ. એકબીજાની આ શોભા જોઈને સખી પોતાની સૂધબૂધ ભૂલી ગઈ અને પ્રેમદશા પ્રગટ થઈ ગઈ.

એ સમયે એક વનમાંથી બીજા વનમાં વિહાર કરતાં કરતાં શ્રી ગિરિધર ત્યાં પધાર્યા, જ્યાં સુકુમારીઓ ખેલ કરી રહી હતી. કવિ જીવન કહે છે : આ સમયે શ્રી ઠાકોરજી સખી રૂપ ધારણ કરીને અનેક પ્રકારની ક્રીડા કરવા લાગ્યા.

ભાવ વિશેષ :

કેસર ઉત્સવકા સ્વરૂપ હૈ, ઔર સહચરીઓં કી અપની નવ-યૌવન કે ઉમ્ર કી આભાસમેં પ્રવેશ ભી કેસર કે ઉત્સાહ જૈસા હૈ. જહાં પર યહ કેસર પ્રગટ હુઈ હૈ યહ કેસર ક્યારી હૈ. ગોપીઓંકી સહજ શોભા ભી અતિશય ગૌર વર્ણ હોને સે કેસર રંગ જૈસી હૈ. સ્વયં પર, સ્વયં હી જહાં સુકુમારીઆં બલિહાર હો રહી હૈ, વહાં ગિરિધરરુપ કૃષ્ણ ક્યોં બલિહાર ન હોં ? સંપ્રદાયમાં કેસર ભક્તિકા ભી સૂચક હૈ. ઉત્સાહભરી ભક્તિ કો ખોજતે ખોજતે સ્વયં શ્રી કૃષ્ણ ઉસ વન મેં પધારે.

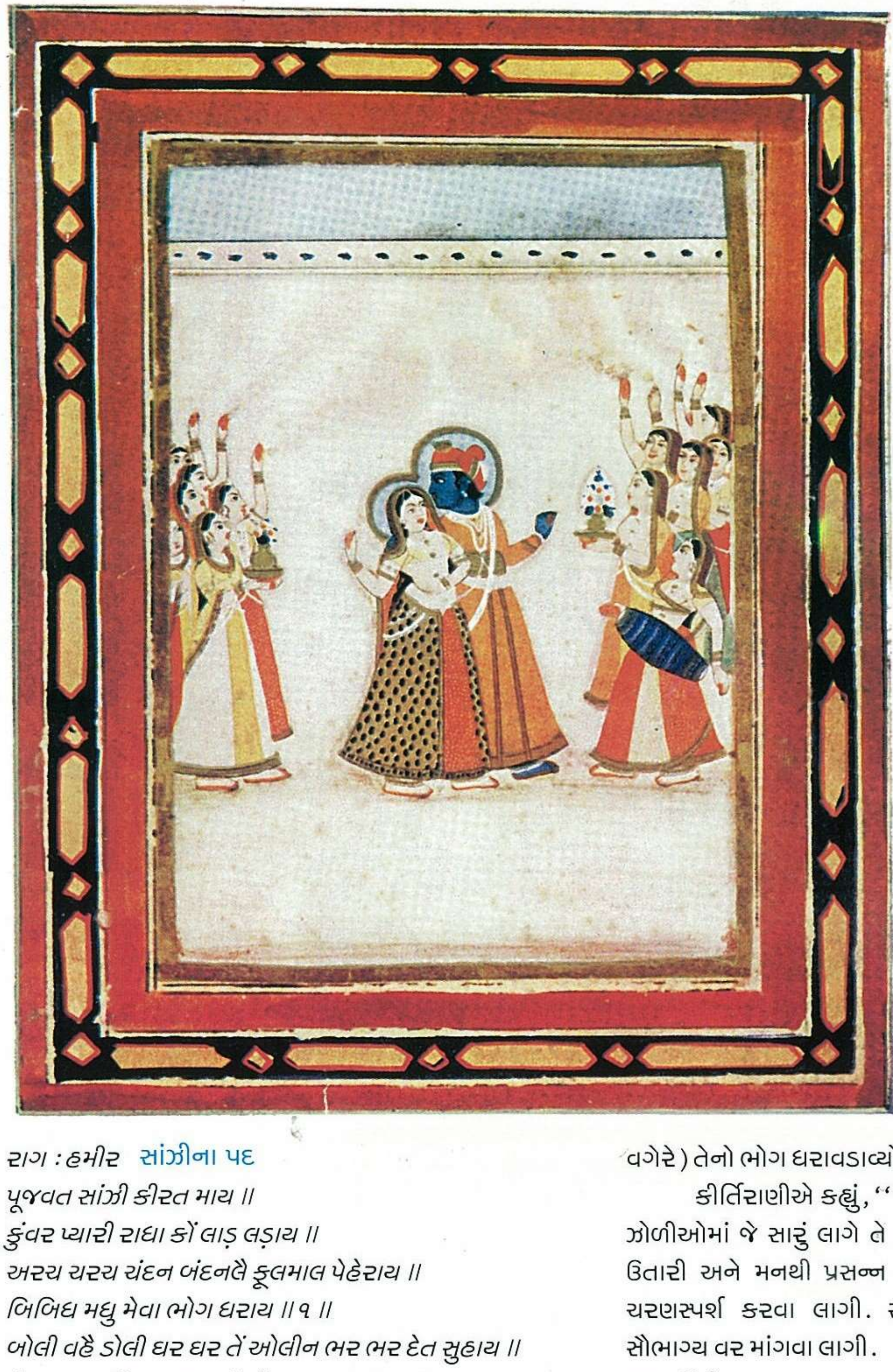

સાભાર: શ્રી અરવિંદભાઈ, ભરૂચ

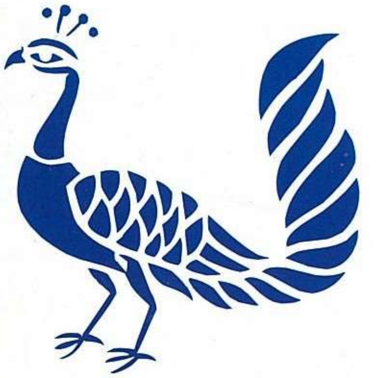

રાગ : હમીર **સાંઝીના પદ**

પૂજવત સાંઝી કીરત માય ॥
કુંવર પ્યારી રાધા કોં લાડ઼ લડ઼ાય ॥
અરચ ચરચ ચંદન બંદનલૈ ફૂલમાલ પેહેરાય ॥
બિબિધ મધુ મેવા ભોગ ધરાય ॥૧ ॥
બોલી વહૈ ડોલી ઘર ઘર તેં ઓલીન ભર ભર દેત સુહાય ॥
કંચન થાર ઉતાર આરતી હોંસન લાગત પાય ॥
લલીકે ભાગ સુહાગ મનાય ॥ ૨ ॥

શ્રી રાધારાણીનાં માતાજી શ્રી કીર્તિરાણી સાંઝીનું પૂજન કરાવી રહ્યાં છે. નવ સુકુમારી શ્રી રાધારાણીને સાંઝી પૂજન કરાવીને લાડ લડાવી રહી છે. (પ્રેમદાન કરી રહી છે.) સાંઝીને ભલી પ્રકારે અર્ચના કરી. (સોડષોપચાર પૂજન) ચંદન લગાડાવ્યું, માથું નમાડાવ્યું, ફૂલની માળા પહેરાવડાવી, ઘણી બીજી બધી પ્રકારથી સૂકા મેવા જે ચાસણી (ખાંડની) પીવડાવીને આવરણ ચઢાવ્યું છે (પાયેલા સાંકરીયા દાણા, એલચીદાણા વગેરે) તેનો ભોગ ધરાવડાવ્યો.

કીર્તિરાણીએ કહ્યું, ''જુઓ, ઘરઘરથી આવનારી સખીઓની ઝોળીઓમાં જે સારું લાગે તે ભરી આપો. સોનાની થાળીમાં આરતી ઉતારી અને મનથી પ્રસન્ન થઈને સ્વયં કીર્તિરાણી પણ સાંઝીના ચરણસ્પર્શ કરવા લાગી. સાંઝીને મનાવીને પોતાની પુત્રી માટે સૌભાગ્ય વર માંગવા લાગી.

ભાવ વિશેષ :

પુષ્ટિ ભક્તિ મેં યશ ભી હૈ ઔર યશ વિસ્તાર ભી હૈ. યશ કી સ્વરૂપ તો ગોકુલ મેં શ્રી યશોદાજી બિરાજતી હૈ. યશ વિસ્તાર કે લિયે બરસાને મેં અથવા રાવલ મેં શ્રી કીર્તિરાણી બિરાજતી હૈ, જો શ્રી રાધિકાજીકી માં હૈ. રાધારાણી વ્રજ કી ભૂમિ મેં ભક્તિ કી રસ ધારા હૈ ઔર શ્રી કૃષ્ણ ભક્તિ કે શિખર રૂપ શ્રી ગિરિધર હૈ. ભક્તિ માર્ગીય રસધારાકી સૌભાગ્ય રૂપ શ્રી આનંદ કે પર્વત સાક્ષાત્ શ્રી ગિરિધર હૈ. યહ મનોરથ કીર્તિરાણી અગર કહે તો હી સાંઝી કે હૃદય સે પુષ્ટિ માર્ગ કી સુકુમારતા કા જન્મ હોગા. ઇસલિયે પૂજવત સાંઝી કીર્તિરાની !

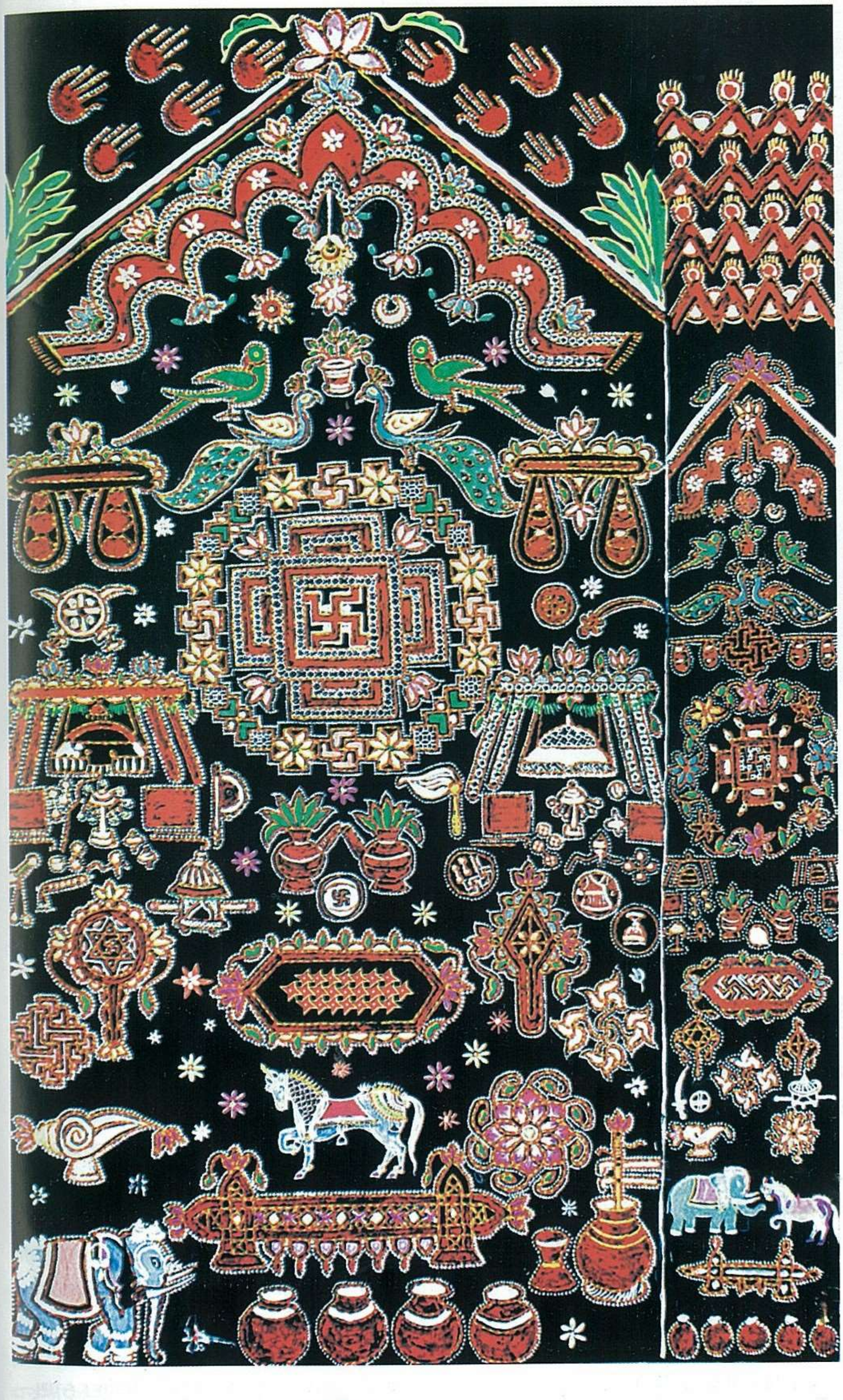

સૌજન્ય : ગોસ્વામી હવેલી, અમદાવાદ

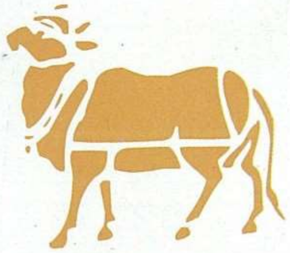

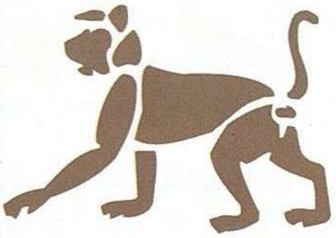

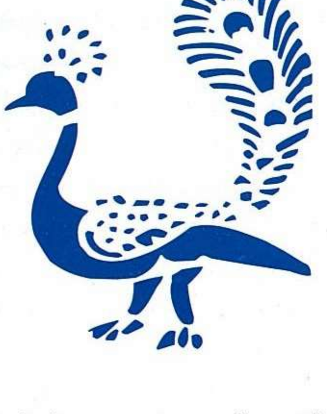

રાગ : ખમાચ

સાંઝીના પદ

સાઁઝી ભલી બન આઈરે, શ્રીરાધે વૃખભાનલલી ॥
બરન બરન ફૂલ બીનકેં, અપને હાથ બનાઈરે ॥ ૧ ॥
નંદગામતેં સખી ભેખલૈ, આયે કુંવર કન્હાઈરે ॥
પુરુષોત્તમ પ્રભુ કી છબી નિરખત, નૈન નિરખિ સચુપાઇરે ॥ ૨ ॥

‘‘આ... હા... આજની સાંઝી તો બહુ જ સુંદર બની આઈ હૈ.’’ (સુંદર બની છે). જુઓ વૃષભાનલલી શ્રી રાધારાણીએ જુદાં જુદાં અનેક ફૂલોને પોતાના હાથથી વીણી વીણીને આ સાંઝી પોતાના હસ્તથી સિદ્ધ કરી છે. (જીસ સમય યહ સાંઝી બન ચૂકી હૈ) બરાબર તે જ સમયે નંદગામથી ચાલીને સખી વેશ ધારણ કરીને કુંવર કન્હાઇ

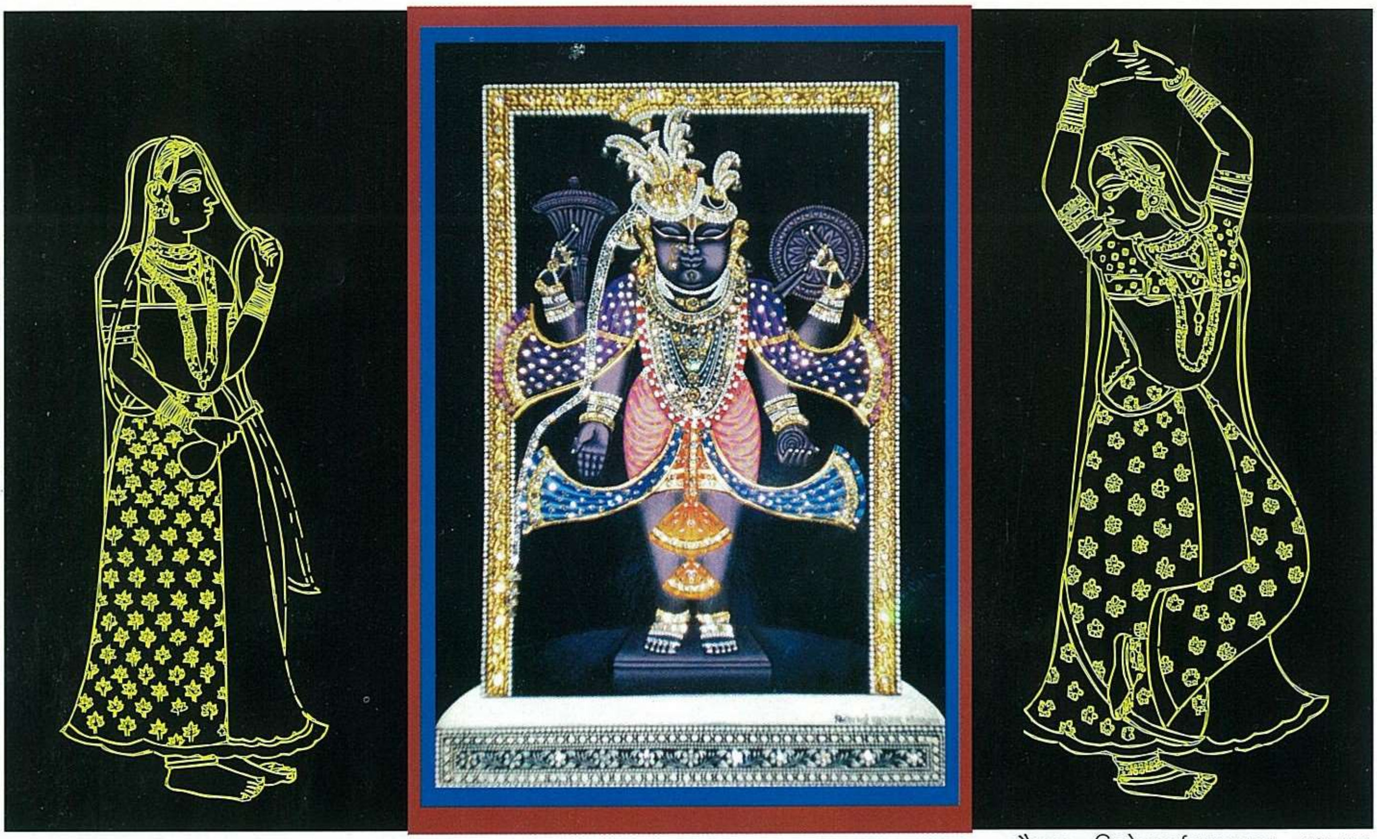

સૌજન્ય : કિશોરભાઈ મુગુટવાળા, નાથદ્વારા.

ત્યાં પધાર્યા. (નંદગામ સે આનેવાલે કૃષ્ણ સાંઝી કે દર્શન કર રહે હૈ.) પુરુષોત્તમ પ્રભુ જે આ પદની રચના કરવાવાળા છે, તેઓએ, શ્રી રાધિકાજીની સજાવેલી સાંઝીનાં દર્શન કરતાં સમયે નંદગામના કુંવર કન્હૈયા જે વર્તમાનમાં ગોકુલનાથ છે, તેમને જોતાં જ પુરુષોત્તમ પ્રભુનાં નેત્રોને સુખ પ્રાપ્ત થયું. આ પુરુષોત્તમ પ્રભુ પુષ્ટિ માર્ગના રસિયા મહારાજ (કનૈયાલાલ મહારાજ) છે.

ભાવ વિશેષ :

રસિકશિરોમણી શ્રી કનૈયાલાલજી મહારાજ સંપ્રદાય મેં પુરુષોત્તમ પ્રભુ કે છાપવાલે હૈ. શ્રી ગોકુલનાથજીકે સામને ગોકુલ મેં જો સાંઝી સિદ્ધ હુઈ, વહ રાવલ કી ભાવકી હૈ. આજ અમુક અમુક પ્રકાર કે પુષ્પ શ્રી રાધિકાજીને સમઝસમઝકર સંચય કિયે હૈ. જીન પુષ્પોં સે ઉનકે રાવલ ઔર ગોકુલકી છબી મેં શ્રી કૃષ્ણ કે દર્શન હો સકે. જૈસે કમલ કી છોટી પંખડીઓં સે ચરણ સિદ્ધ કિયે. લક્ષ્મી રૂપ કેલા (ખંભા કે) પુષ્પસે જંઘા પર્યંત સ્વરૂપ સિદ્ધ હુઆ. નીલકમલ - શ્વેતકમલ - રક્તકમલ સે નાભિ, ઉદર ઔર વક્ષસ્થલ સિદ્ધ કિયા. વેલા ઔર રજનીગંધા સે ત્રિવલીયુક્ત શ્રી કંઠ કી શોભા પ્રગટ કિ. સૂર્યમુખી કે અરૂણાભ પુષ્પોં સે કપોલ ઔર શ્રી મસ્તક સિદ્ધ કિયા. વિવિધ પ્રકાર કે ચંપા (પીતચંપા-સ્વર્ણચંપા) સે નેત્ર ઔર પલક સિદ્ધ કિયે. કુંદકી કલીઓં સે મંદ મુસ્કાન પ્રગટ કિ. કોયલીયાકે નીલકંઠ પુષ્પો સે કર્ણ પ્રગટ કિયે. ઇન્હીં નીલ પુષ્પોં સે ભ્રકૃટી વિલાસ પ્રગટ કિયા. કનેરકે પુષ્પોં કો મોડકર વેલા કા પુષ્પોંકા સહારા લેકર નાસા મોતી સહિત નાસિકા પ્રગટ કરી. ઔર આમ કે ઝીને ઝીને ફૂલોં સે અલકાવલી ઔર વેણી સિદ્ધ કરી. કેલા કે પત્તોં સે કરકમલ પ્રગટ કિયે. ચમેલી કે પુષ્પ પંખડીસે કરકમલોં કી નખ ક્રાંતિ પ્રગટ કરી. ઇન્હીં સે ચરણારવિંદ કી નખ ક્રાંતિ પ્રગટ કરી. સબ શૃંગાર વિવિધ પુષ્પોં સે ધરાયેં. હાર શૃંગાર કે જો પુષ્પ હૈ ઉનકી પંખડીઓં સે કુછ વસ્ત્ર પ્રગટ કિયે. હાર શૃંગાર કે પુષ્ક ભાગ સે (પરાગસે), ઉસકે કેસરી રંગસે વેણુજી સિદ્ધ કરી. કેસર કે ફૂલોં સે સામગ્રી સિદ્ધ કરી. રાતરાની કે ફૂલોં સે બંટાજી સિદ્ધ કિયે ઔર વહ સામગ્રી પધરાઈ. કેવડા કે ફૂલોં સે ઝારીજી સિદ્ધ કરી ઔર ઉસમેં ગુલાબજલ રૂપ શ્રી યમુના જલ પધારાયા. રજનીગંધા કે પુષ્પોં મેં કેસર કર્ણકાસે દિપજ્યોતિ પ્રગટ કર આરતી સિદ્ધ કરી. યહ શ્રી રાધાજીકૃત આજકી સાંઝીકી રચના હૈ.

ઇસ કે દર્શન કરને કે લિયે સ્વયં શ્રી કૃષ્ણકો ભી અધિકાર નહીં હૈ. કયોંકી કૃષ્ણ મેં બ્રહ્મભાવ હોતા હૈ, ઔર બ્રહ્મભાવ પુરુષકા સૂચક હૈ. અત: કૃષ્ણને બ્રહ્મભાવ રહિત સખીવેશ ધારણ કરકે, આજ રાધાજી કે આંતરિક સ્નેહ સે પ્રગટ સાંઝી મેં રસ રૂપ કૃષ્ણ કે દર્શન કિયે. યહ કૃષ્ણ રાધાવલ્લભલાલ હૈ. ઇસી કૃષ્ણ સે જો રાધાજીને સાંઝી મેં પ્રગટ રૂપ સિદ્ધ કિયા હૈ. દર્શન કરનેવાલી શ્યામસખી રુપ જો સાક્ષાત્ કૃષ્ણ હૈ, વ્રજ મેં ઇન્હીંકા પરસ્પર વિવાહ ખેલ હુઆ હૈ. રસિલે પુરુષોત્તમ પ્રભુને અપની આંખો સે યહ લીલા દેખી. તબ યહ સિદ્ધ હુઆ કે વાસ્તવ મેં હમારે કૃષ્ણ શ્રુતિસંપન્ન (આનંદપાદ કરમુખોદરાદિ) હૈ.

''ઔર હુ ગામ હુતે સજની, પર ગોકુલ ગામ કો પેડો હી ન્યારો.''

''સાંઝી ભલી બન આઈરે'' : દેવકી કૃષ્ણ - યશોદા કૃષ્ણ - રાધાકૃષ્ણ - સાંઝીમાં શ્રી રાધાજીના હૃદયમાંથી પ્રગટ શ્રી રાધાજીએ સિદ્ધ કરી છે. જેને કોઈ પુરુષ દર્શન કરી શકે નહીં.

રાગ : ખમાચ

આલી હોજુઅકેલી અલબેલી કુંજન મેં,
ફૂલ તો ચમેલી ચુનવેકોં જાય જૂટીરી ॥
બીચ મિલે નંદલાલ કીનો મોસોં એસો ખ્યાલ,
ભઇરી બેહાલ મોતીમાલ લે છુટીરી ॥૧ ॥
કરન સોં કરગહે બંગરી કુટીરી,
કામગેલ બનમેં લુંટીરી ॥
નંદદાસ પ્રભુ પિય મિલેરી ડગર આયે,
પહલે પ્રીત હુતી અબ જાય તુટીરી ॥ ૨ ॥

હે સખી! હું અલબેલી (શોભાસદની) એકલીએ કુંજમાં જોયું કે ત્યાં ચમેલીનાં ફૂલ છે. તેને ચૂંટવા માટે (તોડવા માટે) હું ત્યાં જઈને તેને તોડવા લાગી. બધાં ફૂલ હજુ ચૂંટ્યાં પણ નથી ત્યાં વચમાં નંદલાલાએ મને અનોખા વિચારથી એવી લીલા કરી કે મારી તો એવી હાલત બગડી ગઈ કે મોતીઓની માળા વિખેરાઈ ગઈ. જ્યારે તેઓએ મારા હાથને હાથથી પકડી, તે સમયે (માર્ગ) (કેડી) બહુ જ નાની હતી અને તે પણ ઉબડખાબડ હતી. તે માર્ગ કામવન તરફ જવાનો હતો. એ માર્ગના વનમાં તો હું લુંટાઈ ગઈ. જડીઆ નંદદાસ કહે છે, મારી અને તેમની પ્રીત તો પહેલાં પણ ક્યારેક માર્ગમાં હતી, પરંતુ પહેલાં ક્યારેય કાંઈ પણ થયું નહોતું. આ વખતે તો હું લુંટાઈ ગઈ.

ભાવ વિશેષ :

પહેલી બાર નંદદાસજી કે આશય મેં યહ સખી શ્રી ઠાકોરજી સે બાત કરકે વન મેં ધોકા દે કર નિકલ જાતી, ક્યોંકી ઉન વનો મેં રતિ કે ચિહ્‌ન પ્રગટ હોને કા ભય થા. આજ કે વન કી શોભામાં એક તો તૂટી ફૂટી માર્ગ કી પરિસ્થિતિ હૈ, ઔર વહ કામવન કે વનકી છોટી સકરી પગદંડી હૈ. ઉસમેં તો ઐસે હી વિવિધ પ્રકાર કે રતિ ચિહ્‌ન હૈ, જૈસા કી કામવન કે નામ સે હી પ્રસિદ્ધ હૈ. અબ યહાં પર આજ મેં લૂંટ ગઈ હું. ઐસા સખી ઈતને દિનોં કે બાદ ઇસ મનોભવ પરાજય કી લીલા કો કહ રહી હૈ. ઇસકા આશય કી તુમ તો બહુત બાર લૂંટ ચૂકી હો, મૈં આજ પહેલી બાર લૂંટી હું. ઇસ મેં કયા સુખ હોતા હૈ, મેં અબ સમઝ પાયી હું. તુમ અપને લૂંટને કે બાદ પહેલે કભી જો વર્ણન કરતી થી, મુઝે તુમ્હારી બાતોં મેં રસ નહીં આતા થા. અબ તુમ અપને લૂંટને કે આપસમેં રસ ચર્ચા કરોગી તો તુમ્હારે કામબાજારમેં, મેં ભી એક ગ્રાહક બઢ ગઈ હું.

‘જો કૃષ્ણ કે રાહ મેં લૂંટે હૈ ઔર ધર્મહીન હુએ હૈ, વહી બડભાગી હૈ.’

સાંઝીના પદ

રાગ : જંગલો

અરી તુમ કૌન હૌરી કુલવા બીનન હારી ॥
નેહલગન કૌ બન્યૌ બગીચા ફૂલ રહી કુલવારી ॥ ૧ ॥
મદનમોહન પીય યોં બૂઝત હૈં તૂ કોહૈ સુકુમારી ॥
લલિતા બોલી લાલસોં યહ વૃષભાન દુલારી ॥ ૨ ॥
યા બનમેં હમ સદા બસત હૈં હમહી કરત રખવારી ॥
બિન બૂઝેં તુમ કુલવા બીનત જોબન મદ મતબારી ॥ ૩ ॥
લલિત બચન સુન લાલકે સબ રીંઝ રહીં વ્રજનારી ॥
સુરદાસ પ્રભુ રસ બસ કીની બિરહ બેદના ટારી ॥ ૪ ॥

શ્રી મહા ભાગવત્ સુરદાસજીએ આ લીલા જોઈ છે. ગિરિરાજ પરિક્રમામાં શ્રી ગોવર્ધનથી આગળ સખીવન છે. વર્તમાનમાં તેને સકીતરા કહેવાય છે અને કુસુમ સરોવર સુધી તેની સીમા છે. અહીં બધી સખીઓ સાથે મળીને ફૂલ વીણી રહી છે. એમને શ્રી ઠાકોરજી (લાલન) પૂછી રહ્યા છે : ''અરી સખી! આપ યહાઁ ફૂલ બીનને વાલે કૌન હોં? કયા આપકો માલૂમ નહીં હૈ, જહાં આપ ફૂલ બીન રહી હૈ, ઔર યહ જો ફૂલ ખીલે હુએ હૈ, યહ સબ પ્રેમ-લગન બગીચા કે હૈ.'' ત્યારે એક સખી જે થોડી નાની અને કાંઈક વધારે સુંદર હતી, તે સખીને લાલને (મદનમોહને) પૂછ્યું કે, ''તમે કોણ છો?'' તે બિચારી તો કાંઈ ન બોલી પરંતુ લાલનને લલિતા સખીએ સમજાવ્યું કે, ''અરે પ્યારે! આ તો અમારી વૃષભાન દુલારી છે.'' ત્યારે પ્યારે શ્યામસુંદરે કહ્યું, ''હે સખીઓ! તમને ખબર નથી કે આ વનમાં અમે હંમેશાં રહીએ છીએ અને આ વનની રખવાળી કરીએ છીએ. તમોએ અમને પૂછ્યા વગર અમારા બગીચાનાં ફૂલ તોડ્યાં છે. મને લાગે છે કે તમોને તમારી યુવાવસ્થા (યુવાની) ઉપર બહુ જ વિશ્વાસ છે.''

ફૂલ વીણવાવાળી વ્રજની આ સુકુમારીઓ લાલનની મીઠી વાણી સાંભળીને, તેમના મિલનની ચાહનામાં મસ્ત થવા લાગી. સુરદાસજી કહે છે : આ બધું જાણીને લાલને પહેલાં તો બધી સખીઓને રસબસ કરી દીધી, પછી બહુ જ દિવસથી જે તેમના હૃદયમાં કૃષ્ણમિલનની વિરહવેદના હતી, તે વેદનાનું નિવારણ કર્યું.

ભાવ વિશેષ :

ગોપીજન સ્વયં અપની સ્વરૂપ શોભા મેં ફૂલકી સમાન, સુગંધી ફેલાનેવાલી પદ્ધતિકી તરહ યૌવન રૂપી મસ્તીકી સુગંધકા વિસ્તાર કરનેવાલી યે ગોપીજન કોઇ સ્વયં મેં કમ ફૂલવાલી નહીં હૈ. ફિર યે કૃષ્ણ રૂપ યૌવન કી ફૂલવારી કે ફૂલોંકા રસ રંગ ઉમંગ તરંગ દેખને કે લિયે કૃષ્ણકી ફૂલવારી મેં પહોંચ ગઇ. તબ શ્રી ઠાકોરજીને સમઝાયા કી યહ હમારા વન હૈ, યે ફૂલ હમારે હૈ ઔર આજતક ઇસકી રખવાલી હમ સદાસે કરતે આયે હૈ.

હમારે વન મેં લીલા કમલ (ચાર પ્રકારકે ભક્તિ માર્ગકા પોષણ રાજસ, તામસ, સાત્ત્વિક, નિર્ગુણ), રસ કમલ (વાણી) (અપનો કો અપના બનાનેકી કલા), શ્યામ કમલ (અપનોં કે હૃદય મેં જો રસ હૈ ઉસકા રસપાન શ્યામ પૂતલી (કીકી) ઓંસે કરતે હૈ.), અનંત કમલ (ઇસસે ભક્તિ માર્ગકા જન્મ હોતા હૈ), સ્વર્ણ કમલ (જો ગુપ્ત હૈ - ઇસ સ્વર્ણ કમલ સે ૮૪-૨૫૨, નંદ-યશોદા, વૃષભાનજી ઇત્યાદિક કા જન્મ હોતા હૈ.), નીલ કમલ (ફિર કભી વિયોગદાન ન કરને કી સામર્થ), વ્રજ કમલ (અપનોં કે અલાવા દુસરોં મેં મીલા નહીં કરુંગા) યહી ફૂલ ખીલતે હૈ ઔર હમ ઇસી વન કી રખવાલી કરતે હૈ. ઇન્હીં કમલ પુષ્પોં કી માદકતાસે વ્રજગોપીઓંકી યુવાવસ્થા મેં માદકતા આતી હૈ.

કમલ સંપ્રદાય મેં તાપહારક હૈ. આજ શ્રી ઠાકોરજીને શ્યામ ભ્રમર બનકર કમલનયની ગોપીઓંકા રસપાન કરકે વિરહ વેદના નિવારણ કરી. પરંતુ સુરદાસજી રહી કુછ કહ રહે હૈ. રસદાન કરને મેં ગોપીઓને બસ કહ દિયા, ''આજ બસ ઇતના હી, દાન કરો. ''શેષ થોડા થોડા પ્રતિદિન.'' કયોંકી ગોપીઆં ઇસ રસ કી પ્યાસી રહેના ચાહતી હૈ ઔર ઉન્હોંને અપની વિરહ વેદના કો ભી યહ કહ દિયા કી, ઓ વેદના તુ યહાં સે કહીં ખીસક જા, કલ ફિર આના. ઇસલિયે સુરદાસજીને ''હારી'' શબ્દ કા પ્રયોગ કિયા હૈ.

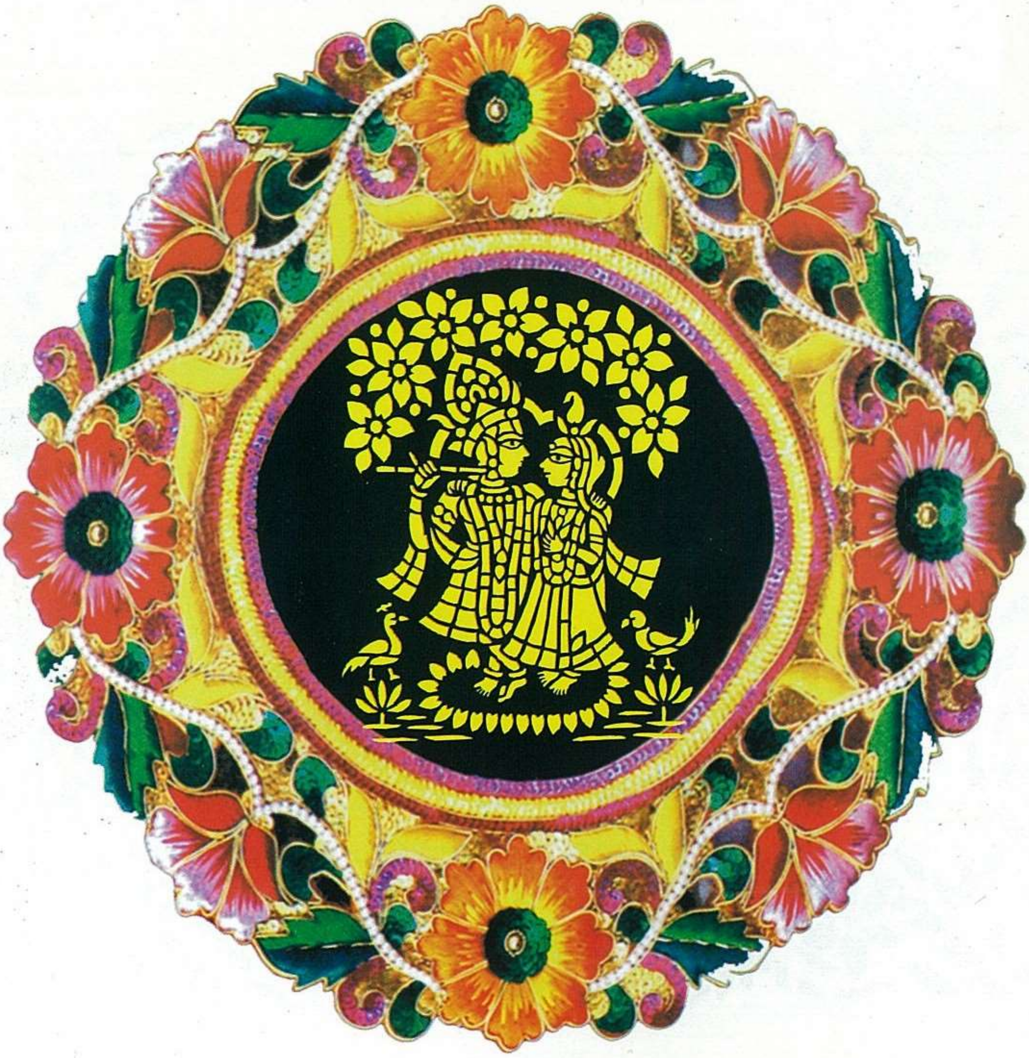

સાંઝીના પદ

રાગ : જંગલો

ફુલવા બીનન હોં ગઈરી જમનાફૂલ કુસુમન કી ભીર ॥
ઉરઝ રહ્યૌ અરની કી ડરીયાઁ તિહિ છિન મેરૌ અંચલ ચીર ॥ ૧ ॥
તબ કોઉ તહાઁ અચાનક આયૌ માલતી લતા સઘન નિરબાર ॥
વાહીનેં મેરૌ પટ સુરઝાયૌ એકટક મોતિન રહ્યૌ નિહાર ॥ ૨ ॥
મન અરુઝાય બસન સુરઝાયૌ ઔર કહા કહૂઁ લાજ કી બાત ॥
હોં અપને મગ ચલી જાત સખી વે સૈનનસોં હાહાખાત ॥ ૩ ॥
નામ ન જાનોં વહ શ્યામ બરન હૈ પીરૌપટ બાકૌ હતૌ દુકૂલ ॥
અબ બાઈ બન લૈ ચલ નાગર ફિર સાઁઝી બીનન કૂઁ ફૂલ ॥ ૪ ॥

હે સખી! હું જમનાજીને કિનારે પુષ્પનિકુંજની તરફ જ્યાં ફૂલોની વધારે શોભા હતી, તે તરફ જતી રહી. તે સમયે જ્યાં અરણીનાં (જાસ્મીનનાં) ફૂલ ખીલ્યાં હતાં. હવાના ઝોકાથી ઊડીને મારું આંચલ (પાલવ) અરણીની ડાળીમાં ભેરવાઈ ગયું. તે સમયે ત્યાં અચાનક સઘન માલતીની લતાઓને હટાવતા હટાવતા કોઈ આવ્યું. હે સખી! તે અજાણ્યાએ, કે જેને હું ઓળખતી નથી, મારું વસ્ત્ર છોડાવી આપ્યું અને છોડાવ્યા પછી મારી તરફ આંખોની પલક ઝુકાવ્યા વગર જોવા લાગ્યા. (એસા સુલઝાને સે મુઝે કોઈ ફાયદા નહીં હુઆ) કારણ કે પલક પટપટાવ્યા વગર એકીટશે મને જોઈને, મારા મનને ઉલઝનમાં નાખી દીધું. સખી, તું તો મારી પોતાની છે, હું તને એક વાત કહું છું, તે ઘણી લજ્જા (લાજ) ઉપજાવનારી છે. જ્યારે હું મારા મૂંઝવણમાં મુકાયેલા મનની અવસ્થા સાથે આગળ ચાલી ત્યારે મારી પાસે હા-હા ખાઈ રહ્યા હતા. (રતિરસની ભીખ માંગ રહે થે.) હે સખી, હું તેમનું નામ નથી જાણતી કે તે કોણ છે. એટલી ખબર છે કે તેમનું વર્ણ શ્યામ છે અને પીળું પીતાંબર ઓઢ્યું છે.

નાગરીદાસ કહે છે : હે સખી, મને એ વનમાં લઈ જા, જે વનમાં તારી આ દશા થઈ છે. ત્યાંથી મને સાંઝીનાં ફૂલ મળશે.

ભાવ વિશેષ :

નાગરી શબ્દ કા અર્થ ચતુર સ્ત્રી હૈ. ઇસને અપની બાત કૃષ્ણ મિલન કે લિયે ચતુરાઇસે કહી હૈ. મેરા વસ્ત્ર ઉલઝ ગયા થા, સુલઝ ગયા, યહ અચ્છા નહીં હુઆ. ફિર ભી સુલઝાને વાલે મેં મેરા મન ઉલઝ ગયા. યે વાસ્તવ મેં અચ્છા હુઆ. ઇસસે જ્યાદા અચ્છા સુખ ઔ કહીં મિલેગા જહાં નાયક હા... હા... ખાતે હો, ખુશામત કરતે હો. ઔર નાયકા કા મન ઉસમેં પહેલે સે હી ઉલઝા હુઆ હૈ. ફિર તેરે જૈસે મિલનેવાલે કોઈ ચતુર હૈ. રસ તો ઉસી વન મેં હૈ, તું મુઝે વહીં લે ચલ. હાથ જોડકે મેરી વિનંતી હૈ, મુઝે સુલઝા કર મત લાના. મુઝે વહીં ઉલઝાકર છોડ દેના. તભી તુ નાગર (ચતુર) કહાએગી.

સૌજન્ય : શ્રીમદનમોહનજીની હવેલી, જતીપુરા.

સાંઝીના પદ

રાગ : જંગલો

એરી સખી સાંવરી અકેલી યા વન કહાંતે આઈ ॥
તરુન તરુન ચમકત તેરે નૈન શ્રી રાધાકે મન ભાઈ ॥ ૧ ॥
નંદગામકી ગ્વાલિની હૌં શ્યામા મેરો નામ ॥
સાંઝી ખેલ કુશલ સુનિ રાધે દરસન હી કો કામ ॥ ૨ ॥
જબ લલિતા ભુજ ભરિ લઈ અપને રાધે સૂં ભેટાઈ ॥
નયે નેહ સોં મિલત પરસ્પર બરસાને લે આઈ ॥ ૩ ॥
સાઁઝી ભરત ધરત બહુ મેવા બીરા વિધિસોં બનાઈ ॥
લે લે તન મન આરતી ઉતારત ફૂલી અંગ ન સમાઈ ॥ ૪ ॥
ભઈ અવાર કીરતિ જૂ બોલી સોઈ રહો તુમ હ્યાંઈ ॥
'આરતરામ' પ્રભુ તન મન બારત સુખ લૂટત સુખદાઈ ॥ ૫ ॥

કૃપા કરીને બતાઓ આ વનમાં આપ કયાંથી આવ્યા છો ? આપની આંખોમાં નવીન યુવા અવસ્થાની ઝલક દેખાઈ રહી છે. આપની આ યુવા અવસ્થા અમારી રાધાજીને પ્રિય લાગી રહી છે. આ કારણે અમોએ આપને પૂછ્યું. શ્રી રાધાજીને આપની સુંદરતા બહુ જ ગમે છે. સખી વેશમાં આવેલા શ્રી ઠાકોરજીએ કહ્યું કે, ''હું તો નંદગામની ગ્વાલીની છું. મારું નામ શ્યામા છે અને મેં તો એવું સાંભળ્યું છે કે અહીંયાં શ્રી રાધાજીના સાંઝી ખેલમાં કોઈ ખાસ પ્રકાર છે. (કુશળતા છે.) એનું દર્શન કરવું એ જ મારું અહીં આવવાનું કારણ છે. આટલું સાંભળીને લલિતાજીએ શ્યામા સખીને ભુજાઓમાં લપેટીને પોતાના હૃદયથી લગાવી દીધી. એકબીજાના પરસ્પર આલિંગનના સમયે કોઈ નવીન પ્રકારના પ્રેમનો આભાસ થયો અને શ્યામા સખીને બરસાના લઈને આવી. એ સમયે બરસાનામાં રાધારાણી સાંઝી સિદ્ધ કરી ચૂક્યા હતા. બહુ જ પ્રકારના મેવા ભોગ ધરી અનેક વિધિઓ કરીને પાનનાં બિડાં બનાવ્યાં. પોતાના તનથી અને મનથી બને તેટલી પ્રસન્નતાથી આરતી ઉતારી. આ આનંદ પોતાના અંગમાં સમાવી શકી નહીં અને સાંઝી પૂજતા પૂજતા વધુ સમય લાગી ગયો. કીર્તિરાણીએ કહ્યું, અરી શ્યામા સખી, આજે રાત્રે તમો અહીં જ રહો.

ભક્ત હૃદય કવિ આરતરામ કહે છે : તે રાત્રે એકબીજાએ, એકબીજા ઉપર, તન-મન ન્યોછાવર કરી દીધું.

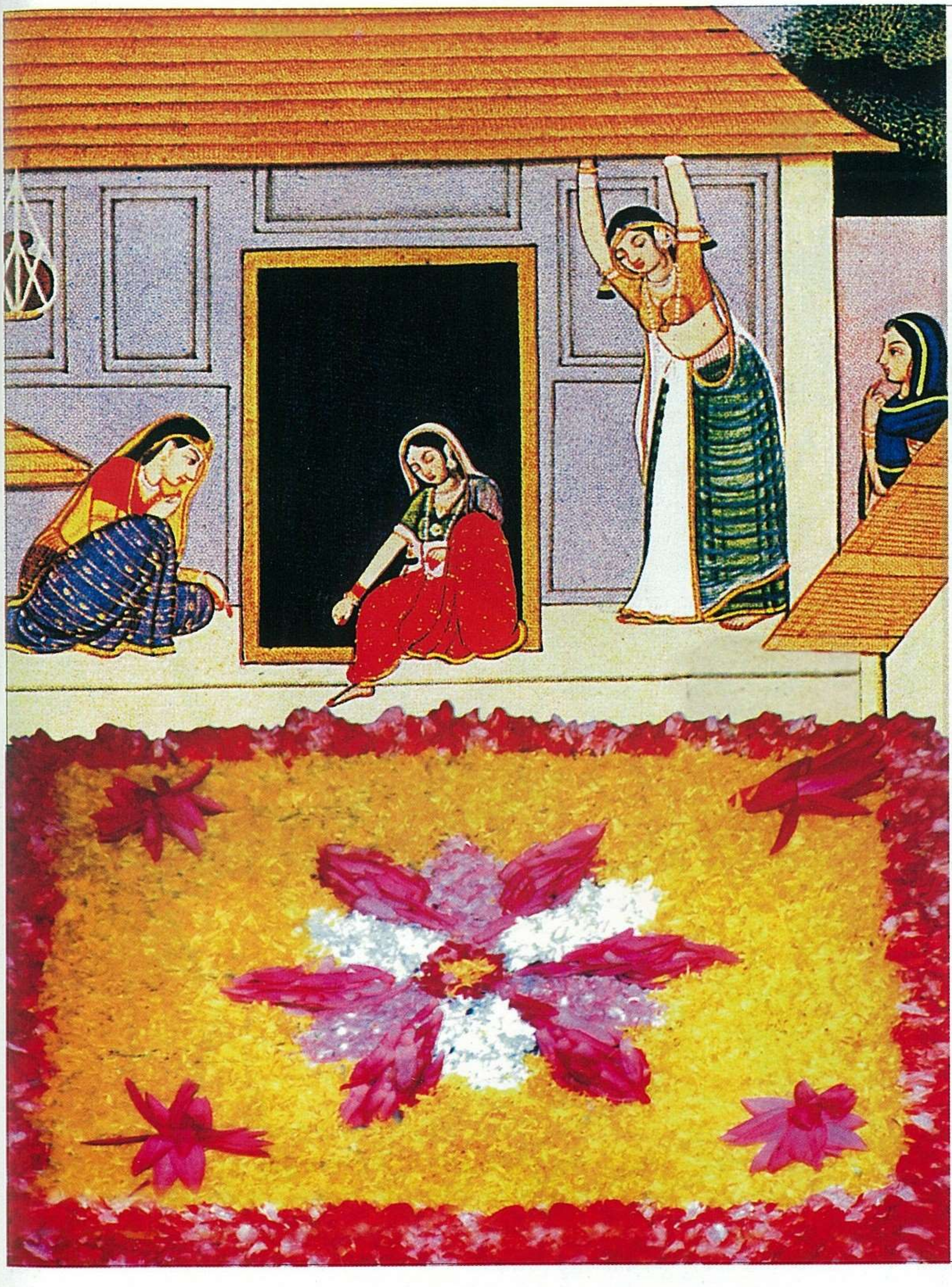

સાંઝીના પદ

રાગ : જંગલો

રી કોઊ શ્યામ સખી રી સાઁઝી પૂજન આવે રી ॥
કર સિંગાર ચોલી આભુખન ડલિયન કમલ ધરાવે ॥૧ ॥
ભાન ભુવન રાધાજૂકે ગુન ગાવત ગાવત આવે ॥
નાગરીયા મિલ નૈન દોઉનકે દેખ દેખ મન ભાવે ॥ ૨ ॥

અરી ઓ સખીઓ ! જુઓ અહીં તો કોઈ શ્યામ રખી સાંઝી પૂરવા માટે આવી રહી છે. જુઓ તેણે (શ્યામ સખીએ) શૃંગાર કર્યા છે, ચોળી પહેરી છે, આભૂષણ પહેર્યા છે અને વાંસની છાબડીમાં કમળ રાખ્યા છે. અને તે સાંઝી પૂજનના સમયે વૃષભાનજીના રાજભવનની શોભા સંબંધી ગીત ગાઈ રહી છે. ફરી પાછી અમારી રાધાજીનાં વડાઈનાં ગીતો ગાઈ રહી છે. નાગરીદાસ કહે છે : ''આ ગાવાવાળીને (શ્યામા સખીને) એ ખબર નથી કે, હું કોની સાથે સાંઝી પૂજન કરી રહી છું. સાંઝી પૂજનના સમયે ક્યારેક ક્યારેક રાધિકાજીની સાથે નયનોથી નયન મેળવીને સુખ પામે છે.''

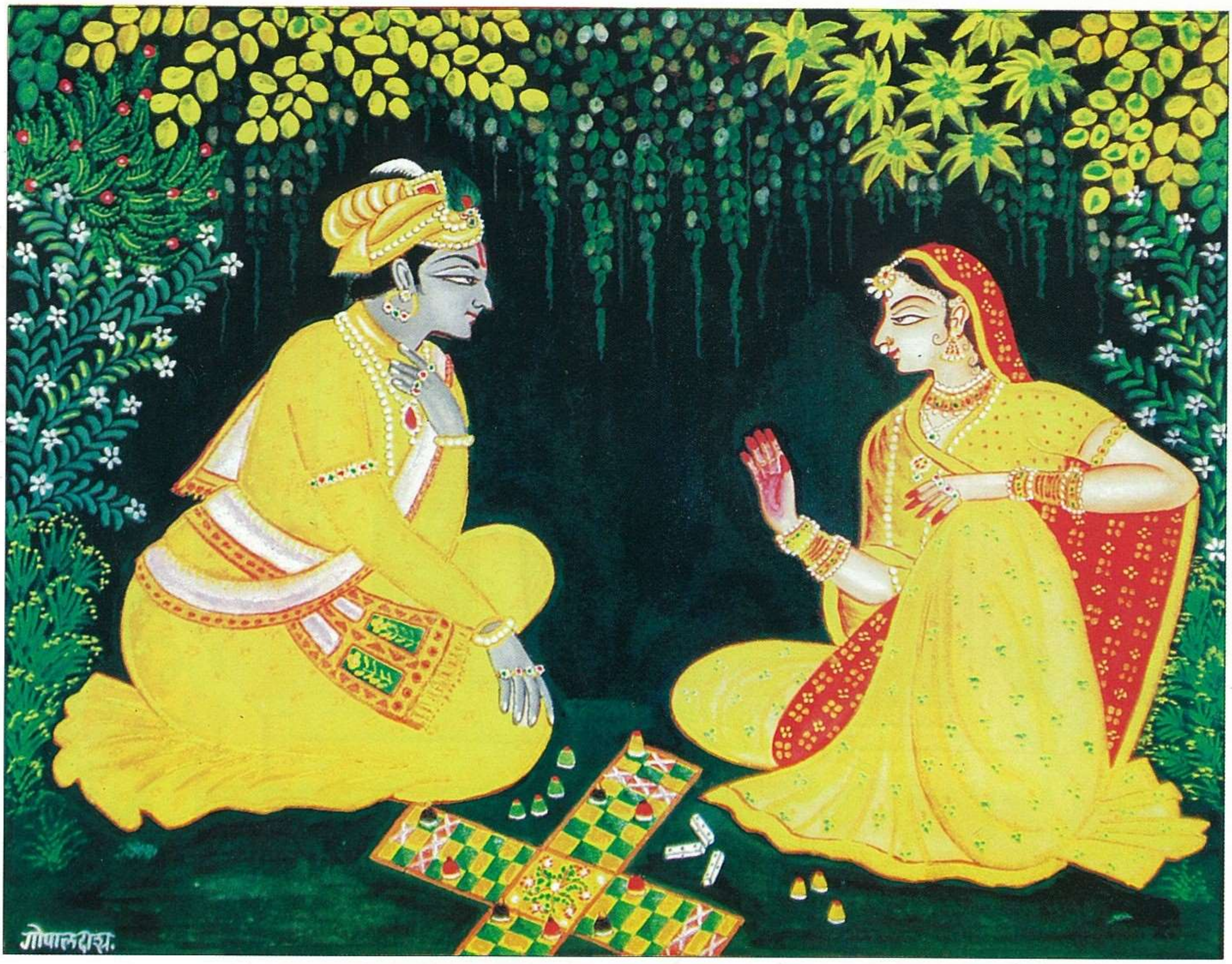

ચિત્રકાર : ગોપાલદાસ, ભરૂચ.

રાગ : જંગલો **સાંઝીના પદ**

રહેરી દોઉ વદન નિહાર નિહાર ॥
સાંઝી પૂજત શ્યામ સખી ઇત ઉત રાધા સકુમાર ॥ ૧ ॥
લતા સઘન મેં હ્વૈ ગઈ ઇત ઉત સકેન કોઉ નિરવાર ॥
નાગરીયા મિલ નૈન દોઉનકે બડ઼ે ઠગન ઠગવાર ॥ ૨ ॥

અરી ઓ સખીઓ ! જુઓ આ બંને એકબીજાનું મુખ જોઈ રહી છે. આજે આ બંને એક જગ્યા ઉપર પોતાની અલગ અલગ સાંઝી પૂરી રહી છે. એક બાજુ તો શ્યામ સખી અને બીજી બાજુ શ્રી રાધા સુકુમારી પોતપોતાની સાંઝી સિદ્ધ કરી રહી છે. સાંઝીનું પૂજન શું કર્યું, તે તો થોડી વારમાં એ વનની લતા-પત્તાઓમાં કયાંક સંતાઈ ગઈ. કોઈએ કોઈને રોક્યાં નહીં. નાગરીદાસ કહે છે : હું શું કરું આ બંનેનાં નેત્ર એક- બીજાની સાથે ઠગાઈ કરવાના જ છે. ભલા, મારા અટકાવવાથી કોણ રોકાવાનું હતું ?

ભાવ વિશેષ :

એક દૂસરે કા બદન (મુખચંદ) દેખ રહે હૈ. દોનોં કા જન્મ અષ્ટમી કો હુઆ હૈ. ફિર ભી રાધા કે મુખચંદ્ર કી સોલહ કલાઓંકે સામને વિપરીત અષ્ટમી મેં જન્મ લેને વાલે કૃષ્ણ મુખચંદ્ર કે કલા ચતુરાઈમેં કુછ હલ્કી (કમ) હૈ. કયોંકી રાધાજી એક વર્ષ પહેલે જન્મી હૈ. ઇસલિયે ઉનકી ચતુરાઈમેં ગુણ વિશેષ હૈ. કૃષ્ણ એક વર્ષ પીછે જન્મે હૈ. ઉનકી ચતુરાઈમેં ગુણ કુછ કમ હૈ. ઇસલિયે શ્રી રાધાજીને એક ચતુરાઈ રખવાઈ સાંઝી પૂજવે મેં. ઉસમેં વૃષભાન ભવનકી રચના કરવાઈ ઔર વૃષભાન ભવનકી ઉસ રચના સે મનભાવતી મનોકામના મંગવાઈ, કયુંકી રાધિકાજીને કૃષ્ણ કે નૈનો સે નયન મીલાકર કહા, જહાં આપ મનોકામના ચહતે હૈ વહાંકી માલિક મૈં હું. યહ બાત આંખો હી આંખો મેં હો ગઈ. આજ હમારી રાધારાણી - ઠાકોરજી કો ઠગકર લે ગઈ ઔર કોઈ રોક નહીં સકા. રોકે ભી કૌન, બાત સહી થી.

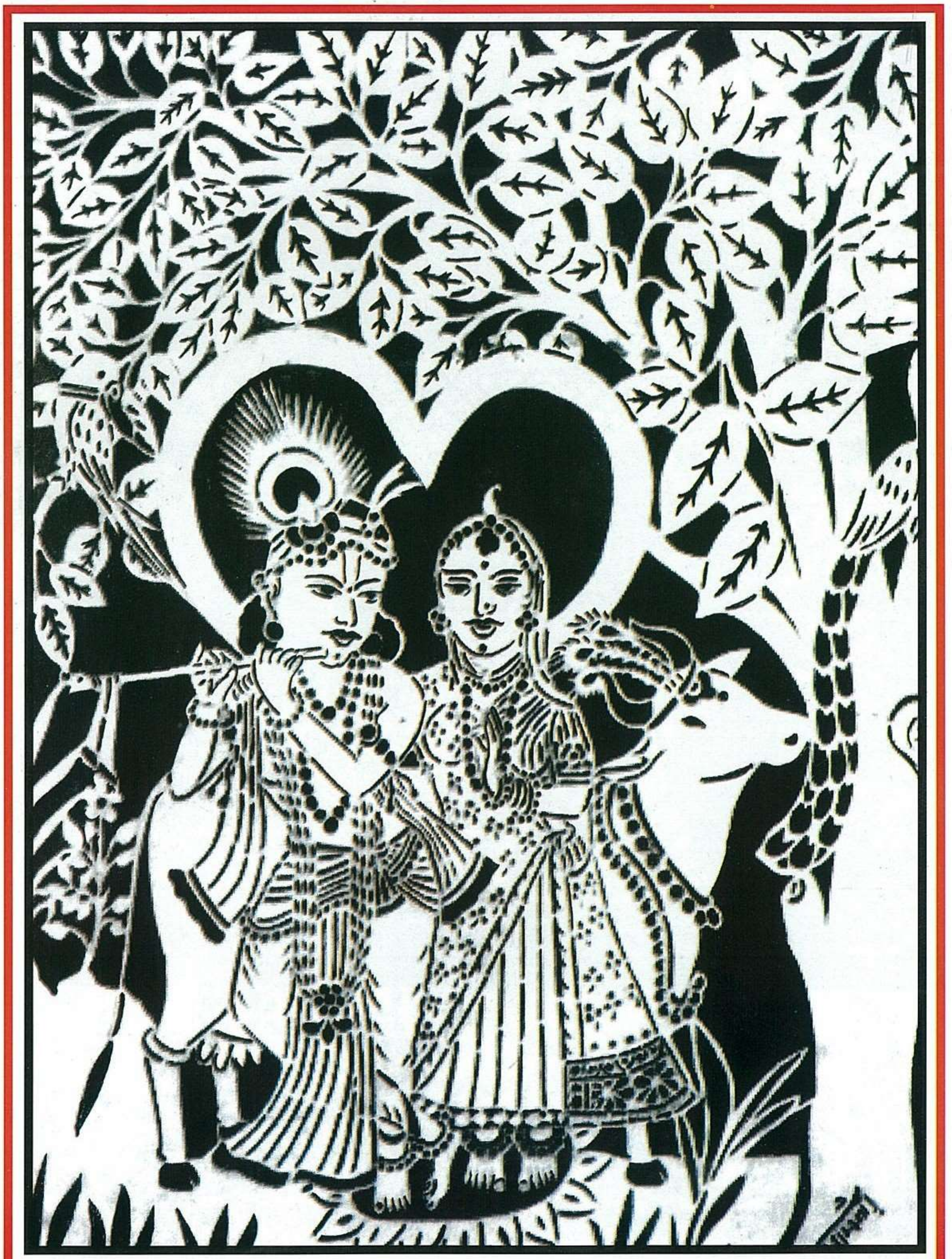

સૌજન્ય : શ્રીમહાપ્રભુજીની જલપાનની બેઠક, અંકલેશ્વર

રાગ :જંગલો

સાંઝીના પદ

દોઉન કી અંખિયા અંખીયન માંઝ ।
અંખીયા હૂઁ સાંઝી કી ખેલન અંખીયાઁ ભૂલી સાઁજ ॥૧॥
રુપ બગીચન કરત રંગ ભર ગરે બહીયાં દે અંખીયા ।
હૂં સાઁઝી કી ઉરજન ઉરજન નાગર સખીયા ॥૨॥

જુઓ તો સખી! બેઉની આંખ એકબીજામાં ઉલઝી (પરોવાઈ) છે. એવી પરોવાઈ છે કે સાંઝીના ખેલના સમયે સાંજ પડી ગઈ તે વાત પણ આંખોથી ભૂલાઈ ગઈ. સુંદરતાના બગીચામાં બલૈયાં (ઓવારણાં) કરીને આંખો આનંદ પામી રહી છે. આ બન્નેની આંખો સાંઝીના સમયે એકબીજામાં પરોવાઈ ગઈ છે.

નાગરીદાસ કહે છે : આ બંનેની ઉલઝનમાં સખી ખુદ પોતે ઉલઝનમાં પડી ગઈ છે. (ગૂંચવાડામાં પડી ગઈ છે) અને સખીઓની ઉલઝનમાં હું નાગરીદાસ પોતે ઉલઝનમાં પડી ગયો છું.

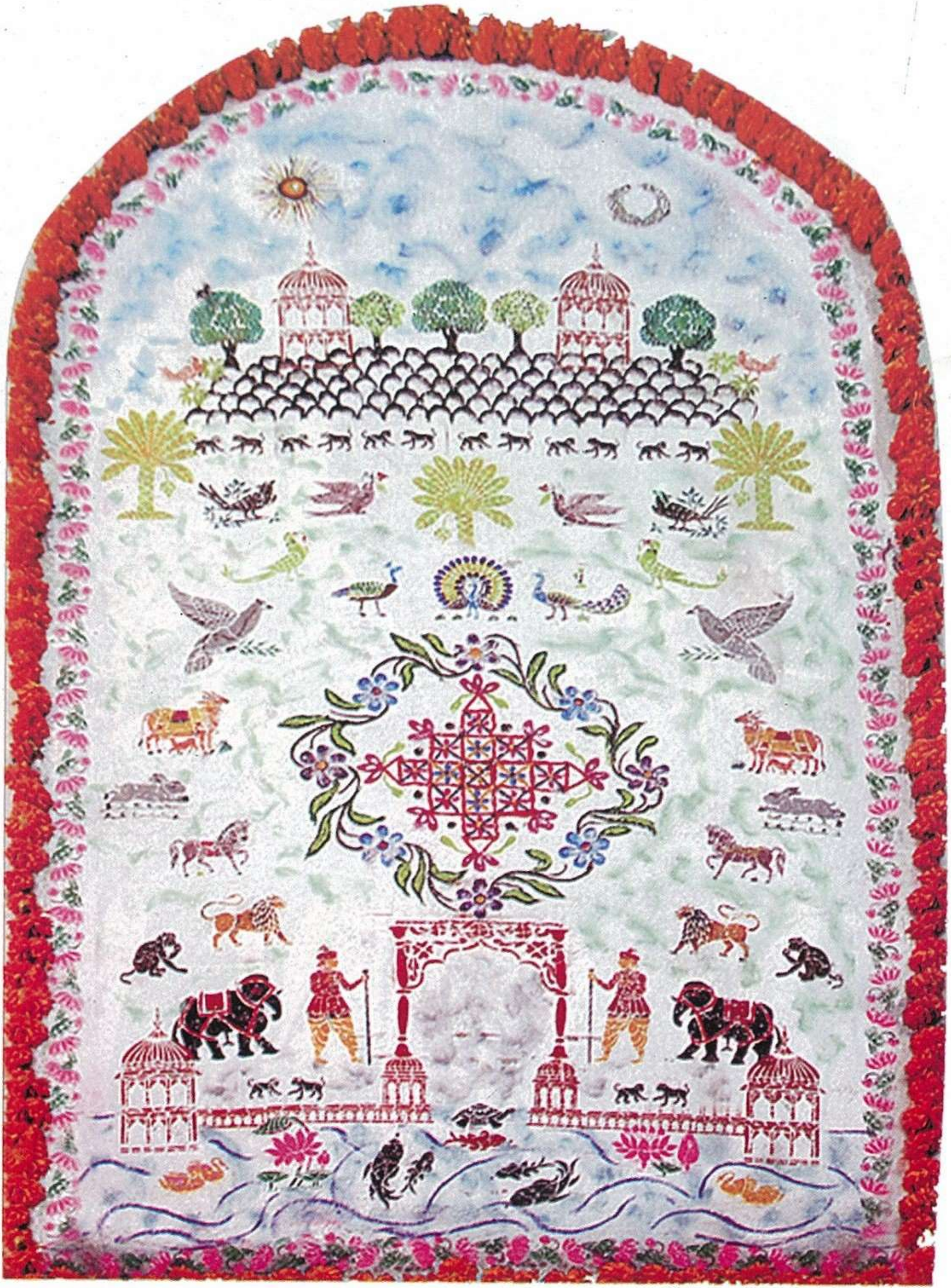

સૌજન્ય : ગોસ્વામી હવેલી, અમદાવાદ

રાગ : માલવ **સાંઝીના પદ**

ખેલત સાઁઝી રંગ રહ્યૌ ॥
નંદનંદન વૃષભાન નંદિની અંતરપટજુદયૌ ॥૧ ॥
ફૂલન ડલિયાઁ ભર ભર લીની ચિત્રવિચિત્ર ભયૌ ॥
બહુ પ્રકાર વ્યંજન ઘર આગેં બિનય કરત નયૌ ॥૨ ॥
આરતી કરત કોટ કી સુંદરી રાગહી રંગ છયૌ ॥
શ્રીવિઠ્ઠલગિરિધરન કૃપાનિધિ વ્રજજન સુખહી દયૌ ॥૩ ॥

સાંઝી ખેલના સમયે ખૂબ જ આનંદ થયો. અહીં નંદનંદન, ત્યાં શ્રીરાધાજી, બંનેએ સાંઝી ખેલના સમયે અંતરપટ, ચોલી ધારણ કરી છે અને ફૂલોની છાબડીઓમાં બહુ જ જાતનાં રંગબેરંગી ફૂલોની પડી છે. કેટલાંક પ્રકારનાં વ્યંજન આગળ ભોગ માટે રાખ્યા છે. કેટલાક પ્રકારથી ભોગ આરોગવાની વિનંતી કરી રહ્યા છે. આજની સાંઝી કોટની સુંદર સાંઝી છે. આરતીમાં જે રાગ ગાવામાં આવ્યો તેનો તો આનંદ ચારે બાજુ ફેલાયો છે. શ્રી વિઠ્ઠલકૃપાનિધિ ગિરિધરન બંનેએ વ્રજજનોને કોટની આરતીમાં આનંદનું દાન આપ્યું. ❀

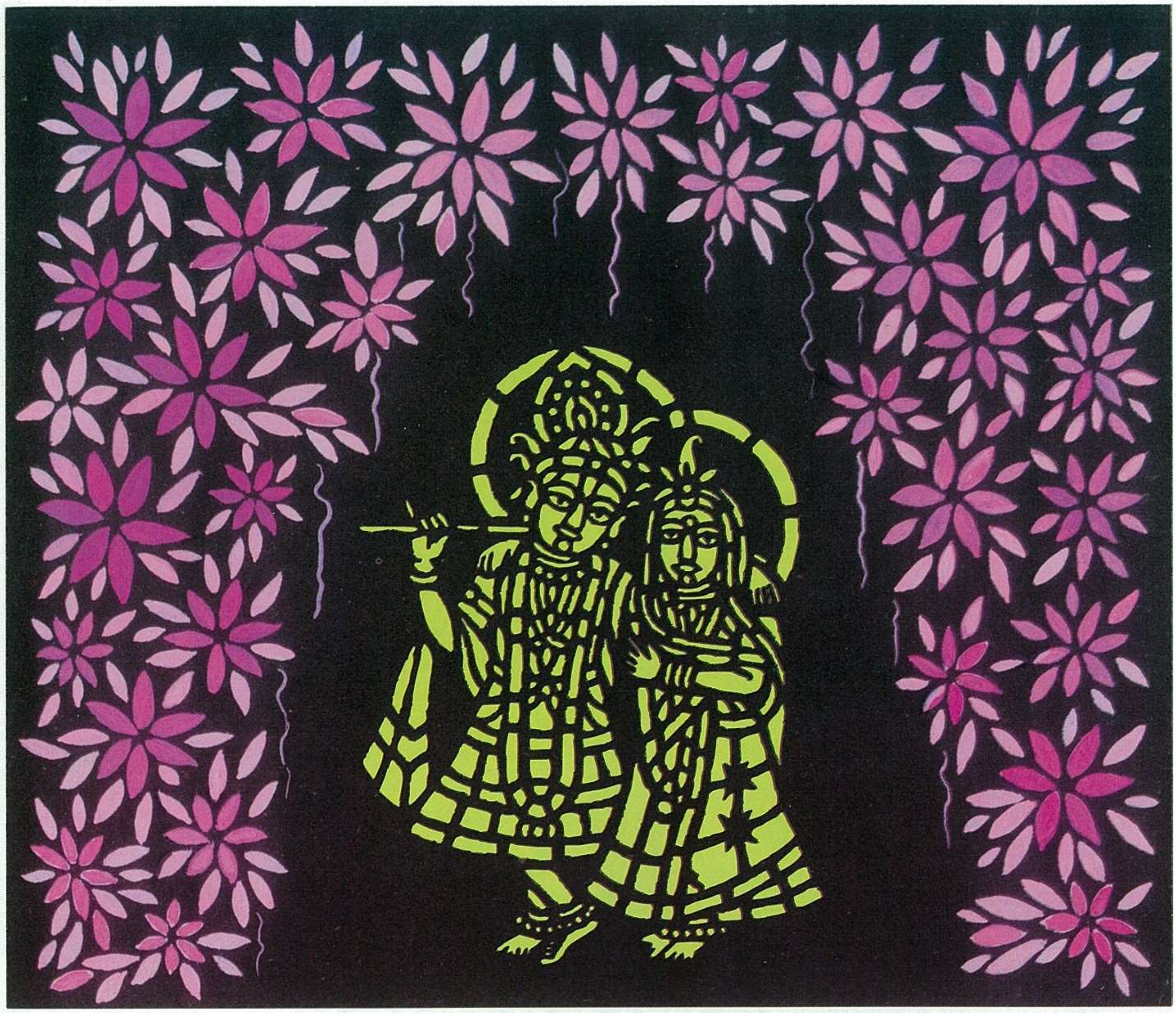

કોટની આરતીનાં પદ

રાગ : જંગલો

સાંઝીના પદ

અરી સખી સાંમરી હો, અકેલી યહ વન કહાં તે આઈ ॥
તરુન તરુન તેરો તન પ્યારી શ્રી રાધે કે મન ભાઈ ॥ ૧ ॥
નંદગાવ કી સાંમરી હો સ્યામા મેરો નામ ॥
સાંઝી ફૂલ કુશલ સુન રાધે દરશન હી કો કામ ॥ ૨ ॥
જબ લલિતા જુભુજ ભર અપુને શ્રી રાધાસોં ભેટાઈ ॥
નયે નેહ સોં મિલત પરસ્પર બરસાને લે આઈ ॥ ૩ ॥
કીરતજુઆદર કર લીની સોય રહો તુમ યહાઁઈ ॥
સ્યામા ભામા સબે મિલકે ફૂલન ડલિયાં લાઇ ॥ ૪ ॥
સાંઝી ભરત ધરત બોહોં મેવા બીરા વિધિસોં ખવાઇ ॥
પુરુષોત્તમ સખી તન મન વારત સુખ લુંટત સુખદાઈ ॥ ૫ ॥

આપ એકલી આ વનમાં ક્યાંથી આવી છો હે સાંવરી સખી, તમારું જે સાંવલું સુંદર શ્રી અંગ છે, તે નવયૌવનથી ભરપૂર છે. તમો તો અમારી પ્યારી શ્રી રાધાના મનભાવન છો. હું તો નંદગામની સાંવલી સખી છું. મારું નામ પણ શ્યામા છે. હું તો સાંઝીનાં ફૂલ વીણવા આવી હતી. અહીં શ્રી રાધાજીનાં દર્શન કરવાનું મારે કામ છે.

જ્યારે આ વાત શ્રી લલિતાજીએ જાણી ત્યારે પોતાના બાહુપાશમાં લઈને આલિંગન કરી સાંવરી સખીને શ્રી રાધાજીને મળાવ્યા (સન્મુખ કર્યાં). સૌથી પહેલાં પ્રથમ મિલનના નવીન પ્રેમથી એકબીજાને મળીને શ્રી લલિતાજી, શ્યામા સખીને બરસાના લઈ આવી. આ સમયે કીર્તિરાણીએ શ્યામા સખીને આદરપૂર્વક કહ્યું, ''આજે આપ અહીં જ રાત્રી નિવાસ કરો.'' શ્યામા ઔર ભામા આદિ બધી સખીઓ મળીને ફૂલોની છાબ લઈ આવી બધાંએ મળીને ત્યાં સાંઝી ભરીને બહુ જ પ્રકારના મેવા ભોગ ધર્યો અને કેટલીક પ્રકારની વિધિવત્ રીતે પાનનાં બીડાં આરોગાવ્યા. અમારા ગોકુળના રસિકશિરોમણી શ્રી પુરુષોત્તમ પ્રભુ કહે છે : એકબીજાના ઉપર તનમન ન્યોછાવર કરતા કરતા બધાને સુખ આપવાનું - સુખ.

''સબ કો સુખ દેને વાલે ને, સબ કો સુખ લુંટાયા''

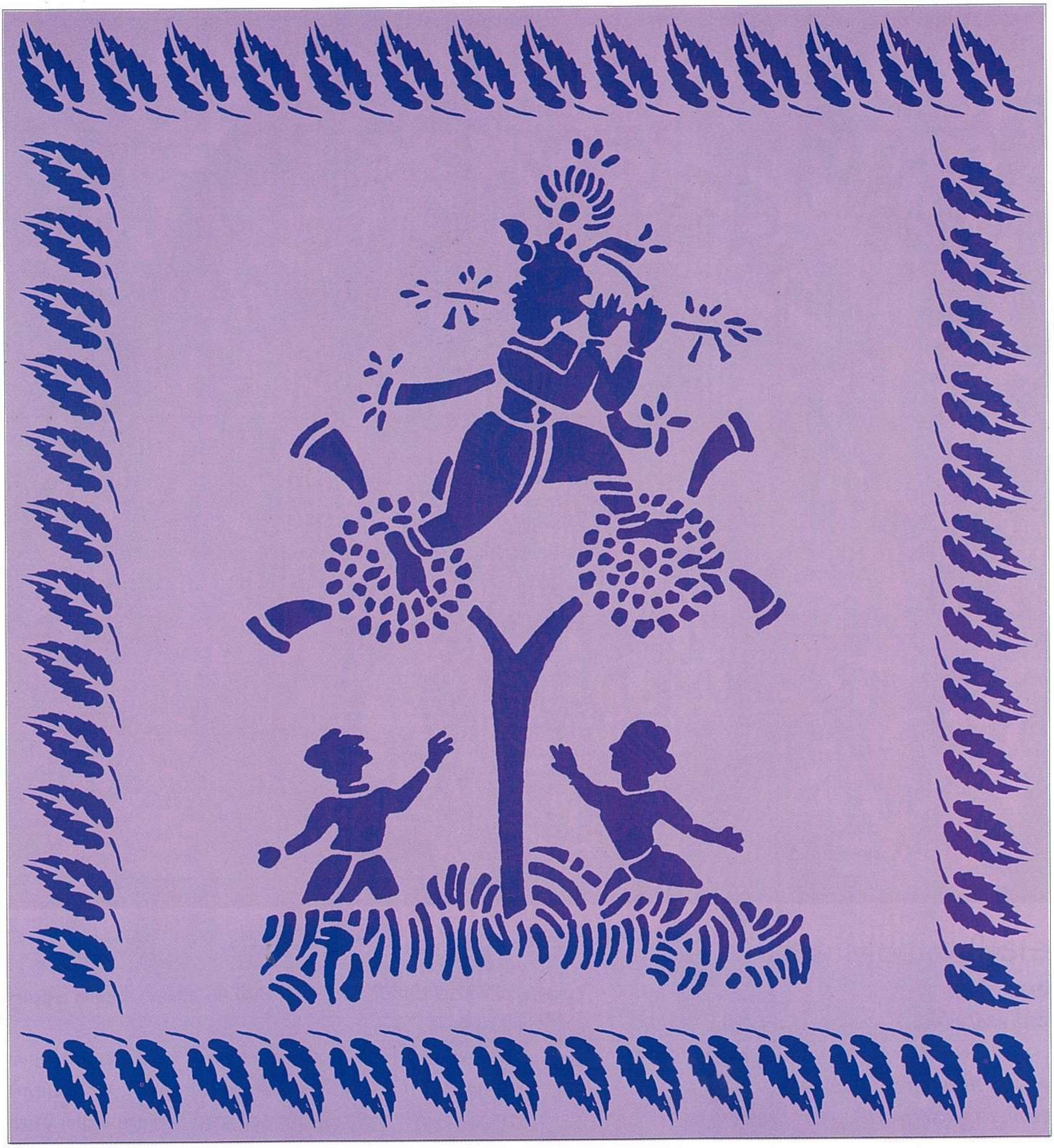

સાંઝી : કોટની આરતીનાં પદ

રાગ : જંગલો

હો રાધે, ફૂલન મત લે ॥
તુઁ તો મેરી મદન સુખદા કુંજ ફૂલન મત લે ॥
નિત્ય નિત્ય કલિયાં બીન જાત હો અબ વશ પરી હેં તું મેરી ॥૧॥
ચીર હરે સો ભુલ જાત હો યહ જમુના કે તીરે ॥
નાગરિયા પિય પ્યારી દોઉ મીલ વિહરત કુંજ કુટીરે ॥૨॥

શ્રી ઠાકોરજી કહે છે કે, હે રાધે ! આપ અહીંથી ફૂલ ના લો. આપ જ્યાંથી ફૂલ લઈ રહ્યાં છો, તે કુંજ મારા માટે મદન- સુખ દાન કરવાવાળી છે. એટલા માટે ફૂલ લેશો નહીં.

એક દિવસ નહીં, પરંતુ દરરોજ કલી વીણી વીણીને લઈ જાઓ છો. આજે આપ મારા પાલે પડ્યા છો. શું આપ તે દિવસની વાત ભૂલી ગયા, જે દિવસે જમનાજીના કિનારે ચીરહરણ કર્યું હતું. નાગરીદાસ કહે છે : પ્યારે શ્રી ઠાકોરજી અને પ્યારી શ્રી રાધિકાજી બન્ને મળીને મદનસુખદા કુંજ કુટિરમાં વિહાર કરવા લાગ્યા. ✿

श्री वल्लभ द्वारा पुष्टि सेवा मं गुणनिधान श्रीकृष्ण सर्वस्व

भगवत प्राप्ति अथवा दर्शन का मार्ग ऋषिमुनिओं ने अपने अपने शास्त्रों में जहाँ तहाँ खुलासा किया है । इसमें कुछ उपनिषद् कुछ धर्मग्रंथ किसी कारण से परिपूर्ण और प्रमाण माने है । लेकिन ईश्वर प्राप्ति और दर्शन क्षणिक संयोग है । इसमें निरंतरता नहीं है । जिसमें भी एक पल को हृदय में बिराजमान ईश्वर देखा उसके अगले पल में क्या व्याकुलता बढी होगी यह कोई आचार्य पहचान नहीं सका । भागवत् प्रथम स्कंध में दासीपुत्र नारद - माँ के मरने के बाद एक पल को पीपल वृक्ष के नीचे प्रभु को देखकर व्याकुल हुए । और नारदजी ने कहा कि, 'मैं आपके इस रूप के बिना नहीं रह सकता ।' प्रभु ने नारदजी को अपने योग्य बनाने के लिए, एक वीणा दान करके (इन्द्र के द्वारा), एक आज्ञादान करके कहा, 'मेरी लीलाओं का गुणगान करो ।' श्रीमद् भागवत् के अनुसार यहीं से पुष्टि व्यवहार शुरु होता है । जिसने वीणादान की है उसमें लीला गुणगान की आवश्यकता है ।

नारद का दासी पुत्र होना जरूरी है ।

श्रीमद् भागवत में नारदजी को दासीपुत्र कहा है, वहाँ दासीपुत्र का अर्थ सेवक होना चाहिए । ऋषिओं ने कभी कभी अवसेस्ट फूल नारदजी को दिए । अपना अवषीष्ट, जो अपना सेवक नहीं है, उससे नहीं दिया जाता । नारदजी सेवक है ऋषियों के । सेवक ही भगवद् दर्शन का अधिकारी है । सेवक को ही प्रभु मिलन की चाह हो सकती है । भक्त तो एक ही बार में तृप्त हो जाता है ।

भक्तों में रसदान करने के लिए प्रभु के पास वेणु होती है । प्रभु को रसयुक्त बनाने के लिए वीणा होती है । श्री गुंसाईजी के समय श्री नाथजी को जगाने से पहले आश्रय पद के बाद, पोढने के बाद, श्रीनाथजी को स्वयं श्री गुंसाईजी वीणा सुनाते थे । काफी समय तक जैसे कीर्तनकार की नियुक्ती होती है । ऐसे बीन कार की नियुक्ती होती थी । हम यहाँ ज्यादा खुलासा करने में असमर्थ है । जैसे वेणु गोपीओं का सब कुछ भुलाती है वैसे वीणा व्रज की लीलाओं को छोडकर व्यापक-ब्रह्म-अविनाशी होने के प्रभु के भावों को भुलाती है । तभी श्रीठाकोरजी अनवसर में आते है, अन्यथा यहाँ के भक्तों से हटे तो कल्पांतर के भक्तों का अवसर आ जाता है, तो प्रभु कैसे पोढेंगे । उनका असवर न आवे वह अनवसर वीणा ही ला कर दे सकती है ।

मेरे भक्त मुझे छोडकर किसी के न जायें इसलिए वेणु है ।

हमारे प्रभु हमारे अलावा किसी के न हो जायें इसलिए वीणा है ।

भगवद् दर्शन के लिए विह्वल और लालायत होना जरूरी है। दर्शन के बाद प्रभु मिलन की चेष्टा में जो व्याकुलता होती है, इश दर्द को आचार्यश्री वल्लभ ने ही पहेचाना । तब उन्होंने शरणागति के दरवाजे से ब्रह्मसंबंध का विपुल वैभवशाली भवन दान किया । जिसमें लौकिक द्रष्टि से सतोगुण, रजोगुण और तमोगुण के शिखर से बाहर कर तीनों शिखरों की अलौकिकता में पहुँचाया । वीणा के कारण से लीला गुणगान के लिए माधुर्य, ओज और प्रसाद - जैसे काव्य के गुण निर्धारित कीए । इन्ही गुणों में इश्लेष, प्रसाद, समता, समाधि, माधुर्य, ओज, पदसुकुमार्यता अर्थाकी अभिव्यक्ति, उदारता, कांति के गुणों से लीला गुणगान को माधुर्यता प्रदान करवाई । भक्त के लिए सात्विक, शोभा, विलास, माधुर्य, गांभीर्य, स्थिरता, लालित्य, उदारतावाला आठ गुण संपन्न भक्ति मार्ग प्रगट किया । इस भक्ति मार्ग के लिए विनीत मधुरता त्यागी दक्ष-प्रियवंद-क्षुची-लोकप्रिया-वाग्मी-रूढवंश-स्थिर-नीत्ययौवा-बुद्धिमान-प्रज्ञावान, स्मृतिसंपन्न, उत्साही, कलावान, शास्त्र चक्षु, आत्मसंमानी,सूर, द्रढ,तेजस्वी और धार्मिक जैसे गुणोवाला भगवदीय स्वभाव दान किया । जिस स्वभाव में कृष्ण सेवा के लिए खुशा-यश-सुमनशा-रती-प्राप्ति-द्युति-रिद्धि-सोम्या-मरीची-अंशमालिनी-अंगीरा-शसिनी-छाया-संपूर्ण मंडला-तुष्टि-अमृता नामक रासोत्सव संपन्न काम कलाएं दान की । मंगलगान-वेद ध्वनि-जय ध्वनि-आशीर्वाद ध्वनि जैसी भावनाएं प्रगट की । इसी मार्ग में ॐकार-अग्नी-नाग-सोम-इन्द्र-प्रजापति-वायु-सूर्य-विश्वदेव जैसे नित्य कर्म के गुण बिराजमान कीए । श्रवण-कीर्तन-स्मरण पादसेवन-अर्चन-बंधन-हास्य-सख्य-आत्मनिवेदन जैसी नवधाभक्तिओं के शीतल

सुखद राजभवन प्रगट किए । उनमें वैभव के हेतु पद्म-महापद्म-शंख-मकर-कच्छप-मुकुंद-कुंद-नील और खर्व जैसे महा मूल्यवान शोभाएं विराजमान की । इसी सेवा रस मंडप में रति-हास-शोक-उत्साह-भय-क्रोध-आश्चर्य-लगन-शांति के स्तंभ सुशोभित किए, जिनमें शृंगार-हास्य-करुणा-वीर-भयानक-रौद्र-अद्‌भुत-बिभत्स और शांत रस, रसराज शृंगार की छाया में पोषीत किए । और आयुविद्या-यश-श्री-ज्ञान और वैराग्य के धर्म से मजबूत किया । जिन्हे देख कर सेवा-परायणाओने उबटन, स्नान, वस्त्र, चोटी-अंजन-सिंदूर-महावर-तिलक-चिबूक-महेंदी-अत्तर-आभरण-पुष्पमाला-पान की बीडी-ओष्टो की लालमी-मीसी लगाना जैसे शृंगार के सोलह लताएं प्रगट की । इन लताओं के नीचे अहिंसा-सत्य-असत्य-ब्रह्मचर्य-अपरीग्रह-दया-क्षमा-दान-अकल्मस-मधुर व्यवहार-इन्द्रियदमन-रंजूता-निष्कपट-प्रिती जैसे संयम के गमले सजायें । स्मरण-कीर्तन-केली-प्रेक्षण-एकांतवाद-संकल्प-अध्यवसाय-क्रियानिष्पत्ती जैसे जीवन के योग साधन एकत्रित किए। स्वायंभु-स्वारोचेष-उत्तम-तामस-रैवत-ब्रह्मसावणि-रुद्रसावणि-रोच्य-भौत्य-चाक्षुष-बैबस्वत-दक्षसावणि के युगों में शुद्ध धर्म की भूमि बनाई ।

देववर्ष मानववर्षों की आयु का ताप मिटा करके योग-कर्म और भक्ति का स्वरूप प्रगट करने के लिए आसन-प्राणायाम-प्रत्याहार-धारणा-ध्यान-समाधि के श्रम से दूर हटा कर, मंगलाशृंगार-गोपीवल्लभ-राजभोग-उथ्थापन-संध्या आरती-भोग आरती-सेन आरती जैसी सुखमय क्रियाओं से जोडकर ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद और अर्थववेद से प्रगट आयुर्वेद-धनुर्वेद-गंधर्ववेद-स्थापत्य जैसी कलाओं को धन्वंतरी-विश्वामित्र-भरतमुनी और विश्वकर्मा के विधि विधान के अनुसार विश्वामित्र के मतानुसार वेद वचन प्रमाण करके वर्तमान में विश्वामित्र-जमदग्नी-भारद्वाज-गौतम-अत्री-वसिष्ठ-कश्यप जैसे मुनीओं की मान्यताओं को बडप्पन देकर अष्ट सखाओं की वाणीओं से सिंचीत कर वेद, वेदान्द, ब्रह्मसूत्र, श्रीमद्‌ भागवत और गीता को नंदालय की गोदी बिराजमान कर सांदिपनी मुनि के आश्रम से पढी हुई ६४ कलाओं के जगमगाते प्रकाश में अनन्त राग-रागीनीओं की तरल तरंग भावना से युक्त भगवद्‌ सेवा श्री वल्लभ ने विरहताय दूर करने को दैवीजीवों के लिए दान करे । इसी कृपा मार्ग में श्री वल्लभ, श्री विठ्ठल के होने से सांझी भी एक कला है ।

चौसठ कलाएँ :

(१) गानविद्या,(२) भाँति-भाँति के बाजे बजाना, (३) नृत्य, (४) नाटिका, (५) चित्रकारी, (६) बेल-बूटे बनाना,(७) चावल और पुष्पादि पूजा के उपहार की रचना करना, (८) फूलों की सेज बनाना, (९) दाँत, वस्त्र और अंगो को रंगना, (१०) मणियों की फर्श बनाना, (११) शय्या-रचना, (१२) जल को बाँध देना, (१३) विचित्र सिद्धियाँ दिखलाना, (१४) हार-माला आदि बनाना, (१५) कान और चोटी के फूलों के गहने बनाना, (१६) कपड़े और गहने बनाना, (१७) फूलों के आभूषणों से शृंगार करना, (१८) कानों के पत्तों की रचना करना, (१९) सुगन्धि वस्तुएँ-इत्र, तैल आदि बनाना, (२०) इन्द्रजाल-जादूगरी, (२१) चाहे जैसा वेश धारण कर लेना, (२२) हाथ की फूर्ती के काम, (२३) तरह-तरह की खाने की वस्तुएँ बनाना, (२४) तरह-तरह के पीने के पदार्थ बनाना, (२५) सूई का काम, (२६) कठपुतली बनाना, नचाना, (२७) पहेली, (२८) प्रतिमा, (२९) कूटनीति, (३०) ग्रन्थों के पढ़ाने की चातुरी, (३१) नाटक, आख्यायिका आदि की रचना करना, (३२) समस्यापूर्ति करना, (३३) पट्टी, बेंत, बाण आदि बनाना, (३४) गलीचे, दरी आदि बनाना, (३५) बढ़ई की कारीगरी, (३६) गृह आदि बनाने की कारीगरी, (३७) सोने, चाँदी आदि धातु तथा हीरे-पन्ने आदि रत्नों की परीक्षा, (३८) सोना-चाँदी आदि बना लेना, (३९) मणियों के रंग को पहचानना, (४०) खानों की पहचान, (४१) वृक्षों की चिकित्सा, (४२) भेड़ा, मुर्गा, बटेर आदि को लड़ाने की रीति, (४३) तोता-मैना आदि की बोलियाँ बोलना, (४४) उच्चाटन की विधि, (४५) केशों की सफाई का कौशल, (४६) मुठ्ठी की चीज या मन की बात बता देना, (४७) म्लेच्छ-काव्यों का समझ लेना, (४८) विभिन्न देशों की भाषा का ज्ञान, (४९) शकुन-अपशकुन जानना, प्रश्नों के उत्तर में शुभाशुभ बतलाना, (५०) नाना प्रकार के मातृकायन्त्र बनाना, (५१) रत्नों को नाना प्रकार के आकारों मे काटना, (५२) सांकेतिक भाषा बनाना, (५३) मन में कटक रचना करना, (५४) नई-नई बातें निकालना, (५५) छल से काम निकालना, (५६) समस्त कोशों का ज्ञान, (५७) समस्त छन्दों का ज्ञान, (५८) वस्त्रों को छिपाने या बदलने की विद्या, (५९) द्यूत क्रीड़ा, (६०) दूर के मनुष्य या वस्तुओं का आकर्षण कर लेना, (६१) बालकों के खेल, (६२) मन्त्रविद्या, (६३) विजय प्राप्त करानेवाली विद्या, (६४) वेताल आदि को वश में रखने की विद्या ।

ये चौसठ कलाएं नन्दालय ब्रिज गोपीओं के घर-व्रज की गली-यमुना पुलीन-गोवर्धन कंदरा-द्वादश निकुंज-मथुरा राजतिलक-द्वारकाविलाश में जगह-जगह अलग-अलग प्रकार से दिखाई देती है । पाठक गण स्वयं ही समझ लेंगे । हम कलाओं के नाम लिख रहे है ।

लाग गई तब लाज कहारी,
जे द्रग लगे नंदनंदन सो, और सो फेर काज कहारी;
भर भर पीए प्रेमरस प्याले
ओछे अमल को स्वाद कहारी ।
व्रजनिधि, व्रजरस चाख्यो चाहे या सुख आगे राज कटारी ।

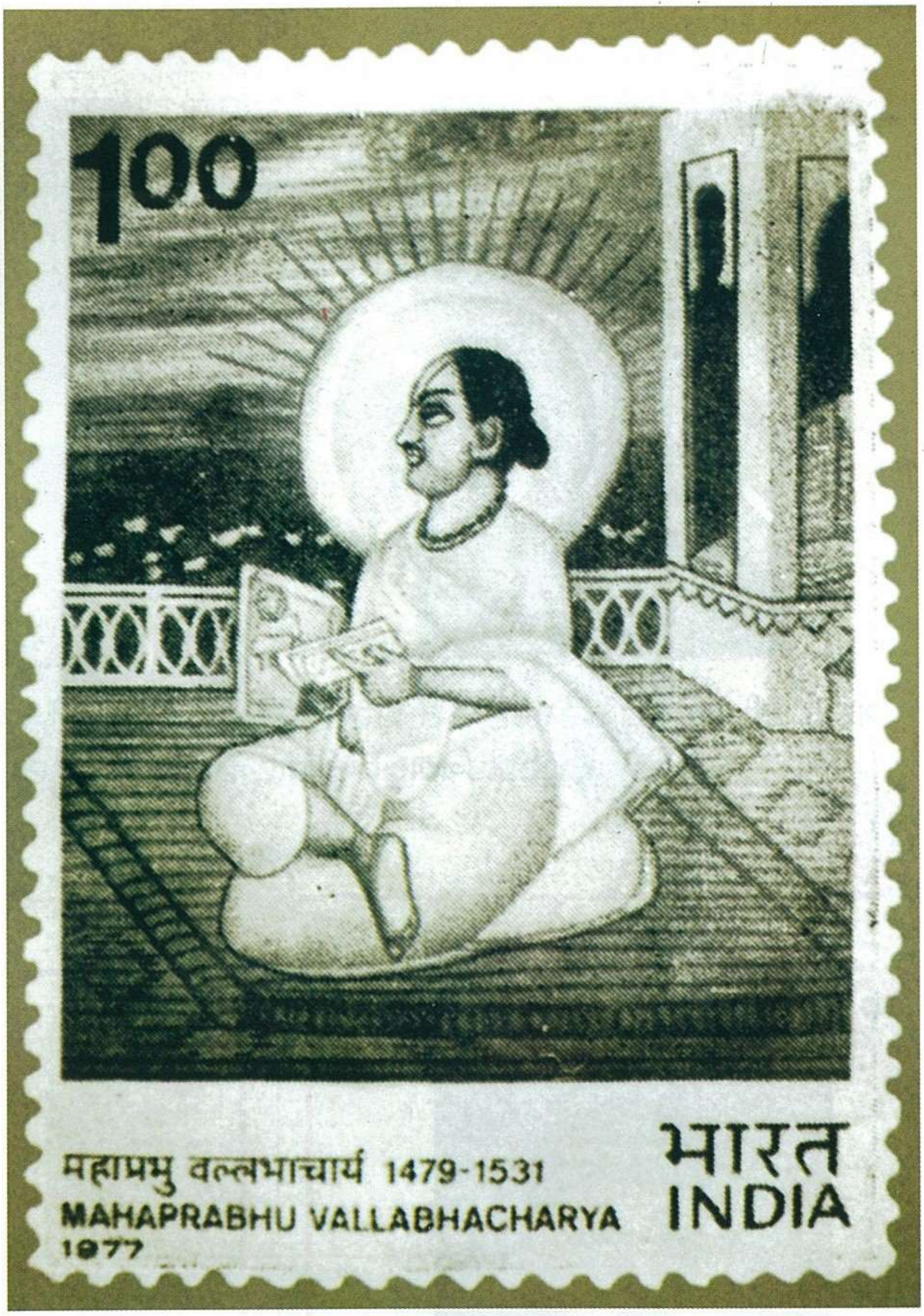

અનુગ્રહમાં હેતુ

'વિમલ યશ શ્રી વૃંદાવન કા ચંદ' અથવા 'વિમલ વિમલ જશ ગાય હો' અથવા 'વંદે વિમલ હુતાસંમ્'ની ધ્વનિને યાદ રાખીને વૈષ્ણવ સૃષ્ટિનો સંયમપૂર્ણ નિયમ હોવો જોઈએ કે એ એવી જ રીતે એ વિચારધારામાં વિમગ્ન થાય. જેના પર સર્વે જગ્યાએ મંગળકારક ચિંતન લઈને સંપ્રદાયની મૂળ ભાવનાનો સત્કાર કરીને એ ફરજ અપનાવવામાં આવે તો જેનાથી ભૂતકાળની માફક, વર્તમાનની જેમ ભવિષ્યમાં ભવિષ્યપણ સાક્ષાત્કાળ દેહ ધારણ કરીને પ્રાણીઓનાં હૃદયમાં બિરાજીને શ્રી વલ્લભ અને વિઠ્ઠલનું લાગલગાટ ગુણગાન કરે, જેથી શ્રી વલ્લભ-વિઠ્ઠલના ગુણગાન કરનાર કાળ અર્થાત્ સમય શ્રીકૃષ્ણ જન્મનું કારણ બની શકે. જેમ કે શ્રી જન્મ પ્રકરણમાં શુક મુનિએ કહ્યું છે, 'અર્થકાલ પરંસોભન' જે કાળે આચાર્ય સંમત ભક્તોની ભાવના સંગતિની હોય અથવા જે કાળ ભક્તોના સત્સંગમાં ઉપયોગી બન્યો હોય, એ કાળ ભગવદ્ અવતાર સમક્ષ ઉપસ્થિત થાય છે. એટલા માટે વામન, કૃષ્ણ, રામનાં જન્મના સમયકાળની શોભાનું વર્ણન છે. એનાથી પુન:પુન: પ્રજ્ઞાવાન વ્યક્તિ શ્રી વલ્લભ અને શ્રી વિઠ્ઠલની ગુણગાન વૃદ્ધિ માટે, શ્રી વલ્લભનો આશરો લઈને જ શ્રી ભગવદ્ વાર્તા કરશે, જેનાથી વશીભૂત ભવિષ્યમાં શ્રી મહાપ્રભુજી અને શ્રી ગુસાંઈજીની માન્યતા વધશે અને સંપ્રદાયનું વટવૃક્ષ વિશાળકાય રૂપમાં ચિરકાલીન રહેશે. એની સુખદ છાયામાં અમો વૈષ્ણવોનું જીવન પણ જેવું જોઈએ એવું સેવાપયોગી રહેશે. એવું જીવન જીવનારા શ્રી મહાપ્રભુજી અને શ્રી ગુસાંઈજી પણ પ્રસન્ન રહેશે. જ્યારે પિતા-પુત્રની પ્રસન્નતા જ ભગવદીયોનાં જીવનમાં પ્રસન્નતાનું મૂળ કારણ છે. એની પ્રસન્નતા ના હોત તો કાંઈ પણ ના રહેત.

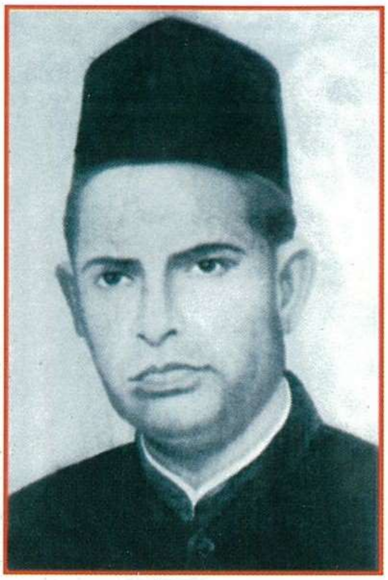

ગો.વા. શ્રી હરિલાલ હરગોવનદાસ પારેખ

ગો.વા. શ્રીમતી જશોદાબેન હરિલાલ પારેખ

પારડી નિવાસી પરિવારના જય શ્રી કૃષ્ણ

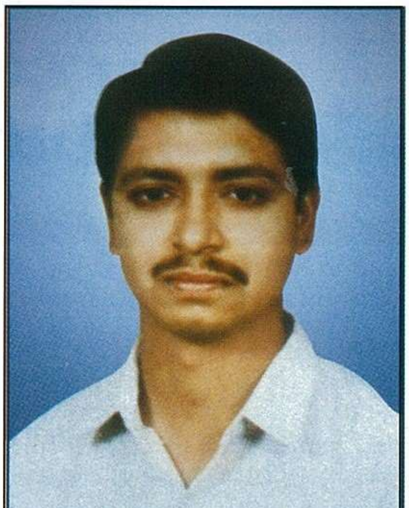

ગો.વા. ડો. કેતન સાન્તિલાલ શેઠ ના સ્મરણાર્થે
શાન્તિલાલ છોટાલાલ શેઠના
પરિવારજનોનાં જય શ્રી કૃષ્ણ

થર્મોટેક સિસ્ટમ્સ લી.
પરિવારના જયશ્રી કૃષ્ણ

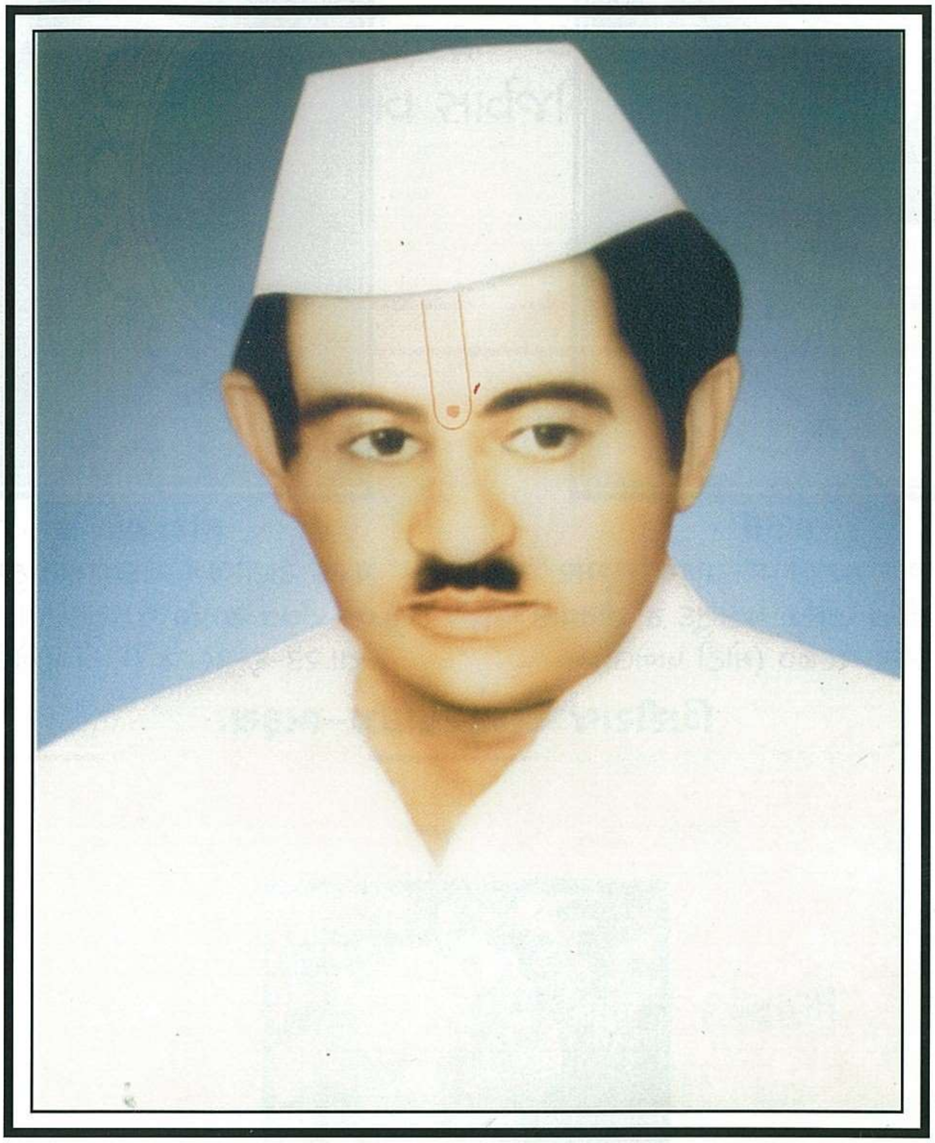

સ્વ. રતિલાલ મૂળજીભાઈ શાહ

માતાશ્રી ગં.સ્વ. શુશીલાબેન રતિલાલ શાહ
શ્રી ભરતકુમાર રતિલાલ શાહ
શ્રીમતી જસ્મીના ભરતકુમાર શાહ
ચી. જય ભરતકુમાર શાહ
ખરેંટીવાળા શાહ પરિવારના *જયશ્રી કૃષ્ણ*

બાપા

પ.ભ. ગોકળભાઈ વશરામભઈ ઠુમ્મર
ગો.વા. સંવત ૨૦૨૬ મહાસુદ ૪ સોમવાર
તા.૯-૨-૧૯૭૦ (મોટી પાનેલી)

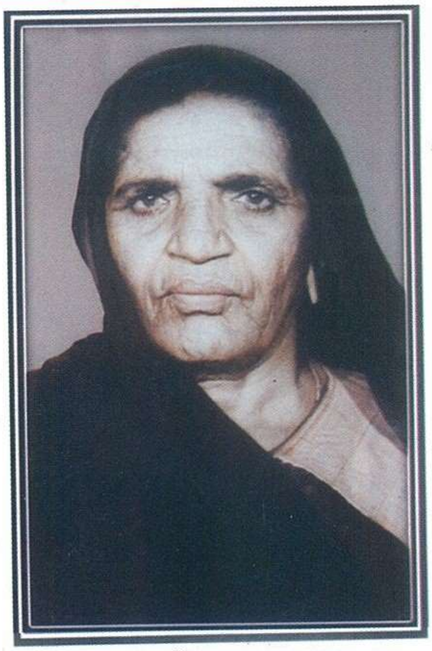

મોટા બા

પ.ભ. રાણીબેન ગોકળભાઈ ઠુમ્મર
ગો.વા. સંવત ૨૦૫૦ જેઠસુદ ૧૫ ગુરૂવાર
તા.૨૩-૬-૧૯૯૪ (મોટી પાનેલી)

ગિરીરાજ એન્ટરપ્રાઈઝ-ભરૂચ.

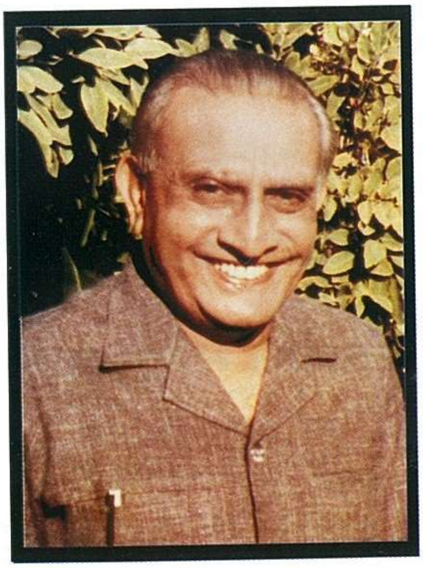

પ.ભ. મદનમોહનજી

પ.ભ. વિદ્યાબેન મદનમોહન રમણલાલ
પરિવારના જય શ્રી કૃષ્ણ

શ્રી ઈન્દિરા બેટીજી
સુવર્ણ જયંતિ મહોત્સવ સાર્વજનિક ટ્રસ્ટ, વડોદરા

પ.ભ. વીરમતીબેન ભગવાનદાસ કારાણી
પરિવારના જય શ્રી કૃષ્ણ

પ.ભ. શ્રી દિપકભાઈ દલાલ
પરિવારના જય શ્રી કૃષ્ણ

શ્રીમતી વનીતાબેન નટવરલાલ સંઘવી
પરિવારના જય શ્રી કૃષ્ણ

આશીત સી. મહેતા
ઈન્વેસ્ટમેન્ટ ઈન્ટરમીડી આટીસ લી.
સર્વે વૈષ્ણવોને જય શ્રી કૃષ્ણ

સ્વ. પૂ.બા. અ.સૌ. ચંચળબેન પાલેજવાલાની પૂનીત યાદમાં
અ.સૌ. હંસા સાકરલાલ પાલેજવાલાના *જય શ્રીકૃષ્ણ*

શ્રી સાત સ્વરૂપ હવેલી ટ્રસ્ટ, હા. શ્રી રોહિતભાઈ મસાણી
ભરૂચ ના *જય શ્રીકૃષ્ણ*

શ્રી રતનશીભાઈ જીવનભાઈ રાજા (મુંબઈ)
પરિવાર ના *જય શ્રીકૃષ્ણ*

ગો.વા. કપીલાબેન (પૂ.મોટીબેન)
હા.અ.સૌ. કુમુદબેન રજનીકાંત શાહ ના *જય શ્રીકૃષ્ણ*

ગો.વા. ચંદ્રકાન્ત માધવજી ખંધેડીયા (ધોરાજી)
ગં.સ્વ. જયાબેન ચંદ્રકાન્ત ખંધેડીયા ના *જય શ્રીકૃષ્ણ*

ગો.વા.શ્રી તુલસીદાસ છગનલાલ કાનાબાર (કાંદીવલી)
ગં.સ્વ. દિવાળીબેન તુલસીદાસ ના *જય શ્રીકૃષ્ણ*

ભાનુબેન વિનોદરાય કકકડ અને જયશ્રીબેન નટુભાઈ
ભૂપતાણી (કાંદીવલી ના *જય શ્રીકૃષ્ણ*

ઈન્દીરાબહેન રોહિતકુમાર દેશાઈ ના *જય શ્રીકૃષ્ણ*

ગો.વા.પ.ભ. હસુમતીબેન અંદરજીભાઈ મહેતા
પરિવાર ના *જય શ્રીકૃષ્ણ*

પ.ભ.ગં.સ્વ. શાંતાબેન કનૈયાલાલ શાહ અને
શ્રીમતી જયોતિબેન હર્ષદભાઈ શાહ પરિવારના *જય શ્રીકૃષ્ણ*

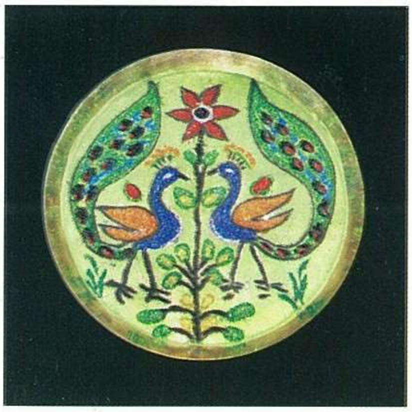

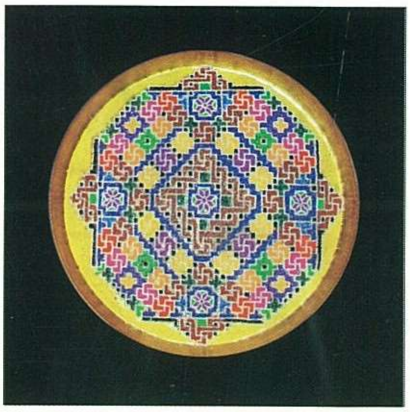

આવનાર યુગ કલા સૌંદર્યનો છે. આપણો સંપ્રદાય એ યુગને વધારે સત્કારી શકશે, કારણકે કલાકારીગીરી તેમજ અનેક વિવિધતા શ્રીવલ્લભના કૃપા માર્ગમાં ભરેલી છે. આપણે સૌ કાંઈક ભૂલી ગયા છીએ. આપણા સૌની સ્મરણ શક્તિના આડે કોઈ પડદો આવી ગયો છે. આપણા સૌની અંદર રહેલ આત્માની તડપ અને તરસનો અનુભવ થોડા-ઘણાં અંશે થઈ રહ્યો છે. જેની જાગૃતિ માટે, તરસ છીપાવવા માટે અને આપણને સૌને ફરીથી મૂળ સ્થિતિમાં પ્રસ્થાપિત કરવા જરૂર છે સંબંધની. આ સંબંધનો સેતુ છે, આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ. તેના સંબંધ દ્વારા માર્ગ આપોઆપ સહેલો થઈ જશે.

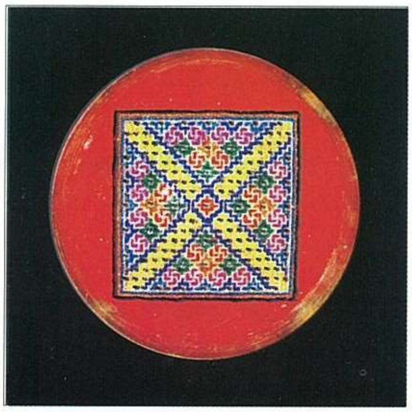

આપણો વારસો - આપણી પુષ્ટિકલાસંસ્કૃતિ
તે દ્વારા નવપલ્લવિત બનીએ - બનાવીએ

પુષ્ટિપથના આગંતુક દૈવિજીવોનું
ભાવવિભોર બની સન્માન અને સત્કાર કરીએ.

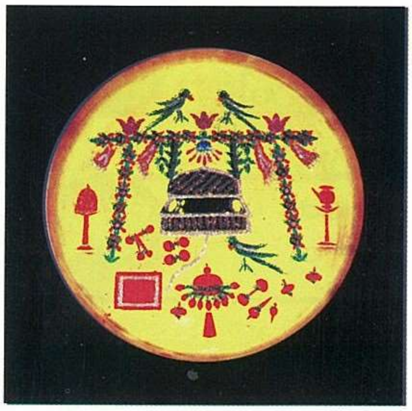

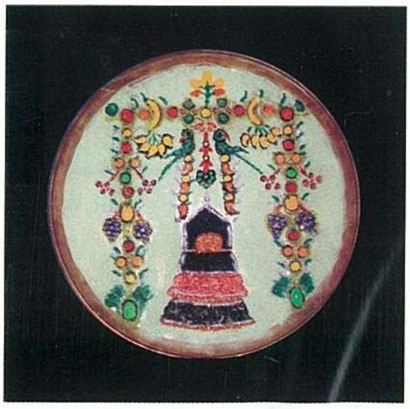

આપણા ગૃહમાં બિરાજમાન આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ ગ્રંથ-હસ્તપ્રદ-ચિત્રજી-પીછવઈ-લીલાસામગ્રી વિગેરેનું સંરક્ષણ કરી આપણી આવનારી પેઢીના પથદર્શક બનીએ. પુષ્ટિ પ્રભુને પ્રસન્ન કરે તે જ પરમ પુરુષાર્થ, આપ સૌ મહાનુભાવોના અનુગ્રહે પુષ્ટિ પુરુષોત્તમ તેનું પ્રદાન કરે તેમાં જ આ સેવાની સાર્થકતા

સાંઝી...ભલી બની આઈ

जब भावोंसे अनभिज्ञ जन भी इस कला से आनन्दित होते है, तो जो लोग भावना की गहराई तक जाकर इस कला को श्री.... प्रभु के समक्ष देखते हैं तो उनके सामने वृक्षों से पुष्प चयन करती हुई गोपिकाएं साक्षात् श्री... प्रभु के साथ दृष्टि गोचर होने लगती है । यही तो परमानन्द की अनुभूति का प्रारंभ है ।

....गौ. श्री व्रजेशकुमारजी महाराज (शृ.तृ. गृहाधिपति) कांकरोली.

आजतक यह कभी भी समझा नहीं गया कि 'सांझी' मात्र एक चित्रकारी ही नही लेकिन एक बहुत भावनात्मक व्यवस्था है । इस पुस्तिका से आपने बडा परिश्रम लेकर पूरे संप्रदाय पर ऋण दिया है ।

....जगदगुरु पंचम पीठाधीश्वर गो.श्री वल्लभाचार्य महाराज (कामवन)

आपने अथक परिश्रम कर पुष्टिमार्गीय चित्रकला को जनसामान्य विशेषतः पुष्टिमार्गीय वैष्णवों के ज्ञानवर्धक हेतु 'सांझी भली बनी आई' ग्रंथ के रुपमें उपलब्ध कराया है ।

....जगदगुरु श्रीमद् वल्लभाचार्य वंशज षष्ठपीठाधीश्वर गो.श्री श्याम मनोहरजी महाराज (काशीवाले)

સાંઝી મારફત સારસ્વત કલ્પની વિવિધ લીલાના દર્શન થાય છે. અષ્ટસખાઓએ ભગવદ્ લીલાના જે દર્શન કરેલ છે તેમાંની એક લીલા સાંઝી છે.

....પૂ.પા. ગો.શ્રી હરિરાયજી મહારાજાશ્રી (શ્રી મોટી હવેલી, જામનગર)

'સાંઝી' ભલી બની આઈ ' નું અવલોકન કરીને ઘણી પ્રસન્નતાનો અનુભવ થયો. વૈષ્ણવજનો આનો લાભ લઈ આ પરિશ્રમને સફળ બનાવે એજ મંગળ કામના.

....જગદગુરૂ શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય પીઠ ગો. ૧૦૮ શ્રી વ્રજેશકુમારજી મહારાજશ્રી (કડી-અમદાવાદ)

આ ગ્રંથમાં જે સંકલન પ્રકાશનની સાથે પ્રમાણના પુરાવા અને નામ ભાવ લીલા સેવા સંગતિ અનેરી બની છે.

શુધ્ધાદ્વૈત શ્રી વલ્લભાચાર્ય ગૃહપીઠ પ.પૂ. ગો. ૧૦૮, શ્રી રાજેશકુમારજી મહારાજશ્રી (શ્રી ઘનશ્યામલાલજી-કડી, અમદાવાદ)

આ વિશિષ્ટ પરંપરાને શ્રીમદ્ પ્રભુચરણ શ્રીગુસાંઈજીએ પુષ્ટિમાર્ગીય સેવા પ્રકારમાં વિશિષ્ટ સ્થાન આપ્યું છે તેને લોકભોગ્ય કરવાની આવશ્યકતા જોતા તે દિશામાં કાર્ય કરવાને આપ ઉદ્યત થયાં છો તે પ્રસંશાને પાત્ર છે. આપના આ પ્રયત્નથી પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવો સ્વમાર્ગીય પરંપરાઓ સાથે વધુ આત્મીયતા કેળવી શકશે.

....શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યચરણ વંશાવતંસ શ્રી ગોપીનાથજી જયેતિષ્પીઠાધીશ્વર શ્રીમદ્ ગો. ૧૦૮ શ્રી વ્રજનાથજી મહારાજ

सुन्दर शोघरूप ये. जो ग्रंथ प्रकाशित किया है, यह सभी भकत-कला प्रेमियों के लिये उपादेय सिद्ध होवें ।

....गो.श्री हरिरायजी महोदयश्री (द्वितीय पीठ, श्री विठ्ठलनाथजी मंदिर, श्रीनाथद्वारा)

આ સાંઝીના ગુઢ પ્રકારનું સમજણ આપતુ પુસ્તક વૈષ્ણવ સમાજ માટે આલેખે છે.

....પૂ.પા. ગો.શ્રી વલ્લભરાયજી મહોદય (શ્રી મોટી હવેલી, જામનગર)

તમારા પ્રરિશ્રમને કારણે જ પુષ્ટિમાર્ગને એક ઐતિહાસિક પુસ્તકની પ્રાપ્તિ થશે.

....ગો.શ્રી વ્રજભુષણજી મહોદય શ્રી (શ્રી ભુષણબાબા) (મથુરા)

અત્યાર સુધી પુષ્ટિ સંપ્રાદયમાં આવુ સુન્દર અભિગમથી યુકત 'સાંઝી' નાં સંબંધમાં સુંદર રીતે સંકલીત પુસ્તક પ્રકાશન થયુ નથી.

....યુવા વૈષ્ણવ આચાર્ય પ.પા. ગો. ૧૦૮ શ્રી વ્રજરાજકુમારજી મહોદયશ્રી (સુરત-વડોદરા)

જે આવું માની બેઠા છે કે હવે માર્ગમાં કશું રહયુ નથી અને કોઈ એકલા એને માટે શું કરી શકે તો આ એક બહુ મોટુ ઉદાહરણ છે. નહીતર આજના સમયમાં કયાં કોઈને આ બધા માટે સમય, પૈસો કે રૂચિ રહી છે ? અને સૌની ઉપર વિશ્વાસ

....ગો.શ્રી ૧૦૮ શ્રી રવિકુમારજી મહારાજશ્રી (કાંકરોલી, વડોદરા)

આપણો વારસો - આપણી પુષ્ટિકલાસંસ્કૃતિ
તે દ્વારા નવપલ્લવિત બનીએ - બનાવીએ